

तुर्कांचें साम्राज्य

लेखक

वासुदेव कृष्ण भावे, बी. ए.
सहसंपादक, केसरी

मुद्रक व प्रकाशक

शंकर रामचंद्र दाते, बी. ए. लोकसंग्रह छापखाना
२७ बुधवार पेठ, पुणे.

आवृत्ति १ ली

किंमत २ रुपये

1951-1952

1951-1952

V-301-12

1951-5

9224

L

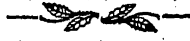
1951-1952

अर्पणपत्रिका

मीं सुखाचे दिवस पहावे म्हणून जिनें मजकरीतां
आपल्या आयुष्यांतील शेवटचा काळ समाधान-
पूर्वक दुःखांत घालविला व त्यांतच जिचा
अंत झाला त्या माझ्या वत्सल
व पूज्य मातुश्रीच्या स्वर्गस्थ
आत्म्यास ही कृति
प्रणा म पूर्वक
अर्पण करीत
आहे.

अनुक्रमणिका.

खंड १ ला (राजकीय)

- ✓ प्रकरण १ लें—तुर्कपूर्व परिस्थिति; राज्यस्थापना; तैमुर-लंगाची स्वारी; कॉन्स्टांटिनोपल (स्थापना); खिलाफतप्राप्ति; उपसंहार. १-४२
- प्रकरण २ रें—तुर्कांचा व्हासकाळ; वजीर व राण्या यांची राजवट; युरोपियन कारस्थान; साम्राज्याची मोडतोड; ग्रीस, ईजिप्त, रुमानिया, बल्गेरिया, सर्व्हिया (या देशांची हकीकत) ४३-७३
- ✓ प्रकरण ३ रें—तरुण तुर्क व राज्यक्रांति (राज्यक्रांतीचा इतिहास) ७४-१०७
- ✓ प्रकरण ४ थें—तरुण तुर्क व महायुद्ध (महायुद्धाचा इतिहास) १०८-१३६
- प्रकरण ५ वें—तहाची वाटाघाट, सुलतानपक्ष, दोस्तांचे बेत, ग्रीसची स्मरन्यावर स्वारी, खिलाफत आणि हिंदुस्थान, तुर्की तह व पक्षभेद, मि. मॉटेग्यु, अँग्लो-ऑटोमन पक्ष, मौ. महंमद अल्ली, आंगोण्याची नॅशनल असेंब्ली, सेव्हर्सचा तह (कलमें), लार्ड चेम्सफर्ड यांचा संदेश, असहकारिता, म. गांधी आणि खिलाफत, सुलतानपक्षाचें शिष्टमंडळ, ग्रीकांची चढाई व मोड, लॅसेनची तहपरिषद, खिलाफतविसर्जन, सद्यःस्थिति, मॅन्डेटचे दुष्परिणाम. १३७-१८७
- ✓ प्रकरण ६ वें—दोन चरित्रें. केमालपाशा, अनवरपाशा. १८८-१९८
- प्रकरण ७ वें—उपसंहार. १९९-२१३
- तुर्कांच्या इतिहासांतील महत्त्वाचे सन २१४-२१८

खंड २ रा.--(धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक)

प्रकरण १ लें—इस्लामी धर्म व खिलाफत, महंमद पैगंबर,
इस्लामी धर्म, खिलाफत, अबासद घराणें.
तुर्कीचें श्रेष्ठत्व; २२१-२४६

प्रकरण २ रें—समाजरचना, (साम्राज्यांतील)बारा जाती;
तुर्क, आर्मीनियन, ग्रीक, कुर्द, सीरियन,
आरब, यहूदी, इतर जाती; स्त्रिया; विवाह-
पद्धति; सुलतानाचा जनानखाना; रीत-
भात; लोकशिक्षण; तुर्की वाङ्मय, परकीय
हक्कसंबंध, देशरचना—सीरिया, ट्रन्स-
जॉर्डन, आशियामायनर, आर्मीनिया, कुर्दि-
स्तान, मेसापोटेमिया, सीरिया, अरबस्तान.
व्यापारी पेठा, (इत्यादि) २४७-३१६

खंड १ ला

राजकीय

प्रस्तावना.

इंग्रजी भाषेच्या साहाय्याने मराठी वाङ्मयास अनेक अपूर्व लाभ झाले आहेत यांत शंका नाही. परंतु त्याबरोबरच इंग्रज लोकांस ज्या विषयांचे महत्त्व अधिक पण हिंदुस्थानास कमी अशाहि विषयांचा जुलूम थोड्याबहुत अंशांनी मराठीस सोसावा लागला आहे. आज साऱ्या जगाची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक सूत्रे युरोपखंडांतून हालत आहेत हे खरे; आणि तिकडील राज्यपद्धतीच्या धर्तीवरच आशिया खंडांतील हिंदुस्थान आदिकरून देशांत कालान्तराने राज्यपद्धति अमलांत येणार हेहि खरे; तथापि एवढ्यासाठी सर्व प्रकारच्या युरोपियन हालचालीने मराठी वाङ्मय गजबजून सोडावे आणि भूगोलदृष्ट्या निकटवर्ती अशा आशिया खंडांतील अफगाणिस्तान, इराण, अरबस्तान या मुसलमानी देशांचा व तिबेट, चीन व जपान या बौद्ध देशांचा इतिहास आम्हांस अवगत असू नये आणि असलाच तर तो फारच तुटपुंजा असावा हे मोठेच वैगुण्य होय. या वैगुण्याचा सर्वच दोष वाङ्मय सेवकांकडे येतो असे नाही. जीं राष्ट्रे जागृत आहेत त्यांच्यांतच हालचाली सुरू असावयाच्या आणि त्या ऐकू आल्या म्हणजे त्यांकडे लक्ष लागावयाचेच. आशिया खंडांतील सर्वच राष्ट्रे एकंदरी अंथरणे पसरून निजलेलीं. त्यांची वास्तुपुस्त इंग्रज आदिकरून युरोपियन ग्रंथकारांनी विशेषशी न घेतली तर त्यांस दोषी समजतां येणार नाही. युरोपियन ग्रंथकारांच्या दृष्टीने सदरील राष्ट्रांचे महत्त्व कमी असले तरी हिंदुस्थानची गोष्ट तशी नाही. युरोपियन राष्ट्रांची नजर हिंदुस्थानाकडे फिरण्यापूर्वी कित्येक शतके हिंदुस्थानचे सर्व प्रकारचे व्यापार समोवतालच्या मुसलमानी व बौद्ध देशांशी चालू होते. आर्यांनी आपला धर्म तिबेट, चीन, जपान या बौद्ध देशांस शिकविला आणि अफगाणिस्थान इराण व अरबस्थान येथील धाडसी, धर्मवेढ्या व क्रूर मुसलमानांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करून आणि हिंदू लोकांवर अनेक शतके आपले राजकीय प्रभुत्व गाजवून या देशाची राजकीय, धार्मिक व सामाजिक घडी विस्क-

दून टाकून त्याची प्रगति खुंटविली. युरोपियन राष्ट्रांचें प्रभुत्व आज जगतावर आहे आणि त्यामुळे इस्लामी व बौद्ध देशांचा हिंदुस्थानाशीं व्यवहार बहुधा बंदच पडला आहे. परंतु ही अस्वाभाविक स्थिति निरंतर टिकू शकणार नाही. इंग्रजांचा हिंदुस्थानावरील अंमल कालान्तरानें ढिला पडला किंबहुना संपला म्हणजे इस्लामी व बौद्ध देशांचे प्रवाह हिंदुस्थानांत मोकळ्या अंगानें वाहूं लागून हिंदुस्थानच्या परिस्थितींत निराळेच रंग दृष्टीस पडतील.

हा संभव इंग्रजी अमलाच्या ढिलाईच्या काळांत वाढेल; पण आजहि तुर्कस्थान हा प्रमुख मुसलमानी देश जागृत व स्वतंत्र झाला असल्याकारणानें हिंदुस्थानांतील हिंदू व मुसलमान यांच्या परस्परसंबंधास जोराचे आघात वरचेवर बसू लागले आहेत. इतके जोरदार आघात अद्याप तिबेट, चीन व जपान या बौद्ध देशांचेहि बसले नाहीत. जपान देश सुद्धा होऊन सुमारे पंचवीस वर्षे झाली आणि रूसो—जपानी युद्धांतील विजयानंतर त्यानें प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांच्या बरोबरीचें स्थान पटकावलें; पण त्या योगानें हिंदुस्थानच्या अभ्यंतरांत जो हेलकावा बसला, त्यापेक्षां सहस्रपटींनीं अधिक मोठा हेलकावा खिलाफत चळवळीनें व मुस्तफा केमाल-पाशाच्या पराक्रमानें बसला आहे व त्याचें कारणहि उघडच आहे. हिंदुस्थानच्या बत्तीस कोटी वस्तीपैकीं सात कोटी मुसलमान आहेत व त्यांस हिंदुस्थानाबाहेरील पराक्रमी व स्वतंत्र अशा तुर्की धर्मबंधूंचा स्वाभाविकच अभिमान वाटतो. हिंदी मुसलमानांस आजच्या घटकेस तरी हिंदू बंधूपेक्षां देशाभिमानामुळे परकीय पण धर्माभिमानामुळे स्वकीय असे तुर्क मुसलमान जवळचे वाटतात. या धर्माभिमानापुढें त्यांचा देशाभिमान इतका लुला पडला आहे कीं, खिलाफतीच्या चळवळींत हिंदूंनीं एकदिल झालेले मुसलमान हिंदूंबरोबर लढत रहाणें हें आपलें आद्य कर्तव्य समजत आहेत. इतकेंच नव्हे, तर मराठ्यांच्या उदयापूर्वीं जसा मुसलमानांचा अंमल हिंदुस्थानावर होता तसा शक्य तर कधीं काळीं परदेशस्थ मुसलमानांच्या मदतीनें फिरूनहि बसविण्याची येथील कित्येक मुसलमान पुढाऱ्यांची मनीषा दिसते. तुर्कस्थान हा एकच मुसलमान देश स्वतंत्र व सुधारलेला झाला नाही, तोच हिंदुस्थानचें अभ्यन्तर इतकें ढवळून गेलें आहे, तर तुर्कस्थानाप्रमाणेंच भोरोक्को, ईजिप्त, अरबस्तान हे युरोपियनांच्या ताब्यांतील

आणि अफगाणिस्तान, इराण, हे अमीर-शाहांच्या अखत्यारींतील मुसलमानी देश स्वतंत्र झाले व सुधारले तर त्यांचा हिंदुस्थानच्या परिस्थितीवर केवढा विलक्षण परिणाम घडेल याची कल्पना करणे आज तरी कठीण आहे.

वरील दृष्टीने विचार केल्यास हिंदुस्थानास सर्व मुसलमानी देशांची इत्थंभूत माहिती असणे कसे आगत्याचे आहे याविषयी कोणाचीहि खात्री होईल. त्या सर्व मुसलमानी देशांत तुर्कस्थानास आज अग्रस्थान मिळाले आहे व ते वाजवीहि आहे. लोकशाही पद्धतीवर स्वराज्य संपादनारा तुर्कस्थान हा एकच मुसलमानी देश साऱ्या आशिया खंडांतच काय पण जगतांत आहे आणि धर्मगुरुत्वाचा मान इस्तंबूलच्या माजी सुलतानाकडे असल्यामुळे त्यास सर्व महंमदी राष्ट्रांत पहिल्या प्रतीचा मान मिळत आहे. खिलाफत चळवळींत प्रस्तुत लेखकाचे लक्ष या विषयाकडे लागले आणि वर्तमानपत्रांत संपादकीय व्यवसाय करीत असतां तुर्की प्रश्नाचा विचार अधिक करावा लागला. वर्तमानपत्रांचा व्यवसाय अनेक विषयांची गोडी लावण्यास कारणीभूत होतो. आणि योग्य ती फुरसत, साधनसामुग्री व आवड यांची सांगड जमल्यास त्यांतील एखाद्या विषयाच्या उगमाशी जाणे साधते. तशा तऱ्हेचा दुर्मिळ योग प्रस्तुत लेखकास जुळून आला आणि त्याने शक्य ती साधने हस्तगत करून या विषयावर दोन वर्षांपूर्वी 'केसरी'त 'तुर्कांचा अस्तोदय' या मथळ्याखाली एक लेखमाला प्रसिद्ध केली व ती केसरीच्या गुणग्राही वाचकांस इतकी आवडली की, त्यांपैकी शेंकडों वाचकांकडून सदरील लेखमाला पुस्तकरूपाने छापण्याचे आग्रहपूर्वक सुचविण्यांत आले. या प्रेमळ सुचनांनी लेखकास समाधान वाटले तरी पुस्तकप्रकाशनाची खर्चाची बाब तितकी सोपी नव्हती. तथापि माझे मित्र व लोकसंग्रह छापखान्याचे मालक रा. शंकर रामचंद्र दाते, बी. ए., यांनी हें जोखमीचे व धाडसाचे काम आनंदाने शिरावर घेण्याचे कबूल केले व त्याप्रमाणे ते पार पाडले याबद्दल त्यांचे जितके आभार मानावेत तितके थोडेच आहेत.

'तुर्कांचा अस्तोदय' ही लेखमाला म्हणजे तुर्कस्थानच्या इतिहासांतील काही निवडक प्रसंगांचे केवळ चुटके होते. तो समग्र इतिहास

नव्हता आणि महायुद्धानंतरची तुर्कस्थानची हकीकतहि त्यांत गोंवलेली नव्हती. या दृष्टीनें तुर्की साम्राज्याचा इतिहास लिहिण्याचें जेव्हां मीं योजलें तेव्हां लेखमालेसाठीं जुळविलेली सामुग्री अपुरी ठरली व लेखाहि जसेच्या तसे उपयोगांत आणणें अशक्य वाटलें. प्रस्तुत इतिहासग्रंथांत सदर लेखमाला अंबुधीत जलबिंदुवत्च होय असेंच वाचकांच्या लक्षांत आल्या-वांचून रहाणार नाही. 'तुर्कीचें साम्राज्य' या नांवावरून प्रस्तुत पुस्तकांत तुर्कांचा केवळ राजकीय इतिहास गोंवला आहे अशी सामान्यतः समजूत होईल. परंतु या बाबतींत प्रस्तुत लेखकांनै इतिहासाची कक्षा बरीचशी विस्तृत करून घेतली आहे. तुर्की साम्राज्याचें महत्त्व जसें राजकीय तसेंच धार्मिक दृष्ट्याहि असल्यानें नुसत्या राजकीय खंडावरच न भागवितां महंमद पैगंबराचें चरित्र, मुसलमानी धर्मतत्त्वे, खिलाफतीची प्रस्थापना व विस्तार यांचाहि प्रस्तुत ग्रंथांत समावेश करणें त्यांस श्रेयस्कर वाटलें. त्याचप्रमाणें एखाद्या राष्ट्राची यथायोग्य कल्पना येण्यास त्यांतील समाज-रचना, देशस्थिति, चालीरिती, वाङ्मयवृद्धि यांचें थोडें बहुत ज्ञान झालें तर इष्टच असल्याकारणानें या अंगांची जोड मूळ विषयास जरूर तेवढी दिलेली आहे. सारांश, तुर्कांसंबंधीं हें एकच पुस्तक कोणी वाचलें तर त्याला आजतागायत तुर्कस्थानचा सविस्तर इतिहास समजून एकंदरीत महंमदी समाजाचें अभ्यंतर आकलण्यास अडचण पडूं नये अशा धोरणावर ग्रंथ-रचना केलेली आहे.

हिंदुस्थानच्या इतिहासाशीं तुर्कस्थानचा संबंध बराच दूरचा असला तरी तुर्क जातीचा संबंध फार निकटचा आहे हें इतिहासज्ञांस विदितच आहे. गिझनीचा राजा सबक्तगीन व त्याचा मुलगा सुलतान महंमद हे जातीनें तुर्क होते. दिल्लीच्या तत्कावर बसून हिंदुस्थानावर अंमल गाजविणारे गुलाम, खिरजी आणि तगलख हे राजे तुर्कच होते. तथापि हे तुर्क खोरासन म्हणजे मध्य आशियांतील होते. पण खुद्द इस्तंबूलच्या राजवंशाचा राजकीय संबंध प्रत्यक्ष महाराष्ट्राशीं आलेला आहे; हें वाचून पुष्कळांस आश्चर्य वाटण्यावांचून रहाणार नाही. बिजापूरच्या आदिल-

शाही घराण्याचा संस्थापक युसफ आदिलखान हा कॉन्स्टांटिनोपलचा सुलतान बेयिझिद याचा पुत्र होय. त्यांची हकीकत येणेंप्रमाणें:—

तुर्कस्थानचा सुलतान दुसरा मुराद सन १४५१ सालीं निवर्तला आणि त्याचा जेष्ठ पुत्र महमद गादीवर बसला. मुरादाच्या कारकिर्दीत मुरादाचा एक भाऊ व बेयिझिदचा मुलगा मुस्तफा तैमूरलंगाशीं लढत असतां पडला. त्याचा तोतया उत्तन्न होऊन व त्यानें बंड करून राज्यांत बखेडा माजविला होता; त्याची आठवण ताजी असलेल्या मंत्र्यांच्या सल्लावरून महंमदानें आपल्या कनिष्ठ भावास ठार मारून त्याचें प्रेत प्रसिद्धणें सर्वास दाखवावें असा हुकूम फर्माविला. त्याप्रमाणें मारेकरी युसफच्या मातुश्रीकडे गेले व त्यास स्वाधीन करण्याविषयी त्यांनीं तिजपाशीं विनंति केली. आपल्या अर्भकास जीवदान द्यावें म्हणून राणीनें त्यास पुष्कळ विनाविलें. परंतु राज्यास त्याजपासून भीति असेल तर त्याचा वध आणखी एक दिवस करूं नये, म्हणजे तितक्या अवसरांत मी विवेकानें दुःख सहन होण्याइतकें मन धट्ट करीन असें तिनें शेवटीं सांगितलें. या गोष्टीस प्रधानानें रुकार दिला व राणीनें हि त्या अल्पावकाशांत आपल्या मुलाचा जीव वाचविण्याची युक्ति योजिली.

खवाजा इमादउद्दीन नांवाचा एक इराणी व्यापारी इराणांतून माल आणून इस्तंबुलांत विक्रीत असे. त्यास बोलावून आणून राणीनें कांहीं गुलाम विकावयाचे आहेत काय म्हणून त्याजपाशीं चौकशी केली. तेव्हां त्यानें त्याजपाशीं असलेले पांच गुलाम राणीपुढें हजर केले. त्यापैकीं एकाचा तोंडावळा राजपुत्र युसफ याजसारखा होता. त्यास राणीनें विकत घेऊन आपला पुत्र युसफ यास त्या व्यापाऱ्याच्या स्वाधीन केलें व त्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन राजपुत्रास दूरदर्शी सुरक्षित स्थळीं घेऊन जाण्यास सांगितलें. खवाजा द्रव्यलोभानें राजपुत्रासह त्याच रात्रीं निघून गेला. इकडे दुसऱ्या दिवशीं राणीच्या महालीं येऊन प्रधान तिजपाशीं राजपुत्रास मागूं लागले. तेव्हां राणीनें पुष्कळ द्रव्य देण्याचें कबूल करून त्यांतून एकास एकांत

१ कोल्हापूर व कर्नाटक प्रांतांतील राज्ये व संस्थाने यांचा इतिहास.

स्थळीं नेलें व त्यास कच्ची हकीकत सांगून अभय मागितलें. राणीच्या इच्छेस मान देऊन त्यांनीं गुलाम म्हणून आणलेल्या बऱ्याचा बध केला व त्यास जाहीरपणें नगराबाहेर नेऊन पुरलें.

खवाजानें युसफास इराणांत नेऊन साव्हा या गांवीं आपल्या घरीं ठेवलें. तेथें तो सात वर्षांचा झाला तेव्हां त्यास शाळेंत घालण्यांत आलें. पुढें राणीनें आपल्या मुलाच्या समाचारासाठीं साव्हा शहरास जासूद पाठविला व तो राजपुत्राची खबर घेऊन सुमारें नऊ महिन्यांनीं परतला. परंतु वाटेंत ईजिप्तमध्ये अलेक्झांड्रा शहरां आजारी पडल्यामुळें त्याचें तेथें दीड वर्ष रहाणें झालें. त्यानंतर तुर्कस्थानांत जाऊन युसफच्या हातचें पत्र त्यानें राणीस दिलें. पुढें लवकरच राणीनें आपल्या पुत्राच्या दाईस, तिचा मुलगा गझन-फरबेग आणि तिची मुलगी यासहवर्तमान साव्हा शहरां राजपुत्राकडे पाठविलें व तिजबरोबर पुष्कळ पैकाहि दिला. युसफ सोळा वर्षांचा होईपर्यंत साव्हा शहरांच राहिला. कालान्तरानें युसफचें सत्यस्वरूप साव्हा येथील सुभेदाराच्या नजरेस आलें. सुभेदारानें युसफपासून चार हजार रुपये घेऊन त्यास तेथून इतरत्र जाण्यास परवानगी दिली.

साव्हाहून युसफ कूप शहरां गेला. आणि तेथूनहि ११२ ठिकाणीं राहून तो शिराजास आला. तेथें त्यास एका साधूचा असा दृष्टांत झाला कीं, त्यानें इराण सोडून हिंदुस्थानांत जावें, म्हणजे त्याच्या नशिबीं राज्यपद आहे. त्याप्रमाणें युसफ, आपली दाई व तिचा मुलगा गझनफरबेग यांसह जहाजांत बसून कोंकणांत सन १४५९ मध्यें दाभोळ बंदरीं उतरला. त्याचें रूप, स्वाबदारी व शहाणपणा पाहून खवाजा महमद गुरजीस्तानिया नामक व्यापाऱ्यानें त्याच्याशीं स्नेह केला आणि त्यानें त्यास बेदर शहरां नेलें. तेव्हां तेथील ब्राह्मणी राज्याचा प्रसिद्ध प्रधान महमद गवान यानें युसफची हुषारी पाहून त्यास विकत घेतलें. युसफानेंहि आपलें कुलशील उघडकीस येऊं न देतां स्वतःस विकू दिलें.

प्रथम त्यास गवानानें रिसाल्यावरील मुख्य अधिकारी अझीझ-खान याच्या हाताखालीं ठेवलें. पण पुढें त्याची लायकी व हुषारी

पाहून साऱ्या रिसाल्याचें काम त्याजवर अशीझखानानें सोंपविलें. अशीझ-
खानाच्या मरणोत्तर त्याच्या जागीं युसफचीच नेमणूक झाली. तें काम
पहात असतां रिसाल्याकडील हिशेब ठेवणाऱ्या कारकुनाचें व युसफचें न
पटून युसफ राजिनामा देऊन मोकळा झाला. पुढें बेदर दरबारचा सरदार
निजाम उल् मुल्क तुर्क होता. त्याच्या हाताखालीं युसफ राहिला.
उभयतांचा स्नेह दाट जमून निजामानें त्यास बऱ्हाडच्या सुभे-
दारीवर नेमलें व त्यास शहाकडून आदिलखान हा किताब
व पांचशें स्वारांची सरदारी देवविली. निजाम केरल देशावर स्वारीस
गेली, तेव्हां आदिलखान त्याच्या हाताखालीं शौर्यानें लढला. पण निजाम
स्वारीवर असतां एका लढाईत पडला. त्याच्या पश्चात् सैन्याचें आधिपत्य
स्वीकारून युसफानें सर्व केरल प्रांत जिंकला व पुष्कळ लूट जमवून तो
बेदरास परत आला. त्या वेळेपासून शहा व गवान यांची त्याजवर बहाल
मर्जी बसली. गवान तर त्यास आपला दत्तक पुत्र समजू लागला. गवान
मरण पावल्यावर शहानें विजापूर सुभ्याचें काम युसफ आदिलखानासच
सांगितलें. बेदरचा बादशहा महमदशहा निवर्तल्यावर आदिलखान स्वतंत्र
झाला व त्याच वर्षीं त्यानें आपल्या नांवाचा खुदवा वाचवि-
ण्याचा विजापुरास हुकूम फर्मावला. हाच विजापुरच्या आदिलशहीचा
मूळ पुरुष अब्बुल मुजफर यूसफ आदिलशहा होय.

वरील त्रोटक वृत्तान्तावरून इस्तंबूलच्या सुलतानांचा महाराष्ट्राशीं किती
निकट संबंध पोंचतो याविषयीं कोणाचीहि खात्री होईल. मराठ्यां-
च्या तोंडींहि रूमशाम हें नांव फार घोळत असे. मुलुखगिरीची परा-
काष्ठा भ्णजे रूमशामवर स्वारी करून तेथील सुलतानास नमविणें
असें मराठे आपल्या ऐन ऐश्वर्याच्या काळांत समजत. मराठ्यांच्या
महत्त्वाकांक्षेची दौड तुर्कस्थानापर्यंत कशी पोंचली होती हें भाऊसाहेबांच्या
बखरीवरून समजून येणार आहे. पेशव्यांचा रणधुरंधर सेनापति सदाशिव-
रावभाऊ याची उमेद अटकेपार झेंडे लावून किंवा इराणी-दुराणींची रंग
जिरवून थावणारी नव्हती. 'पुढेंहि रूमशाम येथें स्वराज्य करणें हीच
उमेद भाऊसाहेबांचेहि मनांत आहे, दुसरा निजध्यास नाही' असें

बखरकार खुनाथ यादव लिहितो. बखरकाराचें रूमशाम म्हणजेच टर्की, तुर्कस्थान, तुर्कीचें साम्राज्य किंवा रूमशाम होय. हें आपणास आणखीहि अनेक ग्रंथाधारांवरून सिद्ध करतां येतें. तुर्कीचें आगर जो अनातोलिया किंवा आशिया मायनर तो प्रसिद्ध इंग्रज इतिहासकार गिबन याच्या व इतरांच्या मते रूम व सीरिया हा शाम होय. दिल्लीपद पादशाही घेतल्यावर कल्पना-शक्तीस रमविणारे रूमशामच्या पादशाहाशिवाय दुसरें ईप्सित सदाशिवराव भाऊसारख्या रणगाजीस दिसूं नये यावरून रूमशामच्या अर्थात् इस्तंबूलच्या तुर्की तत्काची कीर्ति महाराष्ट्रियांच्याहि कानीं कशी पोंचली होती याविषयी खात्री पटते. रूमशामच्या पादशाहीची ओळख गेल्या महायुद्धानें आणि विशेषतः खिलाफत चळवळीनें अधिकच वृद्धिंगत होणार असल्यानें तुर्कीच्या सार्वगिक हालचालीचें स्वरूप ग्रंथरूपानें वाचकांस आज सादर करणें जरूर वाटलें.

तुर्कीचे स्वातंत्र्यदाते, गाजी मुस्तफा केमालपाशा यांचें छायाचित्र प्रारंभी दिलें असून तुर्कस्थानचा इतिहास नीट समजण्याकरितां त्यांचा एक तुर्कीच्या साम्राज्याची भरभराट दाखविणारा, दुसरा महायुद्धपूर्वीचा आणि तिसरा महायुद्धानंतरचा असे तीन नकाशे पुस्तकास जोडले आहेत.

प्रस्तुत ग्रंथ मूर्त स्वरूपास घेण्यास केसरीचे संपादक व केसरी-मराठा संस्थेचे एक विश्वासनिधि (ट्रस्टी) रा. नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांचें प्रोत्साहन व अमोलिक साहाय्य कारण झालें, याबद्दल त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें माझे कर्तव्य होय. त्यांजकडून प्रस्तुत विषयावरील अनेक ग्रंथ मला वाचावयास मिळाले म्हणूनच हा प्रयत्न सिद्धीस गेला. पण या बाबतींत इतर प्रकारें माझे मित्र रा. रा. यशवंत नरसिंह केळकर, बी. ए. (टि. म. वि.), रा. रा. दत्तात्रेय विश्वनाथ ताम्हनकर बी. ए. व प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक रा. दत्तात्रेय विष्णु आपटे बी. ए. आणि कऱ्हाडचे प्रसिद्ध सावकार व देशभक्त रा. पांडुरंग केशव शिराळकर यांनीं मजकुरितां श्रम व झीज सोसली तिनेही मला ऋणी करून ठेवलें आहे. शेवटीं ज्या जगन्निध्याच्या कृपेनें अनेक अडचणींतून प्रस्तुत प्रयत्न शेवटास गेला, त्यास विनम्रभावानें प्रणाम करून ही अल्पकृति वाचकांस सादर करीत आहे.

पुणे, मकरसंक्रमण, १८४७.

वासुदेव कृष्ण भावे.

तुर्कांचें साम्राज्य

तुर्कपूर्व परिस्थिति.

पूर्वयुरोप व पश्चिमआशिया खंड यांत उस्मानाच्या तुर्का सत्तेची उत्पत्ति व वृद्धि कशी झाली, हें नीट लक्षांत येण्यास तुर्कपूर्वी बरील भूप्रदेश व त्याच्या आजूबाजूचा भाग यांची राजकीय, धार्मिक व सामाजिक स्थिति समजावून घेणें आवश्यक होय. इ. स. २८४ पासून रोमन बादशाहा डायोक्लेशियन यानें राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं रोमन साम्राज्याचे पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग पाडले. डायोक्लेशियन यानें घालून दिलेली बहिवाट कॉन्स्टंटाईन दि ग्रेट या रोमन बादशाहानें दृढ करून आपली राजधानी युरोपच्या पूर्व टोकावर व बॉस्फरस सामुद्र-धुनीच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बिझांटियम या नगरींत नेली. कॉन्स्टंटाईन बादशाहामुळेंच बिझांटियम नगरीचें रूपान्तर कॉन्स्टंटिनोपल शहरांत झालें. हूण या रानटी जातीनें रोम शहरचा जितका विध्वंस करून टाकला, तितका कॉन्स्टंटिनोपलचा न केल्यामुळें कॉन्स्टंटिनोपल शहर धर्म, विद्या व कलाकौशल्यांचें आदिपीठ होऊन राहिलें. कॉन्स्टंटाईन बादशाहानें स्वतः ख्रिस्ती धर्म स्वीकारून ख्रिस्ती धर्मास राजाश्रय व स्थैर्य मिळवून दिलें. रोमनबादशाहीच्या राज्यकारभारांत मुलकी वगैरे खात्यांवरील अमलदारीचीं कामें पॅट्रिआर्क यांजकडे देण्यांत येत. कॉन्स्टंटाईन बाद-शाहानें कॉन्स्टंटिनोपलच्या पॅट्रिआर्कास चर्चचा आधिपति नेमलें. पॅट्रि-आर्ककडे या रीतीनें धर्मगुरुत्व आल्यापासून कॉन्स्टंटिनोपल हें मोठ्या साम्राज्याच्या राजधानीप्रमाणेंच पूर्व युरोपांतील ख्रिस्त्यांचें धर्मक्षेत्र मानलें जाऊ लागलें.

युरोपांत ख्रिस्ती धर्माचा पसार होत होता, त्यावेळां व त्यानंतर आशियाखंडाच्या पश्चिम भागांत महमदी धर्म वाढीस लागत होता. अरबी सत्तेचा आस्बाच्या जवळीनें मध्यआशियांत इस्लामी धर्माचा

संचार होऊन तुर्कांनी या नवीन धर्माची दीक्षा घेतली. बगदादच्या आबासईद खलिफांनी त्यांस जिकलें व त्यांच्याच पदरीं बरेचसे तुर्क येऊन राहिले. त्यांनी आपल्या बाहुबलावर खलिफांचा सारा कारभार आटोपला व त्यांस बाहुलें बनवून ठेवलें. त्यांनी त्यानंतर कॉन्स्टांटिनोपलच्या बिझांटाईन बादशाहापासून आशियामायनर प्रांत मिळविला. व सीरियांत शिरून पॅलेस्टाईन प्रांत व येरूशलेम शहर यांवर आपला ध्वज उभारला.

या काळीं युरोपांत प्रबळ अशीं राज्ये फार थोडीं होती. पहिला ओटो दि ग्रेट ह्यानें जर्मनींत ९६२त राज्य स्थापलें. पूर्वे युरोपांत हेंच एक महत्त्वाचें राज्य होतें. आणि कॉन्स्टांटिनोपलचें बिझांटाईन राज्य मोडकळीस आलें होतें; सर्व युरोपखंड सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या फ्यूडॅलिझमनें म्हणजे वतनदारी पद्धतीनें जखडलें गेलें होतें. या पद्धतीखालीं राजा हा जमिनीचा मालक समजण्यांत येऊन तो आपल्या ताब्यांतली जमीन अनेक मांडलीक सरदारांस वाटून देई. हे सरदार स्वतः जमीन इनामदारांप्रमाणें कुळांकडे लावीत. कुळांस जमीन केव्हांहि सोडतां येत नसे आणि त्यांचें जीवित व वित्त सरदारांच्या मुठींत असे. त्यांनी त्यास अपराधाबद्दल हवी ती शिक्षा करावी. देशांत सरदार अगदींच मूठभर असून त्यांचीं कुळें (सर्फ्स) हीच देशांतील मुख्य वस्ती असे. याखेरीज स्वतंत्र वर्ग म्हणजे व्यापारी व कारागीर यांचा. हे बहुधा शहरांतच राहात. अशा रीतीनें राजे (लॉर्ड), सरदार (व्हॅसल) व कुळें (सर्फ) यांनीं युरोपखंड गजबजून सोडलें होतें. आकाराच्या शतकांत फ्रान्स देशांत राजे किंवा मुख्य सरदार दोनशे व पोट सरंजामीदार किंवा सरदार सत्तरहजार होते. सरदारांचें संरक्षण राजानें (लॉर्डानें) शत्रूपासून करावें आणि सरदारानें आपलें सरंजामी सैन्य घेऊन राजाच्या मदतीस धावोंवे, असे करार असत आणि हे करार सरंजामीदारांनीं मोडल्यास त्यांचा सरंजाम जप्त होई. तरुण सरदारांनीं नाईट हा राजकीय अधिकार मिळवावा किंवा बिशप, आर्चबिशप हे धर्माधिकार पत्करावे.

पोप आणि बादशहा यांच्यांत श्रेष्ठपणासंबंधी आकाराच्या शतकांत

बरीच चुरस माजून राहिली होती. पोप सातवा ग्रेगरी याचा जर्मन बाद-
शहा चौथा हेनरी याबरोबर याच बाबतीत तंटा लागला. सर्व धर्माधिका-
ऱ्यांनीं ब्रह्मचर्य पाळावें आणि चर्चचे अधिकारी पोपनें नेमावे, यावर
ग्रेगरीचा कटाक्ष होता. पण हेनरी पोपाचा अधिकार मानीना. अखेर पोपनें
हेनरीस बहिष्कृत केल्यावर तो निमृष्टपणें शरण आला.

धर्माची छाप युरोपखंडावर अधिक होती, याचें दुसरें प्रत्यंतर
धर्मयुद्धांचें होय. सेल्युक तुर्कांनीं पॅलेस्टाईन जिंकलें व जेरुसलेममधील
पवित्र ख्रिस्ती देवळांत तबेले ठेविले. या विटंबनेनें चिडून जाऊन ख्रिस्ती
लोकांनीं पोप दुसरा अर्बन याच्या धुरीणत्वाखालीं सेल्युक तुर्कांशीं धर्म-
युद्ध आरंभलें. या युद्धांत इंग्लंड, जर्मनी आदिकरून युरोपांतील बहुतेक
देशांतील राजे व सरदार सामील झाले होते. अशीं धर्मयुद्धें किंवा शूल
युद्धें इ. स. १०९६ पासून १२७० पर्यंत आठ झालीं. पहिल्या प्रथम
ख्रिस्त्यांस यश येऊन गॉड फ्रे बुलान यानें पॅलेस्टाईन आपल्या ताब्यांत
आणिलें. परंतु पुढें मुसलमानांची सरशी होऊन ईजिप्तचा सुलतान सला-
उद्दीन यानें ख्रिस्त्यांचा मोड करून त्यांस युरोपांत कायमचें पिडून लावलें.

रोमन साम्राज्य मोडल्यापासून युरोपावर मध्य आशियांतील
रानटी टोळ्यांच्या धाडीवर धाडी येऊन आदळत होत्या; आणि त्या-
खालीं समाज विस्त्रळित होऊन त्याची प्रगति खुंटली होती. हूण, गॉथ
मोगल यांजकडे युरोपखंडाच्या नाशाचें पुष्कळ श्रेय जातें. अशा अव्यवस्थ-
तेच्या व संकटाच्या काळांत युरोपची प्रगति थांबून समाजाचा पुरुषार्थ
संपुष्टांत आला होता. नांव घेण्याजोगे राजे कोणी उरले नव्हते, आणि
फ्यूडॅलिझमच्या पद्धतीखालीं प्रत्येक देशाचे लहान लहान तुकडे पडून राज-
कीय दृष्ट्या देशांत मोठ्या प्रमाणावर संघशक्ति उत्पन्न होण्याचें साधन राहिलें
नव्हतें. बहुजनसमाज फ्यूडॅलिझममुळे (सरंजामी पद्धतीमुळे) एक प्रकारें गुलाम-
गिरीत सांपडल्यानें त्यास स्वातंत्र्याचें महत्त्व समजत नव्हतें राष्ट्राभिमान
व देशाभिमान यां कल्पना उदय पाविल्याच्या होत्या. आणि राजमिष्टा हा
गुण अद्यापि जीव धरून असला तरी त्याच्या बलावर आपल्या विवेकित
देशाचें किंवा युरोप खंडाचें डोकें वर काढूं इच्छिणारे मोठे राजाही युरोपावर

अवाशिष्ट नव्हते. राजकीय भावनांच्या अभावीं धर्मभावना युरोपियन समाजांत कांहींशी प्रबळ होती; व धर्मयुद्धाचे बाबतींत तिने थोडासा प्रभावहि दर्शविला होता, परंतु संघटनेचा आणि एकसूत्रीपणाचा अभाव, बार-माईची बजबजपुरी आणि मुसलमानांच्या मानाने शौर्याची व धार्मिक आवेशाची कमतरता या दोषामुळे ख्रिस्ती समाजास मुसलमानी समाजापुढे बाराव्या व तेराव्या शतकांत कचच खावी लागली. अशा सुमारास मध्य आशियांतून तुर्कांचा नवा लोंढा आशियामायनरांत उतरला आणि त्यानें खिळखिळ्या झालेल्या बिझांटाईन राज्यास तडाखे लगावून व सेल्युक तुर्कांच्या भंगलेल्या सत्तेस पायाखालीं चिरडून आपलें राज्य नव्या दमानें सहज स्थापिलें. त्यांनीं सारें युरोपखंड पादाक्रांत केलें असतें; परंतु त्यांपूर्वी मध्य आशियांतून डान्यूब नदीच्या काठी येऊन स्थायिक झालेल्या तुराणी लोकांनीं त्यांस थोपवून धरलें. सांप्रतच्या हंगेरियनांचे पूर्वज तुराणी होत. त्यांनीं सन ८९५ मध्यें हंगेरींत वस्ती केली. पूर्व युरोपांतून मध्य व पश्चिम युरोपांत शिरण्याचा तत्कालीन राजमार्ग हाच होय. पंधराव्या आणि सोळाव्या शतकांत तुर्कांनीं या राजमार्गावरील हंगेरियनांचा पहारा उठवून लावण्याकरितां भगीरथ प्रयत्न केले; व त्यांजपासून कांहीं मुळख जबरदस्तीनें मिळविलाहि. तथापि फळी फोडून युरोपांत शिरण्याचे कामीं त्यांस हारच खावी लागली. उस्मान आशिया माय-तरांत राज्य स्थापण्याच्या उद्योगास लागला, त्या वेळीं वरील प्रमाणे परिस्थिति होती. बुद्धिमत्ता, एकजूट, घडाडी, शौर्य, धार्मिक आवेश व दम या पैकीं हरएक गुणांत तुर्क लोक युरोपियन ख्रिस्त्यांपेक्षां किंवा आशियाटिक सेल्युक तुर्कांपेक्षां श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांस एवढें अफाट साम्राज्य उभारतां आलें हें उघड होय.

राज्यस्थापना.

उस्मान १२८७-१३२६

तुर्की साम्राज्याचा मूळ संस्थापक उस्मान. पण त्याचा आशिया-मायनरमध्ये प्रवेश होण्यास त्याचा बाप आरतोग्रल कारण झाला. अनेक पराक्रमी पुत्रांस जनादि काळापासून जन्म देणारा मध्य आशिया

तुर्कांची जनक होय. या वीर्यावान् पण कंगाल देशांतून उस्मानचा आज्ञा सुलेमानशहा आपली लहानशी फौज घेऊन इ. स. १२२० चे सुमारास नशिवाची परीक्षा पहाण्याकरितां बाहेर पडला. तो इराणच्या वाटेनें आमीनियांत उतरला व तेथेंच कांहीं दिवसांनीं मृत्यु पावला. त्याच्या पश्चात् आरतोग्रलकडे बापाच्या फौजेचें नायकत्व आलें. आरतोग्रल फौजेनिशीं मुलुखगिरी करीत हिंडत असतां त्याला दोन फौजा परस्परांशीं लढतांना आढळल्या. त्यांतील दुर्बळ पक्षास आरतोग्रलनें कुमक केली व तो पक्ष विजयीहि झाला. विजयी पक्षाचा अधिपति अल्लाउद्दिन सेल्जुक यानें आरतोग्रलचे उपकार ठेवले नाहींत. सेल्जुकांचें प्रबळ राज्य मोडून त्याचीं या सुमारास लहान लहान राज्ये झालीं होती. त्याच राज्यांपैकीं आशियामायनरमधील एका छोट्या राज्याचा अल्लाउद्दिन हा धनी असल्यामुळें त्यानें आरतोग्रलास ग्रीकांच्या तोंडावरील इस्कीशहर व सुगत हीं शहरे आणि त्यासभोवारचा प्रदेश जहागीर करून दिला.

तोग्रलच्या पोटी उस्मानचा जन्म सुगतशहरीं १२५८ त झाला. त्याच्या लग्नाची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात. उस्मानास यौवनदशा प्राप्त झाल्यावर त्याचें शेख आवेदली नामक एका अवलियाच्या रूपवती कन्येवर मन गेलें. पण बुवार्जीस हें स्थळ रुचलें नाहीं. तथापि तेवढ्यानें उस्मानानें मुलीचा नाद मात्र सोडला नाहीं. पुढें थोड्याच दिवसांच्या आंत आवेदलीस एक दृष्टांत झाला; आणि त्यांत उस्मानाशीं विवाह झाल्यास मुलीच्या नशिबी मोठें राज्य आहे असें आलें. व हा अल्लाचा संकेतच मानून आवेदली मुलीचें उस्मानाशीं लग्न लावून मोकळा झाला. लग्नसमयीं उस्मानाचें वय सोळा वर्षांचें होतें. विवाहाच्या व्योममार्गे संवधानें तुर्कांच्या स्वाभाविक समजुती साडेसाहसो वर्षांपूर्वीं हि कथ्य होत्या हें यावरून सहज समजून येतें.

उस्मान अल्लाउद्दिनाच्या पदरचा अमीर या नात्यानें राज्य वाढवीत असल्यामुळें त्यानें आपली नजर पश्चिमेकडे वळवून शेजारचे मोडकळीस आलेले कॉन्स्टांटिनोपलचे ग्रीक राज्य तोडतोडून खाऊन फस्त करण्याचें काम चालविलें आणि अल्लाउद्दिनाच्या मरणोत्तर स्वतंत्र होऊन

तो तीच नजर पूर्वेकडीला सेलजुक राज्यावर वळवून योम्य संधीची वाट पहात राहिला. अडतीस वर्षांच्या अवधीत काळ्या समुद्रास व बॉस्फोरस सामुद्रधुनीस धरून त्याने शंभर मैल लांब व साठ मैल रुंद राज्य पसरून दिले. एवढ्या प्रदेशांत उस्मानाने नांव घेण्यासारखे ब्रूसा हे एकच नवे शहर अखेरी अखेरीस सर केले.

उस्मानच्या प्रजाजनांत मुख्य भरणा ख्रिस्त्यांचा होता. ख्रिस्त्यांतहि ग्रीक व स्लाव्ह अशा दोन जाती होत्या. यांपैकी पुष्कळांनी ऐहिक सुखावर नजर देऊन इस्लामी धर्माचा अंगिकार केला. आणि धर्मांतरा-नंतर जातिभेद नसलेल्या तुफाशीं ते अल्पवधीतच एकरूप होऊन गेले. ते आपणास उस्मानअल्ली म्हणजे आटोमन म्हणवू लागले व सेलजुक वगैरे पूर्वीच्या राज्यकर्त्या जातीस हनि लेखू लागले. उस्मान शूर व लढवय्या होता यांत नवल नाही. पण तो तसाच शहाणा राज्यकर्ताहि होता. यामुळे दंतकथांनी त्याच्या तोंडीं घातलेले उद्गार खरे असतील असे वाटत नाही त्याने आपल्या मुलास पुढीलप्रमाणे उपदेश केल्याचे कोणी एक दंतकथा कथन करते.—‘जिवाची पर्वा बाळगू नकोस. जुलूम करू नकोस किंवा क्रौर्यहि दाखवू नकोस. न्यायाने वागून जगास शोभा आण. जयावर जय मिळवून माझ्या आत्म्यास संतोष दे. जगाचा स्वामी होऊन समशेरीच्या साहाय्याने धर्मप्रसार कर. विद्वानांचा परामर्श घे, म्हणजे तो अज्ञाच्या घरीं रुजू होईल. सैन्याच्या बळावर उड्या मारू नकोस किंवा संपत्तीने उन्मत्त होऊ नकोस. अज्ञाचा कायदा हेच आमचे शस्त्र आणि त्याचा मार्ग हीच आमची प्रगति. साम्राज्य-विस्तारहून धर्मप्रसार मला फार प्रिय आहे. कर्तव्यास जाग. डोळ्यांत तेल घाळून प्रजापालन कर म्हणजे अज्ञा तुजवर मेहेर करील.’

वरील उपदेश असंबद्ध व म्हणून अविश्वसनीय वाटतो. ऐहिक सुखाच्या आशेनेच उस्मानाने राज्य स्थापलेले स्पष्ट दिसते. धर्मप्रसार हा राज्यस्थापनेचा व राज्यविस्ताराचा त्याचा किंवा त्याच्या धंशजांचा केव्हाहि प्रधान हेतु नव्हता. तो असता तर त्याच्या राज्यांत ख्रिस्ती प्रजेवर जुलूम होता; आणि तीस स्वधर्मास मुकावेच लागते. कॉन्स्टंटिनोप

पलमधील ग्रीकचर्चेचें परिपालन आणि ख्रिस्तीभजेची सुलतानी सत्ते-
खालीं भरभराट या गोष्टी प्रजेस संतुष्ट राखण्याच्या राज्यकर्त्यांच्या इच्छे-
च्याच द्योतक होत. परमुळुखावर स्वाभ्या करून तेथील जनतेस क्रूरपणानें
वागविणें आणि तिला जिंकल्यावर तिचें न्यायानें रक्षण करणें हेंच राज्य
मिळवून शाश्वत राखूं पाहणाऱ्या राजकर्त्यास उचित असून हेंच धोरण
तुर्की सुलतानांनीं पाळावें यांत नवल नाहीं.

आरखान १३२६-१३५८

तुर्की सुलतानांचे विवाह सोळाव्या वर्षाच्या आंतबाहेरच
होत, तरी त्यामुळें त्यांच्या आयुर्बलारोग्यांत रतिभराहि कमतरता
आल्याचें आढळून येत नाहीं. उस्मानानें आढतीस वर्षें राज्यो-
पभोग घेतला आणि त्याच्या पश्चात् त्याचा पुत्र आरखान गादीवर
आला, तेव्हां तो बेचाळीस वर्षांचा असून यापुढें त्यानें बत्तीस वर्षें राज्य-
सुख अनुभविलें. हा क्रम पहिल्या बऱ्याच सुलतानांनीं अव्याहत चाल-
विला. यावरून आरखानाची व्योमर्थादा अपवादात्मक नव्हे,
हें सहज सिद्ध होतें. आरखानानें पित्याच्या देखरेखीखालीं राज्य-
कारभाराचीं लहान मोठी कामें पाहिलीं होती, यामुळें 'प्रवर्तितो दीप इव
प्रदीपात्' इतकी योग्यता तत्कालीन होतेसमयीच त्यांस प्राप्त झाली
होती. अशा अनुभविक व परिपक्व राजाच्या अमलखालीं राज्यास धोका
बसण्याची भीति नसल्यामुळें पूर्वींचीं राज्ये एकतंत्री असूनही दीर्घकाल
टिकून राहात.

सुलतान ही पदवी धारण, करणारा पहिला राजा आरखान हाच
होय, यानें आपली राजधानी स्वसंपादित ब्रूसा शहरीं नेली व आपल्या
नांवाचें नाणें पाडलें. 'उस्मानचा पुत्र आरखान याचें साम्राज्य अनंत
काळ टिको' अशीं अक्षरें त्यानें आपल्या नाण्यावर कोरलीं होती. त्या-
वरून साम्राज्यस्थापनेची त्याची प्रबल इच्छा शास्वीत होते. तो आपा-
प्रमाणें उजव्या हातानें ग्रीक राज्य सोडून स्वातंत्र्य होता. पण आपावसंदि
मिळी करून शेजारच्या सेल्युक राज्यास पूर्वेकडून आपणावून त्यानें

आपला डावा हातहि पुढें पसरला. आरखानानें प्रिक सत्तेचे आशिर्भाच्या किनाऱ्यावरून समूळ उच्चाटन करून स्वस्थ न बसतां युरोप खंडाचा किनारा चढून जाण्याचीहि संधि गमाविली नाहीं.

इ० स० १३३८ त कॉन्स्टंटिनोपलचा बादशहा तिसरा अँड्रो-निकस मरण पावला. मरणसमयी युवराज अज्ञान असल्यामुळें बादशहानें राज्यरक्षणार्थ वजीर (ग्रँडचॅन्सेलर) कॅन्टाकूझिन यास व आपल्या राणीस जोडीनें कारभारी (रीजेंट) नेमलें. रीजेंट होऊन कॅन्टाकूझिनची हाव कमी न होतां वाढली. त्यानें १३४३ त स्वतःस बादशहा म्हणवून आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली. कॅन्टाकूझिनच्या या अरेरावीचा राणीस राग येऊन ती आरखानास शरण गेली. उलट कॅन्टाकूझिन यानें राणीविरुद्ध आरखानाचाच आश्रय केला. कॅन्टाकूझिननें आपली उपवर कन्या अरखानास देऊं केल्यामुळें आरखानाचा कांटा कॅन्टाकूझिनकडे आपोआपच झुकला. आरखानाच्या मदतीमुळें कॅन्टाकूझिनास विजयश्रीनें वरिलें. याचा परिणाम असा झाला की, कॅन्टाकूझिन व त्याची पत्नी आणि राणी व तिचा अज्ञान पुत्र या चौघांस एकदमच राज्यभिषेक होऊन ते सर्व राज्याचे अधिकारी झाले. राणीशीं विशेष सख्य जोडण्याकरितां कॅन्टाकूझिननें आपली मुलगी युवराजास दिली. इकडे आरखानास पहिली नियोजित वधू मिळून त्याचें तिजबरोबर वयाच्या ६२ व्या वर्षीं लग्न लागलें, कॅन्टाकूझिन व त्याचा धाकटा जांवई जो राजपुत्र त्याचें न पटून त्यानें थोरला जांवई आरखान याला पुन्हा मदत मागितली व ती त्यास मिळाली. याचा मोबदला म्हणून आरखानास युरोपखंडांत झिपी नामक लहानसा किला मिळाला. या सुमारास थ्रेस प्रांतीं धरणीकंप होऊन गॅलीपोलीचा किला ढांसळला. त्यावर आरखानानें आपलें निशाण रोवलें. जांवयाच्या या कृत्याविरुद्ध कॅन्टाकूझिननें तक्रार करतांच धरणीकंपाचा धक्का हा अल्लापें दिलेला कौल होय, अशी मखलाशी करून सुलतानानें तसे किला पन्नवूनहि टाकिला. सुलतानाविरुद्ध बादशाहानें सन्दिग्धनांची मदत मागितली; पण ती त्यांनीं साफ नाकारली. तुर्कांचा राज्यविस्तार जसां त्यांचा शौर्यानें तसा ख्रिस्ती संघांतिल दुर्हीनेंहि झाला असें म्हणजे खरा

पडतें. तुर्कीस आपली युरोपांमधील सत्ता वाढविण्यास दादनेलीस सामुद्र-
धुनीच्या तोंडचा व मान्याचा किल्ला फार उपयोगी पडला.

राज्यास मुख्य आधार सैनिकांचा. आरखानानें आपला भाऊ
अल्लाउद्दीन याच्या चातुर्यानें सैन्याची मजबुती कायमची करून टाकली.
त्यानें पायदळ कायमचें पदरीं बाळगलें आणि रिसाल्याची उभारणी मात्र
सरंजामी पद्धतीवर केली. राज्याचे लहान लहान विभाग पाडून त्यानें
ते आपल्या सरदारांस जहागीर दिले आणि त्या मोबदला ठराविक घोडे.
स्वार घेऊन युद्धप्रसंगी चाकरीस यावें अशी योजना केली. ही सरंजामी
पद्धत त्या काळीं युरोपभर होती. पण तुर्कीच्या व युरोपियन पद्धतींत
फरक एवढाच कीं, युरोपांत दिलेल्या जहागिरी वंशपरंपरा चालत आणि
तुर्की राज्यांत मात्र त्या तहाहयात असत. सैन्यांत फक्त मुसलमान घेतले
जात आणि ख्रिस्ती प्रजाजनांस लष्करी चाकरी माफ असे. मात्र इस्लामी
कायद्याप्रमाणें त्या मोबदला त्यांजपासून जादा कर वसूल केला जात असे.
ज्यांच्या वाढ्यास जहागिरी येत नसत, त्यांचे खिसे छुटींतील सोन्यानाण्यानें
जड होत आणि ज्यांच्या हातास सोनेंनारणेंहि न लागे त्यांची शय्या
लढाईत गुलाम करून आणलेल्या यौवनसंपन्न स्त्रियांनीं सुखदायक
होई. ही गुलामगिरी मुसलमानेतर ख्रिस्त्यांच्या नशीबीं लिहिली अस-
ल्यामुळें पुष्कळ ख्रिश्चनास बाटून मुसलमान होणें सोयीचें वाटलें असेल,
यांत नवल नाहीं.

लढाईत पकडलेल्या गुलामांची विक्री करून येणाऱ्या रकमेचा
१/२ सरकारी खजिन्यांत व १/४ सैनिकांच्या खिशांत पडत असल्यामुळें हा
लाभ सामान्य शिपायांस मोठाच होय, यांत शंका नाहीं. आरखान
१३५८ मध्ये वारला त्यावेळीं त्याचें वय बहात्तर वर्षांचें होतें.

मुराद पहिला १३५९-१३८९

आरखानामागून त्याचा मुलगा पहिला मुराद गादीवर बसला. त्या-
वेळीं त्याचें वय चाळीस वर्षांचें होतें. मुत्सद्दीपणा व शिपाईगिरी हे दोन्ही
गुण त्याच्या अंगीं एकवटले होते. पण लिहिण्यावाचण्यांत तो इतका
खेदा होता कीं, त्यास घड सहीही करितां येत नव्हती! एकदां तहावर

सही करण्याची पाळी आली असतां त्यानें शाईत बोटे बुडवून तीं तहाच्या खड्यावर टिपलीं. मुरादाच्या कारकिर्दीत तुर्की साम्राज्य पांचपट मोठें झालें; आणि म्हणूनच मुरादाची गणना तुर्की साम्राज्यांतील अत्यंत वैभवसंपन्न अशा तीन सुलतानांत होते. आरखानानें गॅलीपोलीचा किल्ला फक्त हस्तगत करून युरोपांत भावी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. तीच ध्वजा हार्ती धरून त्यानें बालकन पर्वतापर्यंत फडकविली. कॉन्स्टंटिनोपलचा बादशहा आणि आरखानाचा साडू जॉन आतां वयांत आला होता. परंतु तो अगदींच नादान ठरला होता. त्याच्याच राज्यावर स्वारी करून मुरादानें एका तडफेसरशीं आद्रियानोपलसुद्धां सर्व श्रेष्ठ प्रांत जिंकून घेतला; आणि कॉन्स्टंटिनोपलपासून पांच मैलांवर त्याची सत्ता येऊन धडकली.

श्रेष्ठ गेल्यामुळें तुर्कांची धाड बल्गेरियावर येणार, असें दिसतांच आजू-बाजूच्या ख्रिस्ती राजांचें धाबें दणाणून गेलें. तत्कालीन ख्रिस्तीराष्ट्रें पोपाचा बराच मान राखीत असत. पोप पांचवा अर्बन यानें हंगेरीचा राजा लुई आणि सर्व्हिया, बोस्निया व वालाशिया येथील राजेरजवाड्यांस हलवून जागे करून भावी संकटाची ओळख दिली व त्यांच्यांत आजवर कधीहि दृष्टीस न पडलेली जूट जमविली. त्यांनीं वास हजार सैन्य उभे करून श्रेष्ठवर पाठवून दिलें. मुरादाचा सेनापति लालाशालीन याची व सदर सैन्याची गांठ मारिट्झा नदीवर पडली. तुर्कांनीं रात्रीं अचानक छापा घालून ख्रिस्ती सैन्य निजून असतां त्यांतील बऱ्याच जणांस जागच्या जागींच गारद केलें आणि उरलेल्यांस पळतां मुई थोडी करून सोडली. या विजयानें मारिट्झा नदीपासून बालकन पर्वतापर्यंतचा मुलुख मुरादच्या पायावर घातला. आशिया खंडांतील ब्रूसा शहर पडूं लागल्यामुळें त्यानें आपली राजधानी श्रेष्ठमध्ये आद्रियानोपलास हलविली. त्यामुळें पूर्व युरोपावर त्याचा दरारा अधिक बसला, नवीन मुलुख जिंकण्यास अधिक नेट सांपडला आणि कॉन्स्टंटिनोपलचा बादशहा जॉन मांडलिक बनला.

कॉन्स्टंटिनोपलचें ग्रीक व रोमचें रोमनचर्च यांचें आपसांत नीट नव्हतें. कॉन्स्टंटिनोपलचा बादशहा सुलतानाचा मांडलिक झाला ही ओष्ट

त्याच्या इअतीस व धर्माभिमानास अपमानास्पद होती. तुर्कांसारख्या पर-
धर्मीयांच्या कक्षांत राहण्यापेक्षां रोमचा पोप पांचवा अर्बन या
स्वधर्मातील शत्रूसहि शरण जाऊन त्याच्या कृपेनें पारतंत्र्यांतून सुटण्याचा
मार्ग सांपडला तर पहावा या इराद्यानें बादशहा रोम शहरीं गेला. रोमच्या
पोपनें घातल्या त्या सर्व अटी नाक मुठींत धरून त्यानें मानल्या. सेंट
पीटर चर्चमध्ये जाऊन ग्रीक पंथ सोडल्याचें त्यानें जाहीर केलें व पोपचें
धार्मिक वर्चस्वाहि स्वतःवर लादून घेतलें. इतकी विटंबना झाल्यावर
आपल्यापुढें गुढघे टेकून बसण्याची व हस्तचुंबनाची परवानगी रोमन
पोपपासून त्यास मिळाली. आणि पोप खेचरावर बसून निघाला असतां
त्याच्या खेचराचा लगाम धरून हिंडणें हा बहुमान असेल तर तोहि
त्याच्या वाढ्यास आला. इतके सोडाळे आटोपल्यावर पोपनें ख्रिस्ती राजांस
कॉन्स्टंटिनोपलच्या बादशहाच्या वतीनें सुलतानाशीं लढण्यास उभे करा-
वयाचें तर कोणताहि राजा सुलतानाविरुद्ध पाय धरीना. बादशहाची ही
शरणागति अशा रीतीनें वाया गेली व त्याचें हें अपमानास्पद कृत्य ग्रीक पोपास
पसंत न पडून तो तिकडूनहि फजीत पावला. ख्रिस्ती राजांत एकजूट कशी
नव्हती व मुसलमानांपुढें ते कसे पंगू होते, इकडे लक्ष पुरवि-
णारास मुसलमानांचे ख्रिस्त्यावरील श्रेष्ठत्व कबूल करावें लागतें. दुही व
धार्मिक शिकावर्णीतील दौर्बल्य यांनीं हतवीर्य झालेल्या ख्रिस्ती राजांस
जिंकणें धर्माभिमानाचें व स्वार्थमूलक महत्त्वाकांक्षेचें स्फुरण चढलेल्या व
जात्याच वीरवृत्तीच्या मुसलमानांस सोपें गेलें. बल्गेरिया व सार्व्हिया या
दोन्ही देशांच्या राजांस मुरादाच्या सेनेनें जिंकलें आणि बल्गेरियाच्या
राजांनें आपली बहीण सिसमन हिला सुलतानाचा जनानखाना दाखवून
त्याची मर्जी संपादिली.

रजपूत राजांचा नक्षा जसा दिल्लीच्या मोगल बादशाहांनीं उतरविला,
त्याच धर्तीवर सुलतानांनींहि परधर्मीय युरोपियन राजांचा स्वाभिमान
हरण केला. त्यांच्या कन्यांशीं लग्न लावून पुरुषार्थ माजविलाच; पण
ख्रिस्ती राजांस मदतीस घेऊन त्यांनीं आशियाखंडांतील मुसलमानी
अमोःससहि धुळींस मिळविण्यास कमी केलें नाहीं. मुरादाचें राज्य

आशियाखंडांत मुळींच वाढलें नव्हतें; म्हणून १३७६ पासून १३८० पर्यंत मुरादानें याच बाजूस लक्ष पुरविलें. त्यानें बऱ्याच अमीरांस जिंकून अंगोराच्या मैदानावर करमानियाशीं मोठाच संग्राम केला. पण तेवढ्यानें त्यास करमानियाचें राज्य सफाई बुडवितां आलें नाहीं. जशी खिस्ती राजांत आपसांत जूट नव्हती, तसा मुसलमानी राजांताहि तिचा गंध नव्हता, हीहि गोष्ट या उदाहरणावरून सिद्ध होते. सुलतानास खिस्ती राजांवर विजय मिळाले ते मुसलमानांच्या जुटीमुळें नसून सुलतानांच्या व त्यांच्या सेनापतीच्या शौर्यामुळें होत हेंहि विसरतां कामा नये.

मुराद करमानियाच्या लढाईनंतर थोड्याच दिवसांत मरण पावला. त्याच्या वाढत्या राज्यास सरंजामी, रिसाला व पगारी पायदळ अपुरें पडल्यामुळें त्यानें विश्वासू, एकदिल व निधड्या छातीचें सैन्य उभारण्याची एक नवीनच हिकमत काढली. लढाईत गुलाम करून आणलेल्या १० ते १२ वर्षांपर्यंतच्या खिस्ती मुलांची सुता करून त्यांस प्रथम महमदी धर्माची दीक्षा देण्यांत येई. आईबापांच्या अभावीं ममतेनें संगोपन करणाऱ्या सुलतानास ते पित्यासमान मान देत आणि ७।८ वर्षे लष्करी शिक्षण मिळाल्यावर विसाव्या वर्षी त्यांस सैन्यांत दाखल करून घेण्यांत येत असे. ना आई, ना बाप, ना बायको, यामुळें या शिपायांस लढाईत जिवाची पर्वा वाटत नसल्यानें त्यांजपुढे प्रतिपक्षाचा टिकाव लागणें शक्य नसे. या सैन्यास जेनिसरीज म्हणत. जेनी = ज्यानी, ज्वानी = ज्वान = युवन म्हणजे तरुण व त्यांची चेरी = चमू म्हणजे सैन्य, हें सैन्य वाढत वाढत बारा हजारांपर्यंत पोचलें होतें. इतकें शिस्तवार, विश्वासाचें आणि निधड्या छातीचें सैन्य सुलतानाच्या पाठीशीं असल्यामुळें मोठ-मोठ्या लढायांत त्यास सहजच फत्ते मिळत गेली.

तैमूरलंगाची स्वारी.

बेथिझिड १३८९-१४०३

मुरादचा मुलगा बेथिझिड ३४ व्या वर्षी गादीवर आला. त्यानें सल्हियाच्या स्टीफन राजापासून दरसाल खंडणी व पांच हजार सैन्य आपल्या चाकरीस ठेवून घेतलें. स्टीफनची बहीणहि सुलतानास मिळाली.

कॉन्स्टॅन्टिनोपलच्या वृद्ध जॉन बादशहापासूनहि अशीच खंडणी बेयिझिडने घेतली व १२ हजार सैन्याची कुमक मिळविली. बेयिझिड मोठा स्त्री-लंपट होता. मार्मोराच्या समुद्रांतून एक परदेशचें जहाज चाललें होतें. त्यावरोल राजकन्येस पकडून आणून तिला जॉन बादशहाचा मुलगा सॅम्युएल यास देणाचा त्याचा विचार होता. पण त्या विचारांत मागाहून बदल होऊन त्यानें तिला आपल्यासाठींच जनानखान्यांत ठेवून घेतलें. आजूबाजूच्या अमीरांस जिंकण्याचा क्रम बेमिझिड यानेंहि पुढें चालवीत पूर्वेस करमानियापर्यंत आपल्या राज्याची हद्द वाढविली. १३९३ मध्ये बल्गेरिया पुरा हस्तगत झाला व हंगेरीच्या हद्दीस हद्द मिळली, त्यामुळें हंगेरीचा राजा सिगिस्मंड यास काळजी पडली. रोमचा पोप नववा बॉने-केस यानें या सुमारास ख्रिस्ती राजांस सावध राहण्याचा इशारा दिला. फ्रान्सचा राजा सहावा चार्लस याच्या कानावर ही गडबड गेली. त्याच्या प्रोत्साहनावरून फ्रान्सांतून आणि इंग्लंड, स्कॉटलंड, फ्लॅंडर्स व लंबार्डी येथूनहि अनेक योद्धे हंगेरीच्या मदतीस धावले. पुष्कळ जर्मन शिलेदारहि त्यांस येऊन मिळाले. सर्व सैन्याची साठ हजारांपर्यंत भरती झाली, व तें तुर्कीच्या ताब्यांतील निकोपोलीस किल्ल्यापाशीं तळ देऊन बसलें. पण त्यास तुर्कीचा इंगा माहीत नसल्यामुळें तें नायकिर्णी-च्या नाचरंगांत व गाण्याबजावण्यांत दंग होऊन गेले. हंगेरीचा राजा सिगिस्मंड यास तुर्कीचा पराक्रम पुरा माहीत होता; पण त्याच्या पोक्त सल्ल्यास कोणाचि भीक घालीना. तुर्कीनीं या ख्रिस्ती बारमाईचा धुव्वा उडवून दहा हजार सैनिक कैद केले व त्यांची सुलतानाच्या हुकुमावरून कत्तल केली. बेयिझिडनें आपल्या कारकीर्दींत रूमचा म्हणजे आशिबा-मायनरचा बराच मोठा भाग, मॅसिडोनिया, उत्तर बल्गेरिया व थिसली हे प्रदेश आपल्या राज्यास जोडले आणि सर्बिया, बालाशिया, बोस्निया, व ग्रीस यांस मांडलिक बनविलें. त्याच्या सामर्थ्यास आतांपर्यंत आरमा-राची जोड नसल्यामुळें त्याला परचक्रापासून समुद्रकांठच्या मुलखाचा वचाव करतां येत नव्हता; तथापि त्यानें नवें आरमार उभारून हीहि उणाव दूर केली.

पण याच सुमारास बेयिझिड यास शेरस सन्ना शेर भेटावा असा इतिहासप्रसिद्ध तैमूरलंग भेटला. तैमूरलंग याचा जन्म मध्य आशियांत समरकंद शहरी १३३३ त झाला. वयाच्या पत्तिसाव्या वर्षी त्यास जग जिंकण्याची उमेद आली. स्वर्गात जसा एक देव तसा पृथ्वीवर एक राजा कां असूं नये, असा त्यानें स्वतः-सच प्रश्न विचारला. आणि पुढील तीस वर्षे याच प्रश्नास उत्तर देण्यांत त्यानें खर्च केलीं. पूर्वेस चीनच्या तटापासून पश्चिमेस रूमच्या सरहद्दीपर्यंत आणि उत्तरेस अरब समुद्रापासून दक्षिणेस भागीरथीसारख्या पवित्र सरितेपर्यंत सारा भूभाग त्यानें पादाक्रांत केला. १३९८ त हिंदुस्थानावर त्याची धाड आली व त्याचें नांव ऐकतांच दिल्लीचा बादशहा अहमदशहा राजधानी सोडून पळत सुटला. दिल्लीपतीची अशा रीतीनें गाळण उडविल्यावर दोन वर्षांनीं ही संक्रांत बेयिझिडकडे वळली. आतांपर्यंत सत्तावीस राज्ये आणि नऊ राजघराणीं त्यानें धुळीस मिळविलीं होती. तुर्की साम्राज्यास त्याची हद्द मिडल्यामुळें बेयिझिड व तैमूर यांमधील संग्राम ठरून चुकला होता.

या प्रसंगानें बेयिझिड व तैमूरलंग यांचे दरम्यान झालेला पत्रव्यवहार अनेक दृष्टींनीं वाचनीय आहे. तैमूरलंग बेयिझिडास लिहितो 'तूं माझ्याशी असा मगरूरीनें कां वागतोस हें मी जाणतो. रूमच्या जंगलांत भोव्याशा लढाया तूं मारल्या असशील, पण त्या किती झुलक ! पैंगवराच्या कृपेनें कांहीं ख्रिस्ती राजांवर तूं समशेर चालविली आहेस आणि त्या पुण्य कृत्यामुळेंच तुझा मुलुख बेचिराख करण्याचें माझ्या जिवावर आलें आहे. पण मल्या माणसा ! थोडा विचार कर. हत्तीपुढें जशी मुंगी, तसा मजपुढें तूं. मुंगीवर हत्तीचा पाय पडण्याचा अवकाश कीं ती चेंगरलीच.' तैमूरलंगाच्या या पत्रास बेयिझिडनें लिहिलें उत्तर याहूनहि घमंडखोरीचें व असभ्यपणाचें आहे. तो म्हणतो 'लढाईत मीं तुला पाठदाखविला तर माझ्या स्त्रियांवर त्रिवार बलात्कार झाल्याप्रमाणें मी दिलगीर होईन. पण मजबरोबर दोन हात कर-

प्याचें धैर्य तुझ्या अंगीं न दिसलें तर तुझ्या स्त्रिया परपुरुषाशीं रत झाल्या असें समजण्यास तूं तयार आहेस काय ?

इ० स० १४०० त तैमूरलंगानें अर्मिनियाच्या सरहद्दीवरील तुर्कांच्या सिवास किल्ल्यास वेढा घातला. किल्ल्याची मजबुती चांगली होती व तो तुर्की फौजेनें शौर्यानें लढाविलाहि; पण किल्ल्याप्रमाणें हवीं तितकीं माणसें चिरडून किल्ला सर करण्यास तैमूर मार्गे घेणारा नसल्यानें तुर्कांचा त्याजपुढें निभाव लागणें अशक्य झालें. त्यानें सहा हजार माणसें लावून तटाखालीं सुरंग घेतले व ते उडवून देऊन तटबंदी जमीन-दोस्त केली. सिवास शहर हस्तगत झाल्यावर तैमूरलंगानें सूड म्हणून सहा हजार माणसांस जिवंत समाधि दिली.

सिवास येथील पराजयाची दुःखद वार्ता कार्नी येतांच १४०१ मध्यें बेयिझिद एक लक्ष वीस हजार सैन्यानिशीं शत्रूस तोंड देण्यास सिद्ध झाला. पण तैमूर बेयिझिदशीं मुकाबल्यास न येतां बगल देऊन सीरियांत उतरला व त्यानें दमास्कस शहर सर केलें. सीरिया भागून मेसोपोटेमियांत घुसून त्यानें बगदादहि घेतलें. यानंतर त्यानें फिरून रूमकडे भरारी मारली व अंगोराच्या समरभूमीवर सुलतानाशीं सामना दिला. सुलतानाचें सैन्यहि मोठें होतें. त्याच्या बाजूनें सार्व्हियन राजा स्टॉफिन, इतर ख्रिस्ती पथकें व तार्तार लढत होते. जेनिसरींनीं मर्दुमकीची शिकस्त केली. पण बेयिझिदतर्फें आघाडीवर लढणाऱ्या तार्तर सैन्यानें स्वजातीयांस मिळून अन्नदात्यास दगा दिला. तैमूरलंगानें सैन्यही संख्येनें शक्तीनें आणि पराक्रमानें अधिक होतें. यामुळें बेयिझिदच्या फौजेचा चुराडा उडाला. सैन्याची दाणदाण झाली तरी एकटा सुलतान बेयिझिद् शेवटपर्यंत लढत राहिला. पण एवढ्या अतुल शौर्याचा कांहींहि उपयोग न होऊन त्याला कैद व्हावें लागलें. तैमूरनें सुलतानाचा प्रथम मोठा मान राखला. पण सुलतानानें अटकेंतून सुटण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें तैमूर रागावून त्याजबरोबर अत्यंत कठोरपणानें वागला. त्यानें सुलतानाच्या पायांत बेळ्या ठोकल्या, उघळ्या डोळींत घालून त्यास आपल्या स्वारी-बरोबर हिंडविलें, खर्चिच्याची राजकन्या व त्याची राणी देखिना दिली.

आपल्या भोजनप्रसंगीं मद्यपात्रे घेऊन नम्र उभें रहावयास लावले. तिची व तिजबरोबरच्या सुलतानाच्या इतर स्त्रियांची तैमूरच्या जनानखान्यांत रवानगी झाली. बेयिझिडचे नष्टचर्य एवढ्यानेहि न संपून तैमूर त्याच्या पाठीवर पादपीठाप्रमाणें पाय ठेवून सिंहासनावर चढत असे असेंही म्हणतात.

तुर्की राज्याची धुळधाण उडवून तैमूर स्मरना शहरावर गेला. स्मरना शहर अद्यापि तुर्कीपार्शी चांगले आरमार नसल्यामुळे सुलतानास सर करतां आले नसून त्यावर सेंटजान नाईट याचेच राज्य होतें. सदर नाईट तैमूरचे वावटळ येतांच शहर सोडून पळाले आणि शहरांतले इतर लोक होते त्यांची कत्तल करून तैमूरलंगानें त्यांच्या मस्तकांचा मनोरा रचला. इ. स. १३९८ त तैमूर हिंदुस्थानांत उतरला होता, तेव्हां त्याच्या भीतीनें दिल्लीचा बादशहा महमूद तघलख गुजराथेंत फरारी झाला. दिल्लीतील पंधरा वर्षांवरील सुमारे एक लाख कैद्यांस त्यानें ठार केले. रस्त्यांत प्रेतांचा खच इतका पडला कीं, रस्त्यांतून जिवंत माणसास फिरकणें अशक्य झालें. पांच दिवस लूट, कत्तल, व जाळपोळ यांशिवाय दिल्लींत दुसरा प्रकारच संभवत नव्हता. त्या हृदयद्रावक प्रसंगाची या वेळीं आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं.

सुलतान बेयिझिड हा तैमूरलंगाच्या कैदेत आठ महिन्यांनीं झुरून झुरून मेलाला. बेयिझिड शूर असून अनेक दुर्व्यसनानीं पीडित होता. तो वजरांच्या संगतींत मद्यप्राशन करी, यथेच्छ विषयोपभोग घेई, आणि याहूनहि विपरीत गोष्ट अशी कीं, आपल्या राज्यांतील ख्रिस्ती आईबापांचीं देखणीं पोरें आणवून, त्यांस इस्लामी धर्माची दीक्षा देऊन व त्यांची हुज्याच्या जागीं नेमणूक करून त्यांजबरोबर सृष्टिक्रमाविरुद्ध कर्म करी !

महंमद पहिला १४१३-२१

तैमूरलंग निघून गेला आणि सुलतान बेयिझिड कैदेत मेलाला. या अवधीत तुर्की राज्य मोठ्याच गंडांतरांतून बाहेर पडलें. त्याच्या पश्चात् त्याच्या पांच मुलांत गादीसाठीं तंटे लागून राहिले. अशा अडचणीच्या वेळीं ख्रिस्ती राजांनीं उचल खाऊन आणि जूट बांधून तुर्की साम्राज्यास

उठून उभे राहून न देण्याचे कारस्थान रचले असतें, तर मुसलमानांच्या जुलमांतून त्यांची कायमची सुटका झाली असती. पण पूर्व युरोपांतील तत्कालीन राष्ट्रांत जूट, बळ व ईर्ष्या नसल्यामुळे आलेली दुर्मिळ संधि त्यांनी गमावली. इकडे पांचहि भावांत सुमारे दहा वर्षे यादवी माजली व त्या सर्व भावांत धाकटा भाऊ महमद याने इतर सर्वास लढाईत व अन्य प्रसंगी ठार मारून गेलेले राज्य परत मिळविले. राज्याचा उपभोग घेण्यास महमद अर्धा आठ वर्षे वांचला, पण तेवढ्यांत त्याने शौर्य, कर्तबगारी, सावधगिरी, मनमिळाऊपणा व संथपणा हे गुण प्रकटविले. महमद १४२१ त सत्तेचाळीस वर्षांचा होऊन मरण पावला. त्याने ' हिरवी मशीद ' नांवाची सुंदर इमारत ब्रूसा शहरी बांधली.

मुराद दुसरा १४२१-१४५१

पहिल्या मुरादानंतर सुलतानपदास दीर्घकाल लामलेला दुसरा सुलतान दुसरा मुराद हाच होय. मुख्य वारसाखेरीज करून बाकीच्या सर्व भाऊवंदांचा वध करण्याची वहिवाट आरखानापासूनच पडली होती. तीमुळे सुलतानपद बहुधा निष्कंटकच असे. तथापि त्यांतूनहि एखादा वारस शिल्लक राहिला तर तो कसा नडे, याचे एक उदाहरण मुरादाच्या वेळी घडून आले. बेयझिडचा एक मुलगा मुस्तफा तैमुरलंगार्शी अंगोच्या लढाईत लढत असतां कामास आल्याची बोलवा होती. त्याचा तोतया उभा करून कॉन्स्टंटिनोपलचा बादशहा मॅन्यूअल याने त्याच्यामार्फत तुर्की राज्यांत फूट पाडण्याची शकल काढिली. पण मुरादाने तोतयास पकडून व ठार करून तेथ्याचे मूळच उपटून टाकले. या गोष्टीचा सूड घेण्याकरितां मुरादाने बादशाहावर स्वारी केली आणि कॉन्स्टंटिनोपल खेरीज करून बाकीचे सर्व राज्य जिंकून घेतले. कॉन्स्टंटिनोपलास वेढा पडून ते हातीं लागण्याचे बेतांत आले होते, तोंच रूममध्ये (आशिया मायनर) अणखी एक तोतया उठल्याची आवड येतांच मुरादास वेढा उठवून निघून जावे लागले. आद्रियानोपल शहर याच वेळी सुलतानास मिळाले. शहर जिंकल्यावर आंतील ग्रीक लोकांस मुलाम म्हणून विकण्यांत आले. या

विक्रीत गिऱ्हाइकाच्या भानाने माल इतका रेलचेल होता की, पकडलेली एक एक सुंदर ग्रीक मुलगी बुटाच्या किमतीस विकली गेली !

बल्गेरिया साम्राज्यास जोडल्यावर डान्यूब नदीपलीकडे तुर्कांच्या स्वान्या होऊ लागल्या. हंगेरीचा राजा सिगिस्मंड याचा एकदां पराभव झाल्यापासून तुर्कांच्या नजरेस नजर भिडविण्याची त्याची छांती होईना. तेव्हां त्याचा शूर पुत्र हुन्याडी पुढे झाला आणि हुन्याडीस पोलंड, वालाशिया आणि बोस्निया हे तुर्कांचे समानशत्रू मिळाले. सर्बियाचा स्टीफन राजा तुर्कांचा मांडलिक होऊन रहाण्यांत मानहानीच समजत होता. ताहि याच कारस्थानांत सामील झाला. रोमच्या पोपकडूनहि या कार्यास पुण्याशीर्वाद मिळाला. फ्रेंच व जर्मन सरदारहि आपापल्या फौजांनिशी मदतीस आले. इटालींत व्हेनिस व जिनोवा या प्रजासत्ताक राज्यांनीहि याव्युहास पाठिंबा दिला. सारांश इंग्लंड, पोर्तुगाल व स्पेन हे दूरचे देश वगळल्यास सारा ख्रिस्ती धर्म तुर्क मुसलमानांस खावयास उठला होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही. किरिस्तावांनी एवढी जय्यत तयारी केली होती, तरी त्यांस तुर्कांवर मोठास जय मिळवितां आला नाही. ख्रिस्ती व मुसलमान यांचे दरम्यान तसे ठरून फक्त सर्बिया तेवढा तुर्कांपासून स्वतंत्र झाला.

यानंतर राज्यकारभाराच्या दगदगीस कंटाळून मुराद राज्यपद सोडून स्वस्थ वस्त्रा व त्याचा चौदा वर्षांचा कोंवळा मुलगा महंमद तख्तनशीन झाला. पोरवयाच्या महंमदास पाहून सुलतानाच्या युरोप व आशिया या दोन्ही लंडांमधील शत्रूंचे चांगलेच फावले. शेजारचा कर्मानियाचा अमीर तुर्कांवर उठला आणि हुन्याडीच्या निशणाखाली फिखून किरिस्तांव कंठळ पूर्ववत् सधे राहून काळ्या समुद्रांतून बल्गेरियांतील वार्षा कंदरांत स्तरले. ही आधीवाणीची वेळ येऊन ठेपल्याच खासा मुराद याचे अवघास दुष्ट चढले व त्यासरशी सर्व सैन्याचे आश्रित स्विकारून त्याने साऱ्या ख्रिस्ती सैन्याचा धुवा उडवून दिला. हंगेरीच्या राजाचे मुडके माल्यावर टाचून नाचवितांच ख्रिस्त्यांचा धोर सुटला. या संग्रामांत पोपचा काँडिगल, कित्येक बिशप व दोन तृतीयां हि ख्रिस्ती सैन्य गोंद झाले. मुरादने

सर्व्हियास पुन्हा आपणासमोर मांडलिकत्व पत्करून नाक घासावयास लावले आणि बोस्नियासहि त्याच्याच पंक्तीस बसविले. एवढाले पराक्रम करून मुराद १४५१ त मेंदूच्या विकारानें मृत्यु पावला.

मुराद मोठा न्यायी, शूर व दिलदार होता. स्वतः विद्वान व दानशूरहि असल्यामुळे त्याच्या कारकिर्दीत विद्या, कला व शास्त्रे यांस बरेच उत्तेजन मिळाले. कोणताहि देश जिंकल्यावर त्यांत मशिदी, धर्मशाळा, मद्रेसा व दवाखाने बांधल्यावाचून तो रहात नसे.

फते महमद १४५१-१४८१

बाप जिवंत असतांच महमदास दोनदां गादीवर बसण्याची सुसंधि प्राप्त झाली होती. आतां तो एकवीस वर्षांचा झाला होता. साऱ्या सुलतानांत महमदाची योग्यता फार मोठी समजतात. बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता आणि मुत्सद्दीपणा व सेनानायकत्व हे चारहि गुण त्याच्या अंगीं एकवटले होते. त्याला पांच भाषा अस्खलित बोलतां येत असत. त्याच्या इत्तफा कुलुभिमान सुलतानांच्या घराण्यांत कोणाच्याहि अंगीं नसेल. या अनेक श्रेष्ठ गुणांबरोबरच त्याचे ठायीं कौर्य आणि विषयासक्ति कमालीस पोचली होती.

राजघराण्यांतील गादीवर वारसा हक्क सांगणारा कोणीहि पुरुष जिवंत राहूं घावयाचा नाहीं असा सर्व सुलतानांचा नियमच होता; त्यास अनुसरून सर्व्हियाच्या राजकन्येपासून मुरादास झालेला मुलगा त्यानें स्नानगृहांतील माण्यांत बुडवून जिवें मारविला; आणि त्या बालराजपुत्राच्या मातेचें म्हणजे आपल्या सापत्न मातेचें त्यानें एका गुलामाशीं लग्न लावून दिलें.

गादीवर बसल्यापासून महमदाचा कॉन्स्टँटिनोपलवर डोळा होता. त्याच्या बापाची ती एक अतृप्त राहिलेली इच्छा होती; आणि ती आपल्या कारकिर्दीत सिद्दीस नेण्याचा त्याचा ठाम विचार ठरला. मामोरा समुद्राशीं दोन्ही तीरे तुर्की सत्तेनें व्यापिलीं होती; आणि त्यावरील सत्तेस मिजकुती येण्यास बरफारस; मामोरा व दादानीलीस हीं मान्याचीं ठिकाणे तुर्कांच्या कब्जांत येणे आवश्यक होतें. बल्गेरिया, हंगेरी, पोलंड; रशिया

आणि जॉर्जिया या देशांस जगाची ओळख करून घेण्यास काळ्या समुद्राचीच मनधरणी करणे प्राप्त होतें. काळ्या समुद्राची ही योग्यता महंमदाच्या ध्यानीं आल्यावाचून कशी राहिल ? वरील सर्व राष्ट्रांवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची व स्वतःच्या सुरक्षिततेची ही गुरुकिल्ली हर प्रयत्नानें हस्तगत करण्याचा मनसुबा महंमदाच्या मनानें घेतला. एक कॉन्स्टंटिनोपल शहर पडलें कीं ही किल्ली हातांत पडणार होती.

कॉन्स्टंटिनोपल आतांपर्यंत ख्रिस्ती ग्रीक बादशहाच्या ताब्यांत असल्यामुळे हा बादशहा युरोपांतील इतर ख्रिस्ती राजांस मिळाल्यास रूम आणि थ्रेस यांमधील तुर्कांच्या दळणवळणास त्यास सहज खो देतां आला असता. तुर्की साम्राज्याचा विस्तार मुख्यतः युरोपांतच इतका झाल्यावर त्या साम्राज्याची मान ग्रीकांच्या मुठींत ठेवणें धोक्याचें होतें, यांत शेका नाहीं. ग्रीक आरमाराच्या तोडीचें आरमार सुलतानापाशीं नव्हतें, हीहि सुलतानाच्या वाटेत आणखी एक अडचण होती. खेरीज कॉन्स्टंटिनोपलचा किल्ला इतका अजिंक्य होता कीं, त्यावर आतांपर्यंत मुसलमानांच्या अनेक लाटा आदळून फुटल्या होत्या. खुद्द महंमदाच्या बापानेंच कॉन्स्टंटिनोपलास घातलेला वेढा त्यास उठवावा लागला होता. हा अनुभव सुलतानाच्या डोळ्यांपुढें अगदीं ताजा होता. इतक्या अडचणींपुढें खचून न जातां अधिक ईर्ष्या मनांत बाळगून महंमदानें किल्ला जिंकण्यासाठीं कंबर बांधली, हें त्याच्या निश्चयाचें, चिकाटीचें आणि हिमतीचेंच द्योतक होय. कॉन्स्टंटिनोपलच्या शेजारीं आपल्याच हद्दींत आपला वेगळा किल्ला बांधण्याचें महंमदानें योजिलें. ही गोष्ट ग्रीक बादशहास भीतिप्रद असल्यानें त्यानें सुलतानास विरोध केला. पण त्यास न जुमानतां सुलतानानें १४५२ मध्ये किल्ल्याचें बांधकाम पुरेंहि केलें. किल्ल्यावर हल्ला चढविण्याची एक बाजू बळकट केल्यानंतर हंगेरीचा राजा व करमानियाचा अमीर या दोन मुख्य व प्रथळ शत्रूंशीं तह करून त्यानें परचक्राची भोति काढून टाकली. युरोपांत तोफा नुकत्याच प्रचारस्तं येऊं लागल्या होत्या. सुलतानापाशीं अशा प्रकारच्या तोफा ओवणारे कारागीर नव्हते. यासाठीं त्यानें ग्रीकांच्या पदरीं असलेल्या एका चालाकियन कारागिरास जास्ती फ्या-

राची लालच दाखवून वस करून घेतले. आद्रियानोपल या राजधानीच्या शहरांनी त्याजकडून एक कारखानाहि काढण्यांत आला. या कारखान्यांत तीन माहिण्यांच्या आंत एक तोफ ओतवून निघाली. ती बारा फाट्या लांब होती आणि तिच्यांतून तीनशे शेर वजनाचा गोळा टाकता येत होता. चौहोकडे दवंडी देऊन राजवाड्यासमोर सर्वांच्या देखत गोळा उडविण्याचा समारंभ झाला. तो गोळा दारूच्या जोरावर एक मैल लांब उडाला आणि जेथे पडला तेथे जमिनींत एक पुरुष खोल गेला. आद्रियानोपलपासून कॉन्स्टंटिनोपल दीडशे मैल अंतरावर आहे. तेथे सांठ बैलांनी ती तोफ दोन माहिण्यांत ओढून नेली. १४५३ सालाच्या प्रारंभी कॉन्स्टंटिनोपल शहरासमोर मुलतानाचे दीड लाख सैन्य जमा झाले, त्यांत जेनिसरीज बारा हजार होते.

प्राप्त झालेल्या संकटास तोंड देण्याची कॉन्स्टंटायन बादशाहासहि तयारी करणे भाग पडले. युरोपांतील सर्व ख्रिस्ती राष्ट्रांची मदत मिळावी म्हणून ग्रीक पंथ व रोमन पंथ यांचा समेट करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. त्यांत रोमन पंथाच्या बहुतेक अटी बादशहाने पत्करल्या. परंतु ग्रीक लोकांची धर्मबुद्धि इतकी कोती होती की, रोमन पंथाचे वर्चस्व कबूल करून धर्मरक्षण व आत्मरक्षण करण्यापेक्षा कॉन्स्टंटिनोपल शहरांत तुर्कांची पगडी झळकली तरी चालेल, पण कार्डिनलची दोपी दिसतां कामा नये असे खुद्द बादशाहाचा सेनापति ग्रॅंड ड्यूक नोटारस देखील म्हणू लागला. कॉन्स्टंटिनोपलसारख्या ख्रिस्ती धर्मक्षेत्रावर इस्लामी चांद चमकण्याचा विकट प्रसंग आला असतां, फ्रान्स, जर्मनी, हंगेरी, पोलंड या देशांतून एकहि शिपाई बादशहाच्या मदतीस धावून आला नाही. यामुळे ऐनवेळीं बादशहापाशीं अवघे आठ हजार सैन्यहि जुळले नाही.

कॉन्स्टंटिनोपल

कॉन्स्टंटिनोपल शहराची वस्तु ग्रीक लोकांनी ३० ख्रि. पूर्वी ६६६ वर्षे निवडून काढली. याचे मूळ नांव बिझंटियम असून तेथील राज्यास तेच नांव प्राप्त झाले. रोमच्या कॉन्स्टंटायन बादशहाने ते ग्रीकांपासून जिंकून घेऊन राजधानीचा मानहि त्याजकडेच पूर्ववत् चालू ठेवला.

रोमन लोकांस आजूबाजूस जमीनजुमला देऊन कॉन्स्टंटार्इन राजकुलानें त्यांची वस्ती करविली. व्यापाराच्या विशेष सोयीमुळे पुष्कळ उदमी व खलाशी येथेच येऊन राहिले. कॉन्स्टंटार्इन पहिला बादशहा त्यास नवे रोम शहर म्हणू लागला; पण बादशहाच्या मरणोत्तर त्याचेच नांव त्या शहराकडे परतले.

भूमध्य समुद्र व काळा समुद्र यांचा खेहसंबंध एका खाडीने कायम ठेवला आहे. ही खाडी मध्यतरी रुंद व दोन्ही शेवटांस निमुळती होत गेल्यामुळे तिचा आकार दुतांब्या वाटली सारखा झाला आहे. भूमध्य-समुद्राकडील तोंडांस दादीनेलीस आणि काळ्या समुद्राकडील तोंडास बॉस्फरस सामुद्रधुनी असे म्हणतात. दोन्ही तोंडांच्या आतील भाग त्यास समुद्र मानावा इतका फुगीर जाहे व म्हणून त्यास मामोराचा समुद्र म्हणतात. दादीनेलीसच्या तोंडाशी गॅलीपोली आहे. कॉन्स्टंटिनोपलपासून या दोन्ही सामुद्रधुन्या दूर असून कॉन्स्टंटिनोपल त्यांच्या मध्यभागी मामोरा समुद्रावर आहे; आणि मामोरा समुद्राची एक ओळ पश्चिमेस जमिनीत घुसली असून तिलाच त्याच्या वैभवावरून सुवर्णशृंग अशी अभिमानास्पद संज्ञा मिळाली आहे. कॉन्स्टंटिनोपलचा जंगप्रसिद्ध किनारा याच जलप्रवाहावर आहे. सुवर्णशृंगाने उत्तर बाजू आणि मामोराने पूर्व व दक्षिण बाजू संभाळल्यामुळे समुद्रवलाकित अशा कॉन्स्टंटिनोपलचा जमिनीने मोकळा टाकलेला पश्चिमेकडील भाग ग्रीक राजांनी तटांनी झाकून घेतला. भूमध्य समुद्रापासून काळ्या समुद्रापर्यंत दोन्ही सामुद्रधुन्या व मधला समुद्र यांची लांबी ४५ मैल व रुंदी एक मैल पासून पांच मैलांपर्यंत आहे. भूमध्यसमुद्र किंवा काळा समुद्र यातून मामोरा समुद्रात शिरावयाचे तर दादीनेलीस किंवा बॉस्फरस या दोन नळ्यांत प्रथम प्रवेश केला पाहिजे; आणि येता येता तीन बॉस्फरसाच्या जठरांत तिचे चार हुलं झाला; तरी शेवटाने हुलं बल देऊन तोते येते नाही. इस्तंबूलच्या किनाऱ्यावर, बॉस्फरपूर्वी, सुवर्णशृंगवर लक्षांत येणारे सुवर्णशृंगाची त्यांची साठे मैल व रुंदी ५००० मैल आहे. तिच्या समुद्रकड्याचे दोन्ही किनाऱे काही देगळीं असलेल्या हिलबार्स किंवा कड्यांच्या तळ्यांनी भरले

आहेत, आणि त्यांसहि न जुमानतां एखाद्या घाडसी शत्रूनें वाट काढली तरी त्यास अडवून धरण्यास सुवर्णशृंगांची दिंडी उभी आहेच; ती झाकून घेतली कीं शत्रूचे सर्व उपाय हरले आणि यामुळेच कॉन्स्टॅटिनोपल सारखा सोपेस्कर व सुरक्षित किनारा जगांतील कोणत्याहि बंदरास लाभला नाही म्हणतात. ते खोटे नव्हे.

कॉन्स्टॅटिनोपलचें हें ठिकाण इतकें मजबूत आणि तशांत तटबंदीनें त्याची खांबिरी वाढविल्यामुळे तर 'आधींच सोन्याचें आणि ताम्र जडावाचें' अशी त्याची स्थिति झाली आहे. शहराभोंवतीं १२ मैलांचा फोड आहे. सुलतान महंमदानें शहरावर हला चढविला, तेव्हां त्यास एका आड एक असे तीन तट होते. बाहेरचा तट साठ फूट रुंद होता. त्या तटांतून आंत शिरल्यावर दोन अजस्र तट लागले असून त्यांजमध्यांत अंतर साठ फूट होतें. ही तटबंदी इतकी मजबूत होती कीं, तिनें एक हजार वर्षे कॉन्स्टॅटिनोपलचें संरक्षण केलें आणि त्या मुदतीत शत्रूच्या वीस स्वाऱ्या परतविल्या. तटाच्या भिंतीचें प्राचीनत्व आजहि त्यांवर पसरलेल्या क्योवूड वृक्षांच्या झाखा पडवून देतात. शहराचें सौंदर्य दुरून अप्रतिम दिसतें. त्यांत प्रेक्षणीय व प्राचीन स्थळे असंख्य आहेत. ख्रिस्ती म्थर्थावामंदिरें आणि इस्लामी मशिदी यांचीं जणूं काय स्पर्धेचें लग्नून राहिल्ले आहे. सेंट सोफियासारख्या ख्रिस्ती देवळांवरिल कोसघाशीं मुसलमानांचा चमकणारा चांद शहराचें सौंदर्य अधिकच खुलवून दाखविले. शहराकडे बाहेरून नजर फेकण्याच्या जितकें सुंदर शरीसृष्टी नोंदस, अथवा प्रमाणे, शहराच्या सर्व भागांतिल प्रमाणान्नक्षत्र व समस्तता पाहून जो आनंद होतो तो अग्निसिंधू होय. शहराच्या शिरोभर्गी अनेक इमारतींचीं शिखरे एकमेकांकरितां करजांता आढळतात. पण त्यांत सेन्ट सोफियाचें जल्ले, सुलतान महंमदाचे मनारे आणि सुलेमानां महमूदचा घुमट यांचीं कोणत्याही करवतां नाही.

राजकारण, लोकव्यवहार, विद्या आणि कला यांचें निवास-स्थान होऊन रहाणारा कॉन्स्टॅटिनोपल शहराच्या अगोरी काही अद्वितीय असल्या पाहिजे. हे सामान्यास नकोस. हा अद्वितीय राग कधी

कॉन्स्टँटिनोपलचें वास्तुमहात्म्य. कॉन्स्टँटिनोपलास वास्तूच अशी मिळाली आहे की, त्या शहराची थोरवी कालत्रयीहि नष्ट होऊं नये. काळा व भूमध्य हे दोन समुद्र आणि आशिया व युरोप हीं दोन खंडे यांच्या मेहेरपती बसलेल्या कॉन्स्टँटिनोपलकडे पाहून तुर्की सुलतानास सोन्याच्या अंगठीची उपमा आठवे. दोन समुद्र हे दोन पाचूचे खडे आणि दोन खंडे हीं माणकें ज्यावर जडाविली आहेत, अशी इस्तंबूलची अंगठी आपल्या राज्यलक्ष्मीच्या करांगुलीवर फेव्हां चढेल अशी साम्राज्यसंस्थापक उस्मान याच्या मनास चुटपूट लागून राहिली होती.

आशिया, युरोप व आफ्रिका या जुन्या त्रिखंड पृथ्वीत जें महात्म्य भूमध्य समुद्राचें तेंच खास युरोपांत काळ्या समुद्राचें होय; आणि हे दोन्ही समुद्र कॉन्स्टँटिनोपलच्या दोन्ही तळहातांवर खेळत असल्यामुळें ज्याच्याकडे कॉन्स्टँटिनोपलचें प्रभुत्व, त्याजकडे साऱ्या युरोपखंडाचें सामित्व अशी एक वेळ स्थिति होती. डान्यूब व डॉन ह्या नद्या काळ्या समुद्रास आणि व्हॉन ही नदी कास्पियन समुद्रास मिळते. या तिन्ही नद्या आपल्यांतील पाण्याबरोबर त्या त्या प्रांतांतील संपत्तीचा ओवाहि कॉन्स्टँटिनोपलच्या किनाऱ्यावर वाहून धावीत. ऑस्ट्रिया, हंगेरी, व बल्गेरिया व रुमानिया या मध्य युरोपांतील देशांमधील सुवर्णरजांनीं इस्तंबूलचा किनारा सुवर्णमय करून सोडला आणि जॉन व व्होलगा या नद्यांनीं दक्षिण रशियांतील विपुल धान्याच्या राजी आपणून ओतल्या. या अगणित संपत्तीमुळेंच इस्तंबूलच्या किनाऱ्यास सुवर्णधर्म ही सार्थ संज्ञा प्राप्त झाली आहे. याखेरीज आशियांतील धुस्दूरच्या पूर्वेकडील देशांतून बेष्वाच्या कारवानांस सांडणीवरून आपलेला भाग उत्तरण्यास कॉन्स्टँटिनोपलाशिवाय लगत्याची दुसरी वेठ नव्हती. इराकचे रंग, डाक्याची कळमल, चीनची मृण्मय पात्रें व दुकून वसें आणि मसाले लक्षांच्या मुक्ताफरीवरून दमून आल्यानंतर युरोपांत संचारार्थ निवण्यापूर्वी कॉन्स्टँटिनोपलच्या बंदरांतच विसावा घेत.

दुरून पहाताना शहर सुंदर दिसतें खरें, तरी फक्त त्याजविषयी-
प्रकाश झालेला अनुकूल ग्रह शहरांत पाऊल पडल्यावर लक्षकरच मावळल्या-
जाणून राहत नव्ही. बहुतेक घर एकदा जाईत आणि तीं ज्यांत बायली

आहेत त्या गलचा अतिशय गालिच्छ व गजबजलेल्या आहेत. यामुळे शहरांत साथी वारंवार उद्धवतात आणि आगी पेट घेतात. सन १८३१ मध्ये अशीच एक भयंकर आग लागून पंधरा हजार घरे जळाली व एक लाख माणसें उघडीं पडलीं. शहरांत वेगवेगळ्या धर्माचे व जातीचे लोक वेगवेगळ्या मोहल्यांतून राहतात. फनार नामक मोहल्यांत ग्रीक वस्ती आहे. व्यापार व सावकारी यांवर येथील ग्रीक चांगले गवर झाले आहेत. पूर्वीच्या ग्रीक राजकर्त्यांतील हे मानकरी होत. इस्लामी तरवारीपुढे वांकून आणि राजे पाशा अशा पदव्यांची झाल पाठीवर वाहून ते हव्या त्या मार्गाने संपत्ति कमावतात. कॉन्स्टॅंटिनोपलची वस्ती सुमारे नऊ लाख आहे. त्यांत निम्या स्त्रिया व बेचाळोस हजार गुलाम आहेत. युरोपियन लोकांनी आपली वसाहत सुवर्ण शृंगाच्या पैल तऱ्यावर केली आहे. पेरा व गलास आणि स्कुटारी हीं अशींच वसलेलीं उपनगरे होत. या उपनगरांची रचना पाश्चात्य धर्तीची आणि वस्ती श्रीमंतांची आहे.

कॉन्स्टॅंटिनोपलास तट चोहोंकडून होता आणि त्यांतल्या त्यांत जमिनीच्या बाजूचा तट विशेष बळकट होता. १४५३ साली एप्रिल माहिण्याच्या प्रारंभी किल्ल्यास वेढा पडला. जमिनीच्या बाजूने किल्ल्यावर तोफांचा मारा प्रथम करून पहाण्यांत आला. पण किल्ला पडण्याचे चिन्ह दिवना. किल्ल्यांत सांपडलेल्या नागरिकांची बाहेरून समुद्रांतून येणारी रसद मारण्याचा प्रयत्न झाला. पण तुर्क दर्यावर्दीपणांत ग्रीकांइतके निपुण नसल्यामुळे त्यांचा हा प्रयत्न फसला. किल्ल्याची जमिनीकडील बाजू जितकी खंबीर होती, तितकी सुवर्णशृंगाकडची नव्हती. बॉस्फोरसच्या बाजूने सुवर्णशृंगाच्या वरच्या अंगाकडून सुलतान महंमदाने आडवा लोंकडी पूल बांधविला; आणि मेण चोषडून तो इतका गुळगुळीत केला की, त्यावरून शहरच्या बाजूस जहाजे सहजे घसरत जावी. बादशहाचे सैन्य थोडेच असल्यामुळे त्याने जमिनीच्या बाजूस ते एकत्र गोळा केले होते. पाण्यांतून हल्ला होईल अशी त्यास कल्पनाहि नव्हती. त्या बाजूने मारा सुरू होताच शहराचा तिकडून बचाव करण्यासाठी बादशहास आधी काही सैन्य तिकडे न्यावे लागले. पाण्याकडून सात आठवडे

तोफांचा धडाका सुरू राहिल्यावर तटाची भिंत ढांसळून खंदक मातीने भरून गेला. ग्रीकांनीं मर्दुमकीची शिकस्त केली. खासा सुलतान महंमद आपल्या सैन्याच्या आघाडीवर उभा राहून सैनिकांस प्रोत्साहन देत होता. रोमनस दरवाजापार्शी तुर्की फौजेनें गर्दी केली. तटाच्या तीन चिलखतां-पैकीं दुसऱ्या चिलखताचा दरवाजा बंद केल्यामुळ शत्रूस जिकावे किंवा मरून जावे याशिवाय ग्रीकांस तिसरा मार्गच खुला नव्हता. तिसरें चिलखत ज्या ठिकाणीं ढासळलें होतें तेथें ग्रीकांनीं लांकडी बुरूज रचला होता. त्या बुरूजावर तोफा डागून उडालेल्या धुळीच्या लोटांत तुर्की सैन्य आंत घुसलें. तुर्कांचे दोन हल्ले ग्रीकांनीं परतविले. तिसऱ्या खेपेस सुलतानानें जेनिसरीजची अस्सल तुकडी आणली होती. फिरून तोफ डागण्यांत आली. तिनें उडविलेल्या धुराच्या लोटांत जेनिसरीजपुढें घुसून हात-घाईची लढाई जुंपली. लढाई ऐन रंगांत आली असतां ग्रीक सेनापति गिंस्तिनियानी जखमी झाला व रणांगण सोडून दुसऱ्या तटाचा दरवाजा उघडून निघून गेला. त्याबरोबर सैन्याचा धीर खचला. महंमदानें शत्रूची गोम ओळखली व ओरडून जेनिसरीजना आश्वासन दिलें कीं, 'शहर घेतलें. तें आमचें झालें. तटावर चिटपाखरूहि नाही. त्या आवेशयुक्त माषणासरसा तुर्की सेनासमुद्र वेगानें पुढें धावला, बादशहाचें धावें दणाणलें व तो आर्तस्वरानें म्हणाला 'शहर तर हातचें गेलें आणि मी जिवंत कसा !' बादशहा लढतां लढतां षडला व त्याची फौज तुर्कांची एकजात कापून काढली. या अपूर्व यशाचा धनी सेनाधुरंधर महंमद हाच होय !

शहरांत शिरल्यावर कत्तल, लूट आणि धरपकड यांची तुर्कांनीं विजयोत्सवांत दंगल माजवून दिली. जिवाच्या भीतीनें खिस्ती लोकांच्या झुडीच्या झुडी सेंट सोफियाच्या प्रसिद्ध चर्चमध्ये दडल्या. समजत ही कीं, या पवित्र मंदिरास शत्रू धका लावणार नाही, पण तुर्कांनीं तेच स्थळ नेमकें गांठलें. तेथील देवास वाहिलेल्या कुमारांच्या वेसा ओढून त्यांच्या जखलाचा एकूण एक दागिना त्यांनीं लुबाडला. हा कहर तीन दिवसांनीं सुलतानाने आपल्या हुकुमाने थांबविला. सुलतान एक दिवस

घोड्यावर बसून सेंट सोफियाच्या चर्चमध्ये गेला आणि मुलास सांगून त्याने सोफिया चर्चची मशीद बनविली. कॉन्स्टंटिनोपलच्या चर्चची मशीद बनविणें म्हणजे औरंगजेबानें काशींतोल विश्वेश्वरांस गंगेंत फेकून देण्यासारखेंच भयंकर कृत्य होय. महंमदानें याच सुमारास एक अत्यंत घोर कर्म केलें. एके दिवशीं सुलतान दारूच्या निशेंत मेजवानीस बसला असतां, त्यानें ग्रीक सेनापति नोटारस याजकडे आपल्या खोजास पाठवून त्याचा देखणा मुलगा मागितला. या विलक्षण मागणीचा अर्थ तात्काळ ओळखून सेनापतीनें मुलास देण्याचें साफ नाकारलें. याचें प्रायश्चित्त नोटारस यास लागलीच मिळालें. सुलतानाच्या हुकुमावरून नोटारस व त्याचीं बायकामुलें यांची कत्तल उडविण्यांत आली आणि त्यांच्या रुंदमाला मेजवानीच्या जागीं सभोंवार ठेवून त्यानें या आराशीनें मेजवानीचा दिवाणखाना शृंगारला.

ख्रिस्त्यांस बाटवून स्वधर्माचा प्रसार करण्याचा महंमदाचा प्रधान हेतु नव्हता. युरोपांत स्थापन केलेल्या राज्यास बळकटी आणणें आणि तें मजबूत पायावर वाढोस लावणें हा उद्देश मनांत होता; म्हणून महंमदास एवढ्या महत्कायास हात घालण्याचें स्फुरण चढलें. केवळ धर्मप्रसारार्थं राज्य मिळविल्याची उदाहरणें मुसलमानी राजांतहि काचित्च सांपडतील. तथापि पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याची राजधानी, ग्रीक पंथाचें धर्मक्षेत्र, व्यापाराचें केंद्र व युरोपखंडाचें नाक इत्यादि गुणांनीं कॉन्स्टंटिनोपलकडे सुलतानाचें लक्ष्य ओढलें. कॉन्स्टंटिनोपल जिंकून सर्वत्र स्थिरस्थावर झाल्यावर महंमदानें ग्रीक कुर्जी मेनॅडियस यास बोलावून आणिलें. त्याची पाद्रीआर्कच्या आचार्यपठावर स्थापना केली. 'मी तुझी पाद्रीआर्क म्हणून नेमणूक करीत आहे. ईश्वर तुझें रक्षण करो, प्रसंगीं माझें स्मरण कर म्हणजे मी तुझ्या साहाय्यार्थे धावत येईन. तुझ्या पूर्वीच्या पाद्रीआर्कास जे अधिकार व हक्क होते ते सर्व तुजकडे चालत राहतील.' असें हि सुलतानाकडून त्यास आश्वासन मिळालें. महंमदाच्या उलट विचारसरणी हंगेरीचा देशभक्त हुन्याडो याची होती. कॉन्स्टंटिनोपल हस्तगत झाल्यास मी तेथील ग्रीकचेंच माझें कॅथोलिक चर्च उभारीन, हें हुन्याडोचें कात व आत्म-

घातकी उद्धार कोठें आणि महंमदाचे उदात्त व सर्वसंग्राहक विचार कोठें ! तत्कालीन ख्रिस्ती व मुसलमान राजांत अंतर होतें तें हेंच होय. महंमद म्हणत असे 'आमच्या प्रत्येक माशिदीशेजारीं तुमचें चर्च बांधलें जाईल व त्यांत तुम्हास प्रार्थना करण्यास सदर परवानगी राहिल. जिक-लेल्या प्रजेच्या मनावरील जखमेस सतत चिघळीत बसण्याचें खूनशी व अनुदार धोरण महंमदास पसंत नव्हतें. आपल्या नव्या राजराधानीचें वैभव वृद्धिंगत व्हावें, यासाठीं महंमदानें ग्रीक, यहूदी व तुर्क यांची मुद्दाम सवलती देऊन वस्ती करविली.

कॉन्स्टँटिनोपल मागून सर्बियापलीकडील बोस्निया व मोरिया प्रांत, काळ्या समुद्राच्या दक्षिण तीरावरील आर्मीनियाजवळचें त्रिविझोंदचें राज्य व आपल्या लूममधील राज्याच्या पूर्वेकडील हद्दीवरील करमानियाची अमिरात हीं सर्व बुडवून महंमदानें आपल्या राज्याचा विस्तार केला. डान्यूब नदीच्या पलीकडील वालाशिया प्रांत आणि काळ्या समुद्राच्या उत्तर तीरावरील क्रीमिया यांनीं त्याचें मांडलिकत्व फत्करलें. ग्रीक आर्किपेलेगामधील लेसबास लेमास वगैरे बरींच बेटें जिंकून त्यानें व्हेनीसपर्यंत स्वारी केली. व्हेनीसचें लोकसत्ताक राज्य सुलतानास शरण आलें. हंगेरींत व जर्मनींत शिरण्याचा त्याचा बेत होता, पण तो ख्रिस्ती राजांनीं एक होऊन सिद्धीस जाऊं दिठा नाहीं. आद्रियानोपलचा राज्यलक्ष्मीनें त्याग केला व ती कॉन्स्टँटिनोपलास रहावयास गेली. दादोनेलीस सामुद्रधुनीच्या दुतर्फा दोन किल्ले बांधून त्यावर तीस तीस तोफा चढविण्यांत आल्या. समुद्रावर माशाप्रमाणें तरंगण्याचा प्रसंग आल्यानें भूमध्य समुद्रावरील एका देशापेक्षां अधिक आस्कार बाळगणें सुलतानास भाग पडलें. याच आरमाराच्या बलावर त्यानें व्होडस बेटहि सर केलें. अशा रीतीनें हंगेरी, पोलंड, रुमानिया सर्व्व लूम, (आस्त्रियामायनर) यावर म्हणजे युरोपखंडाच्या एक चतुर्थांश आपलावर महंमदाचें वर्चस्व बसलें.

बादा व सेनापति, राज्यकर्ता व मुत्सद्दी, रसिक व प्रजाहितक्षेप हे सर्व मुण महंमदांत एकवटले होते. त्याच्या सैन्याची टापटीप उच्च व

व दारुगोळा आणि शस्त्राखे भरपूर व जड्यत होती. व यांतील मुख्य मुख्य शहरी त्याने शाळा, पाठशाळा (कॉलेज) व दवाखाने घातले आणि मशिदी बांधल्या. विद्वानांस त्याचा चांगला आश्रय होता. विषयोपभोगांत त्याने सृष्टिक्रमहि सोडला होता. एकवीस वर्षे राज्य करून लढायांच्या दगदगीने ५१ व्या वर्षी महंमद मरण पावला. कॉन्स्टंटिनोपल सर केल्याबद्दल त्यास बहुमानदर्शक फत्ते ही पदवी मिळाली होती. कॉन्स्टंटिनोपलांत पहिला पुरलेला सुलतान महंमदच होय.

दुसरा बेयिझिड १४८१—१५१२

वयाच्या पसतिसाव्या वर्षी बेयिझिडास तत्क मिळाले. त्याने एकतीस वर्षे राज्य केले; पण त्याच्या शांतवृत्तीमुळे त्याच्या कारकिर्दीत महत्त्वाची गोष्ट एकहि घडली नाही. त्याने हार्जिगोविना प्रांत आपल्या राज्यास जोडला व मोरियांतील नाव्हारिनो, मोडोन व कोरोन हे किल्ले व्हेनीशियन राजांपासून मिळविले. जेनिसरीज सैन्याचे प्रस्थ याच्या कारकिर्दीत इतके माजले की, त्यांतील सैनिक सुलतानांस जुमानीनासे झाले. सुलतानाच्या तीन पुत्रांत सर्वांत धाकटा सेलीम हुशार व कर्तबगार होता. पण मधल्या मुलावर सुलतानाची मर्जी होती. ती सेलिमास न आवडून व जेनिसरीजच्या मदतीने बंड करून त्याने सुलतान बेयिझिड यास पदच्युत केले. पदच्युत झाल्यावर बेयिझिड तीनच दिवसांत मृत्यु पावल्याची बातमी फुटली. कदाचित् सेलिमानेच त्याचा गुप्तपणे वध करविला असेल.

खिलाफतप्राप्ति.

पहिला सेलीम १५१२—१५२०

सेलिमास अवर्षी आठव वर्षे राज्य लाभले. पण तेवढ्या अल्पावधीत अनेक घडामोडी करून त्याने राज्याविस्तार दुष्पट वाढविला. युरोपांत हंगेरियनांच्या प्रातिकारामुळे तुर्कांच्या पराक्रमाची दाय्येच नदी हीच सरहद्द ठरून गेली होती. तेव्हां तिकडे पाठ फिरवून सेलिमाने आशियाखंडाकडेच मोर्चा वळविला. पूर्वेच्या बाजुसुद्धा सहा आणि ईजिप्ताचे सामोरेयुक्त यांशिकाय सेलीमास नवें ध्येयसाधना प्रतिसूचक उरला नव्हता. हे शत्रू कोणचे अजूनदस्त होते आणि त्यांचे सामने कोणते

पूर्वी स्वराज्य निष्कंटक करणें सुलतानास आवश्यक वाटलें. सेलिमाचे खोरकंद व अहमद हे दोघे भाऊ रूममध्ये सुभेदारीच्या हुद्यावर होते. त्यांनीं सेलिमाविरुद्ध राज्यांत फितुरी माजविली. त्यांचें प्रथम पारिपत्य करून त्यापैकीं खोरकंदाचें मस्तक त्यानें बाणानें उडविलें. पांच वर्षांपासून पंचवीस वर्षांपर्यंतच्या पांच पुतण्यांचाहि असाच शिरच्छेद करण्यांत आला. उरलेला अहमद याचीहि अवस्था पुढें तशीच झाली.

मुसलमानांत शिया व सुनी असे दोन प्रमुख पंथ असून त्या दोहोंत पूर्वीपासून उभा दावा आहे. तुर्क सुनी व इराणी लोक शिया असल्यामुळें या दोन समबल राज्यकर्त्यांत वैमनस्याचा अधिक पीळ बसला. रूममध्ये इराणांतून बरेच शिया येऊन राहिले होते. त्यापैकीं चाळीस हजार शियांची सेलिमानें कांहीं कुरापतीवरून कत्तल करविली. अहमदाचा मुलगा व सेलिमाचा पुतण्या मुराद यास शहानें आश्रय दिल्यावरून सुलतानानें हें घोर कर्म करविलें असेंहि म्हणतात. या वेळीं इराणचा शहा इस्माईल होता. इस्माईल यानें आपल्या राज्याचा बराच विस्तार केला होता आणि त्याची सरहद्द रूमपर्यंत येऊन मिडली असल्यामुळें ती मार्गे हटाविल्यावांचून सुलतानास आपलें राज्य पूर्वेकडे फैलावणें शक्य नव्हतें. इ. स. १५१४ च्या मार्च महिन्यांत दीडलाख फौज व तीनशे तोफा यानिशीं सेलिम मोहिमेवर निघाला. इराणची त्यावेळची राजधानी त्राब्रिज, इस्तेबूल पासून कमीत कमी एक हजार मैल तरी होती. इराणच्या हद्दीपाशी सुलतानाचें सैन्य येताच त्याला तोंड देण्याचें सोडून शहा आपलाच मुख्य बेचिराख करीत त्राब्रिजकडे परत फिरला. सरहद्दीवरून सेलिमानें सहोस चिडविणारी दोन पत्रे लिहिलीं. त्यापैकीं एका पत्रांतलें मजकूर पुढीलप्रमाणे असल्याला होता. 'राज्येश्री ही कांता आहे. ती ज्याचा ओठ तलवारीच्या कत्याचे चुंबन घेतां ना पांढरा पडत नाहीं अशा घोरासच वस्ते.' त्यास शहानें उत्तर दिलें कीं 'असलें हलकट पत्र सुलतानाच्या ठाकूरान उतरलें शक्य नाहीं. ते प्रहृषा सुलतानाच्या चिरापासून असल्या. ते पत्र तुम्हांकडे असले तरी पत्राबाबत शहानें एक अक्षरी डबडिहि सुलतानास मत्करिनें नव्हे पाठविली.' इ. स. १५१४

मोहिमेवर निघाल्यापासून ११६ दिवसांची मजल मारून सुलतान शहाच्या राजधानीपार्शी ठेपला. शहाची भिस्त रिसाल्यावर आणि सुलतानाची तोफखान्यावर आणि बंदुकांवर होती. मोलंदाजीचा शोध आशिया खंडांतील या देशांत माहीत नव्हता आणि त्याच्याच बळावर इराणचे पंचवीस हजार स्वार मारून सुलतान विजयी झाला. या युद्धांत सुलतानास दायर बकर व कुर्दिस्तान हे प्रांत मिळाले. आपल्या धर्मबंधूवर एवढा मोठा विजय मिळाविल्याचे तुर्कीच्या इतिहासांत हें पहिलेच उदाहरण होय. या युद्धांत सुलतानानें सैन्याची जी शिस्त राखली, जी मोठा प्रवास केला आणि नवा मुख्य संपादिला त्या योगानें त्याची गणना पहिल्या प्रतीच्या सेनानींत होऊं लागली.

पूर्वेस इराकास (मेसोपोटेमियास) तुर्की राज्य मिळल्यावर मक्का व मदिना हीं इस्लामी धर्मक्षेत्रें, आपल्या छात्राखालीं आणण्याची सेलिमाची मनीषा होती. हीं धर्मक्षेत्रें, आरबस्थानचा मुख्य व शाम (सीरिया) ईजिप्तच्या ताब्यांत होती. ईजिप्तमधील मामेल्युकांनीं शाममधून कर-मानियस्कोड स्वारी करून त्या प्रांतांतील तुर्कीचे कांहीं किले बळकावले होते. निमित्ताने टेकलेल्या सुलतानास एकदेंच कारण बस्य होऊन तो आपल्या मामेल्युकांच्या पाठीस लागला. मामेल्युक शिपाई पेशाचे असून ते आपसांतील कोणा तरी हुषार शिपायाची सुलतान पदावर तहाहयात स्थापना करून राज्यकारभार चालवीत. कनरुर झोरी नामा ईजिप्तच्या सादीवरील सुलतान ८० वर्षांचा असूनही जातीनें रणांगणावर लढत असे. झोरीचा मुकाबला साममध्ये आलेपो शहरां अस्तित्वा त्यास सेलिमानें एक उदामपणाची थैली पाठविली. ती पोंचतांच वरकांतीं वैषम्य न दाखवितां घोरिनें आपला एक वकील व दहा डकक पोशाख केलेले लष्करी अधिकारी सुलतानाच्या भेटीस रवाना केले. शत्रूचा हा लष्करी विमोख पाहत सेलिम अधिकच खूबलूस. त्या त्या रणांगणां भेटीस त्यानें आलेल्या वकीलांच्या दादीमिश्र बोडस, बोव्याला कान दाखवून व मुस्तुकच्या गाढवावर बसून त्यास धोतीकडे घेतून बसून बसून हे एक प्रकारे शत्रूपाशास युद्धास आवाहन करून घेतो असे.

प्रसंगीं तोफखान्यानेच तुर्कांची बाजू संभाळली होती. सैन्याची गांठ आलेप्पोपाशीं पडून अवध्या एका तासाच्या आंत तुर्कांनीं शत्रुसैन्याचा धुवा उडवून दिला.

या युद्धांत सेलिमास शाम म्हणजे सीरिया प्रांत मिळाला. त्यानंतर सेलिम अलेप्पोसच राहिला व तेथूनच त्यानें ईजिप्तवरील स्वारीची तयारी चालविली. गाझा येथें तुर्कांनीं मामेल्युकांचा दुसरा मोड केला आणि तेथून दहा दिवसांत मधील रण चालून जाऊन तुर्कां सैन्य ईजिप्तमध्ये शिरलें. रिदानियाच्या लढाईत मामेल्युकांचा तिसरा पराभव होऊन त्यांचें पंचवीस हजार सैन्य धारातीर्थीं पतन पावलें. पुढें तीन दिवसांनीं केरो शहर पडलें. केरोमधील लोकांनीं हातपाय हलविल्यावाचून शरण न आल्यानें पचास हजार शहरवासीयांस सुलतानानें कंठस्नान घातलें. ईजिप्त पूर्णपणें स्वाधीन झाल्यावर त्याचा कारभार मामेल्युकांकरच सेलिमानें सोंपविला.

ईजिप्तवरील स्वारीचें महत्त्व निवळ मुलूखगिरीहून अधिक आहे. या स्वारींत अरबस्थानांतील मक्का व मदिना हीं पवित्र क्षेत्रें सुलतानास मिळालींच. पण त्याखेरीज ज्या योगानें जगांतील सर्व मुसलमानांनीं समाजाचें गुरुत्व तुर्कां सुलतानांस चिरकाल लाभलें, तीं खिलाफतहि सेलिमाच्या गळीं पडली. केरोच्या खालिफासून खिलाफत, महंमदाचा झगा व काठी सेलीम घेऊन गेला. कॉन्स्टंटिनोपलहून दूरच्या ईजिप्तवर तुर्कां सुलतानास आपलें वर्चस्व पूर्णपणें राखतां आलें नाहीं. तरी पण तेथील पाशापासून सुलतानास दरसाल बरीच खंडणी व जरूर तेव्हां आस्फर व सैन्य वांछीहि कुबक मिळत असे.

सुलतान सेलिम याची सर्व कारकीर्द परधर्मांय ख्रिस्त्यांपेक्षा स्वधर्मांय मुसलमानांशीं लढण्यांतच गेली. पण त्यामुळें ज्याप्रमाणे तत्कालीन ख्रिस्त्यांहून, त्याप्रमाणे मुसलमानांहूनहि तुर्कां सुलतान मदुमकांत श्रेष्ठ होते, ही मोष्ट सिद्ध झाली. ख्रिस्ती राजे व तुर्कां सुलतान यांजपाशीं गोलदाजी-सत्त्वां झालीं एका जातीचीच होती. परंतु तुर्कांच्या बाहुबलपुढे ख्रिस्त्यांचा टिकाव लागला नाहीं; आणि उलट कधी इराण व मिसर व

देशांतील मुसलमान बाहुबलांत तुर्कांच्या तोडीचे होते. तरी गोलंदाजीने तुर्कांनी त्यांजवर मात केली. सेलिमाचें राज्य पृथ्वीच्या पाठीवरील मुसलमानी बादशाहार्तीत पहिल्या प्रतीचें होतें आणि खिलाफतीचा धर्माधिकारहि आतां प्राप्त झाल्यामुळे तें सर्वांत अग्रगण्य ठरलें. मिसर देशांतून १५१८ त परत आल्यावर सेलिमानें नवीन १५० लढाऊ जहाजे बांधून आपलें आरमारी बळ वाढविलें. सेलीम जसा शूर तसा अत्यंत क्रूरहि होता. वाजिरावर सुलतानाची गैरमर्जी होण्याचा इतका नेम नव्हता की, तुर्कस्थानांत एखाद्यास शाप द्यावयाचा तर 'तूं सुलतान सेलिमाचा वजीर हो' असा देण्यांत येई. सेलीम १५२०त मरण पावला. सेलिमाचें सर्व बळ व आयुष्य स्वधर्मीयांविरुद्ध लढून स्वसाम्राज्याची बढती करण्यांत गेलें. इराण शिया पंथाचा तरी होता; पण ईजिप्तचे मामेल्युक्त सुनी पंथाचे असूनहि त्यांजविरुद्ध शस्त्र उचलून त्यांजपासून ईजिप्त हा विस्तीर्ण देश, मक्का व मदिना हीं पवित्र धर्मक्षेत्रें आणि खिलाफत हें थोर धर्मपीठ जिंकून आणण्यांत सुलतानास मुळींच गैर वाटलें नाहीं. जसे ख्रिस्ती राजे परस्परांत लढत, किंवा हिंदू राजे आपसांत भांडत, तसे मुसलमानी बादशाहहि एकमेकांचा मुख्य जिंकून घेत. इतकेंच नव्हे तर त्यापैकी एखाद्यावर परधर्मीयांचें परचक्र आल्यास त्याच्या संरक्षणार्थ बाकीचे धावून जात नसत हें तुर्कांच्या पुढील इतिहासावरून दिसून येणारच आहे.

वैभवशाली सुलेमान १५२०-१५६६

सेलीमास सुलेमान हा अद्वितीय पुत्र होता आणि तसाच तो तत्कालीन मुसलमान अद्वितीय सुलतान ठरला. राज्यसूत्रें २६ व्या वर्षीं हातीं घेऊन त्यानें तीं बेचाळीस वर्षे खेळविलीं. त्यानें तुर्कांचें वैभव कळसास पोचविलें; म्हणून त्यास इतिहासकार 'वैभवशाली' या पदवीनें गौरवितात. तो मोठ्या राजकारणपटु, पराक्रमी व वचनाचा धड होता. आपाच्या हयातींत तीन प्रांतांची सुभेदारी केली असल्यामुळे तो गादीवर पटाईत सुलतान म्हणूनच बसला.

सुलेमान इतका हुशार स्वरा, परंतु त्यासहि घोरम नामक रशियन स्त्रीनें भोगांसाठीं घेवून आपल्या बाटावर खेळविल्यावाचून सोडलें नाहीं. सुले-

मानाच्या पश्चात् आपल्या मुलास राज्य मिळावें या हेतूनें घौरम एक घोर कृत्य करण्यास प्रवृत्त झाली. सुलेमानास दुसऱ्या स्त्रीपासून झालेला पुत्र मुस्तफा सुलतानाविरुद्ध कारस्थान रचीत आहे असें तिनें सुलतानाच्या मनांत खोटेच भरवून दिलें. याबद्दल जाब विचारण्याकरितां एके दिवशीं सुलतानानें शहाजाद्यास आपल्या तंबूंत बोलावले. मुस्तफास घौरमच्या चिथावणीवरून मारेकऱ्यांनीं पुरतें बांळहि न देतां त्याचे सुलतानासमोर तुकडे उडविले. हा प्रकार सुलेमानानें चूप बसून पाहिला. सुलेमानाच्या दुसऱ्या पुत्रासहि अशीच यमसदनाची वाट दाखविण्यांत आली. हे दोघे राजपुत्र इहलोकांतून नाहींसे झाल्यावर घौरमाचाच मुलगा शिखर राहिला व त्यालाच सुलेमानामागून राज्यपद मिळालें. सुलेमानानंतर सुलतानांचा वैभवरावि कलला याचें कारण कित्येकांच्या मते कुलहीन स्त्रीपासून झालेली संतति हेंच होय.

घौरमच्या संगतींत सुलतानाच्या मूक संमतीनें आणखी एक दुष्कृत्य घडलें. इब्राहिम नांवाचा एक ग्रीक मुलगा मॅनेशियांतील एका विधवेनें वाढवून लहानाचा मोठा केला होता. त्याची उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता पाहून तिनें त्याचा विद्याभ्यासहि योग्य रीतीनें करविला. सुलेमान मॅनेशियांत दौऱ्यावर हिंडत असतां त्याच्या पाहण्यांत सदैर मुलगा आला. त्याच्या गोड गाथनांनें खुष होऊन सुलेमानानें त्यास हुजऱ्याची जागा दिली, व आपल्या हुशारीवर वाढत वाढत अखेर त्यास वजिरात मिळाली; आणि शेवटीं त्याचें सुलतानाच्या खुद्द बहिष्पीशीं लम झालें. इब्राहिमावर सुलतानाची बसलेली मर्जी घौरमच्यानें पाहवली नाहीं. वजिरात आपल्या जांवयास मिळावी अशी तिची इच्छा होती. राणीच्या कारस्थानांतून निभावून इब्राहिम सुमारें १३ वर्षे वजिरातीचा उपभोग घेत राहिला. पण १५३६ त एके दिवशीं नित्याप्रमाणें इब्राहिम राजवाड्यांत सुलतानाच्या पंक्तीस जेवावयास गेला, तो पुन्हा जिवेंतावाहेरच पडला नाहीं. शेजारच्या खोलींत मारेकरी त्याला जीव वेढ असतां घौरम आपला प्राणवत्सल सुलेमान याचें चुवनावर खुबस घेऊन त्याचा जीव मुदमरून सोडीत होती म्हणतत. दिल्लीचा मोगल बादशहा अहमद

यास जशी जहांबाज नूरजहान भेटली, तशीच सुलेमानास घोरम मिळाली म्हणा-
वयाची ! घोरम व नूरजहान यांत साम्य विलक्षण खरें; तरी पण सुलेमा-
नाची सर सेलिमास येणें शक्य नाहीं. सुलेमान जहांगिराप्रमाणें विलास-
प्रिय, पण अकबराप्रमाणें पराक्रमी, निरलस, शहाणा व धूर्त होता.

प्रियेचे बाहुपाश बाजूस सारून मृत्यूच्या पाशांतहि जाऊन पड-
ण्याचें धाडस सुलेमानांत होतें. सन १५२१ त एक लाख सैन्य व
तीनशें तोफा यांनीशीं स्वारी करून सुलेमानानें सर्दियाची राजधानी
बेल्ग्रेड ही घेतली. तेथील चर्च पाडून त्याची मशीद बनविण्यांत आली.
सुलेमानापूर्वीं सेलिमानें मिसर देशावर खुष्कीच्या मार्गीनें स्वारी केली
होती. पण खुष्कीचा मार्ग लांबणीचा असल्यामुळें सुलेमान जलमार्गीनें
इंजिप्तमध्ये गेला. जातांना वाटेवरील व्होड्स बेटहि त्यानें घेतलें. त्यानंतर
दोन वर्षांनीं डान्यूब नदी उलंघून तो हंगेरीवर चालून गेला. या लढाईत
हंगेरीचा राजा, आठ बिशप, बरेच सरदार व चोवीस हजार शिपाई ठार
झाले; मोहिमेवरून परत येतांना सुलेमान अगणित लूट व गुलाम म्हणून
विकण्याकरितां एक लाख स्त्रीपुरुष घेऊन आला. १५२९ त हंगेरीवर
दुसरी स्वारी करून त्यानें हंगेरीचें राजधानीचें शहर बुदापेस्ट सर केलें.
त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं ऑस्ट्रियाची राजधानी व्हीएन्ना हिजवर तो
चालून गेला. परंतु व्हीएन्नाच्या मजबूत किल्ल्यापुढें हार खाऊन त्यास
निघून यावें लागलें. व्हीएन्नाहून परत येतांना त्यानें कित्येक सुंदर स्त्रिया
गुलाम करून आणिल्या.

सुलेमानास समकालीन असे युरोपांत नांव घेण्यासारखे तीन
राजे होते. एक इंग्लंडचा आठवा हेनरी, दुसरा फ्रान्सचा पहिला फ्रान्सिस आणि
तिसरा स्पेनचा पांचवा चार्ल्स. या सर्वांत स्पेनचा पांचवा चार्ल्सच प्रमुख असून
त्याच्या प्रभुत्वाखालीं स्पेन, नेपल्स, सार्डीनिया, सिसिली, ऑस्ट्रिया आणि
हंगेरी एवढा विस्तृत प्रदेश मोडत असे. आणि त्यास पोषकरवीं जर्मन
सम्राटपदाचा अभिषेक झाल्यामुळें त्याचें वैभव फ्रान्सच्या फ्रान्सिस
राजास सहन होईना. चार्ल्सचा तेजोभंग करण्याच्या उद्देशानें फ्रान्सिसनें
सुलेमानासारख्या परवर्मावाकरीवर सल्य करून त्याजकडून वर लिहिल्या-

प्रमाणें १५२९ मध्ये ऑस्ट्रियांतील व्हीएन्ना राजधानीस वेढा घालविला. पण तो उठविण्यास चार्लस धजला नाही, यावरून सुलेमानाच्या दरा-
च्याची अटकळ बांधतां येते. सुलेमान तत्कालीन साऱ्या युरोपियन
राजांस भारी होता, इतकेंच नव्हे तर 'सुलतानाच्या घोड्याच्या टापेखालीं
जो मुलूख सांपडला तो सुलतानाच्या छात्राखालीं आला' या सुलेमानाचा
बजीर इब्राहिम याच्या उक्तींत दर्पोक्तीचा लेशहि नव्हता.

आशियांत आशियामायनर (रूम) पलीकडे दायरबकर व कुर्दि-
स्तान आणि दक्षिणेस सीरिया, मक्का, मदिना व ईजिप्त हा प्रदेश सेलिमानें
पूर्वीच आपल्या राज्यास जोडला होता. सुलेमानानें इराणाबरोबर पुन्हां
युद्ध मांडून तेथील शहापासून आर्मिनियाचा कांहीं भाग, इराकमधील
मोसल, बगदाद आणि बसरा, आरबस्तानांतील ओमान व एडन आणि
उत्तर आफ्रिका व ईजिप्तचा आणखी टापू जिंकून घेतला.

सैन्याप्रमाणें सुलतानाचें आरमारहि अत्यंत प्रबळ होतें. युरोपांत
सर्वांत प्रबळ आरमार या काळीं स्पेनचें होतें. स्पेनच्या तोडीचें आरमार
तुर्कीचें होतें. स्पेनचें व व्हेनीसचें आरमार एक झालें असतांहि त्याजवर
तुर्कीनीं विजय मिळविला होता. सुलेमानाच्या कारकिर्दींत भूमध्य समुद्रा-
वर तुर्की आरमाराचें स्वामित्व असल्यामुळे त्रिपोली व आफ्रिकेतील
आल्जेरिया व उरण त्यास जिकतां आले. या वेळीं उत्तर आफ्रिकेतील
मुसलमान राजे अवनतीस पोचले असून त्यांच्या किनाऱ्यावर चांचे
लोकांची वस्ती होती. भूमध्य समुद्रांतून येणारीं जाणारीं जहाजे छुटार्वीं
व त्यांतील प्रवाशांस पकडून गुलाम म्हणून विक्रीवें असा त्यांचा क्रम
होता. स्पेन, इटाली, फ्रान्स, इंग्लंड व आयर्लंड यांच्या किनाऱ्यासहि
त्यांजपासून उपद्रव होत असे. पण चांचेपणाच्या नादानें आफ्रिकेन मुस-
लमानांना नौकातयनांत नैपुण्य मिळवितं आले. सुलेमानानें त्यांपैकीं
हुशार चांचे पदरी बाळगून आपलें आरमार सुधारलें. कित्येकांस त्याज-
कडून मोठ्या हुद्याच्या जागाहि मिळाल्या. बाबरोस, इसूद व
पाखली हे सुलतानाचे दर्यावर्दी सरदार होते. त्यांचे
त्यांतील एकाम त्याने त्रिपोलीचा सुसदार नेमले. या जागवर त्याने

तुर्की आरमाराचा वचक भूमध्य समुद्राच्या पाटोपाठ तांबडा समुद्र व हिंदी महासागर यांवरहि बसला आणि सुलेमानाच्या आरमारानें हिंदी महासागराच्या पश्चिम टोंकावर एडनपाशी उडविलेली खळबळ रवेंतून पूर्व टोंकाशीं हिंदुस्थानास ऐकूं जाऊन दिलीचा पदच्युत बादशहा शिकंदर लोदो यानें हुमायुनाविरुद्ध सुलेमानापाशीं १५३८ त मदत मागितली. त्याचप्रमाणें गुजराथेचा राजा बहादुरशहा याजपासून १५४७ त पोर्तुगीजांनीं दीव बेट घेतल्यावर त्यानेंहि सुलेमानाचेच पाय धरले होते. पण सुलेमानाचें आरमार कुमकेस निघणार, तोंच बहादुरशहा पोर्तुगीजांशीं लढतांना पडल्याची बातमी त्यास कळली.

इ. स. १५६६ त सुलेमानाची हेगरीवर तिसरी व शेवटची स्वारी झाली. इतर तेरा स्वान्यांप्रमाणें या स्वारींतहि सुलतान जातीनें हजर होता. या स्वारीवर असतांच मेंदूच्या विकारानें त्यास मृत्यु आला. त्यास मनुष्याची पारख अचूक होती. सैन्य व आरमार यांवर त्यानें नेमलेले अधिकारी स्वऱ्या योग्यतेचे ठरले. तो मोठा खंबीर व निश्चयी होता. राज्यकर्ता या नात्यानें प्रजेवर करांचें ओझे हलकें बसवूनहि खजिन्यांत त्यानें पैशाची तूट कधींहि भासूं दिली नाहीं. सारें युरोपखंड, आफ्रिका आणि हिंदुस्थानापर्यंत वें आशियाखंड यांत सुलेमान योग्यतेनें, सामर्थ्यानें व साम्राज्यविस्तारानें अद्वितीय होता. पण त्याच्या मृत्यूनंतर तुर्की साम्राज्याचा कळस जो दांसळला तो परवांपर्यंत खालीं घणगळत येतच होता.

उपसंहार

तुर्कांची सत्ता ही साडेसहाशें वर्षांची वयोवृद्ध सत्ता आहे. तिच्या आयुर्मानापैकी पहिली उमर वैभवशाली सुलेमानाबरोबर संपते. सुलेमान निवर्तला, त्या वेळीं तुर्की सत्तेस तीनशें वर्षे भरत आली होती. तुर्की-इतकी जुनी राजसत्ता मुसलमानांत दुसरी नव्हतीच म्हटलें तरी चालेल; आणि तिचा विकास शुद्धवत् एकसारखा तीनशें वर्षे होत चाललेला तुर्कस्थानाबाहेरिल इस्लामी जगांत कोठेहि आढळणार नाहीं. तुर्कीच्या खालोखाल जिचा नेवर लागेल अशी हिंदुस्थानातील एक मोठेली सत्ता

शहातच होय. ती पुरती तीनशें वर्षेहि टिकली नाही, मग तिचें वैभव तितकीं वर्षे कोठून दृष्टीस पडणार ? उत्कर्ष व चिरंजीवित्व या दृष्टीनें तुर्की सुलतानशाही मुसलमानांत जशी अद्वितीय, तशीच ती राज्यविस्तारांताहे अद्वितीय होती. सुलेमानाच्या अखेरीपर्यंत तुर्की साम्राज्यांत युरोपमध्ये रुमानिया, सीव्हिया, बल्गेरिया, ग्रीस, थ्रेस, आणि आर्किपेलेगो-मधील व भूमध्य समुद्रांतील कित्येक बेटे मोडूं लागलीं. आशियापैकीं रुम, शाम, आर्मीनिया, मोसल, इराक, बहुतेक सारा अरबस्तान यांवर तुर्की निशाण फडकत राहिलें आणि आफ्रिका खंडांत ईजिप्त, आल्जेरिया आणि ट्युनिस हीं त्यांच्या हस्तगत झालीं. युरोपखंडाच्या पाऊणपटीएवढें साम्राज्य सुलतानांनीं स्थापलें व त्याची चढती क्रमान तीनशें वर्षे राखली यांतच त्यांचे अनेक गुण प्रगट होत असून त्यांचाच प्रकृत स्थळीं विचार कर्तव्य आहे.

साम्राज्य स्थापू इच्छिणाऱ्या राजांनीं आपल्या प्रजाजनांनीं आपलें राज्य जसें पत्करलें तसा आपला धर्महि पत्करला पाहिजे असा आग्रह धरल्यास त्यांचें साम्राज्य फार दिवस टिकूं शकणार नाही. तुर्की-नीं आपलें साम्राज्यच परराज्यांत आणि परधर्मीयांत नेऊन स्थापल्यामुळें ख्रिस्ती धर्माशीं त्यांच्या इस्लामी धर्माचें वर्धण प्रारंभापासून सुरू झालें. या प्रतिकूल स्थितीत त्यांस स्वधर्माचा दुराग्रह मुळांतच सोडून द्यावा लागला. ख्रिस्ती धर्माशीं सहिष्णुतेनें वागण्याची जडलेली संवय दिवसानुदिवस वाढतच जाऊन कॉन्स्टांटीनोपल हातीं आल्यावर तेथें ग्रीक पॅट्रिआर्क-ची स्थापना फत्तेमहंमदानें आपल्या हातानें मोठ्या संतोषानें केली. शेंकडों किंबहुना सहस्रावाधे ख्रिस्ती बाटून मुसलमान झाले असतील; परंतु त्यांतील पुष्कळांनीं स्वार्थासाठीं आणि सुलभ सुखासाठींच इस्लामी धर्म स्वीकारला. परधर्मीय राजकन्यांशीं विवाह लावणे हा स्वधर्मप्रसाराचा कित्येक मुसलमान राजे सोपा उपाय समजत आले आहेत. परंतु तुर्की सुलतानांनीं सीव्हिया आणि बल्गेरिया येथील राजकन्यांशीं लग्न केलें तें केवळ आपलें राजकीय वर्चस्व व वैभव प्रस्थापित करण्याकरितांच होय. कारण अशा विवाहसंबंधांनीं सीव्हिया, बल्गेरिया किंवा आर्मेनिया येथील राजांचे धर्मांतर झाल्याचा सुरावा नाही.

सुलतानांचे पहिले लग्न बहुधा १६ ते २० वर्षांपर्यंत होत असे व त्यांच्या स्त्रियांची वयें हि १२ ते १६ वर्षांपर्यंत असत. परंतु बहुतेक सुलतानांस दीर्घायुष्य लाभले होते. यावरून ही विवाहपद्धति त्यांच्या आरोग्याच्या व शरीरसामर्थ्याच्या आढ येत नव्हती असे उघडच ठरते. मुसलमानी धर्मास अनुसरून सुलतानास बहुभार्यत्वाचा अधिकार असल्यामुळे त्यांस अनेक विवाहित स्त्रिया असत आणि त्याखेरीज रखेल्यांची तर गणतीच नव्हती. याचाहि परिणाम सुलतानांच्या शरीरप्रकृतीवर अनिष्ट झाल्याचे दिसत नाही. पौरात्य देशांत बहुभार्यत्वाची चाल अनादि व सार्वत्रिक आहे. असे असतांही आयुर्वलारोग्यांत इकडील राजेरजवाडे पाश्चात्यांस हार जाणारे नव्हते. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांचा जनानखाना तर प्रसिद्धच आहे, आणि हिंदूतहि पांडवकालापासून अगदीं अर्वाचीन कालापर्यंत अनेक स्त्रिया असणें हानिकारक समजलें न जातां भूषणावह व आवश्यकहि मानण्यांत येई. यां गोष्टीहि विचार करण्यासारख्या आहेत, यांत शंका नाही.

सुलेमानांसारखे कांहीं सुलतान विद्वान होते, तरी बाकीचे बरेच अक्षरशत्रूहि असत. पण अक्षरशत्रुत्वामुळे सुलतान या नात्यानें त्यांची लायखी व पात्रता कमी भरत नव्हती. तरुतनशीन सुलतानाच्या अमदानांत सुभेदारीच्या कामावर राज्यकारभाराचा पूर्ण अनुभव घेतलेला शहाजादा राज्यारूढ झाला असतां एक दीप मालवून तितक्याच तेजाचा अन्य दीप लावावा अशा प्रतीनें तो प्रकाशमान होई. मद्याच्या व्यसनापासुन सुलतान अलिप्त नव्हते, तरी त्या योगानें राज्यकारभारांत षोटाळा माजत नव्हता.

स्वतःच्या संततीखेरीज आपले बंधु व पुतणे मारण्यास मुसलमानी राजांस कुराणानें दिलेल्या सदर परवानगीचा उपयोग सुलतान नेहमीच करित असल्यानें त्यांच्या राज्यांत फंदफितुरी व बंडाळी यांचा संभव फारसा नव्हता आणि त्यामुळे परसत्तैस त्यांच्या राज्यांत बोट शिरक-विषमस जागा मिळत नव्हती. ख्रिस्ती राजे आणि मुसलमान अमीर, इतही व सुलतान, यांजबरोबर तुर्की सुलतान लढले आणि त्या सर्वांसहि

त्यांनी परामुत् केले. ख्रिस्ती राजे व तुर्की सुलतान यांची शस्त्रास्त्रांत बरोबरी होती. परंतु शौर्य आणि धार्मिक आवेश या अनुकूल गुणांनी तुर्की सुलतानांस ख्रिस्ती राजांवर सरशी करतां आली. उलटपक्षीं मुसलमान राजे शौर्यांत तुर्कांशीं तुल्यबल असले तरी आशिया व युरोप यांच्या सरहद्दीवर असण्याचा फायदा तुर्कांस मिळाला असल्याने अग्निगोलकादि शस्त्रास्त्रांतील वरचढपणाच्या जोरावर त्यांस मुसलमानांस नामोहरम करतां आले. याखेरीज जेनिसरीजची जिलिबची शेलकी फौज आणि खडे पायदळ पलटण हा सरंजाम तुर्कांप्रमाणे. ख्रिस्ती वा मुसलमानी कोणाहि राजापाशीं नव्हता हेंहि विसरतां कामा नये.

तोफांचा फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग प्रथम तुर्कांनींच युरोपांत केला. तोफखान्यावरील अधिपतीस 'टोपजीबाशी' ही संज्ञा होती. या संज्ञेतील टोप या शब्दापासून महाराष्ट्र भाषेतील तोफांचा जन्म झाल्याचें चाणाक्ष वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल. इराणचे शहा व ईजिप्तचे मामेल्युक यांची धुळधाण सुलतानांच्या तोफखान्यांच्या सरबत्तीनेच उडवून दिली.

रिसाल्यांच्या टोपेखाली, प्याद्यांच्या समशेरीखाली आणि तोफांच्या मोळ्यांखाली प्रजेस दाबून घरणें हा साम्राज्यसंरक्षणाचा बाह्योपाय झाला. प्रजेस सैन्याच्या धाकांत ठेवण्यापेक्षां स्वराज्य पद्धतीनें तिला आपला लळा लावणें यांतच राज्यकर्त्यांचा खरा तरणोपाय होय. ह्या बाबतींत तुर्कांनीं प्रकट केलेल्या उदार राजनीतिपासून सांप्रतच्या सुधारलेल्या युरोपियन राजांनीं अवश्य बोध घ्यावा. प्रजेचा धर्म, जीवित, व वित्त यांस घका न लागणें, किंबहुना तिच्या द्रव्यार्जनाची आणि योगक्षेमाची जीं जीं म्हणून साधनें असतील तीं तीं प्रजेपाशीं अबाधित राखणें हें धर्मशील, नीतिमान व स्वहिततत्पर राजे आपले कर्तव्य समजतात. सुलतानांच्या राज्यांत पेट्रिआर्क हा ख्रिस्ती धर्मप्रधिपति होताच. पण त्याच्या हाताखाली दिवाणी व फौजदारी दावे चालविण्याकरितां एक धर्मप्रधिपाच्याच ट्रायब्यूनलहि दिले होते.

ख्रिस्ती धर्मप्रमाणेंच ख्रिस्त्यांच्या कायदेकांतां नीतिप्रतीत व विधी-
द्विती व सामाजिक संभारमांत सुलतानांनीं सुद्धीच हात घातल्या. तद्दी.

यामुळे ख्रिस्त्यांस मनसोक्त धर्माचरण करतां आले, पैसा कमावतां आला आणि संतति वाढवितां आली. मनुष्याचे ऐहिक व पारमार्थिक व्यापार अशा रीतीने निर्वेध राहिल्यावर ग्रीकादि ख्रिस्त्यांस परराज्य उलथून पाडून स्वराज्यस्थापनेची इच्छा फाय म्हणून वाढावी? या गुणाने तुर्कीची युरोपांतील सत्ता इतकी दृढमूल केली की, तैमूरलंगाच्या वावटळीत तुर्की राज्यमंदिर धुळीस मिळाल्यासारखें दिसत असतांही वावटळ निघून जातांच ते अचलच आढळले.

सुलतानांच्या राजातीर्तीत सध्यांच्या सुधारलेल्या काळांतील दामिकपणा नव्हता. परमेश्वरानें निर्माण केलेला मनुष्यप्राणी जसा पूर्ण असावा तशा प्रकारचे सुलतान होते. ते क्रूर होते आणि कनवाळू होते, लोभी होते आणि उदारहि होते, संक्रटास कवटाळणारे होते आणि सुखांत लोळणारे होते, शत्रूंचे कर्दनकाळ होते आणि गुणिजनांचे दासानुदास होते. ते जातीने मोहिमावर जात आणि सहस्रावधि शत्रुसैनिकास कंठस्नान घालण्यांत प्रकट झालेलें त्यांचें शौर्य किंवा क्रौर्य आणि मोहिमांवरून परत आल्यावर अन्तःपुरांतील सहस्रावधि विलासिनींच्या गाढालिंगानां मनांत उत्तरेलें मार्दव किंवा दयालुत्व यांच्या आघातप्रत्याघातानें त्यांचें शील किंवा स्वभाव बनत असत. कमलवनांचा विध्वंस करून करिणींच्या कळपांत सुखविलासास आलेल्या मतंगजाप्रमाणें विषयोपभोगानें सुलतानांचें शरीरबल क्षीण न होतां वृद्धिच पावत असे. बहुतेक सुलतान बलवान् व आयुष्यमान् असून त्यांनीं तसिपासून चाळीस वर्षांपर्यंत राज्योपभोग घेतला आणि सत्तर बहत्तर वर्षांच्या घरांत मरणाचें दार पाहिलें. मराठ्यांतील शिवाजी, बाजी आणि बाळाजी या कर्त्या व पराक्रमी पुरुषांच्या हयातीशीं सुलतानांची तुलना केल्यास सुलतानांस चिरंजीवच मानावें लागेल. यावरून अव्वल दर्जाचे परुष प्रसवण्याचें सामर्थ्य मध्य-आशियांतील मानव वंशाच्या कुशींत जितकें दृष्टीस पडतें, त्याचा हिंदुलोकांत, विशेषतः मराठ्यांत त्यांच्या ऐत अमदानीविहि लोप झाला होता असें म्हणावें लागतें. तुर्कीच्या मानानें पहिले मोगल बादशहाहि फिके पडतात.

फते महंमदापासून राज्यकारभाराची घडी उत्तम प्रकारें वसून तेथून पुढें विद्या व कलाकौशल्य यांची भाग्यशाली सुलेमानापर्यंत सारखी अभिवृद्धिच होत गेली. सुलेमानाच्या कारकिर्दीत प्रजेवर कराचा बोजा हलका होता; पण त्याची गंगाजळी मात्र भरून वहात होती. मशिदी, पाठशाला, दवाखाने, कालवे, पूल इत्यादि लोकोपयोगी कार्याकडे त्यानें पैशाचा पाण्याप्रमाणें व्यय केला. कला व वाङ्मय यांची त्यास फार आवड होती. त्यानें स्वतः कविता रचिली असून ती त्याच्या राज्यवैभवप्रमाणें थाटदार आहे. अबदुल बाकी हा महान् वणिगाकवि सुलेमानाच्या राजवटीत उदय पावला. सुलेमानाने आपला पुत्र मुस्तफा याचा वध केल्याचा त्यावर आळ आला होता. त्या हृदयद्रावक प्रसंगावर अत्यंत शोकरसपर काव्य अबदुल बाकीने लिहिलें व ते इतकें सरस वठलें कीं, सुलतानास कवीच्या औद्धत्याबद्दल राग आला असतांहि त्यानें त्याची गर्दन न उडवितां 'अमर' या पदवीनें अभय दिलें. सुलेमानाच्या मृत्युवर अबदुलाने रचलेलें काव्य फारच बहारीचें असून तें सुलेमानाचें स्मारक समजलें जातें. खैल नामक कवीचें कल्पनावैभव व शब्द सौष्ठव अत्युत्कृष्ट असल्यामुळे सुलेमानास त्याच्या काव्यांतील प्रत्येक शब्द मौक्तिक-तुल्य वाटून त्यानें सदर कवीस सहस्रावधि रुपयांची नक्त नेमणूक करून दिली. सुलेमानाचा इस्तबूलमधील दरबार एकाहून एक तेजस्वी अशा दीडशे कवीप्रदीपानीं प्रकाशमान झाला असून त्यांच्या सांप्राज्यावरील मेघडंबरीत अशा प्रकारचे तीनशे दीप तेवत होते. या काळांत गज्जल ही चाल राजदरबारी अत्यंत मान्यता पावली होती. त्यांच्या राजवटीत साहित्य, संगीत इत्यादि कला, तत्त्वज्ञान, राजनीति, वैद्यक, ज्योतिष व श्शाय इत्यादि शास्त्रे प्रकर्षास पोहोचलीं. ज्यांच्या राज्यांत सुखाचा आस्वाद घेण्यास हंगेरी, रशिया इत्यादि परराज्यांतील प्रजेहि आनंदानें येऊन रहात होती, ते इस्तबूलचे सुलतान इत्कालीन ख्रिस्ती राजांपेक्षा अधिक सुखी व प्रजाहिततत्पर नव्हते असें कोण म्हणेल!

प्रकरण दुसरें.

तुर्कीचा व्हासकाळ

तीनशे वर्षांच्या दीर्घ काळांत त्रिखंड पृथ्वीवर तुर्की साम्राज्य अजिंक्य ठरलें होतें; तरी पण कोणत्याही मानवी संस्थेप्रमाणें हेंहि साम्राज्य यावच्चंद्रिवाकरो अजिंक्य व अक्षय रहाणें शक्य नव्हतें. कर्तबगार व पराक्रमी सुलतानांची परंपरा सृष्टिक्रमास अनुसरून वैभवशाली सुलेमानाखेर विराम पावली, हें तुर्कीच्या व्हासाचें मुख्य कारण होय. पण तेवढें एकच प्रतिकूल कारण नव्हतें. त्यापेक्षांहि युरोपांतील ख्रिस्ती राष्ट्रांचा उदयकाळ हें प्रमुख कारण समजलें पाहिजे. मध्ययुग या संज्ञेनें ज्या काळाची युरोपियन ग्रंथकार नालस्ती करतात, तो काळ मुसलमानांच्या दृष्टीनें वैभवाचा व सुधारणेचा होय. परंतु चक्रानेमिक्रमानें मुसलमानांचा वैभवरावि मावळून त्याचा उदय ख्रिस्ती राष्ट्रांत झाला. इस्लामी संस्कृती-पुढें ख्रिस्ती संस्कृति फिकी पडली होती, तीपर्यंत कॉन्स्टांटिनोपलसारखें ख्रिस्ती जगचें नाक फुटें महमदानें छाटलें असतांहि तो अपमान ख्रिस्त्यांस मान खाव्हीं घालून सहन करावा लागला. परंतु अपमानाचें हें शक्य ख्रिस्ती राष्ट्रांच्या काळजांत घर करून बसलें यांत शंका नाही आणि त्याचा सूड पुढील तीनशें वर्षांत तुर्कस्थानची मानखंडना करून किरिस्तावांनीं उगवल्यावांचून सोडला नाही.

कॉन्स्टांटिनोपल घेतांना अजस्र तोफ निर्माण करून तिच्यांतून सोडलेल्या गोळ्यानें तुर्कीनीं कॉन्स्टांटिनोपलच्या तटाचें चिलखतच उडवून टाकलें असें नाही; तर त्या बरोबर पुढील विटबनेच्या भीतीनें पाद्री मटाभिक्षुकांहि उडाले आणि ते आपल्या पोथीपुस्तकांनिशी इतालीपासून आलेस. पर्वतापलीकडे स्पेनपर्यंत जेथे जेथे जाऊन पडले, तेथे तेथे नवीन सुधारणां बीजे त्यांनीं परलीं. युरोपच्या पूर्वेकडील दादांनैलीस सामुद्र-धुनीच्या टाकावर तुर्की सुलतान महमद ज्या क्षणीं अपूर्व अशा विजयो-

त्सवांत निमग्न होता, त्याच क्षणीं युरोपच्या पश्चिमेकडील जिब्राल्टर सामुद्रधुनीच्या टोंकावर पोर्तुगीज राजा हेनरी महंमदाच्या वंशजांस दैन्याचे दिवस कसे दाखावितां येतील याच्या शोधांत गुंग होऊन गेला होता.

आठव्या शतकांत आरबांनीं स्पेन जिंकून तेथें विद्यापीठें, ग्रंथसंग्रह पदार्थालयें आणि वेधशाळा या रूपानें अरब संस्कृतीचें बीजारोपण केलें होतें. स्पॅनिश लोकांनीं स्पेनमधून आरबांस अर्धचंद्र दिला, पण त्यांच्या संस्कृतीचा मात्र कायमचा आश्रय केला. आरबांपासून मिळालेल्या ज्ञानांतच कॉन्स्टांटिनोपलमधून पळून आलेल्या ग्रीक विद्येची भर पडल्यामुळे स्पेन देश व स्पेन देशाबरोबरच पोर्तुगाल यांजकडे पश्चिम युरोप खंडाचें अग्रे सरतव आलें. या सुमारास युरोपचा सारा व्यापाराचा औघ व्हेमिस, जिनोवा, कॉन्स्टांटिनोपल व अलेक्झांड्रिया या बंदरांच्या वळणानें पडला असून पोर्तुगाल, स्पेन, फ्रान्स, इंग्लंड व हालंड या दुरावलेल्या देशांवर कंगाल स्थितींत कुडकुडत बसण्याची पाळी आली होती. परंतु घाटांतील रिव्हर्सिंग स्टेशनावर गाडीची दिशा बदलतांच आगगाडीचा जो डबा सर्वांच्या मार्गें असतो, त्यास जसा यदृच्छेनें पुढाकार मिळतो, त्याप्रमाणें स्पेन व पोर्तुगाल यांची स्थिति झाली; आणि आफ्रिकेच्या दक्षिणेचा जो प्रांत इटाली, ग्रीस, तुर्कस्थान व ईजिप्त या देशांपासून छपून राहिला होता, तो समोरच्या डोळे उघडून पहाणाऱ्या पोर्तुगाल देशास आपणाकडे खुणावूं लागला.

भूमध्यसमुद्रांत अडकून पडलेला व्यापार युक्तिप्रयुक्तीनें सोडवून अटलांटिक महासागराच्या स्वाधीन केल्यावाचून आपलें दारिद्र्य सुटणार नाहीं, अशी पोर्तुगाल व स्पेन यांची खात्री झाली असल्यामुळे त्यांनीं अटलांटिक महासागराकडून हिंदुस्थान हुडकण्याचा अटोकाट प्रयत्न चालविला; आणि एक डोळा मामणाऱ्या अंधळ्यास दोन डोळे देऊन देवानें संतुष्ट करावें, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानचा छडा लावण्यास कोलंबसानें समुद्रांत उडी घेतल्यावर प्रवासाचा दिशा चुकल्यानें हिंदुस्थानापेवजां अमेरिकाच त्यांच्या हातीं लागली; आणि त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं म्हणजे इ. स. १४९८ मध्ये पोर्तुगीज दर्यावद्दीं वास्को दि गामा याचें पाय हिंदुस्थान-

च्या कालिकत बंदरास लागून पोर्तुगाल व स्पेन या दोन्ही देशांचें दैव उघडलें. स्पॅनिश लोकांनीं अमेरिकेस बुचाडून आणलेल्या सुवर्णानें आपली मातृभूमि मढविली, तर पोर्तुगीजांनीं भूमध्य समुद्रांतील व्यापाराचा ओष अटलाटिक महासागरांतून आफ्रिकेच्या कडेकडेनें आपल्या किनाऱ्यावर आणून आपले पांग फेडले.

अमेरिकेच्या शोधाबरोबर त्रिखंड पृथ्वीची जुनी कल्पना मागे पडून तिला विस्तीर्ण, संपन्न व प्रायः निर्जन खंडाची जोड मिळाल्यानें स्पॅनिश लोकांस, व त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानच्या नव्या मार्गाच्या शोधानें पोर्तुगीजांस अपूर्व ऐश्वर्य तर लाभलेंच, पण त्याखेरीज त्यांच्या मनोवृत्तीवर, बुद्धीवर व कल्पनाशक्तीवर घडून आलेला परिणाम अतर्क्य होय यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थानापासून अमेरिकेपर्यंतच्या अफाट सागरावरील पडदा एकाएकीं दूर होऊन त्यांच्या विराट् स्वरूपाचें दर्शन या दोन देशांस झाल्यामुळें त्यांची दृष्टि फांकली, मनोवृत्ती उंचवळल्या, ज्ञानेंद्रियांस स्फुरण चढलें आणि अरबांपासून व ग्रीकांपासून प्राप्त झालेली परंपरागत विद्या फिकी वाटून अधिक ज्ञानाची, शोधाची आणि मानवी सुधारणेच्या साधनांची त्यांस हाव सुटली. ख्रिस्ती राष्ट्रांनुवांतील दोन राष्ट्रांचें सुकृत अशा रीतीनें फळास आल्यावर त्यांच्या वैभवाचा वाटा हॉलंड, इंग्लंड व फ्रान्स इत्यादि कुटुंबीयांना कां न मिळावा ? इंग्लंडचा धाडसी पुरुष सर वॉल्टर रेल पहिल्या जेम्स राजास सैन्याचें आमिष दाखवून अमेरिकेची सफर मारून आला आणि फ्रॅन्सिस ड्रेक यानें पृथ्वीस तात्कालीन समजुतीप्रमाणें प्रदक्षिणाहि घातली. या राष्ट्रांच्या समुद्रांतून लांबवर सफरीवर सफरी सुरू झाल्यामुळें त्यांचें आरमारहि बळावलें आणि त्यांच्या प्रत्येक चलनबलनांत चैतन्य चमकूं लागलें.

रोमन साम्राज्याच्या पडक्या इमारतीखालीं दडपून गेलेल्या युरोप-खंडांत, पणूडल पद्धतीनें बारीक सारीक सरदारांवर बसलेला अंमल उठवून नव्या राजांनीं आपलीं सिंहासनें सावरलीं, सरदारांचें प्रस्थ मोडून कायमचें सैन्य उभारलें, आणि त्या सैन्याच्या हातांतील धनुष्यबाणास फ्रान्स देखून त्यांच्या हातांत दारूनें भरलेल्या बंदुका ठेवल्या. मुद्रणकला

उदयास आली आणि तिने पोपच्या कपाटांत छपून राहिलेलें बायबल छापवून त्याच्या प्रती घरोघरी पोंचल्या केल्या व अशा रीतीने पंख फुटलेल्या बायबलानें बहुजनसमाजाच्या बुद्धीस स्वातंत्र्य मिळवून दिलें. ज्या जर्मनींत धर्मसुधारक लूथर जन्मास आला त्याच जर्मनींतील कोपरनिकस, इटालींतील गॅलिलिओ, हॉलंडांतील टायकोब्रा यांच्या स्वतंत्र व शोधक बुद्धीस हा भूगोल अपुरा वाटून तिने अंतराळांत उड्डाण मारून दुर्बिणीच्या साहाय्याने अनेक ग्रहोपग्रहांचे शोध लावले. या बुद्धिमान शोधकांच्या स्वतंत्र शोधांचा सामान्य जनतेवरहि पगडा बसून ऑरिस्टॉटलसारख्या जुन्या तर्कशास्त्रज्ञास गुंडाळून ठेवून बेकन प्रभृतींच्या अनुगमपद्धतीच्या तर्कशास्त्राच्या साहाय्याने युरोपियन समाज सर्व व्यावहारिक गोष्टींचा विचार करूं लागला. पश्चिमेकडील युरोपियन राष्ट्रांची सामाजिक, धार्मिक औद्योगिक या सर्व दिशांनी उन्नति होत गेल्यामुळे इंग्लंडचा आठवा हेनरी, फ्रान्सचा पहिला फ्रॉन्सिस आणि स्पेनचा पांचवा चार्लस यांचें प्राबल्य वाढून तुर्कीची बहुतेक प्रगति सोळाव्या शतकांत खुंटली. इतकेंच नव्हे तर इंग्लंड, फ्रान्स व स्पेन येथील राजांचा कित्ता उचलणाऱ्या ख्रिस्ती राष्ट्रांचें कडें सोळाव्या शतकानंतर तुर्की साम्राज्याभोवतीं वाढत चाललें. १७४० त प्रशियानें डोकें वर काढून प्रशियाचा राजा फेड्रिक दि ग्रेट याच्या क्वाइतीच्या कंपूच्या जिवावर आपल्या राष्ट्राची गणना युरोपांतील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रांत करून घेतली. ऑस्ट्रियाचें बळ प्रशियाहूनहि मोठें असून युरोपांतील राजसत्तेचा काटा याच दोन राष्ट्रांनीं समतोल राखला होता.

ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांजप्रमाणें रशियानेंहि आपला रानवैद्यपणां झाडून सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या प्रभावळींत स्वतःचा प्रवेश करून घेतला. रशियाच्या पश्चिमेचा बाल्टिक समुद्र स्वीडनच्या, आणि दक्षिणेचा काळा समुद्र तुर्कस्थान व तातेंरी यांच्या ताब्यांत राहिल्यामुळे रशियाचा ख्रिस्ती राष्ट्रांशीं बहुतेक संबंध तुटल्यासारखाच होता. पण आपले राष्ट्रांजगांतील चढाओढीत पुढें सरसवावयाचें, तर या दोन्ही समुद्रांवर रशियाचें स्वाभिव्यक्त वसल पाहिजे हा विचार वाटेर दि ग्रेट याच्या डोक्यांत आला. त्यानें

१६९६ त तुर्कांपासून अजोव्ह घेऊन काळ्या समुद्रांत पाऊल टाकलें; आणि तुर्कांवर दरारा राहील एवढें आरमार जवळ बाळगलें. तसेंच स्वीडनपासून बाल्टिक समुद्राच्या पूर्वेकडील प्रांत जिंकून बाल्टिक समुद्रांतहि आपली सत्ता सरकावली. पीटर अधिकारानें राजा, पण वागणुकीनें साधा असल्यामुळें स्वदेशोद्धारार्थ हॉलंड या दर्यावर्दी गुरूच्या पायापाशीं बसून गलबतें बांधण्याचा धंदा शिकण्यांत त्यास कमीपणा वाटला नाहीं. पीटरनंतरच्या रशियन राज्यकर्त्यांनीं तुर्कस्थानच्या पूर्वेस कास्पियन समुद्रांत शिरून व इराणच्या सत्तेस मार्गे हटवून मध्य आशियावर आपला दरारा बसविला; आणि इंग्लंडच्या छात्राची छाया अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांत आशियाखंडांत पसरत पसरत तिनें सारें हिंदुस्थान आक्रमून हिंदी महासागरांतून, तांबड्या समुद्रांतून आणि भूमध्य समुद्रांतूनहि तुर्कांची पिच्छेहाट चालविली.

महावृक्ष पाडावयाचा झाल्यास त्याच्या सभोवतालची जमीन भुसभुशीत करीत त्याच्या मुळ्या बुंध्यापर्यंत सैल करण्याची लाकूड तोड्यांची वहिवाट आहे. त्या वहिवाटीस अनुसरून प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांनीं तुर्कांची चोहो बाजूंनीं नाकेबंदी केली, अन्नरस तोंडून त्यांची उपासमार मांडली आणि सरतेशेवटीं नादान व पंगू स्थितींत त्याच्या फांद्या एकामागून एक छाटून फक्त मुंडा बनविलेला बुंधा जाग्यावर कायम राखला.

तुर्कांचे बाह्य व्यापार अशा रीतीनें खुंटविले जात असतां त्यांचें शरीर-सामर्थ्य कायम राखण्याचा प्रयत्न तुर्की सुलतानांकडून व्हावयाचा तर वैभवशाली सुलेमानामागून कर्तबगार सुलतानांची परंपराच मुळीं थांबली; आणि सुलतानांचा नादानपणा दिसून न देणारे अनेक धुरंधर वजीर तुर्की दरबारास लाभले असतांहि, तुर्की समाजास युरोपियन समाजाच्या धर्तीवर नेणाऱ्या ज्या क्रांतिकारक सुधारणां सुलतान स्वतःच्या हिमतीवर करूं शकले असते, त्या उपरी वजिरींनीं हातीं घेणें संभवनीय नव्हतें. शहाजहाद राजकारणांत लुडबुड कोळून नसल्या भावमंडी उपस्थित करील या भयानें त्यास मादीवर बसण्यांत एकान्तांत ठेवण्याची तक्तेनशीत सुलतान

स्वरदारी घेऊं लागल्यामुळे अननुभवी सुलतानांच्या अंगी कोणतीही अवघड कामगिरी शिरीं घेण्याचा वकूब उरला नाही. अशा रीतीने सुलतान निस्तेज पडून जनानखान्यांतील अवला प्रचळ झाल्या. मोठमोठ्या अधिकारांच्या जागांचे लिलाव पुकारल्यामुळे नालायकांच्या हातीं राज्य-सूत्रे जाऊन कारभारांत वजबजपुरी माजली. सुलतानांनीं स्वतः मोहिमांवर जावे व त्यांच्या हुकमतींत जेनिसरीजसारख्या वाकबगार सैन्यानें चालवे हा जुन्या सुलतानांचा रिवाज मोडणारे नवे सुलतान धरकोंबडे होऊन राहिल्यामुळे जेनिसरीज वारिष्ठांचा हुकूम मानीनासे झाले. कैकवेळां पेशव्यांच्या पदरच्या गारद्यांप्रमाणे शिरजोरपणा करून त्यांनीं काहीं वजिरांचीं मुंडकी उडविलीं व सुलतानांस पदच्युत केले. नवीन शास्त्रांचा आणि विद्यांचा तुर्की साम्राज्याबाहेरील युरोपियन देशांतून फार मोठ्या प्रमाणावर प्रसार होत चालला आणि सुलतानांचे जुने शहाणपण व ज्ञान कूपमंडूकवृत्तीप्रमाणे संकुचित व निरुपयोगी ठरले. ते हरएक सुभारणेचा कंटाळा करू लागले आणि यज्ञयावत् ज्ञान कुराणांत सांठून राहिले आहे अशी त्यांनीं आपली खोटी व घातुक समजूत करून घेतली.

तुर्कीचे साम्राज्य खुद्द युरोपांत असतां ते युरोपियन संस्कृतीपासून हिंदुस्तानाइतकेच अलिप्त राहिले याचा सकृददर्शनी विस्मय वाटतो खरा, पण किंचित् सूक्ष्म विचार करणाऱ्याची, ही चूक अगदी स्वाभाविक होय अशीच खात्री होईल. तुर्कस्थान काळून युरोपांतील बाकीचीं सर्व राष्ट्रे धर्मीनें ख्रिस्ती होती. धर्माच्या समान व प्रचळ नात्यानें पाश्चात्य संस्कृतीचे प्रवाह समान पातळींतील ख्रिस्ती सम्राजांत सहजमात्सा सर्वत्र खेळले. पण तेच प्रवाह तुर्कीच्या मित्त अशा इस्लामी समाजाशीं येऊन थडकतांच त्या चढत्या जमीनीपासून परत फिरले. तुर्की समाज या अडचणीमुळे मागासला, पण त्यांच्याच ताब्यांतील ग्रीस, सर्बिया, बल्गेरिया, रुमानिया इत्यादि देशांतील ख्रिस्ती प्रजा स्वतंत्र युरोपियन राष्ट्रांच्या संसर्गाने बरीच सुकारली आणि तिनें रशिया, ऑस्ट्रिया फ्रान्स, प्रशिया व इंग्लंड आदि-करून जसमाई राष्ट्रांच्या प्रत्यक्ष मदतीनें वे अप्रत्यक्ष विश्वव्यापीनें अनेक जतके गमावलेले स्वातंत्र्य फिरून कमविले, स्वतःचा हिंदुस्थानच्या कुडीनें मोडून व अजून मोठेच इजिप्त सुडील संजत अजिबादास मिळाले.

वजीर व राण्या यांची राजवट १५६६-१७००

सुलेमानाच्या मरणानंतर त्याचा एकुलता एक मुलगा सेलीम गादीवर बसला. सेलिमापासून नामधारी सुलतानांची परंपरा सुरू झाल्यामुळे दरबारांतील कर्ते वजीर व जनानखान्यांतील हुशार राण्या यांच्याच हातीं राज्यसूत्रे गेलीं. सुलतानाच्या भाऊबंदांनीं राज्यावर उठावें, तर त्यांचा प्रारंभापासून बीमोडच करून टाकण्यांत येत असे. यामुळे अन्तःस्थ यादवी टळली; व परचक्राखालीं राज्याची वातहत व्हावी तर जुन्या सुलतानांच्या शाळेंत शिकलेले मुत्सद्दी व योद्धे यांचो परंपरा कायम असल्यामुळे त्यांनीं पुढील नामधारी सुलतानांची बाजू चांगली सावरली. सन १५६६ पासून १७०० पर्यंतच्या दडि शतकांत तुर्कींनीं नवीन मुख्य जितका कमावला, त्यापेक्षां गमावला अधिक; तरी पण विस्ताराच्या दृष्टीनें तुर्की साम्राज्य फारसें खालावेलें असें नाहीं. अशा बिकट काळांत वजीर सोकोलीन यानें बारा वर्षे गादीची चाकरी इमानें इतबारीनें व हुशारीनें केली.

डोन व होलगा या दोन नद्या कालव्यानें जोडून पोलंडांत आपल्या गलबतांचा प्रवेश करण्याच्या इराद्यानें सोकोली यानें क्रास्पियन समुद्रावरील अस्लाखान बंदर घेण्यास सैन्य पाठविलें. तुर्क व रशियन सैन्याचा याच निमित्तानें पहिला सामना झडला व त्यांत तुर्कीचा पराभव झाला. त्याच वर्षीं येमेनसुद्दां सर्व अरबस्तान त्यांस जिंकतां आला. सायप्रस ब्रेट १५७० त त्यांच्या हातीं पडलें. सदर बेटांत ख्रिस्ती लोकांची वस्ती मोठी होती. त्यांपैकीं तीस हजार माणसांची तुर्कींनीं कत्तल केली, व त्यांच्या भयानें कैक बायकांपोरांनीं जीव दिले. सायप्रसमधून दोन हजार देखणीं मुलें पकडून आणून त्यांस गुलाम म्हणून विकण्यांत आलें. ख्रिस्त्यांचा कैवार धर्मदृष्ट्या रोमच्या पोपावांचून दुसरा कोण घेणार ? पोपच्या आज्ञेवरून स्पेन, व्हेनिस यांनीं आपलें आरमार एकत्र करून तुर्कीचा फार मोठा पराभव केला. ह्या आरमारी युद्धांत तुर्कीचें नुकसान फार झालें, पण तें त्यांनीं लवकरच भरून काढून भूमध्य समुद्रांत आपला दरारा पूर्ववत् बसविला व इतकें करून सोकोली १५७८ त मरण पावला.

पांचवा चार्लस पश्चिम युरोपांत बिनजोड ठरला होता. तो स्पेनचा तु. सा. ७

राजा, हंगेरीचा अधिपती, नेदरलँडचा मालक, इतलीचा स्वामी आणि आस्ट्रीया व जर्मन यांचा बादशाहा होता. तुर्की साम्राज्याच्या वायव्येकडाला या बंड्या प्रस्थापुढें तुर्कांची त्या दिशेची प्रगतिच खुंटली. सोकोलीच्या अमदानींत आस्ट्रियाचा बादशहा मॅक्सिमिलन होता. सुलेमान व चार्लस ह्या दोघांत पराक्रमानें व सामर्थ्यानें वरचढ असलेल्या सुलेमानापुढें चार्लसला नमतेच घ्यावें लागत होतें. पण ऑस्ट्रियाचा चार्लस आणि तुर्कस्थानचा सुलेमान यांच्या आतां जागा भरून काढणाऱ्या मॅक्सिमिलन व सोकोली या जोडींत बादशाहा मॅक्सिमिलन वजीर सोकोलीस भारी होता. त्याच्या फुशीनें ट्रान्सिल्व्हानिया व वालाशिया (सांप्रतच्या रुमानियाचा एक भाग) यांनीं तुर्कांविरुद्ध बंड केलें व बंडाच्या दंगलींत मॅक्सिमिलन यानें वालाशियाची बुखारेस्ट ही राजधानी व इतर किल्ले सर केले आणि वालाशिया तुर्कांस पुढें परत मिळाला, तरी ट्रान्सिल्व्हानिया व हंगेरीचा अर्धा भाग त्यांच्या हातचा गेला.

सोकोली राज्य चालवीत असतां सुलतान सेलीम मध्य व मदालसा यांच्या नादांत चूर झाला होता. सेलीमचें हें व्यसन न्यायाधीश, काजी व उलेमा यांच्यांताहि उतरलें. कर्वांची प्रातिमाहि शराबच्या पेल्यांत रममाण होऊन गेली. हपीज नामक तत्कालीन एक नामांकित कवि अल्लड पोरीच्या चुंबनापेक्षांही मद्याचें चुंबन अधिक मधुर म्हणून वाखाणतो. सोकोलीच्या मरणोत्तर राजसत्ता वजिरांपाशीं ठरून न राहातां ती जनानखान्यांत शिरली. सुलताना बाफू हिचें प्रस्थ या सुमारास फार माजलें. ती सुंदर, व महत्त्वाकांक्षी स्त्री होती. त्या वेळीं मुराद सुलतान असून तो पूर्णपणें बाफूच्या अहारी गेला होता. सुलतानाच्या आईनें त्याला बाफूच्या कबजांतून सोंडविण्याची एक चमत्कारिक युक्ति काढली. बाफूहूनहि खुपसुरत स्त्रिया तिनें सुलतानास मिळवून दिल्या. त्यांच्या आर्कषणानें बाफूची मिठी बरीच सैल झाली. तथापि तिचें दरबारांतलें वजन कमी झालें नाहीं.

सरकारी अंमलदारीच्या जागा विकण्याची दुष्ट चाल हिनें च पाडली. या पद्धतीनें सर्व कारभार खालपासून वरपर्यंत नासला. न्यायाधीश जो पक्षकार जास्ती लांच देईल त्याच्या बाजूनें न्याय देऊं लागले. वरचा अंम-

लदार हाताखालच्या अंमलदाराची पैसा खाऊन नेमणूक करीत असल्याने कोणाहि अंमलदारास आपल्या जागेची शाश्वती वाटेनाशी झाली, व जो दिवस गेला तो पदरांत पडला, अशा समजुतीनें रयतेपासून निघेल तितका पैसा पिळून काढण्यास कोणीहि अधिकारी कमी करीना. लांचलुचपतीचा सुळसुळाट सैन्यांतहि झाला. पैशाच्या बळावर मोठमोठ्या लष्करी हुद्यावर चढलेल्या नादान अधिकाऱ्यांना हाताखालचे शूर व लायक शिपाई जुमानीनात. जेनिसरीज म्हणतील ती पूर्व दिशा ठरू लागली. यामुळें राज्यांत वेदिली माजून सरहद्दीवरील प्रांतांत बंडें उडवलीं.

राज्यास एकीकडून उतरती कळा लागत चालली, तर दुसरीकडून देशाची सांपत्तिक स्थितिहि खालावली. हिंदुस्थानांत सेलीमच्या दरबारी राहिलेला इंग्रजांचा वकील सर टामस रो १६२२ पासून पांच वर्षेपर्यंत आलेजेअर्स व टयूनिस् येथील मुसलमान चांचे लोकांचा बंदोबस्त करून देण्याकरितां कॉन्स्टांटिनोपलास मुकाम करून होता. तो म्हणतो—ग्रिस व रूम यांतून पांच पांच सहा सहा दिवस प्रवास केला तरी एकाहि खेड्यांत माझ्या घोड्यास पुरेशी चंदी मिळाली नाहीं. सरकारी वसूल होत नाहीं. सैनिकांस देण्यास सरकारपार्शी पैसा नाहीं आणि सुलतानाचा खर्चाहि निमत नाहीं.

राज्याची शक्ती आंतून क्षीण होत चालली होती, तरी तुर्कांना बाहेरील सर्व मोहिमांतून अपयशच येत होतें असें नाहीं. सुलतान मुराद अगदींच नादान नव्हता. त्यानें १६३२ त जेनिसरीजच्या पुढाऱ्यांस फार्शी देऊन त्यांचें बंड मोडलें. १६३६ त इराणावर स्वारी करून, गेलें बगदाद शहर परत मिळविलें व १६४१ मध्ये रशियनांपासून अझोव्ह घेतलें.

मुरादामागून नवे मुलतान नकर्ते निघाले व त्या वेळीं किपरल्ली वजिरांनीं पुढें होऊन १६५६ पासून १७०२ पर्यंत गादीची अब्रू संभाळण्याची शिकस्त केली. महंमद किपरल्ली या घराण्याचा मूळ पुरुष होय. त्यानें करडा अंमल चालवून लाचखाऊ अधिकारी, अन्यायी न्यायाधीश, नामद सेनापती, आणि बंडखोर शिपाई यांस देहान्त शासन दिलें, अशा रीतीनें त्याच्या पांच वर्षांच्या कारकीर्दींत पसतीस हजार मांसें प्राणप्त

कॉन्स्टांटीनोपलच्या एका डोंबाने आपण एकट्याने सरकारी हुकुमावरून चार हजार माणसांची डोकी मारल्याचे कबूल केले आहे. १६६०त आफ्रिकेतील आलजेर्स व ट्यूनिस हे प्रांत तुर्कीपासून स्वतंत्र झाले. १६६४ पासून १६९८ अखेर चौतीस वर्षांत ऑस्ट्रियाबरोबर तुर्कीची पांढऱ्या युद्धे झाली व त्या बहुतेक युद्धांत राजपुत्र युजीनच्या पराक्रमापुढे तुर्क पराजय पावले. १६९८ साली इंग्लंड व हॉलंड यांच्या मध्यस्थीने ऑस्ट्रिया, व्हेनिस व पोलंड यांजबरोबर तुर्कीचा तह होऊन त्या तिन्ही राष्ट्रांनी तुर्कीपासून जो मुख्य घेतला होता, तो त्यांजकडे तसाच राहावा असे ठरले. यामुळे मोरिया व ग्रीस यांतील बराच भाग व्हेनिसकडे राहिला. तथापि व्हेनिसचे क्रीट बेट आणि पोलंडचा पोलोदिया प्रांत तुर्कीस मिळाला. जेनिसरीज यावेळी इतके मातले होते की, त्यांनी कॉन्स्टांटीनोपलमध्ये कत्तल करून वजिरांचे वाडे जाळले.

युरोपियन कारस्थान (१७००-१८०८)

सतराव्या शतकाचे आरंभी युरोपांत ऑस्ट्रिया हा एकच प्रबल शत्रु तुर्कीस भेटला असला तर आठराव्या शतकांत तुर्कीसाम्राज्यास ऑस्ट्रियाच्या जोडीने रशिया हा नवा शत्रु निर्माण झाला. या दोन शत्रूंनी पश्चिम व उत्तर या दोन दिशांनी मिळून तुर्कीस जर्जर करून सोडले. ही दोन राष्ट्रे कधी एक-जुटीने तुर्कस्थानांवर चालून येत, तर कधी वेगवेगळी लढत. परंतु या दोन्ही तऱ्हांनी तुर्कीचा नाश व्हावयाचा एकच ठरलेला परिणाम मात्र सहसा चुकला नाही. ऑस्ट्रियास आपल्या राज्यांतून तुर्कींनी गिळंकृत केलेले प्रांत तरी मिळावावयाचे होते, परंतु रशियाची भूक इतकी लहान नव्हती. त्याला युरोपांतील सर्व तुर्की साम्राज्यच दशाखाली उतरावयास पाहिजे होते. रशियाचे अस्वल पांढऱ्या समुद्राकडील बर्फ एका बाजूपासून गारठून पडले असल्यामुळे त्यास अंगांत उबारा चढण्यास मध्य समुद्रांत फेरफटका करण्याची मुभा मिळणे आवश्यक होते. त्यापूर्वी काळा व मार्मोरा हे दोन समुद्र आणि त्यांच्या कन्यका अशा दोन खाड्या तरून गेल्यावांचून दुसरी गतिच नव्हती. परंतु त्या सर्वांवर सत्ता चालविणारे तुर्क असल्यामुळे त्यांस युरोपखंडांतून चबूकवाळ्यानिशी आशिया खंडांत हाकून देणे हा एकच रस्ता

खुला करण्याचा उपाय होता, म्हणून त्यांनी तुर्की साम्राज्यावर प्रत्यक्ष स्वाच्या करून व तुर्कीच्या स्त्रिस्ती प्रजेस तुर्कीविरुद्ध उठवून ऑस्ट्रिया वगैरे पण हा रशिया नको असा उच्छाद आणून सोडला.

रशियाचा उदय पीटर दि ग्रेटच्या काळीं म्हणजे १६९६ त झाला. तेव्हांपासूनच तो हात धुवून तुर्कीच्या पाठीस लागला. पीटरनें स्वकष्टानें जहाजे बांधण्याची कला व शिल्पकला आपल्या राज्यांत आणिली, सैन्यास कवाईत शिकविली व सेंटपीटर्सबर्ग या नव्या स्वतः वसविलेल्या राजधानींत शास्त्रीय कॉलेज (Academy of Science) स्थापलें आणि या आधुनिक साधनांनीं रशियाची आंतून सुधारणा चालविली. प्रारंभीच्या झटापटींत रशिया तुर्कीपुढें हरला, परंतु त्याचा वाढता अंकुर लवकरच जोरास लागून तो तुर्कीचा कर्दनकाळ होऊन राहिला. पीटर, त्याची राणी कॅथेराइन व त्यानंतर दुसरी कॅथेराइन यांनींच प्रमुखत्वेकरून तुर्कीविरुद्ध कारस्थानें रचिलीं. आठराव्या शतकांत रशिया व तुर्कस्थान यांचें दरम्यान चार युद्धे झालीं. पहिलें युद्ध १७२१ त पोलंड संबंधानें घडलें. त्यांत पीटर दि ग्रेट स्वतः तुर्कीच्या हातीं सांपडण्याच्या बेतांत आला होता. परंतु त्याच्या राणीनें प्रसंगावधान राखून मोठ्या धूर्तपणानें त्याचा बचाव केला. खुद्द रशियाचाच पराभव झाल्यामुळें त्यास तुर्कीच्या इच्छेविरुद्ध पोलंड मित्रविणें साधलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्या वेळीं झालेल्या तहांत अझोव्ह व त्या सभोवतालचा मुख्य रशियानें सुलतानास द्यावा, रशियानें आपलें सैन्य पोलंडमधून काढून न्यावें व कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये रशियाच्या वकिलास थारा मिळूं नये असें ठरलें. रशियाचा वकीलहि आपल्या दरबारीं राहूं दिल्यानें त्यास आपणविरुद्ध खुळें उभें करण्यास सवड सांपडते हें इंगित तुर्कीच्या लवकरच लक्षांत आलें म्हणवयाचें! १७१८ त राजपुत्र यूजेन या शूर सेनापतीच्या अधिपत्याखालीं ऑस्ट्रियानें तुर्कीचा पुरा मोड करून पासरविशच्या तहांत तुर्कीपासून हंगेरी सोडवून घेतला.

सन १७३५ त रशियानें तुर्कीपासून क्रीमिया उपटण्याकरितां त्यावर स्वारी केली, आणि ऑस्ट्रियानें रशिया व तुर्कस्थान यांचें दरम्यान

मध्यस्थीचा आव आणून तुर्कीवरच तरवार उपसली. पण तुर्कींनी मोठी मर्दुमकी दाखवून ऑस्ट्रिया व रशिया यांचा वेगवेगळ्या ठिकाणी पराभव केला. या विजयाने पासरविशच्या तहांत गेलेला सर्व प्रदेश आस्ट्रियापासून तुर्कीस परत मिळाला. रशियाने मोलडाविया व क्रीमिया यांत घेतलेला मुख्य तुर्कीस परत दिला आणि काळा समुद्र व अशोव्ह यांतून आपले आरमार काढून घेतले. १७७४ त रशियाचा बादशहा फ्रेड्रिक दि ग्रेट, रशियाची कारस्थानी राणी कॅथेराईन आणि आस्ट्रियाची प्रसिद्ध महाराणी मराया थेर्सा यांनी पोलंड आपसांत वाटून घेण्याचा कट केला. हे कारस्थान तुर्कीच्या हितसंबंधाच्या आड येणार असल्याने रशिया व तुर्कस्थान यांच्या बऱ्याच झटापटी होऊन केनार्डीस उभयतांत तह ठरला. या तहाने वालाशिया व मोल्डाव्हिया, बेस अरोबिया, जॉर्जिया, वगैरे प्रांत तुर्कीस रशियाने परत दिले. परंतु आपल्या साम्राज्यांतील वालशिया व मोल्डाव्हिया या प्रांतांतील ख्रिस्ती प्रजेच्या धर्मासंबंधाने एक महत्त्वाचे कलम घालण्यांत आले. ते असे—ख्रिस्तीधर्म व चर्च यांचे तुर्कींनी रक्षण केले पाहिजे आणि हे रक्षण होत आहे की नाही, ह्यावर नजर ठेवण्याकरिता रशियाचा एक मंत्री सुलतानाच्या दरबारी रहावा व त्याने ख्रिस्ती प्रजेच्या गाऱ्यांच्याची दाद लावून घ्यावी. या अटीने १७३५ च्या तहाने सारे उद्दे रशियाने सव्याज मरून काढले. ख्रिस्ती प्रजेच्या धार्मिक हितसंबंधाच्या नांवाखाली तुर्क दरबारांत ढवळाढवळ करण्याचे आणि तुर्कीवर एकाअर्थी हुकमत गाजविण्याचे हत्यार रशियाच्या हातीं आले. त्याच प्रमाणे काळा समुद्र आणि भूमध्य समुद्र यांतूनहि आरमाराची वाहतुक करण्याचा दुसरा नवा व अत्यंत महत्त्वाचा हक्क रशियास प्राप्त झाला. या हक्काने रशियाचा चाळीस वर्षांचा जुना मनोरथ शेवटास गेला, व तुर्की मुख्य रशियासमोर केव्हांहि उघडा पडला. किंबहुना केनार्डीच्या तहाने तुर्कीचे राज्यहरण करण्यास सुरुवात केली असेहि म्हणण्यास हरकत नाही.

केनार्डीच्या तहांत मिळालेल्या अपूर्व सवलतींनी रशियाची तृप्ति मुळीच झाली नाही. रशियाची राणी कॅथेराईन हिच्या मनांत तुर्कीस

युरोपांतून हुसकावयाचें होतें; आणि हा हेतु साध्य करण्यास तिनें एक नवीनच बूट काढला. तुर्कांचें युरोपांतील राज्य ग्रीक साम्राज्यास मारून जन्मास आलें होतें. रशिया हा ग्रीकपंथीय ख्रिस्ती होता. तेव्हां ग्रीक पंथाचा अभिमान धरून तुमच्या बादशाही अमलाची कॉन्स्टांटीनोपलास पुन्हा स्थापना करते असें मधाचें बोट ग्रीक लोकांच्या तोंडास लावल्यास ग्रीक लोक ते मिटक्या मारीत चोखतील अशी कॅथेराईनची खात्री होती. ग्रीक लोकांस या आशेवर झुलवीत ठेवून त्यांना तुर्कांशीं सामना देण्यास उभें करावें आणि त्यांच्या नांवावर व आपल्या सैन्याच्या वळावर ग्रीस देश एकदाचा आपलासा झाला, म्हणजे ग्रीकांच्या तोंडास पानें पुसून इसाबनीतींतील गोष्टीप्रमाणें त्यांच्या पाठीवर एकदा ठेवलेलें खोगीर कायमचें बसवून द्यावें असा कॅथेराईनचा बेत होता. तिला दुसरा नातू झाला तेव्हां त्याचें तिनें ग्रीकांस गोड वाटेल असें कॉन्स्टांटाईन हें परिचित नांव ठेवलें. त्यास ग्रीक लोकांचा लळा लागण्याकरितां त्याजपाशीं ग्रीक दाया ठेवल्या. भाषाहि ग्रीकच शिकविली आणि कॉन्स्टांटीनोपलमध्ये ग्रीक बादशहा म्हणून स्थापण्याचा मनसुबा केला. संबंध युरोपांतलि तुर्की साम्राज्य हातीं आल्यास त्या प्राप्तीचा अर्धा वाटा आपणांस मिळावा असा करार करून ऑस्ट्रियाचा बादशहा जोसेफ हाहि १७८७ त या कटांत सामील झाला. या धर्मकृत्यास ग्रीकांची संमति मिळविण्याकरितां कॅथेराईन हिनें आपले दूत ग्रीसमध्ये पाठवून त्यांस स्वधर्मबंधमोचनार्थ तुर्कांविरुद्ध उठण्यास भर दिली. बाह्यात्कारी आमच्या मदतीस या अशी याचना करणारे शिष्टमंडळहि ग्रीकांकडून तिनें बोलावले. शिष्टमंडळानें तिजपाशीं दारूगोळ्याची मदत मागितली, आणि राणीनें ती त्यांस देऊं केली. ठरलेल्या संकल्पानुसार ऑस्ट्रियानें तुर्कांशीं लढाई उकरून काढली आणि इलिझाबेथ त्याला मिळून उभयतांनीं तुर्कांचा १७९० सालीं बऱ्याच ठिकाणीं पराभव केला.

ऑस्ट्रिया व रशिया तुर्कस्थानास आतां गिळून टाकणार अशीं दुश्चिन्हें दिसतांच इंग्लंड, प्रशिया व हॉलंड यांच्या मदतीनें मध्यस्थीचा आव आणून या पूर्वयुरोपांतील राजकारणांत घुसले. या

त्रिकूटानें सिसटोबा येथें ऑस्ट्रिया व तुर्कस्थान यांचा तह जमवून आणून त्यांजकडून परस्परांचा मुलूख परस्परास देवविला. ऑस्ट्रिया व तुर्कस्थान यांचा लढा अशा रीतीनें मिटविल्यावर सदर त्रिकूट रशिया व तुर्कस्थान यांचा तंटा तोडण्याच्या उद्योगास लागलें. इंग्लंड व फ्रान्स यांचें आजपर्यंत हाड वैर असल्यामुळें फ्रान्सला दाबांत ठेवण्यासाठीं इंग्लंड रशियाशीं मैत्रीनें होतें. परंतु तुर्कस्थानास फस्त करून फ्रान्सपेक्षां रशिया मातणार असें दिसतांच रशियाम इंग्लंडनें शिडकारून त्याजविरुद्ध फ्रान्सबरोबरच सख्य केलें. रशियाची राणी इंग्लंडास भीक घालीना, तेव्हां रशियावर सैन्य पाठविण्यापर्यंत इंग्लंडची मजल आली. या प्रसंगास उद्देशून धाकट्या पिटनें काढलेले उद्गार मननीय आहेत. तो म्हणाला तुर्कांस खाऊन रशिया पुष्ट होईल, आणि रशिया बळावला म्हणजे तो प्रशियाच्या प्रगतीच्या आड येईल. प्रशिया व स्वीडन यांवर संकट गुदरेल आणि युरोपांतील सत्तेचा समतोल कांटा ढळेल. यासाठीं कसेंहि करून तुर्कस्थानास जगविलें हें पाहिजेच. युरोपियन लांडग्यांच्या तांबडीतून तुर्कमेढी आजवर एकटी कशी जीव धरून राहिली, या कोड्याचा उलगडा या लांडग्यांच्या आपसांतील चुर्चुर्शीतच होणार आहे. १७९१ त रशिया व तुर्कस्थान यांचा तह ठरून रशियानें नीस्टर व बग या दोन नद्यांमधील मुलूख, शिवाय बाकीचा तुर्कांपासून घेतलेला सारा मुलूख मोडला. मात्र बेस अरेबिया, मोलदाविया, बालाशिया आणि क्यूबा यांवरील तुर्की साम्राज्यांतील राजेरजवाड्यांचा रशिया त्राता (protector) बनला. म्हणजे एवढ्या मुलखांवरील तुर्की साम्राज्य लयास जाऊन त्यावर रशियन साम्राज्य पसरलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें सांप्रतच्या संबंध रूमानियास तुर्कस्थान अंशतः मुकला.

साम्राज्याची मोडतोड

बाल्कन राज्यें व ईजिप्त १८२७-१८८२

फ्रान्सांत राजीविराजी आठराव्या शतकाच्या अखेरीसच झाली. परंतु तिचा स्वरा प्रभाव युरोपखंडास एकोणिसाव्या शतकांतच जाणवला. राजक्रांतीच्या कल्पनांचा उदय फ्रांस देशांत रूस, व्हॉल्टेअर हेक्टिस

आणि कान्डियाक या नामांकित ग्रंथकारांनीं करून दिला; तथापि त्याचा फैलाव साऱ्या युरोपांत नेपोलियनच्या दारूगळेव्यांतून झाला हें निर्विवाद होय. वरील ग्रंथकारांनीं ख्रिस्ती धर्मकल्पना, राजानिष्ठा व परंपरेचा अभिमान यांच्या चिंधड्या उडवून दिल्या आणि त्याबरोबर सत्य, दया व दाक्षिण्य हीं धुळीस मिळविलीं. १७९२ त फ्रांसमध्ये लोकसत्ताक राज्याची प्राणप्रतिष्ठा झाली आणि त्याच्या पुढच्याच वर्षी फ्रेंच राजा सोळावा लुई यास फांसावर चढावें लागलें. इतकेंच नव्हे तर अनाथ, निरपराधी आणि केवळ लावण्याची खाण अशी राजपत्नी मेरी अँटोनेट, व राजभगिनी इलिझाबेथ या अबलांवर हात टाकण्यासहि क्रांतीच्या वेढानें ढोकें फिरून गेलेल्या पुढाऱ्यांस दिक्त वाटली नाहीं. या घोर कृत्यांनीं युरोपखंडभर हाहाकार उडाला व ऑस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया आदिकरून बादशाहांचें घाबें दणाणलें. त्या सर्वांनीं इंग्लंडच्या आधिपत्याखालीं फ्रान्सचे हे चाळे बंद पाडण्याकरितां आपले हात म्यानास घातले. पण त्या सर्वासहि पुरून उरणारा नेपोलियन क्षितिजावर उगवल्यामुळें फ्रान्समधील आग शमण्याचें दूरच राहून ती सर्व युरोपभर भडकून तिच्यांत बहुतेक राजांचीं सिंहासनें होरपळून निघालीं, आणि त्या आगीच्या ठिणग्या तुर्कीच्या साम्राज्यछत्रावर उडाल्यावांचून राहिल्या नाहींत.

युरोपांतील साऱ्या बादशाहीस मुख्य आधार इंग्लंडचा असल्यामुळें ब्रिटिश साम्राज्याच्या मुळाशीं हात घालून तें उपटून टाकल्यावांचून फ्रान्सचे मनोरथ पूर्ण होणार नाहींत अशी नेपोलियनाची पक्की समजूत होती. म्हणून ब्रिटिश साम्राज्याचा डोलारा ज्यावर उभा होता तो हिंदुस्थान व इंग्लंड यांचा राजकीय व व्यापारी संबंध तोडण्याकरितां नेपोलियनानें तुर्कीसाम्राज्य छत्राखालील ईजिप्तवर अचानक भरारी मारली आणि आपलें गरुडांकित निशाण प्रख्यात पिशाबिडवर रोवलें व तेथून विजेप्रमाणें पॅलेस्टाईनमधील पवित्र टेबर पर्वताच्या पायथ्याशीं थडकून तुर्कीची युद्धांत भयंकर कत्तल केली. तथापि एकरपाशीं इंग्लिश दर्यावर्दी सर सिडने स्मिथ यानें ऐत वेळीं तुर्काची बाजू संभाळून नेपोलियनास दाबून धरलें नसतें तर तुर्की साम्राज्याची धडगतच नव्हती. अरबस्थानांतून पिच्छेहाटे झाल्या-

वर आवूकीर येथें तुर्कांस नेपोलियनानें जातांजातां आणखी एक सहज थप्पड लगावली, पण तीही गरीब बिचाऱ्या तुर्कस्थानास चांगलीच बसली. प्रबळ व प्रतिस्पर्धी फ्रान्सपेक्षां दुर्बळ दोस्त जो तुर्क त्याच्या ताब्यांत तूर्त ईजिप्त राहाणें इंग्लंडास हवें असल्यानें १८०२ मधील अथेन्स येथील तहांत इंग्लंडनें फ्रान्सकडून सुलतानाची ईजिप्तवरील सत्ता कबूल करून घेतली. १८२२ त रशिया व तुर्कस्थान यांचे दरम्यान बुखारेस्ट येथें तह होऊन त्या दोन्ही राज्यांची प्रुथ नदी ही सरहद्द ठरली आणि वालाशिया आणि मोलडाव्हिया यांचा बराच भाग तुर्कांस परत मिळाला. युरोपांतील मोठल्या बादशाहांना फ्रेंच राजक्रांतीमुळें आपलीं सिंहासनें पालथी होऊन प्रजासत्ताक राज्यांची स्थापना त्या ठिकाणीं होईल कीं काय अशी धास्ती पडली होती, पण त्यांच्या सिंहासनांच्या खुराखालीं सांपडलेल्या परतंत्र राष्ट्रांस स्वतंत्र होण्याची स्फूर्ति याच राज्यक्रांतीपासून मिळाली. याहि राष्ट्रांत दोन पक्ष होते. एक ख्रिस्ती बादशाहांचा अंकित तर दुसरा तुर्कां मुसलमान सुलतानांचा बंदा इताली देश ख्रिस्ती ऑस्ट्रियाच्या जोखडाखालीं सांपडला असल्यामुळें त्यास ऑस्ट्रियन जूं झुगारून देऊन स्वतंत्र होण्याची जितकी आशा होती, त्यापेक्षां इस्लामी सुलतानाच्या सत्तेखालील ग्रीस, रुमानिया, बल्गेरिया व सर्बिया यांस ती सहाजिकच अधिक होती. कारण इतालीस ऑस्ट्रियापासून सोडाविण्यास फक्त राजकीय निमित्त होतें, परंतु उपरिनिर्दिष्ट बालकन राष्ट्रांच्या मुक्तीस राजकीय व त्याहूनही प्रबळ असें धार्मिक हीं दोन्ही निमित्तें एकवटलीं होती. या कारणांत रशियाचा स्वतःचा हितसंबंध विशेष गोंवला गेला असल्यामुळें त्याचा आणि मुख्यतः ग्रीसचा मोक्षकाळ समीप आला होता; व त्यांचा मोक्षकाळही ज्या क्रमानें तीं पाचशें वर्षांपूर्वी एका शतकाच्या अवधिति तुर्कांच्या बंधांत सापडलीं त्याच क्रमानें वाट चालू लागला, हेंही लक्षांत आल्यावांचून राहात नाही.

ग्रीस

दुसऱ्या महामुद्दानें १८३० त ग्रीस देश बिकला. तेव्हांपासून ते अजिंक्येक तुर्कां अमलाखालीं सुखांत होते. ते स्वतंत्र असतांना त्यांचे आपसांत माज-

लेले कलह तुर्कांच्या एकतंत्री अमलाखालीं बंद पडले. ख्रिस्ती म्हणून तुर्कां सैन्यांत ग्रीक लोकांस दाखल करण्यास मनाई होती. त्याबद्दल दंडादाखल त्यांच्या कोवळ्या मुलांस आईवापांपासून काढून नेऊन जेनिसरीज पलटणीची भरती करण्यांत येई. युद्धकर्मास पारखे झालेले ग्रीक नार्मद बनले. आणि कित्येक शतके तुर्कां इतिहासांत त्यांचा इतिहास विलीन होऊन गेल्यामुळे वैयक्तिक गुण शिल्लक राहिले असले, तरी त्यांच्या राष्ट्रीय गुणांचा लोप झाला. राज्याचीं मुख्य सूत्रे तुर्क सुभेदार आपल्या हातीं वागवीत आणि त्यांच्या छात्राखालीं वित्त, जीवित व धर्म सुरक्षित रहातो या समाधानांत ग्रीक लोक आयुष्य घालवीत. शेतकी व व्यापार पूर्णपणे त्यांचाच होता. त्यांच्या आधारें व सुभेदार आणि पाशा यांच्या मर्जीनें ते तुर्कांहूनही अधिक संपत्ति उपभोगीत, बुद्धिमत्ता, सुशिक्षण व तरतरी हे मूळचे सद्गुण त्यांनीं जतन करून ठेवले होते. परंतु तुर्कांपुढें लवून वागण्याची संवय जडल्यामुळे लटपटीतपणा, डावपेची, कुढेपणा व खूषामत या दुर्गुणांचाही प्रादुर्भाव त्यांचे ठिकाणीं पूर्णपणे झाला होता. फिनले म्हणतो त्याप्रमाणें ज्यांचे बौद्धिक, मानसिक व शारीरिक व्यापार मोकळेपणानें चालत होते ते राज्यकर्ते तुर्क ग्रीकपेक्षां धैर्य, नीतिमत्ता, संघटना, व इश्रतदारी यांत श्रेष्ठ असल्यास नवल काय ?

रशियाची राणी कॅथेराईन हिनें १७७० त ग्रीकांस चिथावून त्यांजकडून तुर्कांविरुद्ध बंड करविलें; आणि तिनें आपलें आरमार भूमध्य समुद्रांत पाठवून १५०० शिपाई ग्रीसच्या मोरिया प्रांतांत उतरविलें. त्यांच्या आधारावर एरव्ही शांतताप्रिय असे ग्रीक बंडास प्रवृत्त होऊन त्यांनीं पुष्कळ तुर्क कापून काढले व बाकीच्यांस हाकून लावले. परंतु यापुढें रशियानें मदतीची कुचराई केली, त्यामुळे निराधार पण बंडखोर ग्रीकांचा तुर्कांनीं सहजच सूड घेऊन फडशा पाडला. कॅथेराईनच्या वेळच्या धोरणांत रशियाचा झार अलेक्झांडर यानें तंफावत केली. स्वातंत्र्याच्या कल्पना फ्रान्सच्या उदाहरणानें ग्रीकांस एकदां समजल्यावर ते तुर्कांपासून मुक्त केले तरी आपल्या अमलाखालीं ठिकणार नाहीत ह्या मथानें अलेक्झांडर त्या वाटेसच गेला नाही.

सुलतान महंमद दुसरा हा १८०८ सालीं कॉन्स्टांटिनोपलच्या गादीवर बसला व त्यानें पुढें एकतीस वर्षेपर्यंत शहाणपणानें राज्य चालविलें. तथापि त्यांजवर या वेळीं आलेलीं संकटेच इतकीं बहुविध व दुस्तर होती कीं, त्यापुढें एकत्र्या माणसांचें शहाणपण काय करूं शकणार ? मूळ सत्ता कमकुवत झाल्यापासून डान्यूब नदीवरील विदीन, तैग्रीसवरील बगदाद आणि सीरियांतील एकर येथील सुभेदार सुलतानास न जुमानतां स्वतंत्रपणानें कारभार हाकण्यास सवकले होते. सर्व्हिया, वालाशिया मोल्डाविया व ग्रीस यांत असंतोष धुमसत होता व या सर्वांना आवरण्यास सुलतानापाशीं जय्यत व कैदशीर सैन्यच नव्हतें. जेनिसरीज होते पण ते इतके शिरजोर होऊन बसले होते कीं, कोणा वजिराची बहाली बडतर्फी करावी, यांच्या उलट्या गोष्टी ते सुलतानासच शिकवीत ! अशा संकटसमयींहि जें थोडेंबहुत सैन्य महंमदानें १८२७ त ग्रीसमधील बंड मोडण्यास पाठविलें तें ग्रीकांनीं फस्त केलें. त्या वेळीं ईजिप्तचा पाशा व सुलतानचा अंकित महंमदअल्ली याचीच महंमदास पायधरणी करावी लागली. सीरिया, दमास्कस व ऋट यांची पातशहात सुलतान आपणास बहाल करील तरच त्यास आपण कुमक देऊं अशा शर्तीवर महंमद अल्लीनें आपला शूर पुत्र इब्राहिम यास ग्रीसवर पाठविलें. नाव्हारिनो येथील लढाईत इब्राहिमच्या कवाइती पलटणींनीं ग्रीकांचा पुरतां मोड केला. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं युरोपियन मध्यस्थांनीं शिष्टाईकरितां मध्येच तोंड घातलें नसतें तर ग्रीसचे खात्रीनें बारा बाजले असते.

इब्राहिमानें मोरिया (ग्रीस) ताळ्यावर आणिला व तुर्की आणि ईजिप्शियन आरमार नाव्हारिनो बंदरांत विजयी होऊन स्वस्थ बसले. ग्रीस व तुर्कस्थान यांजमधील हा लढा मिटावण्याच्या वाटाघाटींत रशिया, फ्रान्स, व इंग्लंड गुंतल्यामुळे इब्राहिम मोरियांत स्वस्थ होता. या तिन्ही राष्ट्रांच्या प्रातिनिधींबरोबर इब्राहिमचें तहाचें बोलणें सुरू होतें. ग्रीकांबरोबर लढूं नका अशी विनंति या तिन्ही आरमारांवरील अंडमिरलांनीं इब्राहिमास केली होती. पुढील लढाईची गंधवास्ताहि त्यास नव्हती. इतक्यांत मोरियाच्या समुद्रांतून दोस्तांचीं तीन आरमारे निघाली व तुर्की

आरमारापार्शी थांबलीं. इतक्यांत कोटून गोळी उडाली कोण जाणे! दोस्तांचें साधलें व त्यांनीं तात्काळ युद्ध पुकारलें. प्रथम इंग्लिशांनीं गोळ्या झाडल्या व त्यांच्या पाठोपाठ फ्रेंच व रशियन यांच्याहि गोळ्या सुटल्यां. आणि त्यांनीं तुर्की व इजिप्शियन आरमारास समुद्राचा तळ दाखविला.

अशा विश्वासघातानें तुर्कीचा गळा कापल्यावर फ्रेंच सेनापति येऊन चौदा हजार सैन्यानिशीं मोरियांत उतरला व त्यानें इब्राहिमास मोरियांतून ईजिप्तकडे हांकून लावलें. अशा रीतीनें १८२८ च्या अक्टोबर महिन्यांत ग्रीस देशास एकदाचें स्वातंत्र्य लाभलें. व पुढें बऱ्याच घडामोडीनंतर बव्हेरियाचा प्रिन्स ओटो ग्रीसचा राजा झाला. ग्रीक लोकांत स्वातंत्र्याची स्फूर्ति उत्पन्न करण्यास आंग्ल कवि लॉर्ड बायरन याचें प्रख्यात 'चाइल्ड हॅरोल्ड' हेंहि काव्य कारण झालें हें विसरतां कामा नये.

ईजिप्त.

छोट्या राष्ट्रांची कड धेऊन मोठीं युरोपियन राष्ट्रे जशीं तुर्कीविरुद्ध एक होत, त्याप्रमाणें तुर्कीस पाठबळ देण्यास कोणीहि मुसलमानी देश पुढें येत नव्हता, हा पाश्चात्य व पौर्वात्य राष्ट्रांतील ठळक भेद होय. तुर्की साम्राज्य स्थापन करतांना ख्रिस्ती व मुसलमानी राज्यें यांची राजकीय व धार्मिक दृष्ट्या सारस्वीच स्थिति होती. परंतु तुर्क हें स्वतःच प्रबळ असल्यामुळें केवळ मनगटाच्या जोरावर त्यांस विस्कळीत ख्रिस्ती राज्यांवर जय मिळवून एकाकी स्थितींत साम्राज्य वाढवितां आलें. ही मध्य-युगांतील म्हणजे पंधराव्या सोळाव्या शतकांतील गोष्ट झाली. पण तेव्हांपासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंत लोटलेल्या तनिचारशें वर्षांच्या काळांत जमीन अस्मानचें अंतर ख्रिस्ती राष्ट्रांत पडलें होतें. तीं देशांच्या किंवा राज्यांच्या प्रथमावस्थेंतून बाहेर पडून राष्ट्रपदवीस पोचलीं होती. परंतु हें परिवर्तन मुसलमानी देशांत मात्र घडून आलें नव्हतें. तीं तीन चारशें वर्षांच्या काळांत नवें शहाणपण शिकलीं नाहींत, इतकेंच नव्हे तर वृद्धावस्थेमुळें कीं काय कोण जाणे जुनें शहाणपणादि विसरून गेलीं. राजकीय किंवा धार्मिक प्रयोजन उपस्थित होतांच, युरोपियन राष्ट्रांचे

तात्पुरते संघ निर्माण होत व ते संपतांच जरूर तर मोडूनहि जात. स्पेनचे वारसायुद्ध किंवा फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं निर्माण झालेले राष्ट्रसंघ युरोपियनांच्या राजकीय प्रगतीचे द्योतक होत. उलट पक्षीं मुसलमानी राज्यांत संघशक्तीची ही कल्पना पंधराव्या शतकांत जशी नव्हती, तशी चारशे वर्षांनंतरच्या एकोणिसाव्या शतकांतहि उदय पावली नव्हती.

युरोपांत ग्रीक व रोमन हे जुने धर्मपंथ, प्राटेस्टंट, ब्रुजनॉट, प्यूरिटन, मेथोडिस्ट हे नवे धर्मपंथ प्रचलित होते. परंतु परमतसहिष्णुतेचे वारं वाढत्या राजकीय आकांक्षांनीं खेळू दिल्यापासून पंथभेदाचे ख्रिस्त्यांच्या राजकारणांतून उच्चाटन झालें. मुसलमानी देशांतहि अफगाणिस्तानचा अमीर, इराणचा शहा, मोरोक्कोचा सुलतान हे प्रबळ होते; परंतु मुसलमान लोक कडवे धर्माभिमानी समजले जात असतां हि या राजेरजवाड्यांस खुद्द धर्मावरील व स्वतःवरील भावी संकटाची कल्पनाहि शिवली नाहीं व तुर्की सुलतानांस वांचविण्याचे मनांतहि आलें नाहीं. इस्लाम एकोणिसाव्या शतकांत राजकारणांत व खऱ्या धर्माभिमानींत किरिस्तावांच्या किती मागे पडला होता, याचे मोजमाप तुर्कस्थानच्या दुर्दशेत पहावयास सापडतें.

ग्रीसमधील बंडाळी, सुभेदारांची बेदिली, सैन्याची हलाखी आणि इतर अंकित ख्रिस्ती राष्ट्रांची धुसफुस यांच्या वितेनें व्यग्र होऊन गेलेल्या सुलतान महंमदास १८२७ मध्ये ग्रीसचे बंड मोडण्याकरितां ईजिप्तमधील पदरच्या पाशांच्या दाढीस हात लावावा लागला यापेक्षां दुबळी अवस्था ती कोणती ! पेशवाईत नाना फडनविसास महादजी शिंद्याची आज्ञे करावी लागत होती त्यांतलाच हा प्रकार. ईजिप्त सेलिमाने जिंकून घेतला होता खरा. तरी षण त्या दूरच्या मुलखावर नेमलेल्या पाशावर त्यांची हुकमत फारशी नव्हती; आणि अलीकडे मध्यवर्ती सत्ता खचत चालल्यामुळे तर ईजिप्तचे बांश स्वतंत्रतेनें च वगात. नेपोलियन बोनापार्टने १७९४ साली ईजिप्तवर झडप घातली असतां, ईजिप्तच्या मदतीस इस्तंबूलहून रवाना झालेल्या सैन्यांत महंमदअली हा एक छोट्यासा सरदार होता. अक्कीरच्या लढाईत नेपोलियनाने तुर्की सैन्य समुद्रांत डकलले त्या वेळीं महंमद

अली बुडतां बुडतां वांचला. ईजिप्तमध्ये मुख्य प्रस्थ मामेल्युकांचें होतें. तो ईजिप्तमधील क्षत्रियांचा वर्ग असून तुर्की अमलाखालींहि त्यांचें प्राबल्य कमी झालें नव्हतें. सुलतानांनीं नेमलेल्या पाशास मामेल्युकांच्याच तंत्रानें वागावें लागत होतें. पण नेपोलियनाच्या परचक्रांत प्रख्यात मनोऱ्यांच्या पायध्याशीं वीस हजार वेचक मामेल्युक धारातीथी पतन पावल्यामुळें त्यांचा बीमोडच झाल्याप्रमाणें होता. मर्द मामेल्युक मरून गेल्यावर महंमदअलीचें महत्त्व ईजिप्तमध्ये फार वाढलें अलेअझर क्षेत्रांतील विद्वान उलेमानांनीं तुर्की सुलतानास न जुमानतां त्याची पाशा म्हणून द्वाहि फिरविली. आणि आपला बोज राखण्याकरितां सुलतानास घडलेल्या गोष्टीस मान तुकवावी लागली. १८०७ मध्ये इंग्लिश सैन्यासहि ईजिप्तमध्ये त्यानें चांगलेच खडे चारले असल्यामुळें इंग्रज तेव्हांपासून चपापून होते. पाशा झाल्यावर जे थोडे मामेल्युक त्याचें आसन हालविण्यास जिवंत राहिले होते, त्यांतील पांचशे मामेल्युकांस केरोच्या किल्ल्यांत मेजवानीस बोलावून त्यांची त्यानें कत्तल करविली होती.

सुलतान महंमद याच्या निमंत्रणावरून महंमदअलीनें ग्रीसमधील पुंढावा मोडण्यास आपला पराक्रमी पुत्र इब्राहिम यास पाठविलें होतें हें मार्गें सांगण्यांत आलेंच आहे. इंग्लंड आदिकरून युरोपियन राष्ट्रांच्या दगल-बाजीपुढें इब्राहिमाचा पराक्रम निष्फळ ठरला. या कारणानें महंमदअलीच्या सिरिया, दमास्कस व क्रीट यांच्या पाशाती मिळविण्याच्या शर्ती पुण्या करण्याची सुलतानास जरूरी राहिली नाहीं. तथापि महंमदअली त्या संच-धाचा आपला हट्ट सोडीना. शेवटीं सुलतानानें मोठ्या मिनतवारीनें क्रीट वेटाची पाशात त्यास देऊं केली. या पाशाती मिळवून, सुलतानाच्या दुबळेपणाचा फायदा घेऊन व त्याचेच प्रांत गिळंकृत करून स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा महंमदअलीचा हेतु स्पष्ट होता. तो हेतु सुलतान कसा सिद्धीस जाऊं देणार? पण महंमद अलीस आपल्या कबाइती कंपूची धमंड होती. त्यानें बुडालेल्या आरमाराने जागीं नवे आरमार उभारले आणि सिरियावर स्वारी करून गाझा, येरुसलैम, अलेपो व दमास्कस हीं शहरे घेतलीं. तेथून तो आशियामायनरांत (रूम) ब्रुसावर आला. आणि पुढची वाट-

तशीच मोकळी सांपडती तर तो इस्तंबुलहि कार्बीज करण्यास चुकताना सुलतानास हा पेंच पडला. कोणा मुसलमानी सत्तेची मदत तर नाहीच; पण आपल्याच एका मुसलमान सरदारापासून बचावण्याची सुलतानावर पाळी आली. तो नुकतांच दगा दिलेल्या इंग्लंडास शरण निघाला पण ब्रिटिश महामंत्री लॉर्ड पामरस्टन यांनी त्यास झिडकारलें. मग तुर्की सत्तेवर तिलांजलि घेऊन बसलेला आपला हाडवैरी जो रशिया त्याज-कडे नाक मुठीत धरून सुलतान गेला आणि त्याने त्यास मदत देण्याचें हंसत कबूल केलें. इस्तंबूलवर पांडण्या रशियन आस्वलाची घनदाट काळी छाया पडली आणि चमत्कार असा की, रशियन अधिकारी तुर्की सैन्यास क्वार्ईत शिकविण्यास आले. तुर्कस्थान पूर्णपणें रशियाच्या कब्जांत जात आहे, असें पाहतांच इंग्लंड व फ्रान्स यांस धडकी बसली. सुलतान रशियन सैन्यास कॉन्स्टांटिनोपलमधून घालवून देईल तर ईजिप्तपासून आम्ही सुलतानाचें रक्षण करूं असें इंग्लंड व फ्रान्स या दुक-लीनें सुलतानास आश्वासन दिलें. रशियास घरांत घेऊन इंग्लंडास सुलतानानें एक प्रकारें पेंचच घातला आणि तो अखेर साधला. इंग्लंड व फ्रान्स सुलतानास मिळाल्यास आपला निभाव लागणार नाही या सम-जुतीनें महमदअल्ली १८७३ त सुलतानाशीं तह करण्यास कबूल झाला. या तहानें ईजिप्त, सीरिया, दमास्कस, एडन, त्रिपोली, क्रीट यांची पाशात महमदअल्लीस तहाहयात मिळाली, सुलतान फक्त नांवाचा प्रभु रहावा, रशियानें इस्तंबूलमधून आपलें सैन्य काढून न्यावें, त्यास तुर्कस्था-नच्या परवानगीवांचून बॉस्फोरस व दार्दानेलीस सामुद्रधुन्यांतून आरमार नेण्याचा अधिकार असावा आणि हा अधिकार इतर राष्ट्रांस रशियाची आगाऊ परवानगी घेऊनच तुर्कस्थानानें द्यावा असें ठरलें.

सदरील तहानें तिघांचे तीन हेतु साधले. महमद अल्लीनें मागि-तलें त्याहून अधिक हक्क त्यास तुर्कस्थानापासून मिळाले. रशियास सामुद्र-धुन्या मिळाल्या, पण त्याचें दोस्तांस नको असलेलें इस्तंबूलवरील वर्चस्व मात्र कमी झालें. अशा रीतीनें तिघां धूर्तानीं आपला कावा साधला, पण दोस्तांनीं मध्यस्ती करून सुलतानाचें कोणतें हित पाहिलें हा प्रश्न शिळक

रहातो. सुलतान परभारें महमद अलीच्या मूळ मागण्या कबूल करता, तर त्यांत सुलतानाचा अधिक फायदा होऊन महमदअली खुष रहाता. सुलतान महमदास हा तह मुर्कीच पसंत पडला नाहीं व ते उभयता फिरून युद्धाच्या तयारीस लागले. महमदानें विख्यात जर्मन सेनापति व्हॉन मोल्टके याच्या नजरेखाली आपल्या सैन्याची तयारी चालविली; तर महमदअलीनें फ्रेंच अधिकारी पदरीं बाळगले. दोन्ही सैन्यांची गांठ सीरियांत नझोब येथें पडून तुर्कीचें फार नुकसान झालें, व तुर्की आरमार आयत्या वेळीं दगा देऊन महमदअलीस मिळालें.

याच सुमारास सुलतान महमद एकाएकी पराजयाच्या वार्तेनें मृत्यु पावला. तेव्हां ईजिप्त, सीरिया, त्रिपोली आणि एडन येथील पाशात आपणास दिल्यास लढाई बंद करूं असें नवा सुलतान अबदुल मजीद याजपाशीं महमद अलीनें बोलणें लावलें. सुलतान या अटीस कबूल होता. तथापि इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांच्या इस्तंबूलमधील वकिलातींनीं त्यास मोडता घातला. लंडनमध्ये वरील राष्ट्रपंचकाची परिषद भरून त्यांनीं बहुमतानें महमदअलीस सीरिया सोडण्यास व तुर्की आरमार तुर्कस्थानास परत देण्यास फर्माविलें. ईजिप्तची वंशपरंपरा पाशात व सीरियाची तहाहयात पाशात देण्यास ते तयार होते; तरी महमदअली ऐकेना, तेव्हां ब्रिटिश अॅडमिरल सर चार्ल्स नेपियर व स्टॅफोर्ड यांनीं बिरूटवर हल्ला केला व ईजिप्शियन सैन्याचा पराभव केला. अखेरीस महमदअलीनें सीरिया सोडावा, ईजिप्तची पाशात तहाहयात पत्करावी, सुलतानास सालिना ४ लक्ष पाँड खंडणी द्यावी आणि १८ हजारांपेक्षां अधिक सैन्य बाळगूं नये असें ठरलें व त्यास सुलतानाची संमति मिळाली. या नामुष्कीच्या अटींनीं धीर खचून महमदअली १८४१ त मरण पावला. बापुडें ईजिप्तवरील सुलतानाचें खंडणीपुरतें स्वामित्व राहिलें आणि पुढें इंग्लंडनें ईजिप्त व्यापल्यामुळें महायुद्धानंतर तेंहि स्वामित्व संपलें.

रुमानिया

रुमानिया सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी मोल्डाव्हिया व वालाशिया हे दोन

प्रांत तुर्कीनीं जिंकले. हे दोन प्रांत मिळूनच सध्याचा रुमानिया होतो. त्याची सांप्रतची राजधानी बुखारेस्ट आहे. पहिली शंभर वर्षे तेथील मूळचे राजेच सुलतानाच्या हुकुमाने कारभार पहात असत. रशिया व रुमानिया यांजमधील प्रुथ नदी हीच काय ती सरहद्द, यामुळे सर्वांच्या आधी रुमानिया आपणास मिळावा अशी रशियास सहाजिकच इच्छा झाली. तुर्की अमलाखाली रुमानियांतील रयत सुखी होती. परंतु रुमानियांत बोट शिरकविव्यास कांहीं निमित्त सांपडावे यासाठी तुर्की जुळुमापासून आपले रक्षण करा अशा आशयाचे अर्ज तेथील राजांकडून रशियाने मिळविले. पहिला अर्ज १६७४ त झाला आणि त्यानंतरचा दुसरा अर्ज पीटर दि ग्रेटने त्यांजपासून १६८८ मध्ये घेतला. त्या अर्जास धरून १७११ साली रशिया व रुमानिया यांचे दरम्यान करारमदारहि झाले. कॉन्स्टांटिनोपल जिंकून घेण्यास रुमानियाने तीस हजार सैन्याची रशियास मदत करावी आणि रशियाने रुमानियास तुर्कीच्या कबजातून सोडवावे असे ठरले. रुमानियाच्या मदतीने रशियाने १७२१ मध्ये तुर्कीबरोबर लढाई केली खरी; पण त्या लढाईत तुर्क पराभव पावण्याऐवजी रशियाचा शार पीटर दि ग्रेट कसाबसा जिवानिशी सुटला.

रुमानियाने असा दगा दिल्यावर मोल्डाव्हिया व वालाशिया यांचेवरील मूळचे मांडलिक राजे काढून त्यांच्या जागी तोंडपुजे ग्रीक अधिकारी नेमण्यांत आले. ते प्रजेशी दंडेलीने वागत व तुर्कांची आर्जवे करीत. त्यानंतर पीटरसमभूत रशियाची राणी ऍन हिने रुमानियास स्वतंत्र गणण्यांत यावे व त्याचे स्वातंत्र्यरक्षण रशियाने करावे असा तुर्की सुलतानास सल्ला दिला, पण तो सुलतानाने अर्थातच मानला नाही. ऍननंतर दुसरी कॅथेरिन हिच्या कारकीर्दीत तेच धोरण पुढे चालत राहिले. तिने रुमानियन लोकांची मने भारण्याकरिता रशियन प्रचारक रुमानियांत पाठविले. १७३६ त रुमानिया सर करण्यास रशियन सैन्यहि आले व ठरल्याप्रमाणे रुमानिया स्वाधीन झाला. ऑस्ट्रियाच्या हद्दीवरचा रुमानिया रशिया घेवो असे दिसतांच ऑस्ट्रियाची घाबरगुंडी उडाली व त्याने या मोष्टीस हरकत घेतली. १७५४ त वेनार्डजच्या तह होऊन रुमानिया

व तुर्की सुलतान यांचे दरम्यान तंटा उपस्थित झाल्यास रुमानियाची बाजू राशियन वकिलानें मांडावी एवढ्यापुरतें तुर्की राजकारणांत राशियाचें बोट शिरकलें.

सन १८७२ मध्ये राशिया व तुर्कस्थान यांजमध्ये धडलल्या तहांत रुमानियावर सात वर्षांच्या मुदतीने सुभेदार नेमण्यांत यावेत, ते इस्तंबूल दरबारांतील राशियन वकिलाच्या सल्ल्यावांचून सुलतानानें काढून येत व सदर प्रांतांनं सुलतानास खंडणी द्यावी पण त्याचें संरक्षण राशियानें करावें असे ठरलें. १८२९ मध्ये राशियानें याहिपुढें मजल मारली. (१) रुमानियावरील सुभेदारांची नेमणूक सात वर्षांपुरती न करतां तहा- ह्यात करावी, (२) त्याची पृथ नदी ही राशियाच्या बाजूची सरहद्द असावी, (३) रुमानियांत जे मुसलमान राहात असतील त्यांनीं १८ महिन्यांत आपला जमनिजुमला विकून ती हद्द सोडावी, (४) सुभेदारांवर तुर्कांचा अंमल चालू नये, (५) रुमानियानें येथून पुढें दहा वर्षे राशियास खंडणी द्यावी व ती खंडणी वसूल होईपर्यंत रुमानियाच्या बंदोबस्ता- साठी राशियन फौजेने रुमानियांत तळ द्यावा, (६) व दहा वर्षांपुढें सुलतानास रुमानियानें खंडणी द्यावी अशा अटी होत्या. या तहास आद्रियानोपलच्या तह म्हणतात.

आद्रियानोपलच्या तहानें फरक एवढाच झाला कीं, रुमानिया याचे तुर्क जाऊन राशियन धनी ठरले. त्यामुळें रुमानियांत सुभेदारीच्या हुद्यावर येणारे राजे तुर्कीऐवजीं राशियाचें हित पाहूं लागले. या वेळीं रुमानियांत पुष्कळच फेरबदल झाला होता. रुमानियन तरुषांनीं फ्रान्स व इतर युरोपियन राष्ट्रांतून शिकून येऊन आपल्या देशांत शाळा स्थापल्या व शिक्षण स्वभाषेतून सुरू केलें. राशियास या शाळांची भीति पडून त्यानें त्या बंद ठेवाविण्याचा प्रयत्न केला. तरी १८४८ पर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ चालूच होती. त्या वर्षीं फ्रान्समध्ये फिरून राज्यक्रांति घडून सर्व युरोपभर स्वतंत्रता व राष्ट्रीयत्व या कल्पनां खेळूं लागल्या व त्यांनीं तत्कां रुमानियाचीं मनें भाळून टाकलीं. यापुढें लवकरच पॅरिसांत तह होऊन रुमानियावरील राशियाचें छत्र निघून तुर्कांचें वर्चस्व कायम झालें. रुमा-

नियास या तहांत अन्तर्गत स्वातंत्र्य मिळालें व त्यावरील कायद्याची सुधारणा करण्याकरितां एक युरोपियन राष्ट्रांचें कमिशन नेमण्याचें ठरलें. तरुण रुमानियास हाहि युरोपियन राष्ट्रांचा सासुरवास नकोसा झाला. त्यानें १८७७ त रशियार्शी गुप्त तह करून त्याच्या मदतीनें स्वतंत्र होण्याचें ठरविलें. पॅरिसच्या तहाच्या अटी या गुप्त तहानें धडधडीत पायाखालीं तुडविल्या जात होत्या. व तशी तुर्कस्थानानें इंग्लंड आदिकरून युरोपियन राष्ट्रांकडे तक्रारहि केली. परंतु त्याचें ऐकतो कोण ? आम्ही काय तुर्कांचें पगारी रखवालदार आहोंत म्हणून उठल्यासुठल्या मदतीस यावें ? असा त्यांनीं सुलतानास रोकडा जबाब दिला. सुलतानाची ही धडपड निरुपयोगी ठरून १८८१ त रुमानियाचें स्वातंत्र्यहि युरोपनें कबूल केलें. व प्रिन्स चार्लस यास बेलग्रेड येथें राज्याभिषेक झाला.

बल्गेरिया

रुमानिया, सर्बिया, आल्बानिया, ग्रीस, बल्गेरिया या सर्वांस मिळून बाल्कन संस्थानें अशी संज्ञा अलीकडे देण्यांत आली आहे. बाल्कन पर्वत या संस्थानांत प्रमुख असल्यामुळें त्यांस हें नांव मिळाल्याचें उघड दिसतें. परंतु बाल्कन पर्वतावर बाल्कन संस्थानांचें महत्त्व अवलंबून असल्यास तो पर्वत ज्या देशांत उभा आहे त्या बल्गेरियाचें महत्त्व सर्वांत अधिक मानलें पाहिजे. तुर्कांनीं १३७१ सालीं बल्गेरिया हस्तगत केला. त्या प्रांतास रुमेली असें नांव देऊन सुलतानांनीं त्यावर एका तुर्की सुभेदाराची नेमणूक केली. परंतु बल्गेरियावरील सर्व अधिकारी नेहमी तुर्कच असत असें नाहीं. थोर घराण्यांतील बल्गरासहि हा अधिकार मिळत असे व एक बल्गर तर सोळाव्या शतकांत सुलतानाच्या मुख्य वजिरातीसारख्या हुद्यावरहि चढला होता.

तुर्कांनीं आपल्या भरभराटीच्या काळां बल्गेरियांत सडका बांधल्या, व्यापार वाढविला, प्रजेच्या हक्कांचें रक्षण केलें व ख्रिस्ती देवळांस धक्का लावला नाहीं. परंतु पडत्या काळांत ही स्थिति फारशी न दिसून बल्गरांस जुलूम सोसावा लागला. ख्रिस्ती देवळें बांधण्यास त्यांस परवानगी मिळेना. बल्गरांनीं अमूकच प्रकारचा पोषाख केला पाहिजे असे नियम

झाले, त्यांच्या मुलींस मुलतानांचा जनानखाना सक्तीने दाखविण्यात आला व चौदा वर्षांवरील खिस्ती इसमांवर डोईपट्टी बसली. या सुमारास व प्रारंभीहि बरेच खिस्ती बाटून मुसलमान झाले. अशा मुसलमानांस मोठाल्या जमीनदाच्या मिळत व त्यांच्या शेतांत मजूर होऊन राबण्याचा खिस्ती प्रजेवर प्रसंग येई.

तुर्की साम्राज्यांत तुर्कीच्या खालोखाल वरचष्मा ग्रीकांचा. बल्गेरिया खालसा झाल्यावर तेथील चर्च कॉन्स्टांटिनोपलाच्या पॅट्रिआर्काच्या ताब्यांत आलें; व धर्माधिकारी ग्रीक आणि राज्याधिकारी तुर्क यांच्या चिमट्यांत बल्गेरिया सांपडला. बल्गेरियन भाषेस अंधारांत बसावें लागून ग्रीक शाळा, ग्रीक भाषा, ग्रीक पुस्तकें व ग्रीक धुळाक्षरें यांनीं बल्गेरियावर आपला जुलूम चालविला. आणि तो बल्गेरियनांच्या अंगवळणीं पडून त्यांस ग्रीक म्हणवून घेण्यांतहि भूषण वाटूं लागलें. यापेक्षा अधिक राष्ट्रीय तेजोवध तो कोणता? या कुचंबणेंतून प्रथम ऑस्ट्रियन व मागाहून रशियन सोडवि-
तील अशी बल्गेरियास आशा होती. पण ऑस्ट्रियाचें तुर्कीच्या पराक्रमापुढें काहीं चाललें नाहीं.

इ. स १७६२ त पेरीज नासक इतिहासकारानें बल्गेरियाचा स्फूर्तिदायक इतिहास लिहिला. रुमानियांत बुखारेस्ट येथें बल्गेरियनानें आपली एक वसाहत केली व तेथून रुमानियाच्या सहानुभूतीनें राष्ट्रीय वाङ्मय व राष्ट्रीय शिक्षण यांची अभिवृद्धि त्यांनीं जोरानें चालविली. १८३५ त गाब्रोहो येथें राष्ट्रीय शाळा निघाली व तिच्यांत स्वभाषेतून शिक्षण मिळूं लागलें. पुढील दहा वर्षांत या धर्तीच्या ५३ शाळा निघाल्या. तुर्कांनीं या चळवळीस अटकाव केला नाहीं ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होय. ग्रीकांस त्यांच्या वर्चस्वाच्या आड येणारा हा उपक्रम पसंत नव्हता; परंतु त्यांना त्यास उघडपणें विरोध करतां आला नाहीं. याच सं-
स्थांतून राजकीय व धार्मिक आकांक्षांचा प्रादुर्भाव सर्व बल्गेरियाभर करण्यांत आला. बल्गेरियांतील राष्ट्रीय शाळा आणि कॉन्स्टांटिनोपलमधील अमेरिकन संस्थेनें चालविलेलें रॉबर्ट कॉलेज यांतून बल्गेरियन मुत्सद्दी व देशभक्त पैदा झाले. ग्रीक विशपांच्या ताब्यांतून आपलें चर्च सोडविणें व तें राष्ट्रीय बनेविणें हाहि बल्गेरियन देशभक्तांचा उद्देश होता.

सर्व स्लाव्ह राष्ट्रे एक करण्याची कल्पना सेंट पीटर्सबर्ग येथून निघाली व तिने भारेलेल्या शाळामास्तरांच्या आणि धर्माधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली बल्गेरियनांनी एक लहानसे बंड केले, पण ते तुर्कांनी मोठ्या निष्ठुरपणाने मोडले. ख्रिस्ती युरोपियन राष्ट्रे यामुळे तुर्कांवर खवळली. बाल्कन पर्वतां-तील बटक नामक गांवचे रहिवासी तुर्कां अधिकाऱ्यांनी कापून काढले. १८७८ च्या मे महिन्यांत १२ हजार बल्गरांची कत्तल झाली असावी असा बेअरिंग या इंग्रज बातमीदाराचा तर्क आहे. ही हकीकत बेअरिंगने इंग्लंडांत कळवितांच प्रसिद्ध ब्रिटिश मुत्सद्दी मि. ग्लॅडस्टन साहेब चवताळून त्यांनी 'बल्गेरियांतील अत्याचार' पुस्तक प्रसिद्ध केले व त्याच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या निघाल्या. रशियास कांही सबब हवीच होती. ती अशा रीतीने मिळतांच त्याचे सैन्य तुर्कस्थानावर चालून जाण्याकरितां बल्गेरियांत उतरले. व १८७८ त स्टॅनहोप येथे तह होऊन डान्यूब नदीपासून एजियन समुद्रापर्यंत बल्गेरियन भाषा बोलणाऱ्या मुलखास आंतरस्वातंत्र्य मिळाले. तुर्कांचे अधिराज्य नांवाचे राहिले आणि त्याची वेसण मात्र रशियाच्या हातांत गेली. परंतु एवढा मुलुख रशियास उपभोगण्यास मिळणे इंग्लंड व ऑस्ट्रिया यांस सहाजिकच इष्ट नव्हते. यामुळे त्याच वर्षी १३ जुलईस तह झाला. त्या तहाने बल्गेरियाचे तीन तुकडे पडले. मॅसिडोनिया व आद्रियानोपल प्रांत तुर्कांकडे राहिला. पूर्व भाग रशियास मिळाला आणि खास बल्गेरिया स्वतंत्र झाला.

नवी व्यवस्था लागेपर्यंत बल्गेरिया व पूर्व रुमानिया रशियाच्या अमलाखालीच होता. १८७९ त रशियाच्या सूचनेवरून बटेनबर्गचा प्रिन्स अलेक्झांडर बल्गेरियाचा राजा निवडून गेला. तथापि रशियन अधिकारी त्याचे कांही चालू देईनात. शेवटी रशियाशी निकरावर येऊन राजाने रशियाचे दोन सेनापति बल्गेरियांतून हाकून लावले. यानंतर बल्गेरिया व रशियाच्या छत्राखालील रुमानिया एक होऊन बृहन्बल्गेरिया निर्माण झाला.

सर्हिया

पंधराव्या शतकांत तुर्कांच्या स्वाऱ्या हंगेरीवर वारंवार होत असत.

त्यामुळे हंगेरीच्या वाटेवरील सार्द्धिया लवकरच तुर्कीच्या ताब्यांत गेला. सार्द्धियातील जुन्या जहागीरदारांच्या जमिनी खालसा करून तुर्क स्पाही म्हणजे घोडेस्वार यांस देण्यांत आल्या. सार्द्धिया निःशस्त्र झाला व सार्द्धियनांनी तुर्कीविरुद्ध जेव्हां जेव्हां बंडे केलीं, तेव्हां तेव्हां तीं काठ्या घेऊनच केलीं. सार्द्धियाची राजधानी बेलग्रेड येथे तुर्कांनी नेमलेला पाशा राहात असे. तुर्की स्पाही आपल्या कुळापासून जमिनीच्या उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा घेत असत. रयतेपासून वेठीनें काम करून घेण्याचीहि पाशाची पद्धत होती. ख्रिस्ती व मुसलमान यांस न्याय देण्याचें काम काजी करीत. सार्द्धियन शेतकरी जमिनीचा मालक असून त्यास आपल्या गांवचा मॅजिस्ट्रेट नेमण्याचा अधिकार होता. सार्द्धियाचा धर्म बुडविण्याचा तुर्कांनी कधीहि प्रयत्न केला नाही. त्यास आपला पॅट्रिआर्क निवडण्याचा हक्क होता. वेठीप्रमाणेंच पारंत्य जाणाविणारे जुलूम मुसलमानी अमलास शोभताल असे सार्द्धियांत चालू होते. सार्द्धियनांस धोड्यावर बसून शहरांत जाण्यास परवानगी नव्हती. वाटेत मुसलमान अधिकारी भेटल्यास त्यानें धोड्यावरून उतरून त्याला सलाम केला पाहिजे असा नियम होता.

सार्द्धिया निःशस्त्र व पंगू झाला होता, तरी त्याला शेजारच्या हंगेरीचा व ऑस्ट्रियाचा मोठा आधार होता. १७८३ त पुष्कळ सार्द्धियनांस ऑस्ट्रियन सैन्यांत लढण्याची संधि मिळाल्यामुळे युद्धकर्मांत ते लवकरच प्रवीण झाले आणि हें प्रावीण्य पुढील स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत त्यांस उपयोगी पडलें. सन १८०४ मध्ये हाजी मुस्तफा नामक पाशा सार्द्धियावर अंमल करीत होता. त्याच्या दयाळू कारकिर्दीत सार्द्धिया सुस्थितींत होता. जेनिसरीज लोकांपासून उकळपट्टी करूं लागले व ते हाजी मुस्तफास जुमानीनात. शेवटीं सार्द्धियनांच्या मदतीनें तो जेनिसरीजचा बंदोबस्त करूं लागला असतां, सार्द्धियनांची त्यांनीं गांवोगांवीं कत्तल केली. अशा आणीबाणीच्या वेळीं सार्द्धियनांस काळा जॉर्ज नामक पुढारी भेटला. काळ्या कुळकुळीत केसावरून त्याचें काळा हें नांव पडलें होतें. त्याची सिस्त मोठी कडक होती. पुढारी बनल्यावरहि तो अंगावर घोंगडी घेऊन फावल्या वेळीं शेतभात करी व डुकें बाळगी. त्यानें आपल्यापाशीं बरीच फौज जमवून

बोस्नियाच्या पाशाच्या मदतीने बेलग्रेड घेतलें व जेनिसरीजांची खोड मोडली.

जेनिसरीजच्या जुळुमांतून सुटल्यावर सुलतानाच्या अमलाखालूनहि सुटण्याची काळा जॉर्ज यास इच्छा झाली. त्यानें प्रथम साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची सुलतानापाशीं मागणी केली व त्या मागणीचा पुरस्कार करण्याचें रशियानें कबूल केलें. सर्व्हियांतील किल्ल्यांतून तुर्की सैन्य न ठेवतां त्याची व्यवस्था आपल्याकडे यावी असेंहि सुलतानास ते म्हणूं लागले. सर्व्हियनांचा स्वतंत्र होण्याचा रोख ओळखून निश येथील पाशास त्यांजपासून हत्यारें काढून घेण्यास सुलतानानें फर्माविलें. सर्व्हियनहि हत्यारें खालीं न ठेवतां तुर्की सैन्याशीं गनिमी काव्यानें त्या डोंगराळ मुलखांत लढले. ता. ४ ऑगस्ट १८०६ च्या लढाईत त्यांनीं तुर्कांवर विजय मिळविला. विजयानंतर तहाचें बोलणें करण्यास सर्व्हियनांनीं आपला वकील इस्तंबुलास पाठविला व सर्व्हियास रशियाची मदत मिळेल या भीतीनें बेलग्रेड येथें तुर्कांचें १॥ लाख सैन्य रहावें व सर्व्हियनांनीं स्वराज्य भोगावें असें सुलतानानें कबूल केलें; तांचे नेपोलियनाशीं लढण्यांत झार गुंतेल या आशेनें सुलतानानें तहाचें बोलणें राहित केलें. तेव्हां काळा जॉर्ज यानें युद्ध पुकारून बेलग्रेड घेतलें व त्याच्या अनुयायांनीं तुर्कांची कत्तल केली. इतकेंच नव्हे तर स्वतंत्र राज्याची उभारणी करून सेनेट व न्यायकोर्टें स्थापणें, शिक्षण देणें, कायम सैन्य ठेवणें हीं कामें त्यानें शेवटास नेलीं. सर्व्हियनांची ही चळवळ चिरडून टाकण्यास तुर्कस्थानानें सर्व्हियांत सैन्य पाठविलें. पण त्याचा काळा जॉर्ज यानें रशियाच्या मदतीनें सन १८०९ त मोड केला.

सन १८१२ त बुखारेस्टच्या तहानें नेपोलियनाची भीति पडून रशिया सर्व्हियास हार्ती धरीना. ती संधि साधून तुर्क पुन्हा सर्व्हियावर आले आणि आतां त्यांजपुढें आपला निभाव लागणार नाहीं हें जाणून काळा जॉर्ज ऑस्ट्रियांत जाऊन राहिला. त्याच्या पश्चात् मिलोश ऑबेर नाव्हिक नांवाचा एक शेतकरी सर्व्हियाचा पुढारी झाला. सध्याचें राजघराणें याचेंच आहे. काळा जॉर्जप्रमाणें तुर्कांशीं फाटून न वागतां

मिळतें घोरण त्यानें स्वीकारलें. तें इसकें कीं, त्याच्या स्वदेशभक्तीविषयीहि लोक संशय प्रकट करूं लागले. कारण कांहीं सविह्यानांनीं तुर्कांविरुद्ध केलेले बंड यानेंच मोडलें. पुढें याहि घोरणानें तुर्क प्रसन्न होत नाहींत असें दिसून आल्यावरून मिलोश यानें होंगरांचा आश्रय धरून तुर्कांविरुद्ध गनिमी काव्याची लढाई सुरू केली. आणि सन १८१५ त सविह्यान देशभक्तांनीं व्हीपत्राच्या काँग्रेसपार्शीं मदत मागण्यास शिष्टमंडळ पाठविलें. त्याच सुमारास रशिया नेपोलियनाच्या काचांतून मोकळा झाला. त्याच वर्षीं मिलोश यास सविह्यांतील देशमुखानीं राजा (प्रिन्स) ही पदवी दिली. ती रशियानें कबूल केली. पण तुर्की सुलतान कबूल करीना. सदर पदवीस तुर्कांनीं मान्यता द्यावी व सविह्या सोडावा असा रशियानें तुर्कांचा पिच्छा पुरविला व अखेर १८३० त सुलतानानें मिलोश याची ही पदवी वंशपरंपरेन कबूल केली.

मिलोश प्रजेस फसविण्यांत मोठा पटाईत होता. त्यानें औदार्याचा मोठा आव आणून १८३५ मध्ये सविह्यास पार्लमेंट दिलें, पण सविह्या अद्यापि मागासलेला असल्यामुळें ही योजना कागदोपत्रीच राहिली व मिलोश एकतंत्री बनला. मिलोशची सत्ता वाढूं लागलेली पाहून सविह्या पूर्ण स्वतंत्र होईल अशी सुलतानांस भीति पडली. उलट पक्षां सविह्यासारख्या ख्रिस्ती राष्ट्रांनीं तुर्कांपासून सुटोवें, परंतु आपल्या मदतीनें चालावें अस इच्छिणाऱ्या रशियासहि मिलोश आपणास जुमानणार नाहीं ही धास्ती वाटली. यासाठीं मिलोश याची सत्ता मिलोश व प्रजाजन यांत वाटून मिलोश यास निर्बल बनवावा या उद्योगास रशिया लागला. रशियाच्या या पेचास मिलोशनें नवीच तोड काढली. सविह्याची पेठ बर्किंगहॅम व मॅचेस्टर येथील मालास मिळावी व ती मिलोश याची सत्ता अनिश्चित राहिल्यानेंच मिळेल अशी इंग्लंडची अपेक्षा असल्यामुळें इंग्लंडनें सविह्यास मदत पोंचविण्याचें कबुल केलें. परंतु दूरच्या इंग्लंडच्या नादीं लागण्यापेक्षां रशिया सांगतो तेंच ऐकावें असें ठरवून मिलोशयानें १८३८ सालीं सविह्यास सीनेट व कौंसिल दिलें. १८६७ त युरोपियन राष्ट्रांनीं तुर्कांस सविह्यांतून सैन्य काढून नेण्यास भाग पाडलें व १८८२ सालीं सविह्या तुर्कांपासून पूर्ण स्वतंत्र झाला.

प्रकरण तिसरें

तरुण तुर्क व राजक्रांति

उपोच्चात

बालकन राष्ट्रें व ईजिप्त तुर्की साम्राज्यांतून फुटून जाण्याचें कार्य पाऊण शतक चालूं होतें. तेवढ्या कालावधींत दुसरा महमद (१८०८-१८३९) अबदुल मझीद, (१८३९-१८७०), अबदुल अझीझ (१८७०-७६) अबदुल हमीद (१८७६-१९०९) इतके सुलतान तुर्कस्थानच्या गादीवर होऊन गेले. यांपैकीं बहुतेक सुलतान शहाणे होते. परंतु त्यांची अन्तर्बाह्य स्थिति इतकी प्रतिकूल होती कीं, त्यांनीं साम्राज्यसंरक्षणार्थ केलेला उद्योग शेवटास जाणें शक्य नव्हतें. बाहेरून युरोपियन राष्ट्रें आपल्या कुटिल कारस्थानांनीं सुलतानाच्या युरोपांतील साम्राज्याचे लचके तोडण्यास टपलीं होतीं, तर आंतून सुलतानांस त्यांच्या एकतंत्री अमलामुळे योग्य सल्ला मिळून राज्याची घडी बसणें असंभवनीय होतें. तशांतूनहि सुलतानांस शहाणे व निस्पृह मंत्री भेटून त्यांचा जम नीट बसतो असें दिसतांच तो विस्कटून टाकण्याच्या युरोपियन राष्ट्रांच्या कृत्या कमी नसत. बाहेरच्या चिथावणीनें बालकनांतील एखाद्या देशानें बंड करून तुर्की प्रजेची कत्तल उडविली कीं, त्यांची तुर्कांकडून उलट कत्तल अत्यंत घोरपणें व्हावयाची हें ठरलेलेंच; आणि तुर्कांनीं असा सूड घेतला कीं, ख्रिस्ती प्रजा संभाळण्याची लायखी तुर्कांत नाहीं असें कुमांड घेऊन सदर प्रजेस आमच्या ताब्यांत घा किंवा स्वतंत्र तरी करा असें दुमणें रशिया आदि. करून युरोपियन राष्ट्रांकडून लागावयाचें हेंहि ठरलेलेंच. दोन धर्मांची प्रजा एकत्र नांदविणें निष्पक्षपाती पण प्रबल राजास अवघड नाहीं; परंतु असा राजा दुबळा असला, आणि त्याच्या मौवतालची परधर्मीय राज्यें बलवान असलीं म्हणजे त्याच्या विटंबनेस पारावारच नसतो. या कुटिल कारस्थानांपुढें युरोपांतील तुर्कांचें साम्राज्य लयास जाणार हें सांगावयांस ज्योतिष्याची गरजच नव्हती. अशा रीतीनें युरोपांतील साम्राज्य बुडालें तरी आशिया खंडांतील साम्राज्य टिकेल हाहि मर्यादा

नव्हता. युरोपाइतकी आशियाखंडांत ख्रिस्त्यांची वस्ती नव्हती हें खरें, तरी पण कलागत लावण्यापुरते ख्रिस्ती लोक आशियाखंडांतील तुर्की साम्राज्यांत होते यांत शंका नाही.

तुर्कांनी आपल्या राज्याचा पाया प्रथम ज्या देशांत घातला व ज्यांत त्यांची व त्यांच्या जातभाईंची वस्ती मोठी झाली, त्या अनातोलियांत (रूम) हि ग्रीकांचें घर तुर्कांपूर्वीपासून आहे. आणि सीरियांत, प्रत्यक्ष येशु ख्रिस्ताच्या जन्मभूमीत जुने पुराणे अससल ख्रिस्ती असतील हें काय सांगावयास पाहिजे ? सीरियाप्रमाणें आर्मीनियांतहि किरिस्ताव आहे-तच, या योगानें कलागतीची कौलीत याहि गंजीवर फेकण्यास रशियानें कमी केलें नाहीं. रशियासारख्या ख्रिस्ती राष्ट्रानें तुर्कांच्या ख्रिस्ती प्रजेस तुर्कांविरुद्ध चेतविलें तर तें क्षणभर क्षम्य तरी मानावें लागेल. पण रशियानें एक वेगळीच पण अजब शकल काढली. त्यानें पदरचा पगार देऊन एक मुसलमान दरवेशी मुसलमानांस ख्रिस्त्याविरुद्ध चिडविण्यास अनातोलियांत मुद्दाम ठेवला होता. आर्मीनियनांची कत्तल होण्याचा प्रसंग अशाच कारत्यानानें आला.

दुसरा महंमद व अबदुल मजीद हे शहाणे व सुधारणाप्रिय सुलतान होते व त्यांस रशीद पाशासारखा विद्वान्मंत्रीहि लाभला होता. त्याच्या सल्लावरून १८३९ मध्ये नव्या मनूस अनुसरून एक फर्मान निघून सदनशीर राज्यपद्धति स्थापन करण्याचें प्रजेस अभिवचन मिळालें. १८६१ त अबदुल मजीद मरून त्याच्या तक्तावर अबदुल अझीझ बसला. त्यास फऊद पाशा, रशीद पाशा, अल्लीपाशा व मिधातपाशा हे देशाभिमानी मंत्री भेटले. त्यानें त्यांच्या सल्लावरून आपलें आरमार मजबूत केलें, सैन्याची रचना बदलली, न्यायपद्धति सुधारली व प्रजेस मुद्रण-स्वातंत्र्य दिलें. पण १८७२ त त्यास महंमद नेदीम हा अशिक्षित व युरोपियनद्वेषा बंदसल्लाभार मुख्य मंत्री व बजीर मिळाला. तेव्हांपासून अबदुल अझीझ विघळत चालला. सुलतानास आळा घालण्यास आजवर अधिकारसंपन्न मंत्रिमंडळ होतें. त्यांच्या हातचा मुख्य कारभार काढून सुलतानानें आपणाकडे घेतला व स्वजिनां ताब्यांत घेऊन त्यानें पैशाची

उघळपट्टी मांडली; आणि खजिना रिता पडल्यावर युरोपियन राष्ट्रांपाशी त्याने कर्जहि काढले. मिधातपाशाने सुलतानाची गांठ घेऊन कर्जरूपाने युरोपियन राष्ट्रांचे उंटाचे पिल्लू एकदां तुर्की राज्यमंदिरांत शिरले कीं ते सर्व मंदिर जमीनदोस्त केल्यावाचून थांबणार नाही असा त्यास खडखडीत इशारा दिला. या सल्ल्याचा सुपरिणाम तात्पुरताच टिकला व सुलतानाने आपले दिवाळे वाजविले.

सुलताल अबदुल अझीझ

समोवताळच्या बालकन राष्ट्रांतील उलाढालींचा व एकंदर युरोपियन राजकारणाचा परिणाम तुर्कस्थानमधील प्रजेवर झाल्यावाचून राहिला नाही. तुर्कस्थानांत जुनी पुराणी शिक्षणपद्धति सुरू होतीच व त्याखेरीज अमेरिकन, व फ्रेंच मिशनऱ्यांनी कॉन्स्टांटिनोपल, आद्रियानोपल, स्मरना व दमास्कस या प्रमुख शहरीं पाश्चात्य धर्तीवर शाळा व कॉलेजेहि चालविली होती. या शिक्षणसंस्थांतून बरेच तरुण तुर्क विद्या संपादन करीत व पॅरिस आणि लंडन येथेहि जाऊन कित्येक शिकून येत. यांची दृष्टि पुष्कळच फांकली असल्यामुळे साम्राज्यसंरक्षणाची तेहि आपल्या परीने चिंता वहात होते. एकतंत्री राज्यकारभाराने नव्या मनूत टिकाव लागणार नाही अशी त्यांची दृढ समजुत होती, आणि सुलतान अझीझ याच्या घातकी लीलांनीं तर या समजुतीस दुजोराच मिळाला. सुलतानाच्या दिवाळखोरीने पाश्चात्य वळणावरील सुशिक्षित वर्गच चिडून गेला असे नव्हे, तर तुर्कस्थानांतील प्रत्येक समंजस माणसास संताप आला. ता. २२ मे १८७६ रोजी मद्रेसांतील सहा हजार विद्यार्थ्यांचा घोळका मंत्रिमंडळावर चालून गेला व त्यांनीं मुख्य वजीर महंमद नेदीम याच्या वर्तनाविरुद्ध गिला केला. सुलतानाने घाबरून नेदिमास बजिरातीवरून दूर केलें व रशिदपाशा व मिधातपाशा यांस परत बोलावून नवे मंत्रिमंडळ उभारलें. पण संज्यास सुलतानाचा विश्वास न येऊन त्यांनीं खुद्द त्यासूत्र पद ग्रहण करण्याचें योजिलें. ता. ३० मे १८७६ रोजी सैन्यानें राजवाड्यास वेढा दिला व धर्ममंत्री (शेख उल् इस्लाम) यानें मुख्य खोजामार्फत सुलतानाच्या हातीं आपला फतवा ठेकविला. त्यांत चक न्हवळें होतें की, सुल.

तानाची अकल गेली आहे, तो राज्याचा नाश करित आहे, मूर्खपणानें पैसा उधळीत आहे व लहरीस येईल तसा वागत आहे,

सुलतान अबदुल हमीद

या फतव्यानें व सैन्याच्या कैचीनें सुलतान अबदुल अझीझ यास नेमका खड्यासारखा उडविला, व त्याच्या मागून बसलेला नादान सुलतान मुराद यानें राजिनामा दिल्यावर अबदुल हमीद १८७६ त राज्याचा सूत्रधार झाला. अबदुल हमीद यानें राष्ट्रास सनदशीर स्वातंत्र्य देण्याचें तत्कनशीन होतांना बाह्यात्कारी कबूल केलें. सुप्रसिद्ध उदारमतवादी मिधात पाशा यास वजिरात देण्यांत आली, त्यानें आपला मसुदा तयार करून सर्व जातींस व पंचास समानता देऊं केली. पण हा रंग पालटून वजिरातीचीं बख्खें मिळून चार महिने झाले नाहींत, तोंच, मिधात हद्दपार झाला व अबदुल अझीझ यास काढून टाकण्यांत ज्यांचें अंग होतें त्या रशीदपाशास व शेखउल् इस्लमास साम्राज्याच्या दूरच्या भागांत सुलतानाच्या हुकुमानें नेऊन सोडलें.

मिधात पाशा युरोपांत सोडून देण्यांत आणण चूक केली असें हमीदच्या मागाहून लक्षांत आलें. मिधात युरोपांतील निरनिराळ्या देशांतून हिंडून उत्तम राज्यकारभाराचीं आद्य तत्त्वे स्मजून घेत होता. असा मुत्सद्दी युरोपांत मोकळा राहणें सुलतानास धोक्याचें वाटून त्यानें कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप दर्शवून त्यास परत बोलावलें व सीरियाच्या सुभेदारीवर त्याची रवानगी केली. यानंतर अबदुल अझीझच्या खुनाचा आरोप त्याजवर ठेऊन व त्याच्या चौकशीचा फास करून त्यास अरबस्थानांतील एका किल्ल्यांत कोडून ठेवण्यांत आलें. पुढें तीन वर्षांनीं त्याचा खून झाला आणि त्याचें मुंडकें सुलतानाच्या दर्शनास आलें ! मिधात मारला गेल्यावर त्याची सनदशीर योजना अंशतः अमलांत आणून जनतेची गेलेली सद्गुणभूति सुलतानानें परत मिळविली. मिधातच्या योजनेप्रमाणें त्यानें पार्लमेंट भरविलें, पण तें पार्लमेंट आपल्या मर्जीबाहेर वागूं नये असाहि हुक्म ठेवला. तथापि पार्लमेंटांतील कितीक सभासदांनी आपला

स्वतंत्र बाणा सोडला नाही. पुढे १८७८ त काही तरी ढोंग करून त्याने हेहि पार्लमेंट रद्द केलें व १९०८ पर्यंत एकव्यानेच धिंगाणा घातला.

॥ अबदुल हमीद गादीवर बसला, त्यावेळीं सर्व बाल्कन राष्ट्रे तुर्की सत्तेखालून निसटून गेलीं होती. १८२७ सालीं ग्रीक, १८६७ मध्ये रुमानिया, १८७० त बल्गेरिया स्वतंत्र झाला होता आणि सर्व्हिया स्वातंत्र होण्याच्या मार्गांत होता. युरोपांत मॅसिडोनिया व थ्रेस एवढ्याच प्रांतांवर सुलतानाचा अंमल अस्तित्वांत असून अशियाखंडांत मात्र ईजिप्तशिवाय करून अनातोलिया, आर्मेनिया, सीरिया, मेसापोटेमिया व अरबस्थान हे देश अद्यापि त्याच्या राज्यांतच मोडत होते. एवढा प्रदेश तरी हातचा न गमावणें एवढेंच सुलतानाचें कर्तव्य होतें. सुलतान अब्दुल हमीद व सुशिक्षित तुर्क लोक यांची एवढ्या बाबतींत एकवाक्यता असली, तरी सदर प्रदेश राखण्याचे मार्ग मात्र उभयतांचे एक नव्हते. अबदुल हमीद याच्या अंगां सुलतान व खलिफा या दोन्ही अधिकारांचा अहंकार पूर्णपणें बाणून राहिला होता, आपल्या सुलतानी सत्तेस अणुमात्रहि धक्का पोचूं देण्यास तो तयार नव्हता. सुलतानाची सत्ता आहे तशी अनियंत्रित राखण्यांतच प्रजाजनांचें हित आहे असें तो भासवीत असे. बाल्कन राष्ट्रे आपल्या ख्रिस्ती धर्माची ऐट मारून बळ्या युरोपियन राष्ट्रांच्या मदतीने स्वतंत्र झाल्याबद्दल ख्रिस्त्यांचा तो मनापासून द्वेष करीत होता, तर खिलाफतीचें स्तोम माजवून जगांतील सर्व मुसलमानी देशांनीं एक व्हावें व आपल्यास मानावें अशी त्याची इच्छा होती. धर्माच्या नांवाखालीं सर्व मुसलमानांचा संघ बनवावा व त्याचा राजकीय उपयोग करून सर्व मुसलमान देशांनीं आपलें कल्याण साधावें हें धोरण त्यानें आपल्या मनश्चक्षुसमोर धरलें होतें व हें साधण्याकरितां जुन्या सुलतानांनीं ख्रिस्ती प्रजेस दिलेले हक्क व परदेशीय युरोपियन व्यापाऱ्यांस मिळालेल्या सवलतीहि काढून घेण्यास त्यास हरकत वाटत नव्हती.

अबदुल हमीद यांचें हें धोरण सुशिक्षित तुर्कांसच काय पण कोणा समंजस तिन्हइतासहि पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. मुसलमानी, ख्रिस्ती व 'कुद्दी' या तिन्ही धर्मांच्या अनुयायांस जर एकाच साम्राज्यांत

नांदावयाचें तर त्यांत मुसलमानी धर्माचा वरचष्मा सर्वांवर लादूं पहाण्यांत शहाणपण तें कोणतें ? धार्मिक बाबतींत परमतासहिष्णुता व राजकारणांत समानता या दोन तत्त्वांचा अंगीकार करणें अपरिहार्य होतें. परधर्मीयांस वागविण्याची ही तच्चा ठरल्यानंतर सुलतानाकडे असलेली अनियंत्रित सत्ता पूर्ववत् चालू ठेवावयाची कीं काय हा प्रश्न तुर्की मुसलमानांस महत्त्वाचा होता. राजनीति सुलतानाच्या लहरीवर राहूं देण्यांत मुसलमानांचाहि निभाव नव्हता. तुर्कस्थानची युरोपियन राष्ट्रांच्या भिंतीस भित लागून राहिली असतां, तुर्की साम्राज्य सुधारणेंत कोरडेंच्या कोरडें राहिलें याचें एक कारण म्हणजे सुलतानांचा एकतंत्री अंमल हें होय. सुलतान खलिफा होता हा आणखी एक अडथळा होय. शिक्षण हें मुसलमानांत पूर्वीपासून धर्माचें एक अंग समजलें जात असून त्यांत आधुनिक पद्धतीवर सुधारणा करणें उलेमा अधर्म मानीत व सुलतानासहि आपल्या खिलाफतीची इश्ट व मान्यता बहुजनसमाजांत अबाधित राखण्याकरितां उलेमांच्या दुराग्रहापुढें मान तुकवावी लागत होती. सुशिक्षित तुर्क पॅरिस व लंडन येथील ज्ञानामृत प्राशन करून व युरोपची मोकळी हवा खाऊन आले असल्यामुळे सुलतानाच्या सत्तेस सनदशीर नियंत्रण घालून धर्मभेद विसरून सर्वास सारखे राजकीय हक्क व धार्मिक स्वातंत्र्य दिल्यावाचून आपलें साम्राज्य जिवंत राहावयाचें नाहीं व त्याचा उद्धार व्हावयाचा नाहीं अशी त्यांची बालंबाल खात्री पटली होती. सर्व मुसलमानी देशांनीं एक होऊन ख्रिस्ती युरोपियन राष्ट्रांस टक्कर देण्याची अब्दुल हमीद याची कल्पना होती. पण ती अमलांत आणण्याची वेळ कंठ्यांच निघून गेली होती. युरोपियन राष्ट्रे इतकीं दुर्बल व मागासलेली असतां आपल्या राज्यांत कोट्यावधि ख्रिस्ती प्रजा आहे. इकडे दुर्लक्ष करून पॅन इस्लामिझमची तळी उचलणें म्हणजे साम्राज्याचें मरण ओढवणें होय, अशीच सर्व सुशिक्षित तुर्कांची ठाम समजूत होती. याच सुशिक्षित तुर्कांतून पुढें तरुण तुर्क हा पक्ष लवकरच निर्माण झाला. ते धर्म-लंड नव्हते, पण धर्मवेडेहि नव्हते. सुलतानांची सत्ता कमी होऊन देशास सनदशीर राज्यपद्धति मिळणें यांत त्यांच्या मते धर्मबाह्य कांहींच

नव्हेंतें. इस्लाम मुळांत स्वतंत्र व लोकमतवादी आहे व त्यास जुलूम आणि अनाचार खपत नाही असेंच ते प्रतिपादीत.

दोघांच्या धोरणामधील फरक उभयतांसाहि नडला. सुलतानी सत्तेस आळा बसून लोकमतानुवर्ती राज्यपद्धति अमलांत यावी एवढीच तरुण तुर्कांची पहिली मागणी होती. पण अनियंत्रित सत्तेस सोकावलेल्या सुलतानानें तरुण तुर्कांच्या चळवळीवर राजद्रोहाचा छाप मारून त्यांचा छळ आरंभिला. काल सुलतानापेक्षां तरुण तुर्कांसच अनुकूल होता. सुलतानास आधार काय तो धर्मगुरु व बहुजनसमाज यांचा. अबदुल अझीझ यास पदच्युत करण्यास शेख उल् इस्लाम या संस्थेनें अनुमति देऊन तरुण तुर्कांच्या अंगीकृत कार्यास एक प्रकारें आशीर्वादच दिला होता. रहाता राहिला बहुजनसमाज, पण तो अक्षरशत्रू हे ता व तो तसाच ठेवल्यास आपली आज्ञा शिरसाबंध मानील असें सुलतान मनांत मांडे खात होता. सुलतानानें न्यायाची पद्धति, पोलिसचा बंदोबस्त आणि अधिकाऱ्यांचें वर्तन चोख ठेवण्याचा आपल्याकडून प्रयत्न केला असता, तर तुर्कस्थानांतील प्राकृत जनांनीं त्याचीच बाजू राखली असती, परंतु न्यायाधीश पैसे खात, पोलीसच चोऱ्या करीत आणि इतर अधिकारी पगार वेळेवर व भरपूर मिळत नसल्यामुळें प्रजेवर चरत. गरिबांवर कराचा बीजा बिनचूक बसे आणि श्रीमंतास लाचानें तो अचूक टाळतां येई. त्या योगानें रयत एकंदरीत नाराजच होती. तथापि याहि दोषाचें खापर सुलतानाच्या मार्यां न फोडतां मंत्रिमंडळ व अधिकारी वर्ग यासच बोट लावून तो स्वस्थ बसे. परंतु राज्यकारभारांतील अव्यवस्थेची मालिका सुलतानापर्यंत नेऊन भिडविण्यास त्यासहि तसेंच जबरदस्त कारण घडलें. आंतील असंतोष व बाहेरील परचक यांपासून राज्याचें रक्षण करण्याकरितां सुलतानानें आपल्या सैन्याची सुधारणा चालविली होती. सैन्यावरील कामदार जर्मनींतून लष्करी शिक्षण देऊन तरबेज करून आणिले होते आणि त्याखरीज लष्करी शिक्षणाच्या शाळाहि त्यानें ठिकठिकाणीं घातल्या होत्या. अधिकारी मग तो सुशिक्षित न्हटला कीं आपला द्वेषाच असला पाहिजे, असा सुलतानानें आपला ग्रह करून घेतला होता. अशा प्रकारचे लष्करी कामदार व त्या-

च्या तालमीत तयार झालेली सेना सुलतान हेज्ज व येमेनसारख्या दूर देशांत बंडे मोडण्यास पाठवून देई व अक्षरशः तोंडाचवळ बाळगी. दूर देशी गेलेल्या सैन्याची ना नीट कपडा, ना अन्न, ना पैसा अशी अनास्था असे. लढाईत जखमी झाले त्यांस सरकारी खर्चानें व व्यवस्थेनें स्वदेशी पोचतेहि करण्यांत येत नसे. परकीयांच्या जहाजांवरून ते स्वदेशी गेल्यानंतर त्यांचें एकच दैन्य अनेक जिव्हांनीं असतोषाच्या ज्वाला शेतकऱ्यांच्या झोंपड्यांतूनहि पसरून देत असे. खिस्ती लोकांस पळटणीत मज्जाव असल्यामुळे सैन्यांत सारा भरणा मुसलमानांचाच होता. अशा सीतीनें दुःखानें व जुलमानें गांजलेला शेतकरी वर्ग तरुण तुर्कांच्या हातीं अचानक लागला. सुशिक्षित अधिकारीवर्ग तर त्यांस आतून अनुकूलच होता.

तरुण तुर्कांचें वजन धर्मसंस्था व मरीब रयत खाकर वाढत चाललेले पाहून तरुण तुर्कांस छळण्याचा उपक्रम सुलतानानें आरंभला. सत्प्रचाराची मुख्य साधनें व्याख्यान, छापखाना, टाइपरायटर व टेलिफोन हीं होत. तुर्कस्थानांत बाहेरून येणाऱ्या छापखाना मजकुरावर सरकारास तपासणी बसली. आंखल तत्त्वज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे पुस्तक कोणाप्रार्थी सांपडलें कीं त्यास तुरुंग पहावा लागे. नाटकगृहांत हॅम्लेट ब्राह्मकास बंदी झाली, सुशिक्षित तुर्कांच्या घरांच्या शब्दांच्या होळें लागाव्या, सभा संपल्या व तनिचार मित्रांस एकत्र जमून विचार करणें धोक्याचें ठरलें. तुर्कांस कोणास मेजवातीस बोलवावयाचें तस त्यास अधिकार्यांची परवानगी पाहिजे असे. मुक्त हेरांचें जाळें पसरून कोणीहि हेर हळ्या त्या माणसावर हवा तो आळ घेऊन पैसे उकळी. एक हेर दुसऱ्या हेरावर, एक मंत्री दुसऱ्या मंत्र्यावर, नोकर यज्ञमानावर व मित्र मित्रावर टेहळणी ठेवी. सुलतानाचे हे जेथें जेथें परदेशी देशभक्त तुर्काज्जळून राहिले होते, तेथें तेथें त्यांवर टेहळणी करण्यास गेले होते. हेरमिस्त्रिय दरसाल वीस लक्ष पाँडांत सरकारी खर्च येव असे. टेलिफोन व टाइपरायटर यांसहि तुर्कस्थानांत बंदी नव्हता. तुर्कस्थानच्या हद्दींत परराष्ट्रीय पोस्टे होत्या. त्यांतून तरुण तुर्कांचा परदेशांशीं पत्रव्यवहार होत असे, अशा वहिमावरून सुलतान

तरुण तुर्क व राजक्रान्ति

बलाशक टपाल फोडून पहात असे आणि मागाहून त्या त्या राष्ट्रांची माफी मागण्यासहि लाजत नसे.

चोहोंकडून गळचेपी होऊं लागल्यावर स्वदेशांत राहून चळवळ करण्याचा मार्ग बहुतेक खुंटल्यामुळें बऱ्याच तरुणांनीं देशांतर केलें. स्वेच्छेनें हद्दपार झालेल्या या तरुणांचीं व परेच्छेनें हद्दपारीवर रवाना झालेल्या देशभक्तांची संख्या अजमासें एक लाखापर्यंत होती. स्वित्सरलंडमधील जिनीवा शहर अलीकडे कैक वर्षे पृथ्वीच्या पाठीवरील अराजकांचें व क्रांतिकारकांचें माहेरघरच होऊन राहिलें आहे. या शहरीं १८९१ सालीं कांहीं हद्दपार तुर्क रहावयास आले व तेथें त्यांनीं ऐक्यप्रगतिसंघ स्थापन केला. संघानें आपलें ध्येय सुशिक्षित तुर्कांनीं त्यापूर्वीं प्रतिपादिलेल्या मतांहून भिन्न नव्हतें. तुर्कस्थानची राजकीय स्थिति परकीय राष्ट्रांच्या मदतीनें बाहेरून न सुधारतां आंतून आपल्याच प्रयत्नानें सुधारणें सुशिक्षित वर्ग व बहुजनसमाज यांच्या साहाय्यानें सुलतानावर दडपण घालून त्याजकडून सनदशीर राजकीय हक्क मिळविणें व सुलतानाच्या सत्तेस मर्यादा घालणें हा संघाचा कार्यक्रम ठरत होता. संघ थोड्याच दिवसांत जिनीवाहून पॅरिस येथें आला. पॅरिसमध्ये संघाचें बळ बरेच वाढलें व त्याच्या कार्याचा व्यापहि वाढला. संघापार्शीं परदेशांत पुरेसा पैसा नव्हता, तो तुर्कस्थानांतील त्यांच्या देशाभिमानी बांधवांनीं पुराविला. सुलतानाच्या राज्यकारभारांतील दोष वेशीवर टांगणें आणि त्या मजकुराचे कागदपत्र गुप्तपणें तुर्कस्थानांत पाठवून देणें हीं दोन कामे मोठ्या प्रमाणावर बिनबोमाट होऊं लागलीं. संघाचे हस्तक कान्स्टांटिनोपलमध्ये असत. ते पॅरिसहून आलेलीं पत्रकें शहरभर रातोरात भिंतीस चिकटवत व अशा रीतीनें पॅरिसमधील संघाची कामगिरी व त्यासमवेत क्रांतीचाहि राजरोस उपदेश तुर्कांच्या कानावर घालीत. तुर्कस्थानांतील बहुजनसमाजास कार्याचें स्वरूप, त्याचे परिणाम, युक्तायुक्तता व स्वतःचें कर्तव्य समजण्यास या प्रसिद्धिपत्रकांचा फारच उपयोग झाला.

तरुण तुर्कांनीं तुर्कस्थानांतील धार्मिक व शेतकरी मुसलमानांचें मन आपल्याकडे बरेच बळवून घेतलें होतें. परंतु याहिपेक्षा त्यांस बिकट

अडचण होती ती आर्मीनियन, बल्गेरियन, ग्रीक, व सर्बियन यांस आपली कार्यपद्धति पटवून देण्याची. बल्गेरिया, ग्रीस, सर्बिया हे देश आतांपर्यंत स्वतंत्र झालेलेच होते. तरी पण हे देश स्वतंत्र होऊन युरोपांत जो मॅसिडोनिया व थ्रेस हा मुलूख तुर्कांच्या राज्यांत राहिला त्यांत वरील जातींचे लोक अद्यापि रहात होतेच. हाहि मुख्य छिनावून घेऊन तुर्कांस पांचशें वर्षांच्या अमलानंतर युरोपांतून ऐनजिनसी मार्मोरा समुद्रापलीकडे फेकून देण्याचेहि युरोपियन राष्ट्रांचे बेत चालूच होते. १८९० मध्ये रशियाच्या नचिथावणीवरून बंड केल्यामुळे आर्मीनियनांची कत्तल झाली होती व १९०३ मध्ये मॅसिडोनियांत बल्गेरियनांचें झालेलें बंडहि तुर्कांनी कत्तल करूनच मोडलें. रशिया व इंग्लंड यांनी या गोष्टीचा बराच गवगवा केला होता. रशिया, इराण, व तुर्कस्थान यांनी बृहन्आर्मीनिया पूर्वीच वाटून घेतला असून त्यापैकी तुर्कस्थानच्या वाटणीस आलेल्या आर्मीनियांत ख्रिस्त्यांपेक्षां मुसलमानच संख्येनें अधिक होते. रशिया व तुर्कस्थान यांतील कोणा एकाचें स्वामित्व जर पत्कारावयाचें तर तुर्कस्थानचेंच काय वाईट ? आणि संख्येवरून देश कोणत्या जातीचा हें ठरवावयाचें तर आर्मीनिया हा मुसलमानांचा ठरून त्यास तुर्की अमलाखालीच अखेर रहावें लागणार हें दिसतच होतें. तथापि रशियाच्या मुलथापांनीं प्रारंभी फसलेले आर्मीनियन स्वतंत्र होण्याची चळवळ करीत होतेच. त्यांचे कांति कारक पुढारी पॅरिसमध्येच तळ देऊन होते. त्यांची व तरुण तुर्कांची गांठ पडली व सर्वांस सारखें वागविण्याचें आणि जात व धर्म राजकीय व्यवहारांत न मानण्याचें तुर्कांचें ध्येय आर्मीनियनांस पटून ते तरुण तुर्कांस १९०३ मध्ये सामील झाले. यहूद्यांचा कैवार घ्यावा असें त्यांच्या धर्मबंधूंचें स्वतंत्र राष्ट्र एकहि नाहीं व पॅलेस्टाईन खेरीज त्यांस देशहि नाहीं, अशा अडचणींत यहूद्यांनीं तरुण तुर्कांच्या संघाचाच आश्रय केला.

आतां फक्त मॅसिडोनियांत राहाणारे बल्गेरियन, ग्रीक व सर्बियन यांची तेवढी समजूत घालावयाची राहिली व तेंच काम मोठें बिकट होतें. ग्रीस, सर्बिया व बल्गेरिया हे त्यांचे स्वदेश स्वतंत्र झाले होते व या देशांच्या देशांतून बंड करणारे त्यांस पोसाहन व साहाय्य मिळत

असे. परंतु प्रत्यक्ष त्यांजकरितां शस्त्र उपसण्याची त्यांच्यापैकीं एकाच्याहि अंगांत अद्यापि ताकद नव्हती. वस्तीहि अशा संकीर्ण कीं, मॅसिडोनिया किंवा थ्रेस हा प्रांत एकट्या ग्रीकांचा, सर्बियनांचा कीं बल्गेरियनांचा हें ठरविणें मुष्किलीचें होतें. तीन देशांपैकीं कोणचाहि देश त्याचा ताबा घेऊं म्हणेल तर बाकीचे देश त्यांस भंडावून सोडीत. या छोट्या राष्ट्रांची अडचण या युक्तिवादानें मिटल्यानंतर मोठ्या राष्ट्रांच्या मदतीचा प्रश्न काय तसे उरतो. तोहि मोठ्या चातुर्यानें त्यांनीं सोडविला. प्रबळ युरोपियन राष्ट्रांच्या मदतीवर बसण्यांत तात्पर्य नाहीं. त्या राष्ट्रांची परस्परांशीं स्पर्धा व मत्सर आहे. त्यांनीं मदत केली तरी ते स्वतःचें हित साधतील. मॅसिडोनियांतील लोक ख्रिस्ती आहेत, म्हणून ते त्यांच्या राजकीय आकांक्षा तृप्त करतील असें नाहीं. त्यांच्या नादीं लागून तुर्की साम्राज्यांतून फटकून निघण्याच्या विचारापेक्षां साम्राज्यांत राहूनच तुर्कीच्या बरोबरीनें आपण राजकीय हक्क मिळवावे हा फायदेशीर विचार त्यांच्या हळूहळू गर्भी स्तरला व त्यांच्या स्वातंत्र्यार्थ स्थापन झालेल्या पॅरिसमधील कमिठ्या बिचकृत व थबकृत तरुण तुर्कपक्षास मिळाल्या.

डिसेंबर १९०७ मध्ये तुर्क क्रांतिकारकांनीं पॅरिस शहरीं आपली काँग्रेस मंजुरिली. तिलां अर्मीनियन, बल्गेरियन, यहूदी, आरब, आल्बानियन इत्यादि कमिठ्यांचे सभासद व तरुण तुर्कीच्या ऐक्य-प्रगतिसंघाचे सभासद हजर होते. काँग्रेसमध्ये (१) सुलतान अबदुल हमीद यास काढून टाकणें, (२) इस्लामी साम्राज्य राखणें (३) सर्व जातींस एकच कायदा लागू करणें, हे ठराव पास झाले.

वरील काँग्रेस भरण्यापूर्वीं एक वर्ष ऐक्य-प्रगतिसंघानें पॅरिस सौडलें व मॅसिडोनियांतील सॅलोनिक्का शहरीं ठाणें दिलें. या सुमारास मॅसिडोनियांतील रशिया व ऑस्ट्रिया यांचें राजकारण बहुतेक शिजत आलें होतें. त्यांना हवीं तशीं अंदाधुंदी तेथें माजून राहिली होती. खुनी राजकीय टाक्या प्रांतभर फिरत होत्या व या प्रांतांत शांतता व सुव्यवस्था आपल्याच्यानें ठेकवत नाहीं अशी लोच्छनास्पद देबुली तुर्की सरकाराचें दिव्यासाख्येचें होती. कारण त्या प्रांताचा मुलकी काबज मार पाहण्याचें व

बंदीवस्त राखण्याचे अधिकारपत्र (मॅन्डेट) तुर्की सरकारास मिळालेहि होते. त्यांनी शांतता व सुख्यवस्था ठेवण्याचे दूरचे राहून त्याति अधिकच बरेबडा माजविला आणि तो अशाकरिता की, तुर्कीचा यात्किचित्हि अधिकार त्या प्रांतावर जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत शांतता प्रस्थापित होणे अशक्य-श्रम्य होय असे सांगावयास सांपडून सदर प्रांत आपणास मिळावा.

मॅसिडोनियांत सैन्य तुर्कीचे होते व पोलिस परराष्ट्रांचे होते. तुर्की सैन्य सदर प्रांती असून त्याच्या हातून बंडाळी मोडू नये, एवढ्या पुरता परराष्ट्रांचा तुर्क सरकारावरील आक्षेप दिसण्यांत वाजवी होता. परंतु अंदरकी बात वेगळीच होती. सैन्यावरील अमलदार तरुण, सुशिक्षित, परकीय जर्मन वगैरे वरिष्ठांच्या हाताखाली लष्करी शिक्षण संपादिलेले होते. त्यांस वेळेवर घड कपडा मिळत नव्हता, कीं खावयास पोटभर अन्न नव्हते. उलट पक्षी परराष्ट्रांतील पोलिस व्यवस्थित, झोंकदार, पगाराचे पैसे वाळगून व खाऊन पिऊन सुखी होते. त्यांच्या व स्वतःच्या स्थितीतील फरक पाहून तर तुर्की सैन्याच्या अंगाचा तित्ळपापड होई व त्यांस तरुण तुर्कांच्या चळवळीविषयी सहजच सहानुभूति वाट. असले सैन्य क्रांति-कारकांस त्वरित बंश होण्यासारखे होते. प्रजेत ग्रीक, बल्गेरियन व सर्बियन अशी तिसड होती. बल्गेरियन लोकांस स्वतःचा धार्मिक पंथ वेगळा हवा असता त्याजवर ग्रीक पंथाची सत्ता लादलेली होती. त्या पंथापासून ते फुटून निघू लागतांच उभयतांच आपसांत तेंड लागले. आणि शेजारच्या ग्रीस व बल्गेरियाच्या फिसालतीने या तेंड्याचे खुनांत व एक-मेकांची खेडी जाळण्यांत पर्यवसान झाले. परंतु शांतताप्रिय सामान्य जनांस या उपाधीचा बीट आला असल्यामुळे त्यांसहि तरुण तुर्क पक्षाची कार्यपद्धति पसंत पडली.

धामधुमीच्या अनुकूल अडगळीत तरुण तुर्कांना आपल्या संघाचे ठाणे देण इष्ट व सोयीचे वाटले व त्यांनी सॅलोनिका हे शहर आपले केंद्र बनविले. सॅलोनिकांत ग्रीक, यहूदी, अल्बानियन बल्गेरियन व स्लॅव्ह-दख्खन लोक रहातात. ते भिन्न भाषा बोलतात व भिन्न वेध धारण करतात. अशा बंधनाळी लोकांच्या आदेशास पोरनेस बदलून गुप्तपणाने काम

राखणें फार सोंपें होतें. १९०६ सालीं सॅलोनिकास येऊन राहिल्यावर क्रांतिकारकांनीं फ्रॅमिसनरी नांवाचें मंडळ स्थापन केलें व त्याच्या शाखा मॅसिडोनियांतील स्कुटारी, मोनॅस्टीर व जानीना या गांवीं निघाल्या. मंडळाचे लष्करी अधिकारी, जमीनदार, प्रोफेसर, वकील, डॉक्टर व उलेमा हे विभिन्न धंद्याचे व पेशाचे, प्रतिष्ठित, विचारी व विद्वान लोक सभासद झाले. ते सर्व स्वार्थत्यागी व देशाभिमानी होते. अशा गृहस्थांची नीट ओळख पटली व त्यांच्या स्वभावाविषयीं खात्री झाली, म्हणजे क्रांतिकारकांच्या गुप्त समेत त्यांस प्रविष्ट करावयाचें अशी संघाचीं दोन प्रकारचीं कामें असत. युक्तिवाद, खल व मोहबत या उपायांनीं तुर्की जनतेतील सर्व वर्गांतून अनुयायी मिळविणें हें एक आणि विशेष खात्रीच्या माणसास संघाचे सभासद बनविणें हें दुसरें. संघाचा सभासद करण्याची युक्ति अशी असे. संघाच्या जुन्या सभासदांनं आपला मित्र देशाभिमानी, सदाचरणी व जुलमास चिडलेला आहे, असें पाहून त्याची गांठ ध्यावी, त्याचा ठाव पहावा व नंतर त्यास म्हणावें 'मित्रा मला तुजपाशीं एक गोष्ट बोलावयाची आहे. ती तूं कोणापाशीं शपथपूर्वक फोडणार नसशील तर तुला सांगतों.' त्यानं शपथ वाहिली म्हणजे त्यास गुप्त संघाची माहिती, तिचा सध्याची राज्यपद्धति मोडण्याचा हेतु, सभासद होणारावरील, जबाबदारी व त्याची खुषी, इतकें झाल्यावर या गोष्टी तितक्याच ठेवावयाच्या. पुढें एके दिवशीं दोघा दूतांनीं या नव्या उमेदवारास भेटावें, त्यास त्याच्या सभासद मित्रांची ओळख द्यावी, एकांतीं घेऊन जावें, त्याचे डोळे बांधावे, व तेथून एखाद्या रिकाम्या घरांत किंवा अरण्यांत घेऊन जावें. तेथें नेल्यावर त्यास डोळे बांधून उभें करावें, दोघा उत्कृष्ट वाक्पटूंनीं देशाच्या दीन स्थितीचें भेसूर चित्र त्याजपुढें रंगवावें; उस्मानी साम्राज्याचा अंमल कसा नासला आहे, राजवाड्यांतील हेरांपासून कसा त्रास पोचत आहे, यासाठीं तुर्कस्थानास स्वतंत्र करणें हें जातिवंत तुर्कांचें कसें कर्तव्य ठरतें, याची जळजळीत शब्दांनीं फोड करावी. हें भाषण इतकें मर्मभेदक असे कीं, तें ऐकून उमेदवाराच्या डोळ्यांतून टपटप्प अश्रूंच गळीवें. यानंतर गुप्तपणा राखण्याची, इमान बाळगण्याची

व कमिटीचे हुकुम बिनशर्त पाळण्याची शपथ कुराण व कृपाण यांवर हात ठेवून घेण्यांत येई. शपथविधि आटोपून डोळे सोडल्यावरहि त्यास आपणाभोवती बुरखा घेतलेलीं पांच माणसें आहेत एवढेंच फक्त समजे. सुलतानाचे हेर सर्वत्र कसे पसरले आहेत, त्यांतील कांहीं हेर संघांत असण्याचा संभव कसा आहे, यासाठीं गुप्तपणा राखणें कसे जरूर आहे, एकमेकांची ओळख होऊ न देणें कां भाग आहे, सभासदांचीं कर्तव्ये कोणतीं, कुराणाची शपथ घेतल्यामुळें तुर्कस्थान बंधमुक्त होईपर्यंत कार्य चालविणें कसे जरूर आहे, जगांत जेथे पाठवण्यांत येईल तेथे कसे गेलें पाहिजे, व प्रसंग पडल्यास आपल्या भावाचाहि वध कसा करावा लागेल, हें त्यास पुन्हां समजावून सांगण्यांत येई. इतकें झाल्यावर त्याचे डोळे पुन्हां बांधून त्यास दूत घेऊन जात.

नव्या सभासदांस कांहीं महिने हंगामी समजण्यांत येई. त्याला गुप्तपणें हुकुम येऊन पोचत व ते त्याला पाळावे लागत. त्याच्या इमानाची जबाबदारी त्याच्या मित्रावर असे. तो इमानास न जागला तर त्याच्या शिरच्छेदाची कामगिरी त्याच्या मित्राकडेच येई. तो विश्वासू आहे असे अनुभवाअंतीं ठरलें म्हणजे ते पूर्वीचे दूत त्यास गुप्त संघाच्या बैठकीस घेऊन जात आणि पूर्वीप्रमाणें त्यावर आणखी संस्कार झाल्यावर संघाच्या अनेक पथकांपैकीं एकांत त्यास दाखल करून घेण्यांत येई. प्रत्येक पथकांत दीडशे सभासद असत. पण या नव्या सभासदाच्या ओळखीचे चारच होत. या ऐक्य-प्रगति-संघास कायमचा अध्यक्ष नसे. सर्व सभासदांचा दर्जा सारखा. दरसाल नवा चेअरमन निवडून घ्यावयाचा. प्रत्येक पथकांतील पांच सभासदांचा एक गट असे. पथकाच्या प्रत्येक पंचकांतील एका इसमाची दुसऱ्या पथकाशीं साखळी जोडलेली असे. अशा प्रकारचे सभासद एकत्र्या मॅसिडोनियांत पंधरा हजार होते. सर्व धर्मांतील लोकांशीं संभाषण करून आपल्या मताचा प्रसार करण्याचें नाजूक व जोखमीचें काम सभासदांकडे असे. तें करीत असतां पुष्कळ इसम हेरांच्या सांगण्यावरून पकडले गेल्यास त्यांस फांशीची किंवा इतर जबर शिक्षा सोसावी लागे. प्रथम त्यांस लालच दाखवून बातमी काढून

घेण्याची स्वरूपट होई. पण लालचीस न बघल्यास चौदावें स्तन हि दाखविण्यांत येई. पण असें असतां सभासदानें विश्वासघात केल्याचें एकाहि उदाहरण घडलें नाहीं.

संघाची तयारी मोठी होती. संघाचा खर्च सभासदांच्या वर्गणीवर व श्रीमंतांच्या देणग्यांवर चालत असे. दारुगोळा व हत्यारें गुप्तपणें खरेदी करण्यांत येत. संघाचें कार्य करीत असतां प्राणास मुक्त किंवा शिक्षेवर जात अशा सभासदांच्या कुटुंबांस वार्षिक नेमणूक मिळे. बातम्या तारनें किंवा टपालनें पोचविणें धोक्याचें असल्यामुळे बातमीदार सभासद वेषांतर करून निरोप नेत. गुप्त हेरांनीं सरकारी हेरांवरहि मात करावी. ज्यांस सुलतानाकडून हेराचा पगार मिळे, त्यांपैकीं कित्येक संघाचे विश्वासू बातमीदार असत. सभासदांत सरकारी नोकरहि होते. मुल्की खातें, पोस्ट खातें, तार खातें, जकात खातें, युद्ध खातें हीं सर्व खातें सभासदांनीं व्यापलीं होती. यामुळे सरकारी पत्रव्यवहार फोडणें, राजवाड्यांतील गुप्त कारस्थानें जाणणें यः गोष्टी संघास सहज साधत. त्यांचे हेर तुर्क सरकारच्या परदेशांतील वकिलांतूनहि होते. यमुसिबाय साऱ्या साम्राज्यभर संघाच्या क्रांतिकारक मतांचा फैलाव करण्यास असंख्य माणसें होती. सरकारास कर कां देऊं नये, क्रांतिकारक चळवळ कशी न्याय्य आहे, तिजविरुद्ध शास्त्र उभारण्याचा सुलतानानें हुकूम सोडला तरी तो कां मानूं नये, हें तीं माणसें सांगत. कित्येक तुर्क अधिकारी वेषांतर करून व स्वतः स्वतः जवाहिर, सरबतें, त्रिडीकाडी विकत हिंडून शेतकऱ्यांच्या शोषकांतून व शिपायांच्या कोठड्यांतून प्रवेश करून घेत व त्यांस क्रांतिकारक हस्तपत्रके, व चोपडी वाढीत. एका प्रसिद्ध अधिकाऱ्यानें बमदाद येथें न्हाव्याचें दुकान घातलें होतें, व त्यांत बसून तो आपल्या गिऱ्याइकांसा क्रांतिकारकांच्या कल्पना समजावून देत असे. नुस्तीस व अनातोल्यामध्यें हद्दमरदस असातां दीड वर्षे पर्यंत फेरिबाल्याच्या घडा करून वेष्टले. पलंगी, मिर्बेकी, खेत, लकरी, अशियाच्या व शिमायाच्या मजसूर त्यांचे क्रांतिकारक पक्षे इतकीं वेष्टावून, तिनिली, की, मंगिरेलियांतील क्रांतिकारकांचें बंड सोडण्यास

मुलतानानें अनातोलियांत सैन्य पाठविलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या दोस्तांवर शस्त्र उगारण्याचें नाकारलें तुर्कस्थानांत स्त्रियांस मोठ्या आदबीनें वाग-विण्यांत येतें, या सवलतीचा फायदा घेऊन निरोप व कागदपत्र पोच-विण्याचें नाजूक काम कित्येकदां स्त्रिया करीत. कमिटींतील एका सभा-सदाच्या बायकोस डोळ्यावर न येतां दुसऱ्या सभासदाच्या बायकोकडे चिट्ठीचपाटी किंवा निरोप घेऊन बिनधोक जातां येत असे.

तरुण तुर्कांनीं मॅसिडोनिया चांगला पोखरला. मुलकी अधिकाऱ्यांचा त्यांस आधार मिळाला. वरिष्ठ अधिकारी निरुपयोगी होते पण त्यांच्या हाताखालचे लष्करी अधिकारी सामील करून घेण्यांत आले. त्यांजकडून सैन्य फितविण्याची बिकट कामगिरी सोपी झाली. बल्गेरियन टोळ्यांचा पाठलाग करीत सैन्य फिरत असतां हे अधिकारी आपल्या फौजेच्या सभा आड बाजूस भरवून तिला संघाचे उद्देश स्पष्ट करून सांगत. ग्रेसमधील अधिकाऱ्यांची अशीच मदत होती. अनातोलियांतील शूर शेतकरी शिपा-यांची तयारी डॉ. नायझी बे व इतर अधिकारी करीत होते. अशा रीतीनें इस्तंबूलच्या सभोवारचा प्रदेश मुलतानास खावयास उठला.

बंडाची पूर्ण तयारी सन १९०९ मध्यें होईल अशी अटकळ होती. पण एक आंगंतुक संकट उद्भवल्यामुळें तो दिवस अलीकडे आणवा लागला. इंग्लंड व रशिया यांनीं आपलें सैन्य मॅसिडोनियांत पाठवून शांतता प्रस्थापित करण्याचें ठरविलें. ह्या सैन्याचें पाऊल मॅसिडोनियांत पडणें म्हणजे तरुण तुर्कांच्या मुळावर घाव बसणेंच होतें. या संकटाचा विचार करण्याकरितां ऐक्य-प्रगति-संघाच्या गुप्त सभा १९०८ च्या मे महिन्यांत सॅलोनिकास भरूं लागल्या. त्यांनीं पूर्ण विचार करून आपल्या संघाचें अस्तित्व युरोपियन राष्ट्रांस भासविण्याचें व मॅसिडोनियाची जिम्मा आम्ही घेण्यास तयार आहों असें त्यांस कळविण्याचें ठरविलें. त्यांनीं पुढीलप्रमाणें जाहीरनामा पाठविला. “मॅसिडोनियास सुखप्राप्ति व्हावी या उद्देशानें युरोपियन राष्ट्रे त्या प्रांती सुधारणा अमलांत आणणार आहेत. पण त्यास आमचें उलट उत्तर असें आहे कीं, युरोपचा हा हेतु आजवर साधला नाहीं. युरोपियन राष्ट्रांची ही ढवळाढवळ कायदेशीर नाहीं, नव्हे.

ती तुर्की साम्राज्यास अपायकारक आहे. आम्ही मुसलमान व ख्रिस्ती आतां एक झालों आहों. परकीयांच्या लांब्या कारभारांतून आमच्या देशांची सुटका करण्याचा आमचा निश्चय कायम झाला आहे. सध्यांच्या राज्यापासून आम्ही आपलें वैयक्तिक व राजकीय स्वातंत्र्य मिळाविणार आहों. इंग्लंड व रशिया यांनीं केलेला बेत शेवटास गेल्यास मॅसिडोनिया प्रांत तुर्की साम्राज्यांतून फुटून वेगळा होईल. आमच्या साम्राज्याचा घात करणारी ही योजना आम्ही कधींहि स्वीकारणार नाही. आम्ही आमचे नैसर्गिक हक्क मिळाविण्याचा हरप्रयत्न करूं." या जाहिरनाम्यास युरोपियन राष्ट्रांनीं उत्तर तर दिलें नाहींच, पण तीं तरुण तुर्कीच्या धाष्ट्याबद्दल गालांतल्या झालांत हसलीं मात्र असतील ! संघास धरचे शत्रू व दारचे शत्रू यांपासून आपला बचाव करून घ्यावयाचा असल्यामुळे त्यांचे कार्य किती अवघड होतें याची अटकळ बांधतां येईल.

ठरलेल्या मुदतीच्या आंत बंड उभारण्यास अनुकूल व प्रतिकूल अशीं दोन्ही प्रकारचीं कारणें होतीं. १९०८ च्या प्रारंभी मॅसिडोनियांतील सरकारी सैन्याची आतुरता वाढत चालली. क्रांतिकारकांचीं मते ऐकल्या. पासून तर त्यांस आपल्या हालअपेष्टा अधिकच असह्य वाटू लागल्या. त्यांनीं लष्करी कोड हातांत घेऊन त्याबरोबरीस आपली व्यवस्था सरकारी राखून लावून घेण्याचा निश्चय केला. पगाराच्या थकलेल्या बाकीचा त्यांनीं वरिष्ठांमार्गे लकडा लावला व योग्य तो पोटगी—भत्ता मिळण्याबद्दल हट्ट धरला. कफळक सरकाराकडून या मागण्या पुरविल्या जाईनात, तेव्हां सैन्यानें शिस्त मोडण्यास सुरुवात केली. हेदजजमध्ये जाण्याचा झालेला हुकूम त्यांनीं मानला नाहीं. इकडे तरुण तुर्कीची चळवळहि जोरावत होती. सैनिक व तरुण तुर्क यांचा एक जीव होणार अशा बेतांत दरबारानें संघाचा छडा लावण्याकरितां मॅसिडोनियांत एक कमिशन पाठविले. कमिशननें सर्वत्र हेर सोडले, धरपकडी केल्या, लालूच दाखविली. तरी संघाच्या सूत्रधारांचा पत्ता त्यास लागला नाहीं. फक्त मॅसिडोनियांत एक प्रबळ गुप्त मंडळ आहे व तेथील सैन्य सरकारास वेळेवर मदत करील असें वाटत नाहीं, एवढाच रिपोर्ट कमिशिनास करतां आला.

सरकारास आपलें अस्तित्व एकदाचें समजलें असल्यामुळें संघाची पाळेंमुळें खणून निघण्याच्या आधींच बंड उभारावें असें सूत्रधारांच्या मनानें घेतलें. या कार्मीं मुख्य पुढाकार नायझी बे या देशभक्तानें घेतला. ता. २८ जून १९०८ रोजीं नायझीन आपल्या प्रांती संघाच्या एका शाखेची सभा भरवून बंडाचा विचार ठाम ठरविला. बंड उभारण्यापूर्वी संघाच्या मुख्य कमिटीची मंजुरी मिळविणें जरूर होतें व ती मंजुरी दोन दिवसांत मिळाल्यावर त्या तारखेच्या पुढच्या शुक्रवारी म्हणजे ता. ३ जुलई रोजीं रेस्ना प्रांतांत बंडाचा बावटा उभारला.

नायझीबे ह्याचा जन्म एका मुसलमान घराण्यांत मोर्नेस्टीर व आफ्रिका या दोन शहरांमधील रेस्ना गांवीं झाला होता. हा प्रांत अत्यंत सुपकि व रमणीय आहे. फळाचे बाग, धान्याचीं शेते, गवताचीं कुरणें व अरण्यां यांनीं तो गजबजला आहे. सरोवरांनीं तर त्यांमि विशेषच शोभा आली आहे. नायझीस या प्रदेशाची बाळगणापासून माहिती व त्याचे खेड्यापाड्यांतून बाळमित्राहि फार. ऐन तारुण्यांत नायझी लष्करांत शिरला व त्यानें ग्रीकःलोकांविरूद्ध मोठी बहादुरी मिळविली. क्रांतीच्या पूर्वी पांच वर्षे याच प्रांतांतील धामधूम मोडण्याच्या कामावर सरकारनें त्याची नेमणूक केली होती. सदर प्रांतांमधील ख्रिस्ती व मुसलमान सुलतानांच्या जुलमी अमलास त्रासल्यामुळें दंगे होतात हें तो पूर्णपणें जाणून असल्यामुळें त्याचा हेतु लक्षांत घेऊन या दोन धर्मीयांत सलोखा जमवून आणण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. दंगेलोकांच्या टोळ्या एखाद्या गांवावर केव्हां धाड घालतील याचा नेम नसल्यामुळें गांवांचें रक्षण करणारी पथकें त्यानें ठिकठिकाणीं स्थापन केलीं. या योगानें तो दोन्ही धर्मांस प्रिय होता. रेस्ना प्रांतांत ख्रिस्त्योपक्षां मुसलमानांचीच वस्ती मोठी होती व त्यांची खेड्यांतून व शहरांतून जूट जमली होती. त्या बाजूस मुख्य डोंगराळ व झाडी दाट; तिच्यांत मुसलमानांच्या एखाद्या टोळीनें सरकारच्या सैन्यास गुंगवीत ठेवावयाचें म्हटलें तर शेतकऱ्यांच्या मदतीवर ही गोष्ट त्यांस कित्येक माहिने साध्य होती. या प्रांतीं इमानें इतबारे सरकारा नोकरी बजावीत असतां नायझीनें दारुगोळा व बांब जवळ बाळगणारे शेकडो लोक पकडून चौकशी

न करितां सरकारांत पाठवून दिले; पण बरीलः अधिकाऱ्यांनीं कित्येक गुन्हे-
गारांस सोडून दिलें व गरीब शेतकऱ्यांस मात्र शिक्षा ठोठावल्या. नायझी
सुलतानी अमलास आधीपासूनच विटला होता व ऐक्य-प्रगतिसंधाचा
सभासद पूर्वीच झाला होता; आणि संधाच्या कार्यावर नजर ठेवूनच तो
नोकरीवर असतां आपल्या प्रांताची तयारी करीत होता. इंग्लंड व रशिया
मॉसिडोनियास गिळंकृत करण्याच्या खटपटींत असतां सरकार स्वस्थ बसतें
याची नायझीस चीड आली.

आपल्या सवंगड्यांस बंडांस उद्युक्त करतांना त्यानें काढलेले
उद्गार उद्दीपक व स्फूर्तिदायक आहेत. तो म्हणाला—‘ रेस्ना गांवीं
बंडाचें निशाण उभें करावें. दोनशे इसमास लागेल इतका दारूगोळा,
काढतुसें, हत्यारें व पैसा मी पुरवितों. पण त्यांनीं मात्र कुटुंबावर व सुखा-
वर पाणी सोडलें पाहिजे. इतकेंहि करून आपल्या देशास स्वातंत्र्य न
मिळालें तर मरणापेक्षां अधिक सुखकर काय आहे ? भ्याडांचा व निघ
लोकांचा हा देश अशी तुर्कस्थानची सान्धा युरोपांत बदनामी होत आहे.
पण हें बंड करून आह्मी जगास असें दाखविणार आहों कीं, आह्मी
ख्रिस्त्यांवराहि प्रेम करतो, त्यांना समान लेखतो, त्यांच्या इज्जतीस स्वतः-
च्या इज्जतीप्रमाणें जपतो, त्यांच्या प्राणास स्वतःच्या प्राणासारखे मानतो-
हें बंड व्यक्तींविरुद्ध नाही, विशिष्ट अशा राज्यपद्धतीविरुद्ध आहे. हें
बंड स्वतंत्रता, समता, बंधुता यांच्या नांवानें होत आहे. मी आपल्या प्रिय
पत्नीस, बहिणीस आणि तिच्या पोरक्या पोरांस परगांवीं पाठवून देत आहे.
त्यांस माझा हा शेवटलाच निरोप. ’

नायझीचें हें आवेशयुक्त व कळकळीचें भाषण पुरें झालें नाहीं
तोंच, ‘ तुमच्या बरोबर आह्मीहि मरावयास तयार आहों ’ अशी
सर्वांनीं एकच गर्जना केली. नायझीनें याच सुमारास एका प्रासिद्ध बल्गे-
रियन ख्रिस्ती क्रांतिकाराच्या बायकोस बंडवाल्यांच्या हातून सोडवून
आणिलें, त्यामुळें तर ख्रिस्ती व मुसलमान या उभयतांसहि त्याच्या सद्दे-
तुंविषयीं शंका उरली नाहीं. बंडाच्या आदल्या रात्री नायझीनें सुलतानाचा
चोफ सेक्रेटरी, इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलिस व मॉनॅस्टॅरिचा

गव्हरनर यांस पुढीलप्रमाणें पत्रें पाठविलीं. ' हेराच्या कामावर अस-
लेले पाशा यांस मॅसिडोनियांतून कॉन्स्टांटिनोपलास स्पेशल ट्रेननें ताबड-
तोब परत पाठवावें, राष्ट्रास सदनशीर हक्क मिळावे, पार्लमेंट सभा तात्काळ
भरवावी. हें न होईल तर आम्ही सरकारास तसें करण्यास भाग पाडूं.
मग रक्तपाताची जबाबदारी मात्र आम्हावर रहाणार नाही. '

शुक्रवारचा दिवस उजाडला. रेस्ना येथें बंडाला सुरुवात, त्याचें
खरें स्वरूप कोणास कळूं न देतांच, करण्यांत आली. रेस्ना गांवावर छापा
घालण्याकरितां शेजारच्या डोंगरांत बल्गेरियनांची टोळी आल्याची भुमका
संघाच्या कांहीं सभासदांनींच उठविली. त्याबरोबर डोंगराच्या रोखानें
गांवांतील सर्व फौज निघून गेली, व शिपायांच्या बराक्या रिकाम्या
पडल्या. नायझीबे ही संधि साधून लष्करी पोशाख चढवून बराकींत
गेली, व त्याचे दोस्त एकट दुकट त्याजभोंवतीं जमले. त्यानें तलवारीनें
खूण करतांच त्याजबरोबरचे दीडशें शिपाई बराकींत घुसले. कांहीं पहिले
शिपाई बराकींत हेतेच. त्यांना हेहि शिपाई सरकारीच वाटून शंका
आली नाही. मेजर नायझी बल्गेरियनांच्या टोळीवर जाण्याकरितां तयारी
करीत आहे, अशीच त्यांचो समजूत झाली. नायझीच्या हुकुमावरून
बंदुका व दारूगोळा यांच्या पेठ्या उघडण्यांत आल्या. प्रत्येक शिपा-
यानें दोन दोन बंदुका उचलल्या. हेतु हा कीं, नवीन येऊन मिळणाऱ्या
शिपायास हत्यारें पुरवितां यावीं. खजिन्याच्या पेटांतूनहि पैसे काढून
घेण्यांत आले. ही मंडळी गांवाबाहेर तृणाच्छादित माळावर गेली, व
इतर लोकहि त्यांस येऊन मिळाले. नायझीनें त्यास उद्देशून पुढील भाषण
केलें—“आपल्या देशास स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आपल्या घराचें तोंडहि न
पहाण्याची तयारी आहेना ? ज्यांच्या अंगीं कष्ट सोसण्याची हिंमत
नसेल त्यांनीं खुशाल घरीं जावें व आम्हांस निदान यश तरी चितावें.
सैनिकांनीं स्वदेशबांधवाची जी इज्जत तीच आपली इज्जत समजावी,
त्यांजवर दया करावी, जुलूम करूं नये, लुबाडूं नये, स्त्रियांच्या पातिव्रत्याला
धक्का लावूं नये व स्वतः पवित्र रहावें. याविरुद्ध बागेल त्यास मी शिक्षा करीन
व ती देहान्न शिक्षा असेल. सैन्यांत येणाऱ्या प्रत्येक इसमास त्याच्या

कुटुंबपोषणार्थ मी तीन पौन्ड व अन्नवस्त्र देईन. या अटी तुम्हांस पसंत आहेत ना ? जर असतील तर देवाची शपथ घ्या. त्याबरोबर सर्वांनी एकदम 'बलाही बिलाही' असा गजर केला.

बंडाची ही खबर देशभर पसरली. ते मोडण्याच्या कामगिरीवर सेनापति शेमशी पाशा याची नेमणूक झाली, ता. ६ जुलईस तो मोन-स्टीर येथे आला. मुसलमानांचे धर्मवेड पेटवून क्रांतिकारकांचे बळ मोडण्याचा त्याने उद्योग आरंभला. हा संघ ख्रिस्त्यांकडून मुसलमानांची कत्तल करविणार आहे; संघास पाहिजे ती राज्यपद्धति इस्लामी धर्माच्या विरुद्ध आहे; स्त्रियांनी बुरखा फेंकून द्यावा असे संघाचे मत आहे. या खोख्या कंड्यांबरोबर संघाच्या सभासदांस पैशाची व पदव्याची लालूच दाखविण्यांत आली. पण या प्रयत्नांचा कांहीं उपयोग झाला नाही. उलट त्याच्या हाताखालचा स्टाफ मेजर अनवर बे बंडवाल्यांस मिळाला. तो ज्या दोन पलटणी बंडवाल्यावर पाठविणार होता, त्यांतील एका पलटणीमधील लहान थोर अधिकाऱ्यांनी संघाशी इमान राखण्याच्या शपथा पूर्वीच घेतल्या होत्या. सरकारी कंड्यांविरुद्ध संघानेहि आपल्या पक्षाचे जाहीरनामे मोनस्टीर येथे शेमशी पाशा यांच्या समोर लावले.

नायझी बेचा माग सरकारी सैन्यास न लागण्यासाठी क्रांतिकारकांनी ठिकाठिकाणी दंगे मांडले व सरकारी गुप्त हेरांस ठार मारण्याचा क्रम इतक्या शिस्तीने चालविला की, मोठमोठे पगार देऊनहि हेरांचे काम करण्यास सरकारास कोणी मिळेना. नायझीने ३ जुलईस बंड केले व २३ जुलईस तरुण तुर्कांस स्वराज्याचे हक्क देण्यांत आले. या वीस दिवसांतील नायझीचा कार्यक्रम ध्यानांत ठेवण्याजोगा होता. त्याने आपली टोळी घेऊन एखाद्या मुसलमान वस्तीच्या गांवी जावे. 'अलाह अकबर, ला इलाह इल्लाह' या जयघोषाने गांवकऱ्यांनी त्याचे स्वागत करावे, व नायझी आणि त्याचे अनुयायी यांस कडकडून भेटावे. गांवांत गेल्यावर रहिवाश्यांनी सभा भरवावी, त्याजबरोबर नायझीने मशीदीत नमाज पढावा, क्षोभकारक भाषणे करावी, चळवळीचे हेतु समजून सांगावे आणि मग गांवकऱ्यांनी शपथा घेऊन संघाचे सभासद व्हावे. मशीदीत नमाज पढ-

प्यानें क्रांतिकारक पंथ धर्मलंड नाहीं अशी बहुजनांची खात्री होत असे. नायझीनें सैन्याच्या अन्न-वस्त्राकरितां गांवकऱ्यांस कधीहि तोशीस लागू दिली नाहीं. लागेल ती वस्तु रोख पैसे देऊन तो विकत घेई. पैसे कोणी न घेतल्यास त्यांस तो पैसा मिळाल्याच्या पावत्या देई व त्या पावत्या मुदीर वगैरे अधिकाऱ्यांस दाखवून तेवढी रक्कम कराच्या पैशांतून कमी करण्यास तो सांगे. या पावत्या नमानल्या तर तुम्हांस देहान्त-शासन क्रांतिकारकांकडून मिळेल असें अधिकाऱ्यांस बजावण्यासहि गांवकऱ्यांपाशीं कळवी. असे कित्येक गांव शपथा घेतल्यावर क्रांतिकारकांच्या अंमलाखालीं आले व त्यांनीं सुलतानी सरकारास धाब्यावर बसविलें.

नायझी डोंगराळ मुलखांतून फिरे, मुख्य रस्ते चुकवी, अडचणीच्या भागांतून मार्ग काढी, यामुळें त्यास पुष्कळ संकटें सोसावीं लागलीं. ता. ६ जुलई रोजीं मॅसिडोनियांतील बल्गेरियांनांस उद्देशून नायझीनें जाहीरनामा काढला. त्यांत त्यानें संघास अधिकारी, नागरिक, शेतकरी वगैरे सन्मान्य माणसें मिळालीं असून सर्वांस स्वातंत्र्य व न्याय देऊन समानतेनें वागविण्याचा संघाचा उद्देश असल्याचें बजाविलें. त्याचा बल्गेरियांनांवर उत्तम परिणाम झाला. पुष्कळ बल्गेरियन संघास मिळाले. सेनापति शेमशी पाशा याच्या हाताखालचा अधिकारी मेजर अनवरबे क्रांतिकारकांस मिळाला. नायझीस पकडण्यास शेमशी गाडींत बसून निघाला असतां त्याचा ता. ७ जुलई रोजीं मोनॅस्टीर येथेंच एका लष्करी अधिकाऱ्यानें दिवसा दबळ्या खून पाडला. गाडीभोंवतीं दीड हजार माणूस होते, पण एकजणहि खुनी इसमास पकडण्यास धजला नाहीं. शेमशीच्या मृत्यूनें पुढील यादवी युद्ध टळलें. तो जिवंत राहता तरी अल्बानियाचा डोंगराळ मुख्य, त्यांतील हत्यारंबंद वस्ती आणि नायझीबच्या गनिमी काब्यांत तरबेज झालेले लोक यांनीं शेमशीस मुळींच दाद दिली नसती.

मोनॅस्टीरच्या बलीनें (गव्हर्नर) मुख्य वजिरास पाठविलेला खलिता सरकारचा नादानपणा व क्रांतिकारकांची सर्वत्र फत्ते याचा कबुलीजबाब होय. ' नायझी बे व त्याचे दोस्त यांस पकडण्याचा हुकूम सुटला आहे. संघाचा प्रभाव आतां चांगलाच दिसू लागला आहे.

संघ एकटाच नाही. त्याच्या मागण्यास सैन्यांतील अधिकाऱ्यांचा व जन-
तेचा जोराचा पाठिंबा आहे. यामुळे नायझीस पकडण्याची गोष्ट दूरच
राहो, पण संघातील सभासदांना पकडण्यास, फार काय पण
तपास लावण्यासहि कोणी धजणार नाही. शुक्रापाशाच्या अध्यक्षतेखाली
नेमलेल्या कमिशनस हे कार्य याच कारणाकरितां सोडोवें लागलें. संघा-
विरुद्ध उपदेश करण्यास सरकारानें गांवोगांव उलेमा पाठविले होते.
त्यांस खुनाची धमकी संघाकडून मिळतांच ते परत फिरले. मी आणि
इतर अधिकारी जीव मुठीत धरून आहों, आणि धमक्या खऱ्या करून
दाखविण्याची धमक संघांत आहे. येथें सेनापति उस्मान हिदायत पाशा
यानें खलिफाचें फर्मान वाचून दाखविण्याकरितां लोक जमविले असतां
एका अधिकाऱ्यानें तीनदा गोळ्या घालून त्याचा प्राण घेतला. सर्व लो-
कांसमक्ष हें कृत्य घडलें, पण एकांनेंहि त्यास पकडून दिलें नाही कीं
त्याचें नांवहि सांगण्याचें वैर्य दाखविलें नाही. पोलीस व न्याय खात्यां-
तील अधिकारी राजिनामे देण्याच्या विचारांत आहेत. माझ्या घराण्यानें
सुलतानाच्या गादीशीं चारशे वर्षे इमान राखलें आहे आणि मीहि चा-
ळीस वर्षे निरनिराळ्या हुद्यांवर चाकरी करीत आलों आहे. यासाठीं
या आणिवाणीच्या प्रसंगीं मी आपल्या जागेचा राजिनामा देईन तर
बेइमानी ठरेन. माझ्या व माझ्या कुटुंबाच्या जिवावर जरी बेतली, तरी
आम्ही इमान राखणार आणि क्रांतिकारक व सैन्यांतील अधिकारी यांचें
तादात्म्य होऊं देणार नाही. मात्र त्या उभयतांचे विचार एक आहेत हें
बरीक खरें.'

रेस्नावर नायझीचें पारिपत्य करण्यास सहा पलटणी पाठविल्या आहेत,
पण त्या माशा मारीत बसल्या आहेत. त्यांचे कमांडर उपाय हरले म्हणून
खुशाल सांगतात. नायझीचा पाठलाग करावयाचा म्हटलें तरी शिपाई त्याजवर
व त्याच्या साथीदारावर बंदूक धरण्याचें साफ नाकारतील. सेनापति शेमशी
पाशा याच्या खुनी इसमास पकडण्याकरितां त्याच्या अल्बानियन बाँडो
गाडीपैकीं शरीररक्षक काहीं शिपाई व इतर सैनिक रवाना झाले. पण
पाठलागाचे वेळीं त्यांळीं आपल्या बंदुका हवेंत उडविल्या अनातेल्यांतून

सैन्य इकडे येणार आहे, पण तेहि क्रांतिकारकांवर शस्त्र उचलण्याचें नाकरणार अशी बातमी आहे. चळवळ दिवसानुदिवस वाढत आहे. दडपशाही व अर्जिव यांच्या आढोख्याबाहेर ती पोचली आहे. यासाठी देश-कालवर्तमान ओळखून उपाययोजना व्हावी. '

हा खलिता पोचल्यावर दरबारानें धोरण बदललें. त्यांनीं ग्रीस देशाची मदत मागितली. संघास मिळालेल्या लष्करी अमलदारांस माफी, बढती, बक्षीस, यांची लालूच दाखविली. राजकीय कैद्यांस मुक्त केलें. सैन्यांतील व आरमारांवरील शिपायांस बढती दिली. मग अनातोलियांतील पलटणी मॅसिडोनियांतील बंड मोडण्यास रवाना केल्या. पलटणीबरोबर संघाचे कैक सभासद सरबत विकणाराच्या व मुलाच्या वेषानें होते. त्यांनीं पलटणीस आगाऊच फितवून ठेवलें होतें. सर्व सेनेवरचा मुख्य सेनापति ही चलबिचल ओळखूनच होता. गांठ कोणार्शी आहे हें तो जाणून होता. मुसलमानांत व बल्गेरियनांत संघानें हत्यारें पेरलीं होती. आल्बानियांतील दहा हजार सशस्त्र योद्धे सरकारावर उठण्यास सिद्ध होते. ग्रीक लोकांची संघास भीति होती. परंतु ग्रीक बिशपास पळवून नेऊन व त्यांच्या खुनाची भीति घालून ग्रीकांस संघानें गप्प बसविलें होतें. २२ जुलई रोजीं ग्रीकांस उद्देशून काढलेल्या जाहीरनाम्यांत तुम्हाला समान हक्क, उन्नतावस्था व स्वतंत्रता हवी असेल, तर आम्हांस येऊन मिळा' असें म्हटलें होतें. काहीं झालें तरी सेनापति उस्मान पाशा नायझीस पकडण्यास निघणार हें ठरून चुकलें होतें. तेव्हां खुद्द उस्मानास एकाएकी गिरफदार करण्याचा शेवटचा उपाय उरला. त्याच विचारास नायझी लागला. या कामास त्याच्या मतानें दोन हजार माणसे पाहिजे होती. ता. २०।२१ जुलई रोजीं हिंडून त्यानें टोळ्यांवर टोळ्या आणल्या व ता. २२ रोजीं राष्ट्रीय सैन्याची हजिरी घेतली, तेव्हां त्यांत वीस पलटणीस, कमांडर, लेफ्टनेंट, कर्नल, मेजर, कॅप्टन, वगैरे जय्यत माणसे होती. त्याखेरीज डॉक्टर व जमीनदारसहि होते. या सैन्यास जमवून मुशीर उस्मान पाशा यास त्याच्या घरांतून उचलून आणण्याचा उद्देश नायझीनें जाहीर केला. सैन्य मोर्नेझीवर केंद्र करून निघालें असतां वाटेत नायझीस एक हद्दी

मिळाले व तो त्यास शुभ शकून वाटला. संध्याकाळीं हें सैन्य मोनेस्टीरच्या अलीकडे थोड्या अंतरावर पोचले. फराळासाठी त्याने तेथेच कांहीं वेळ मुकाम केला. तेथें मोनेस्टीर येथील संघाच्या कमिटीचें पत्र घेऊन उस्मान अफंदी ५० लोकांनिशीं येऊन त्यास मिळाला. पत्रांत पुढील योजना सविस्तर लिहिली होती. सर्व मंडळी बहाणा घालून पावले न वाजवितां पुढें निघालीं; रात्री ८ वाजतां ती मोनेस्टिरास पोचली. गांवांत रहदारी बंद होती. लहान लहान जमावानें सैन्य गांवांत शिरले. मोनेस्टीर कमिटीचे सभासद सांगतील तसे सारे वागत होते. त्यांनीं सरकारवाडा, व उस्मानचें राहाण्याचें ठिकाण यांस गुपचुप गराडा दिला. कमिटीच्या लोकांनीं तारा तोडून से० उस्मान पाशा व त्याचे लष्करी अंमलदार यांचें दळणवळण एकदम बंद पाडलें. सेनापतीच्या पहारकऱ्यांची हत्यारे काढून घेण्यांत आली. मग दोन अधिकारी व नायझीचे विश्वासू इसम सेनापति उस्मानच्या खोलींत शिरले व उस्मानास जागा करून कैद करण्यांत आले. बाकीच्यांनीं इतर अधिकाऱ्यांस पकडले. उस्मानचा इतमाम राखून त्याला संघाचा पुढाकार घेऊन सुलतानाचा जुलमी अंमल चिरडून टाकण्याची विनंति करणारें पत्र त्याच्या हातीं देण्यांत आलें. शेजारच्या खोलींत जाऊन कपडे घालण्यास त्यानें परवानगी मागितली व ती मिळाली. सेनापति थोड्यावर बसला व नायझीचे लोक त्यास घेऊन रेस्ना येथें दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं पोचले. त्याला तेथें एका मातकऱ्याच्या घरीं कैद करून ठेवण्यांत आलें.

ता. २३ जुलई रोजीं मॅसिडोनिया व आल्बानिया यांनीं सुलतानाचा अंमल झुगारून दिला. उस्मान बेदिवान होऊन रेस्नास जात असतां वाटेत मोनेस्टीर येथें स्वतंत्रतादेवसि मिळालेली तोफांची सलामी त्याच्या कार्नी पडली असेल ! ता. २४ रोजीं रेस्ना येथें सर्वत्र आनंदीआनंद होऊन राहिला. तुर्क, ग्रीक, बल्गेरियन, वॉलेश बंधुसंवाले परस्परांस कडकडून भेटले. स्वतंत्रता, समता, बंधुता, व न्यायविवेक ह्या शब्दांनीं अलंकृत मिशणें जिकडे तिकडे पडकत होती. सद्याचा जयजयकार असो, भ्रमेचा जयजयकार असो, संघाचा जयजयकार असो !

असा जयघोष सर्वत्र होत होता. नायझी मोनॅस्टीरलीं परत गेली तों त्याजवर पडदा पडला. उस्मानअल्ली पकडला गेल्यावर संघाच्या मोनॅस्टीर केंद्रांतील समासदांनीं सुलतानास तार पाठवून १८७९ मध्ये पास झालेली सनद लागू करण्यास व प्रजेची परीक्षा न पाहण्यास कळविलें. रविवार ता. २६ रोजी पार्लमेंट उघडण्याचा जाहीरनामा न निघाल्यास सुलतानाची पर्वा केली जाणार नाही, असेंहि त्या तारेंत म्हटलें होतें. मोनॅस्टीरची कमिटी तार करून स्वस्थ बसली नाही. तिनें स्वराज्याचे हक्क आपणच जाहीर करण्याचें ठरविलें. हें काम तिनें खुद्द प्रांतिक गव्हर्नर वरच सोपविलें. ता. २३ रोजी गव्हर्नर उघडपणें कांतिकारकांस मिळाला. त्यानें कमिटीच्या जाहीरनामा वाचून दाखविला. जाहीरनामा वाचून झाल्यावर तोफांचा गडगडाट झाला. मॅसिडोनियांत उरलेला मोठा अधिकारी हिल्मी पाशा होय. 'स्वराज्याचे हक्क वाचून न दाखविशील तर तुझा शिरच्छेद होईल' अशी कांतिकारकांनीं त्यास दहशत घातली. त्यानें सुलतानास तारेनें कळविलें 'जुनी राजवट संपली असें समजा. सुलतानाचा ज्यांवर इलबार ते दोघे पाशा हिल्मी व उस्मान संघानें कैद केले. अनातोलियांतील इमानी गणली गेलेली फौज संघास मिळाली. दुसरी व तिसरी कोअर तर खास संघाचीच. पहिल्या कोअरपैकीं इस्तंबुलच्या राजवाड्यावरील पहारेकरी काय ते विश्वासाचे उरले आहेत. तरुण तुर्कांवर अरब व इतर आशियाटिक उठविण्यास आतां फुरसत नाही. सर्व प्रांतांचे गव्हर्नर व दुसरे बडे अधिकारी कमिटीस मिळणार अशी दाट कडता आहे.'

ही तार मोचल्यावर सुलतान अब्दुल हमीद यानें मुख्य वजीर फरीद पाशा यास काढून टाकलें. तेव्हा केंद्रांचा दरबार भरविला. नवा मुख्य वजीर सय्यद व कर्मिल यानें हारोखाण्याचा सल्ला दिला. पण कोणमहि 'स्वराज्याचे हक्क' (कॉन्स्टिट्यूशन) हीं अक्षरें पारले तोंडातून काढीना. या विषयावर जो तो आढून आढून बोलत होता. शेवटीं ही नीजुक पाठ सोडविण्याकरितां अब्दुल हुदा जोमकझिका धृष्ट असेव जेमेदिय्यास दोघीत करून दरबारांत आणण्यांत आले. त्यानें मान मज्याचे

मनोगत ओळखून सय्यद पाशानें हुजुरास स्वराज्याचे हक्काचा सल्ला द्यावयाचा का ? असा मंत्रिमंडळास ओझरता प्रश्न टाकला. पण कोणी त्यास रुकार देईना कीं नको म्हणेना. सय्यदानें ज्याकडे डोळा फिरवावा त्यानें आपला डोळा दुसरीकडेच वळवावा. शेवटीं जिवाच्या करारावर सय्यदानें 'स्वराज्य' सुचविलें व सुलतानानेंहि मोठ्या चातुर्यानें त्यास रुकार भरला.

स्वराज्याची शुभ वार्ता ता. २४ जुलई १९०८ रोजीं सकाळीं तुर्की साम्राज्याच्या कोनाकोपऱ्यांतूनहि दुमदुमली. सुलतानाचें अभिनंदन करण्यास सांबूळ येथें मुसलमान, ख्रिस्ती व यहूदी यांचे थवेच्या थवे जमले. सालोनिकास हिल्मी पाशानें सदर जाहीरनामा लाखो लोकांपुढें वाचून दाखविला. सुलतानाचें फर्मान लवकरच निघालें. त्याप्रमाणें वागण्याची शपथ शेख उल् इस्लामनें सुलतानापासून घेतली. हेंच स्वराज्य तीस वर्षांपूर्वीं अबदुल अझीझनें फेटाळलें होतें.

सुलतानाच्या फर्मानाप्रमाणें २४ जुलई नंतर तुर्कस्थानास मिळालेल्या राज्ययंत्राची रचना पाश्चात्य धर्तीवरच होती. पार्लमेंटाचे दोन विभाग पाडण्यांत येऊन एकास प्रतिनिधि सभा (चेंबर ऑफ डेप्युटीज) व दुसऱ्यास सीनेट अशीं नांवें मिळालीं. प्रतिनिधिसभा हीच खरी लोकमतनिदर्शक असून तिजमधील सभासदांची निवडणूक बहुजनसमाजाकडून होण्याचें ठरलें. निवडणुकीचा अधिकार फक्त पुरुषांसच मिळाला. पन्नास हजार पुरुष नागरिकांमार्गे एक प्रतिनिधि म्हणजे डेप्युटी या प्रमाणांत निवडणूक व्हावयाची. प्रतिनिधींची लायखी अगदीं सोपी होती. प्रतिनिधि होऊं इच्छिणारा उमेदवार सरकारी नोकर नसावा, आटोमन म्हणजे तुर्की साम्राज्यांतील रहिवाशी असावा, त्यास लिहितां वाचतां यावें व त्याचें वय तीस वर्षांहून कमी असूं नये, एवढ्याच अटी होत्या. प्रत्येक प्रतिनिधीस दर बैठकीस बीस हजार पैसे (piastris) पगार ठरला. प्रतिनिधींची मुदत चार वर्षांपुरतीच असे. प्रतिनिधि-सभेच्या जोडीस उमराव सभा देण्यांत आली. राज्याची ज्यांनीं उत्तम कामगिरी बजावली आहे त्यांना सुलतानानें सीनेटचा सभासद नेमावें. प्रतिनिधि सभेचा अध्यक्ष व दोन उपाध्यक्ष यांची नेमणूक सुलतानानेंच करावी.

या दोन सभांशिवाय सुलतानाचें मंत्रिमंडळ वेगळें असावें. त्यांत मुख्य वजीर, शेख उल् इस्लाम व इतर बारा मंत्री असत. त्यांची नेमणूक सुलतान करील व ते कायदे मंडळास जबाबदार रहातील.

वरील राज्यपद्धति अमलांत येण्यास निवडणूक होईपर्यंत अवकाश असल्यानें तरुण तुर्कांनी राज्यक्रान्ति घडवून आणतां क्षणींच नवीन पद्धतीचे कायदे लोकांस अनुभवास येणें शक्य नव्हतें. परंतु क्रांतीचा प्रभाव इतर मार्गांनीं लोकनिदर्शनास आला. सुलतान अबदुल हमीद यानें फर्मान काढून राजकीय कैद्यांस बंधमुक्त केलें, युरोप व अमेरिका खंडांत हद्दपार झालेल्या सत्तर हजार देशभक्तांस स्वदेशीं परत येण्याची परवानगी दिली, मुद्रणावरील नियंत्रण काढून घेतलें, परदेशांतून तुर्कस्थानांत येणाऱ्या वाड्म-यावरील देखरेख उठविली, हत्याराच्या विक्रीवरील प्रतिबंध नष्ट केला, परदेशांत प्रवास करण्याची सर्वांस मोकळीक ठेवली, हेरांस रजा दिली व आपल्या मजींतील नालायक माणसें नोकरांतून कमी केलीं. सुशिक्षितांस राज्यक्रांतीचा हा फायदा तात्काळ कळून आला. परंतु तो अज्ञ-समाजाच्या लक्षांत येण्यासारखा नव्हता. राज्यक्रान्तिसिंबंधीं त्यांची समजूत कांहीं विचित्रच होती. आपणास कर द्यावा लागणार नाही, आपणावर कोणाचीहि हुकमत चालणार नाही आणि सावकारांचें कर्जहि आपोआप माफ होईल, अशी त्यांची वेडगळ कल्पना होती आणि म्हणून राज्यक्रान्ति झाली तरी सुलतान तख्तनशीन आहेच व पूर्ववत् सर्व व्यवस्था कायम आहे असें जेव्हां अज्ञजनांच्या नजरेस आलें तेव्हां त्यांची तीव्र निराशा झाली.

सुलतान नांवाचा उरला असून खरी सत्ता तरुण तुर्कांच्या मुठींत होती, तरी त्यांस राज्यकारभाराचा प्रत्यक्ष अनुभव मुळींच नसल्यामुळे त्यांनीं जुन्या राजवटींतील अंमलदारांकडूनच काम करवून घेण्याचें ठरविलें. क्रांतीच्या काळीं केमालपाशा स्मरना प्रांताचा गव्हर्नर होता. त्यानें सदर प्रांतीं १३ वर्षे मोठ्या इअ्रतीनें काम करून मोठा लौकिक मिळविला होता. तो मोठा शहाणा, निःस्पृह, न्यायी, सुधारणाप्रिय, अनुभविक, प्रोक्त व नेमस्त होता. अशियामायनर-मध्ये झालेल्ल्या बंडाळीस केमाल पाशाची फूस असल्याचा सुलतानास

आदेशा आख्यावरून त्यास अटक करण्याचा सुलतानाने गुप्त हुक्म सोडला होता. ही गुप्त बातमी केमाल पाशास लागून तो स्मरना येथे ब्रिटिशांच्या आश्रयास गेला. तेव्हा ब्रिटिश वकिलाने त्यास थारा देऊन ब्रिटिश सरकारची परवानगी मागितली. केमाल ब्रिटिशांच्या ताब्यांतील सायप्रस बेटांत जन्मला असल्याने त्यास ब्रिटिश साम्राज्यांत नागरिकत्वाचा हक्क पोचतो, असा शास्त्रार्थ काढून तत्कालीन ब्रिटिश परराष्ट्र मंत्री सर एडवर्ड ग्रे याने त्यास ठेवून घेण्यास कायदेशीर हरकत नसल्याचा निर्णय सांगितला. केमाल इंग्रजांच्या आश्रयास काही दिवस राहिल्यावर सुलतानाची समक्ष गांठ घेऊन शहानिशा करून घेण्याकरितां जर्मन बोर्डांत बसून मोठ्या धोपणाने कॉन्स्टांदिनोपल शहरीं सुलतानास भेटण्यास गेला. त्याच्या केसास धक्का लागणार नाही अशी ब्रिटिश वकिलाने हमी सुलतानापासून घेतली होती. केमाल याने चुकीच्या व घातकी धोरणबद्दल सुलतानाची चांगली कानउघाडणी केली व राजक्रांतीच्या अखेरीपर्यंत स्वतः कॉन्स्टांदिनोपल शहरींच राहिला. केमालसारखा गुंडा मुख्य वजिरातीवर चढल्यामुळे सर्व पक्षांच्या लोकांस सारस्वाच आनंद वाटला. फार काय पण इंग्लंडचे राजे सप्तम एडवर्ड याने त्यास अभिनंदनपर तार पाठविली. ६ आगस्ट १९०८ रोजी या महत्पदावर नेमणूक होतांच त्यास नवीन प्रधानमंडळ बनावेण्यास सुलतानाने सांगितले. त्याने राज्यक्रांतीस अनुकूल असलेला शेख उलू इस्लाम व परराष्ट्रमंत्री यां दोघांखेरीज बाकीचे सर्व मंत्रिमंडळ नवे नेमले.

सुलतानाच्या अमदानांत तुर्की साम्राज्याची खुंटलेली प्रगति वाढू द्यावयाची, तर त्याचा सर्व बाजूंनी विचार करणे आवश्यक होते. नवीन धर्तावर क्वार्ट शिकलेले शिस्तवार सैन्य व सुधारलेले आरमार तुर्कस्थानापाशीं नव्हते, म्हणून तुर्कीच्या साम्राज्याचा पुष्कळ अंशी विध्वंस झाला. हे व्यंग दूर करण्याचे तरुण तुर्कांनी प्रथम ठरविले. त्याखेरीज हजारो मैल साध्या सडका व लोखंडी सडका बांधणे, मॉसेडोनिया व स्मरना या भागांतील पडीत जमीन फिरून लागवडीस आणणे, मेसापोटोमियांत कालवे सुरू करणे, नद्यांतून आगबोऱ्यां जातील एवढेले प्रवाह

हंदावणे, इंजिनियरिंग कॉलेज काढणे व नाविक, औद्योगिक आणि व्यापारी कंपन्या स्थापणे अशीं कितीतरी लोकोपयोगी कार्ये त्यांस करा, बघाचीं होती. ही महत्वाची कार्ये करण्याचे ज्ञान तुर्क अधिकाऱ्यांस नसल्यामुळे तरुण तुर्कींनी युरोपियन राष्ट्रांपासून तज्ज्ञ मागविले. जमाख-चाची व्यवस्था लावण्यास आणि करांचा महसूल कमी खर्चात करण्यास त्यांनी एम्. लॉरेन्स नामक तज्ज्ञ फ्रान्समधून आणविला. त्याचप्रमाणे जकातीची व्यवस्था लावणारा काफर्ड त्यांस इंग्लंडपासून मिळाला. आरमाराची सुधारणा करणारे अधिकारीहि इंग्लंडपासूनच आले आणि कालव्याचीं कामे फ्रेंच इंजीनियरांवर सोपविण्याचे ठरले.

तरुण तुर्कींनी वरीलप्रमाणें कामास सुरुवात केली होती, तरी नव्या राज्यघटनेस धरून पार्लमेंटाची नवी निवडणूक अद्यापि व्हावयाची होती. तुर्की साम्राज्यांतील जनतेस निवडणूक हें एक मोठें गौडबंगाल असल्याने निवणुकीचे महत्त्व व उपयुक्तता सर्वांस समजून सांगणे तरुण तुर्कीचे कर्तव्य होऊन बसले. नागरिकांची कर्तव्ये, सदनशीर राज्यपद्धतीचे स्वरूप, प्रतिनिधि-सभेचे (वेबर ऑफ डेप्युटीज) महत्त्व व तीत तरुण तुर्कीचे बहुमत करून घेण्याची आवश्यकता, या गोष्टी बहुजनसमाजास पटवून देण्याकरितां त्यांनी देशभर दौरे काढले. आम्ही कर देतो त्यापासून आमचा फायदा नसून त्यावर कॉन्स्टांटीनोपलमधील अधिकारी मात्र पुष्ट होतात, ही समजूत काढून टाकून राज्यपद्धति कोणतीहि असली तरी रयतेस कर हे भरावेच लागणार, मात्र या करांचा विनियोग सनदशीर व जबाबदार राज्यपद्धतीत रयतेच्या हिताकडे होत असतो, हें महत्त्व तिच्या मनावर बिंबविणे तरुण तुर्कीस फार जड गेले.

तरुण तुर्कीस प्रतिस्पर्धी असे दोन पक्ष होते. एक उदारपक्ष (लिबरल युनियन) व दुसरा सुलतान पक्ष. याशिवाय मीकांचा एक तृतीय पक्ष होता, पण तो क्षुल्लक असल्यामुळे त्याची स्थिति बाळगण्याचे तरुण तुर्कपक्षास कारण नव्हते. उदार पक्षांतील काही पुढाऱ्यांचीं मतें तरुण तुर्कीस जुळतीं अशींच होती. परंतु तुर्कीस राज्यकातीत यश अस्वापासून ते असेलकीने कामतात अशी त्यांची तक्रार होती. सुलता-

नापासून सनद मिळून तिची अमलबजावणी सुरू झाल्यावर तरुण तुर्कांच्या ऐक्य-प्रगति-संघाची गरजच उरलेली नाही, नवीन राज्यपद्धतीवर सुलतानपक्ष गंडांतर आणील असें वरकरणी लटकेंच ढोंग करून पण आंतून सत्तेचा अभिलाष बाळगून हा संघ उदारपक्षाच्या मते जिवंत राखण्यांत येत होता. सदर पक्षांत मुसलमान व ख्रिस्ती सामिल होते. नवीन राज्यपद्धतीखालीं सर्व जातींस व धर्मांस सारखें वागाविण्याचें ठरलें असलें, तरी राज्यकारभार मुसलमानांच्याच बहुमताच्या ताब्यांत राहिला पाहिजे, ह्यावर तरुण तुर्कांचा मुख्य कटाक्ष होता. कारण तुर्की मुसलमानांऐवजीं ग्रीकांसारख्या ख्रिस्त्यांच्या हातीं कारभार गेल्यास ग्रीक लोकांस तुर्क साम्राज्याच्या हितापेक्षां कचित् प्रसंगीं ग्रीसचें हित साधणें श्रेयस्कर वाटण्याचा पुष्कळ संभव होता. ही आपत्ति टळावी व ज्यांत अधिक लोकसंख्या मुसलमानांची, त्या साम्राज्यानें निश्चित रहावें यासाठीं तरुण तुर्कांनीं वरील मार्गाचा अवलंब केला होता. तरुण तुर्कांपेक्षां उदार पक्षाचें धोरण ग्रीक व ख्रिस्त्यांस पुष्कळच अनुकूल असल्यानें धनिक ग्रीकांकडून त्यांस द्रव्यबळ मिळालें. तुर्कस्थानचा कारकुनी कारभार ग्रीकांकडे व शिपाईगिरी तुर्कांकडे अशी वहिवाट अनेक शतके चालत आली आहे. या वहिवाटीस धरून ग्रीक लोक स्वतः संख्येनें थोडे असले तरी राज्यव्यवस्था सुरळीत चालण्यास आपलेंच बहुमत सर्वत्र पाहिजे असें म्हणत होते. या दोघांशिवाय सुलतानाचा तिसरा पक्ष होता. या पक्षांत सुलतानांच्या कृपेवर पोसले जाणारे व नव्या राजवटींत बढतर्फे झालेले लोक होते. या त्यांस नवीन राज्यपद्धतीपेक्षां जुन्या राज्यपद्धतीखालींच चैन मारतां येणार असल्यानें ते तरुण तुर्कांची नालस्ती करण्यास टपले होते. त्यांनीं जुनें राज्य एकट्या मुसलमानांचें होतें व नवें राज्य ख्रिस्ती, यहूदी व मुसलमान यांचें होणार असल्याचा बोभाटा करून मुसलमानांचीं मनें बिथरविण्याचा यत्न केला. तथापि या सर्वांस टक्कर देऊन अखेर तरुण पक्षच निवडणुकींत विजयी झाला.

नवें पार्लमेंट ता. १७ डिसेंबर १९०८ रोजी सुलतान अब्दुल

हमीद यानें उघडलें. त्यापूर्वी थोडे दिवस तरुण तुर्क व सुलतान यांचे दरम्यान बेबनाव होण्यासारखीं कारणें घडलीं. केमालपाशाचें उदार-पक्षाशीं (लिबरल युनियन) सूत होतें हें तरुण तुर्कांस आवडलें नाहीं. कमिटीनें आणीबाणीच्या प्रसंगीं हुकुमी मदत मिळावी म्हणून ज्याच्या जीवावर राजक्रांति घडवून आणिली तें मॅसिडोनियांतील सैन्य कॉन्स्टांटिनो-पलास हाताशीं आणून ठेवलें होतें. तें सैन्य केमालनें मॅसिडोनियांत लष्करी कामगिरीवर परत पाठविलें; तसेंच तरुण तुर्कांनीं नेमलेले युद्ध व आरमार मंत्री ऐक्य-प्रगति-संघाचा सल्ला न घेतां काढून टाकले. केमालचें हें धोरण तरुण तुर्कांस पसंत न पडून त्यांनीं केमालपाशास राजिनामा देण्यास लावलें. राजक्रान्तीची छोटी आवृत्ति.

केमालचा राजिनामा संघाच्या मुळावर आला. केमालपाशा सर्व पक्षांस सारखाच प्रिय व आदरणीय होता. उदारपक्षाशीं त्याचें सख्य असल्यामुळें तो पक्ष तुर्कांवर चिडला. केमाल इंग्रजांचा दोस्त असल्यामुळें ब्रिटिश सरकार तुर्कांवर रुष्ट झालें. उदारपक्ष व सुलतान पक्ष यांस हें आयतेंच अस्त्र सांपडून तरुण पक्षाविरुद्ध शत्रू उठविणें फार सोपें गेलें. याच सुमारास बोस्निया व हर्जिगोविना हे तुर्की साम्राज्यांतील प्रांत ऑस्ट्रियानें आपल्या राज्यास जोडले, आणि बल्गेरियाचें स्वातंत्र्य तुर्क सरकारनें मान्य केलें. यामुळें तर आर्गांत तेल ओतल्याप्रमाणें झालें. नवें सरकार राज्य बुडवि-णारें व सर्व धर्मांयांचें म्हणून मुसलमानी धर्मदृष्ट्या धर्मलंड असल्याचा बऱ्या कट्या मुसलमानांस सहज करतां आला व तो रयतेस पटलाहि. या वेळीं राजधानींतील सैन्य तरुण तुर्कांस अनुकूल नव्हतें. तरुण तुर्कपक्ष देश-बुडव्या आहे अशी समजूत होतांच तो पक्ष जमीनदोस्त करून सुलतानाची अनियंत्रित सत्ता स्थापित करण्यासाठीं कॉन्स्टांटिनोपलमधील सैन्य ता. १३ एप्रिल १९०९ रोजीं बंड करून उठलें. बंडांत बीस हजार सैनिक सामील झाले. संघास अनुकूल असलेले अधिकारी ते ठार करीत सुटले. त्यांनीं न्यायमंत्री नाझमिपाशा याचा खून केला. आरमारमंत्र्यास जखमी केलें, टॉनिनपत्राचा संपादक समजून अमरि महमद याचा प्राण घेतला, ऐक्य-प्रगति-संघाची कचेरी धुळीस मिळविली व त्याचप्रमाणें सुरा इ.

उमेन व टॅनिन या पत्रांच्या कचेऱ्यांचीहि वाट लावली. संघाचें सैन्य मॅसि-
डोनियांत असल्यामुळें संघाच्या सभासदांस कान्स्टांटिनोपलमध्ये दडून
बसणें किंवा जीव घेऊन पळ काढणें, याशिवाय तिसरा मार्ग मोकळा
नव्हता. त्यांपैकी बऱ्याच जणांनीं युरोपियन वस्तींत एका इंग्रज व्यापाऱ्या-
च्या घराचा आश्रय केला. अशा रीतीनें आठ घटकांपर्यंत तरी बंडवा-
ल्यांस कृतकृत्य झाल्यासारखें वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं राजधानीवर त्यांचा
पूर्ण अंमल बसला. राज्यकारभार कुरणांतील आज्ञेवरहुकूम चालावा, नवीन
सरकार उलथून पाडावें, संघाचा बीमोड करावा, केमालपाशाचे जागीं नेम-
लेला हिल्मी पाशा यास काढून टाकावें, युद्धमंत्री व आरमारमंत्री यांसहि
अर्धचंद्र घावा, तरुणतुर्कपक्षाचें पत्र टॅनिन याच्या संपादकास कॉन्स्टांटिनो-
पलमधून हद्दपार करावें अशा बंडवाल्यांच्या सुलतानापार्शी मागण्या होत्या.
त्या दिवशीं प्रतिनिधि समेचे कांहीं उदारपक्षीय सभासद समागृहांत जमले
व कोरमचे सर्व नियम गुंडाळून ठेवून त्यांनीं केमालपाशास मुख्य वजीर
नेमण्याचा ठराव पास केला व तो सुलतानास सांगितला. पण सुलतानानें
मुख्य वजिराचे जागीं केमालची नेमणूक न करतां त्यूफिक पाशास त्या-
जागेवर आणि एधेम पाशास युद्धमंत्रीपदावर नेमलें. तां. १५ रोजीं
नाजीम पाशास पहिल्या अक्षौहिणीचा सेनापति (कॅमॅन्डर ऑफ थि फर्स्ट आर्मी)
कोर, व दुय्यम युद्धमंत्री नेमण्यांत आलें. याच इसमास गेल्या फेब्रु-
वारींत केमाल पाशानें युद्धमंत्री नेमल्यामुळें तें कृत्य तरुणतुर्क पक्षास न
रुचून त्यानें केमालपाशास राजिनामा देण्यास लाविलें होतें. सुलतानानें
केलेल्या या नेमणुकी शहाणपणाच्या व सामान्यतः सर्वमान्य होत्या;
नाझीम उत्तम शिपाई व खरा उदारमतवादी होता. गेल्या दोन दिवसांत
ज्यांनीं शहरांत प्राणहानि केली होती, त्या बंडवाल्यांस सुलतानानें माफी
दिली; आणि त्यानंतर जे कोणी रस्त्यानें गोळीबार करतील त्यांस कडक
शासन होईल, असा नाझीमनें हुकूम सोडला. बंडवाल्यांनीं अटकेंत ठेव-
लेले अधिकारी त्यानें सोडून दिले व अल्पावधींत सर्व स्थिरस्थावर झालें.

नाझीमनें बंड मोडलें तरी तरुण तुर्कांचे बचिस्व तेवढ्यानें प्रस्था-
पित होणार नव्हतें. नाझीम उदार पक्षाचा होता आणि याच पक्षाच्या

हार्ती कांहीं दिवस सच्चा राहिली असती, तर धूर्त सुलतान अबदुल हमीद नवीन राज्यघटना धाव्यावर बसवून ती सक्ता फिरून बळकावण्यास चुकताना. तरुण तुर्कांस हे परिणाम बळबळीत दिसत असल्यामुळें सैन्याच्या बळावर इस्तंबूल कबजांत घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्यांची सारी भिस्त, ज्याच्या जिवावर त्यांनीं राजक्रांति घडवून आणिली त्या मॅसिडोनियांतील सैन्यावर होती. हें सैन्य तरुण तुर्कांच्या धोरणाप्रमाणें कॉन्स्टांटिनोपलांत असतें तर शिपायांचें बंड खात्रीनें टळलें असतें. केमाल पाशाची ही चूक तरुण तुर्कांस मोचली व तिच्या परिमार्जनार्थ त्यांनीं कंवर बांधली. केमालपाशास तरुण तुर्कपक्षाचें जड बूड नको असल्यामुळेंच त्यानें सैन्य हलविण्याची शकल काढली असली पाहिजे.

बंडाची बातमी मॅसिडोनियांत सॅलोनिका शहरां समजतांच मुसलमान, ख्रिस्ती व यहूदी देशभक्त सैनिक कॉन्स्टांटिनोपलवर जाण्यास निघाले. जर्मन अंमलदारांच्या हाताखाली उत्कृष्ट कवाईत शिकवून हें सैन्य जग्यत राखण्यांत आलें होतें. २२ एप्रिलपर्यंत या सैन्याची तीस हजारांपर्यंत जमनाजमव झाली. त्यांत कित्येक डॉंगरीं माणसेंहि होती. सेनापति महमद शौकत पाशा याजकडे सैन्याचें आधिपत्य होतें. हें सैन्य उत्तम स्थितीत होतें. त्याजबरोबर दवाखाने, तारायंत्र वगैरे सर्व आधुनिक युद्धोपयोगी साहित्य होतें. सैन्यानें जमिनीवरून व आरमारानें समुद्रांतून कॉन्स्टांटिनोपलास वेढा दिला. २४ व्या तारखेस तें मुख्य दरवाजानें शहरांत शिरलें. कांहीं ठिकाणीं बंडवाल्यांबरोबर त्यांची हातघाईची लढाई झाली; पण शत्रूंचें त्याजपुढें कांहींच चाललें नाहीं. हज्जारो बंडखोरांस विजयी सैन्यातें अटक केली. पहिल्या अक्षौहिणीस बडतर्फ करून त्यास मॅसिडोनियांतील सडकांची दुरुस्ती करण्याची शिक्षा सुनावण्यांत आली. २७ एप्रिल रोजी पार्लमेंटाची म्हणजे नॅशनल असॅम्ब्लीची सभा भरून सुलतान अबदुल हमीद यास तिनें पदच्युत केलें व तात्काब्र त्याचा भाऊ रशद अफंदी यास पांचवा महंमद हें नांव देऊन बसविलें.

महायुद्धाचा इतिहास

प्रकरण ४ थे

तरुण तुर्क व महायुद्ध

इतालियन युद्ध, बाल्कन युद्ध व महायुद्ध यांचे दुन्वे एकमेकांत फसे आडकले आहेत ते पुढील हकीकतीवरून वाचकांचे लक्षांत येईल. इतालियन युद्ध व बाल्कन युद्ध ही महायुद्धाची नांदीच होय असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून त्यांचा समावेश महायुद्धाच्या सदराखालीच केला आहे.

इतालियन युद्ध

कॉन्स्टांटिनोपलमधील पाहिल्या अक्षौहिणीने केलेले बंड तरुण तुर्क पक्षाने मॅसिडोनियातील सैन्याच्या मदतीने मोडले; आणि तरुण तुर्कांचे आसन नीट स्थिर होण्याच्या बेतांत आले. परंतु त्यांस विसावा मिळू देऊन त्यांची सत्ता खंबीर होऊं घावयाची नाही, असा युरोपियन राष्ट्रांनीं जणूं काय विडाच उचलला होता. आतांपर्यंत तुर्कांस कैक युरोपियन राष्ट्रांशीं दोन हात करण्याचे प्रसंग आले होते. तथापि त्यांत इतालीची व तुर्क-स्थानची गांठ मुळींच पडली नव्हती. याचें कारणहि उघडच होतें. आस्ट्रियाच्या मगरमिठींतून इताली मुक्त असा १८७० तच झाला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांत मॅझिनीच्या स्वातंत्र्याच्या उदात्त कल्पनास तिलांजलि देऊन व इंग्लंड, फ्रान्स आदिकरून बड्या युरोपियन राष्ट्रांचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेऊन त्यांजप्रमाणें आपलेंहि साम्राज्य स्थापन करून वाढवावें अशी इतालीस इच्छा झाली. इतालीस वसाहतीच्या रूपाने आपलें साम्राज्य वाढविण्यास सोपें व नजीकचें ठिकाण म्हणजे आफ्रिका खंड होय. पूर्व आफ्रिकेंतिल सोमालीलँडमध्ये इतालीनें ठाणें दिलें व त्यानंतर भूमध्यसमुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावरील ट्यूनिस घेण्याचा तिचा बेत होता, तोच फ्रान्सनें झडप घालून तो प्रांत गव्ह गेला.

ट्यूनिसची हेरलेली शिकार सुटल्यावर इतालीस तुर्कस्थानचा आफ्रिकेंतिल त्रिपोली प्रांत बेवारशी वाटला व त्यावर तिनें शिष्टाचार

गुडाळून ठेऊन राजरोस दरोडा घातला. इटालीस आपलें आरमार व आकाशदळ यांची मोठी घमंड होती. त्यांच्या मदतीने १९११ च्या सप्टेंबर महिन्यांत ८० हजार इटालियन सैन्य त्रिपोलीच्या किनाऱ्यावर उतरलें. या वेळीं तरुण तुर्कीचे देवच मुळीं देवाऱ्यांत नसल्याने या नवीन परचक्रापासून तुर्क त्रिपोलीचे रक्षण काय करू शकणार ! तथापि त्यांनीं शक्य तेवढें सैन्य त्रिपोलींत पाठवून तेथील अरब रहिवाश्यांस आधार दिला. अरब व तुर्क या जोडगोळीने एवढ्या तोऱ्याने आलेल्या बलाढ्य इटालियन सैन्यास किनाऱ्यावरच आडवून धरलें. कॉन्स्टांटिनोपलच्या बाजूस तुर्कांवर चढाई केल्याने बाल्कन राष्ट्रांतील मत्सराभि पेट घेईल व ती आग भडकत भडकत सर्व युरोपभर पसरेल अशी इटालीसहि भीति वाटत होती व म्हणूनच ऑस्ट्रियाशी तशा अर्थाचा करार करून इटालीने आपलें सैन्य परभारें आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरच उतरविलें. पण तें त्या ठिकाणीं कित्येक महिने माशा मारीत बसलें, तरी काडीमात्रहि पाऊल पुढें पडेना असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यामुळें इटालीने आपला मूळचा बेत बदलला आणि एजियन समुद्रांतील तुर्कांची आकरा बेटें घेतली आणि दादोनिलसच्या सामुद्रधुनीवर तोफांचे गोळे सोडले. इटालियन आरमार सामुद्रधुनींतून आत घुसून कॉन्स्टांटिनोपलास शह देईल अशी तुर्कांस सहजच काळजी पडली व तत्क्षणीं त्यांनीं सामुद्रधुनीचे दार लावून घेतलें. त्याबरोबर इंग्लंडांतील व्यापारी जहाजांचें सामुद्रधुनींतून जाणें येणें ताबडतोब खुंटलें व इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं ब्रिटिश सरकारचें डोकें उठविलें. असें व्हावें यासाठींच इटालीने हा पेंच तुर्कस्थानास बुद्ध्याच घातला होता. इंग्लंडसारख्या बऱ्या राष्ट्रांस आपली लढाई नडू लागली म्हणून तीं मध्यस्ती करून तंटा मिटवितील व त्रिपोली आपल्या पचनीं पडेल अशी इटालीची अटकळ होती. पण ती यावेळीं खरी ठरली नाही. ही मात्रा लागू पडत नाही असें दिसतांच इटालियन मुत्सद्यांनीं नव्याच मात्रेचे वळसे उगाळले.

तरुणतुर्कीच्या ऐक्य-प्रगति-संधानें आपलें बंड मॅसिडोनियात शिजवून मार्गे राज्यक्रान्ति शेवटास नेली, हें वाचकांस माहितच आहे. मॅसिडोनियांत ग्रीक, बल्गेरियन व सार्व्हेयन या तिन्ही जातींचे रहि-

वाशी होते. नायझीनेच्या अकलहुशरीने ते तरुण तुर्कपक्षाचे पात्री-
राखे झालेले असल्यामुळे दुष्टीस पडले तरी सभोवार त्यांच्या जातभाई
राष्ट्रांचा पराडा पडत असल्यामुळे त्यांची छाप फिरून त्यांवर बसण्यास
विलंब झाला नाही. ग्रीस, बल्गेरिया व सर्बिया यांच्या त्रिधावणीवरून
मॅसिडोनियानें तुर्काविरुद्ध आतां बंड केले. तुर्कांच्या जाचातून आपल्या
जातभाईस सोडविण्याचा बहाणा करून व तुर्कांस इतालीनं प्राप्त सोडला
असल्याची संधि साधून या तिन्ही राष्ट्रांनीं १५ ऑक्टोबर १९१२ रोजीं
तुर्कांविरुद्ध युद्ध पुकारलें व त्यांस मांटीनिग्रोहि येऊन मिळाला. बाल्कन
राष्ट्रांच्या या काव्यास इतालीचेंहि अंग असलें पाहिजे हें सांगावयास
नकोच. हें नवें संकट पहिल्या संकटाहून फारच मोठें व भयप्रद होतें. तें
दत्त म्हणून उभें राहतांच त्याच तारखेस यूशी येथें इतालीशीं तह करून
तुर्कस्थानानें इतालच्या हातावर त्रिपोलीचें उदक सोडलें.

तरुण तुर्कांचें दौर्बल्य इतालियन युद्धानें उघडें पडलें. त्याचा परिणाम
असा झाला कीं, जीं छोटीं छोटीं बाल्कन राष्ट्रे पांचशें वर्षेपर्यंत तुर्कांनीं
अडकविलेल्या श्रंखला भूषण मानून खुळखुळवीत होती व ज्यांनीं मोठ्या
युरोपियन राष्ट्रांच्या मदतीनें भूषण म्हणून मानलेल्या श्रंखला तोडून
टाकल्यास पुरतें पावशतकहि लोटलें नव्हतें, त्या बाल्कन राष्ट्रांनीं तुर्कांपुढें
नाक खाजवून त्याला हिणाविण्याची ही संधि वाया जाऊं दिली नाही.
बाल्कन राष्ट्रांचें एकमेकाशीं मोठेसें रहस्य होतें असें नाही. परंतु तुर्कांपा-
सून आणखी मुख्य लुबाडण्यांत सर्वांचा सारखाच स्वार्थ साधणार अस-
ल्यामुळे त्यांचें सख्य जुळून आलें. मॅसिडोनिया व आल्बानिया हे दोन प्रांत
मांटीनिग्रो, सर्बिया, बल्गेरिया, ग्रीस यांच्या लगत्यास असून ते अद्यापपर्यंत
तुर्कांच्याच छत्राखालीं होते. तरुण तुर्कांचें धजन याच प्रांतांत होतें. परंतु
त्यांत मुसलमानांप्रमाणेंच ग्रीक, सर्बियन व बल्गेरियन लोकांची वस्ती
असल्यानें ते आपल्या जातभाईस केव्हां मिळतील याचा नेम नव्हता.
त्याप्रमाणें आल्बानियानें बंड केलें होतें, व मॅसिडोनियाचाहि अस्वस्थता
माजून राहिली होती. मांटीनिग्रो, ग्रीस व बल्गेरिया यांस समुद्रकिनारा
होता. पण तो एकट्या सर्बियास नसल्यामुळे त्याचा आल्बानियावर

होळा होता. तुर्कीशी युद्ध पुकारण्यापूर्वी सव्हिया व बल्गेरिया यांमध्ये अशा प्रकारचे गुप्त करारमदारहि झाले होते. मॅसिडोनिया, प्रांत बल्गेरिया व ग्रीस यांत वाटला जावयाचा आणि मांटेनिग्रोच्या वाठ्यास आल्बानियाचा काही भाग यावयाचा असाहि अंदाज होता. आधी तुर्कीस जिंकून हे दोन्ही प्रांत तर हस्तगत करावे आणि मग त्यांच्या वाटणीचा विचार घ्यावा असे या चारही राष्ट्रांनी ठरविले. या कटास बाल्कन संघ असे नांव असून त्यापासून बाल्कन राष्ट्रांपैकी एकटा रुमानिया काय तो अलिप्त राहिला होता.

करीब चार राष्ट्रांतील प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या लगत्त्याच्या तुर्की मुठ्खांत घुसण्याचे ठरविले. सव्हियन व मांटेनिग्रन सैन्य आल्बानियांत, ग्रीक सैन्य मॅसिडोनियांत आणि बल्गेरियन सैन्य आद्रियानोपल व कान्स्टांटीनोपल यांच्या शेजारिने श्रेष्ठमध्ये फिरले. युद्ध चरित्र आठवडे चालले, पण तेवढ्या अवकाशांत चार राष्ट्रांनी चौफेर चाल करून एकट्या तुर्की सेनेची पांचावर धारण वसविली. ग्रीक लोक जेव्हावर जय मिळवीत युवराज कॅम्ब्रिडजईन यासह मॅसिडोनियांतील सॅलोनिक्स बंदरांत आले. सव्हियनांनी कुमानोव्हो येथे जय मिळविला. बल्गेरियाचे सैन्य सर्वोत्तम मोठे होते. त्याने कर्ककिलीसी व लुलबुर्गास या दोन ठिकाणी लढाई करून तुर्कीच्या सैन्याचा फार मोठा पराभव केला. लुलबुर्गासच्या लढाईत उभय पक्षांचे मिळून ३॥ लाख सैन्य लढत होते. तीन दिवस खंडाजर्गी युद्ध होऊन तुर्कीचा बुराडा उडाला. युद्धास प्रारंभ १५ ऑक्टोबर रोजी झाला. पण नोव्हेंबर महिना पुरता निम्माही लोटला नाही तोंच बल्गेरियन सैन्य चटलजाच्या तटबंदीच्या ओळीपाशी ठेपले. येथून कान्स्टांटीनोपल अर्धे पंचवीस मैल राहिले. असे, मॅसिडोनिया व आल्बानिया या पूर्व-पश्चिम प्रांतांत तुर्कीच्या ताब्यांत अंशमूर्त आद्रियानोपल आणि आल्बानियात स्कुटारी व जॉनीना ही तीनच कोयती मोठी किल्ले उरले.

दिसंबर १९१३ मध्ये लंडन सद्दरी तहपरिषद भरली. तिच्यात आल्बानिया व मॅसिडोनिया याशिवाय बल्गेरियन स्वतःकरिता आद्रिया-

नोपलचीहि मागणी केली. परंतु इतका प्रदेश सोडून जिक्वीरीस आलेल्या तुर्कांनी आद्रियानोपल देण्याचें साफ नाकारलें. कॉन्स्टांटिनोपलपूर्वी आद्रियानोपल हीच तुर्कांची राजधानी होती. या दृष्टीनें तुर्कांस आद्रियानोपल सोडण्यांत एक प्रकारें मानहानीहि वाटल्यास नवल नाहीं. यामुळे लंडन परिषदेचें काम अर्धवटच थांबून पुढच्या वर्षाच्या मार्च महिन्यांत युद्धास फिरून तोंड लागलें. तुर्कांचे उरलेले किल्ले एकामागून एक शत्रूंनीं पाडाव केले. मार्च महिन्याच्या ५ व्या तारखेस जानीना, २३ तारखेस स्कुटारी व २६ व्या तारखेस आद्रियानोपल गेलें. सरते शेवटीं ता. ३० मे रोजीं लंडन शहरीं तहपरिषद पुन्हां भरून एजियन समुद्रावरील इनासपासून काळ्या समुद्रावरील मिडियापर्यंत एक रेषा ओढली असतां पश्चिमेचा जेवढा मुलख रहातो, तेवढ्या मुलखास तुर्कस्थान मुकला. यांत अर्थात्च आद्रियानोपलहि बल्गेरियास मिळालेंच. फक्त आद्रियातिक समुद्रावरील सर्बिह्याच्या पापी नजरेखालचा आल्बानियाचा मोघम तुकडा तुर्कांकडे शिल्लक राहिला. क्रीटबेट बड्या राष्ट्रांनीं प्रथम आपल्या ताब्यांत घेतलें पण मागाहून तें ग्रीकांस मिळालें. एजियन समुद्रांतील जीं बेटें युद्धांत ग्रीसनें तुर्कांपासून घेतलीं होती, त्यांचा निर्णय बड्या राष्ट्रांनीं सांगावा असें ठरलें.

लंडनच्या तहानें बाल्कनराष्ट्रें व तुर्कस्थान यांजमधील लढाई थांबली खरी, पण तत्क्षणीं ती बाल्कन राष्ट्रांतच सुरू झाली. तुर्कांचा संबंध मॅसिडोनिया व थ्रेसचा बराच मोठा भाग सदरील तहानें बाल्कन राष्ट्रांनीं घेतला, तसा आल्बानिया त्यांस घेता आला नसता असें नाहीं. पूर्वसंकेतप्रमाणें आल्बानिया सर्बिह्यास मिळावयाचा होता. सर्बिह्यास आद्रियातिक समुद्रावर आपल्या शेजारीं किनारा मिळणें ऑस्ट्रिया व इताली या बड्या राष्ट्रांस मनांतून नको होतें. म्हणून बाल्कन राष्ट्रांत आल्बानिया वाटून देण्यापेक्षां तो वेगळा राखून त्याचें स्वतंत्र राज्य बनवावें असा उभयतांचा बेत होता. ऑस्ट्रियाच्या राज्यांत सर्बिह्यन लोक मुष्कळ होते. ऑस्ट्रियाच्या शेजारीं सर्बिह्यास आद्रियातिक किनारा मिळून त्याचें माहात्म्य वाढलेलें त्याच्या दृष्टीस पडल्यानें ऑस्ट्रियापासून सुटून सर्बिह्यांत सामील होण्याची वासना त्यांस होईल अशीहि ऑस्ट्रियास भीति

बाटत असावी. त्याखेरीज, सव्हिया हा रशियाचा पित्या असल्याने नव्या किनाऱ्याचा उपयोग ऑस्ट्रियाचा प्रतिस्पर्धी रशिया करावयास चुकताना.

कितीतरी नाही तर नाही; पण त्याच्या मोबदला मॅसिडोनियाचा अधिक नाम आपणांस मिळावा अशी कुरकुर सव्हियानें बल्गेरियापार्शी सुरू केली. पण सव्हियाकरितां बल्गेरिया काय म्हणून स्वतःचें नुकसान करून घेईल ! आमचें सैन्य मोठें व युद्धांत आम्ही जयाहि मोठे मिळविले असें बल्गेरियाचें म्हणणें ! आपण सैन्याच्या बळावर सव्हिया व ग्रीस यांस सहज खडे चारूं अशी बल्गेरियास धमक; व त्या धमकीति त्यानें १९१३ च्या अखेर ग्रीस व सव्हिया यांवर एकदम स्वारी केली.

साच्या बाल्कन राष्ट्रांत छोट्यांत मोठें राष्ट्र रुमानियाचें. रुमानिया आतांपर्यंत दुर्लभ मौज पहात होता. रुमानियाच्या खालोखाल बल्गेरिया हे दुसरें मोठें राष्ट्र होय. ग्रीस व सव्हिया यांस लुबाडून बल्गेरिया पुष्ट होणें रुमानियास भयप्रद होतें. बल्गेरियानें आपला वायव्य कोपरा आपणास घावा म्हणजे आपण त्याच्या वाटेस जाणार नाही व बाल्कनमधील प्रतिस्पर्धी राष्ट्रे तुल्यबळ रहातील असा रुमानियाचा युक्तिवाद पुढें आला. बल्गेरियानें रुमानियासहि धाड्यावर बसविलें. तेव्हां रुमानियाहि दंगलींत सामील झाला. इतकेंच नव्हे तर या लाटेत आपलाहि हात जमल्यास घुवून घ्यावा या आशेनें तुर्कस्थानहि बल्गेरियावर उठला. अशा रीतीनें ज्या बल्गेरियास आपलें बूड ग्रीस व सव्हिया यांजपुढें जड वाटत होतें त्याजवर रुमानिया व तुर्कस्थान याहि राष्ट्रांनीं तलवार उपसतांच त्यांचेच घाबें दणाणले. कसाबसा अर्धा जुलई महिना त्यानें दम धरला आणि शेवटीं आपले उपाय हरले अशी सात्री झाल्यावर १० आगष्ट १९१३ रोजी त्यानें रुमानियाची राजधानी बुखारेस्ट येथें सह केला. त्यांत सव्हिया व ग्रीस यांस त्यांच्या अटकळीपलीकडे मुलूस मिळाला. रुमानियास बल्गेरियाचा वायव्य कोपरा घ्यावयास सांपडला. तुर्कस्थानाकें आश्रियांना पल व त्या समोबतालचा बराच मुलूस पुन्हा कमावला आणि बल्गेरियाला जमिनीच अदल घडून सारेंच पारें फिरले. या तहापासून तो सारखा

बोटें मोडत बसला व त्याचेंच पर्यवसान शेवटीं नाजिक वाढून ठेवलेल्या महायुद्धांत झालें.

या दोन युद्धांत मिळून बल्गेरिया व तुर्कस्थान यांचे प्रत्येकी १॥ लाख माणूस मारद झालें. सर्बिया व ग्रीस यांचे ७० हजार आणि मांटेनिग्रोचें १० हजारापर्यंत नुकसान झालें. तुर्की साम्राज्यावर पुष्ट होऊन मांटेनिग्रो, ग्रीस व सर्बिया यांचा दुप्पट विस्तार वाढला. बल्गेरिया व रुमानिया हे फोफावले आणि तुर्की साम्राज्याच्या नाड्या युरोपांत निस्त्रास आस्वडण्या गेल्या.

महायुद्धाचीं कारणे.

बुखारेस्टचा तह ता. १० ऑगस्ट १९१३ रोजी झाला. सर्बियास समुद्राचा तजेलदार वारा लागू नये म्हणून आस्ट्रिया व हंगेरी यांनी बोस्निया व हर्जिमेविना हे प्रांत सर्बियास मिळण्याच्या आधींच १९०८ मध्ये तुर्कस्थानापासून घेऊन आपल्या राज्यास जोडले. त्यानंतर बाल्कन युद्धांत आल्बानिया सर्बियास मिळण्याचा संभव उद्भवला. त्या वेळीं आल्बानियाचें स्वतंत्र राज्य निर्माण करून ऑस्ट्रियानें तोहि प्रसंग टाळला. तथापि सदर युद्ध उदरीं घेऊन सर्बिया दुप्पट झाला, हेंहि आस्ट्रियास पाहावळें नाहीं. बुखारेस्टच्या तहापासून ही गोष्ट आस्ट्रियाच्या मनांत डांचतच होती; व कांहीं तरी निमित्त काढून सर्बियानें गिळलेला मुख्य त्याजपासून उपटावा या हेतूनें सर्बियावर स्वारी करण्याकरितां ऑस्ट्रियानें इटालीपार्शी मदत मागितली. आस्ट्रिया-हंगेरी, इटाली व जर्मनी या त्रिकूटाचें परस्परांशीं एकमेकांस साहाय्य करण्याचे करारमदार पूर्वीच झाले होते. परंतु सर्बियाशीं उकरून काढावयाचें युद्ध आत्मसंरक्षणार्थ नसल्यामुळे इटालीचा त्यास रुकार पडेना. वास्तविक सर्बियास चिरडून टाकण्यास ऑस्ट्रिया सुरून उरला होता. परंतु सर्बियास धक्का लावला कीं, त्याचा स्लाव्ह कैवारी रशिया चमकणार हें ठरल्यासारखेंच होतें. यामुळे आस्ट्रियास इटालीच्या मदतीची याचना करावी लागली होती.

आस्ट्रियाचा मनोरथ अद्या शितीनें तात्पुरता विफळ झाला. तरी

पण त्यानंतर सुमारे एक वर्षाने ऑस्ट्रियाच्या राजवराण्यावर एक संकट गुदरले व त्यानंतर आपला भाग्योदय होईल अशी ऑस्ट्रियास बळकट आशा वाटली. २८ जून १९१४ रोजी ऑस्ट्रियन बादशाहाचा पुतण्या व गादीचा वारस आर्चड्यूक फ्रॅन्सिस फर्डिनांड बोस्नियाची राजधानी साराजिव्हो येथे सपत्निक मारला गेला. ज्यांनी हे घोर कृत्य केले ते बोस्नियाचे रहिवासी, ऑस्ट्रियाचे प्रजाजन पण जातीचे सव्हियन होते. यामुळे खुनाचे खापर ऑस्ट्रियाने सव्हियाच्याच मार्थी फोडले. ऑस्ट्रिया व सव्हिया यांचा परस्पर संबंध लक्षांत घेतां, ऑस्ट्रियाने सव्हियास जबाबदार धरले, यांत नवल नाही. खुनानंतर चार आठवडे ऑस्ट्रियाने मुळीच हालचाल केली नाही. यावरून हे प्रकरण विशेष पेटणार नाही अशी आशा वाटत होती. परंतु ती लवकरच निराधार ठरून ता. २३ जुलैस ऑस्ट्रियाने सव्हियास खलिता पाठविला. सदर खलित्यांत पुढीलप्रमाणे अटी घालण्यांत आल्या होत्या. ऑस्ट्रिया-हंगेरीविरुद्ध सध्या सव्हियांत चळवळ सुरू आहे तिचा सव्हियाने निषेध करावा, या चळवळीशी सव्हियन अधिकाऱ्यांचा संबंध असल्याकारणाने त्याबद्दल सव्हियाने खेद प्रदर्शित करावा, कटांचा शोध लावून कटवाऱ्यांचे पारिपत्य करावे व वर्तमानपत्रांवरहि जरब बसवावी. ऑस्ट्रो-हंगेरियन राजवराण्याविषयी द्वेष उत्पन्न होईल अशा प्रकारचे धडे शाळांतील क्रमिक पुस्तकांतून काढून टाकावे. तसेच खुनाचा कट उघडकीस आणण्याचे कामी सव्हियाने ऑस्ट्रियन सरकारची मदत द्यावी. खुनाची तयारी सव्हियांत झाली होती व ती सव्हियन अधिकाऱ्यांचे अंग होते असेहि खलित्याच्या अखेरीस स्पष्ट विधान होते.

खलित्यांतील वरील मजकुरावरून तो निर्वाणाचा व सव्हियास मुद्राये आवाहन करणारा होता याविषयी संशयच उरत नाही. उत्तरास फेब्रु १८ तासांची मुदत देण्यांत आली होती. इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया या प्रमुख राष्ट्रांनी खलित्याचा पूर्ण विचार होण्यास ही मुदत पुरेशी नसल्यामुळे ती वाढविण्यांत आली अशी सव्हियाच्या कृतीने ऑस्ट्रियाफ्रान्स व रशियाकडे कलंक वाटला. पण ती निर्दोषाची ठरली. तेव्हा ऑस्ट्रिया विसरि नाही.

तर सव्हियानें तरी नमते ध्यावें असा त्यांस सद्दा देण्यांत आला. सव्हियानें ऑस्ट्रियाच्या बऱ्याच मागण्या कबूल केल्या आणि तेवढ्याने ऑस्ट्रियाचें समाधान होत नसल्यास हा प्रश्न तिन्हार्इत अशा हेग परिषदेपुढें ठेवण्याचीहि तयारी त्यानें दर्शविली; पण सव्हियाच्या उत्तरानें ऑस्ट्रियाचें समाधान झालें नाहीं व युद्धाची परिस्थिति उद्भवली.

सव्हियविरुद्ध लढार्इसाठीं कंबर बांधल्यास त्याचे परिणाम कोठवर जाऊन पोचतील याची कल्पना ऑस्ट्रियास नसेल असें नाहीं. परंतु राज-पुत्राच्या वधानें चवताळल्यामुळें म्हणा किंवा कांहींतरी कुरापत काढून सगळ्या युरोपचें होमकुंड पेटविण्यास ऑस्ट्रियास जर्मनीची चिथावणूक असल्यामुळें म्हणा, ऑस्ट्रिया युद्धास उभें ठाकला. सव्हिया आदिकरून बाल्कन राष्ट्रे हीं स्लाव्ह राष्ट्रे होत. राशिया त्यांचा धुरीण समजला जातो. सव्हियावर ऑस्ट्रिया उठला कीं, राशिया सव्हियाच्या संरक्षणार्थ युद्धांत उढी घेणार हें ठरल्यासारखेंच होतें. आणि ऑस्ट्रियाच्या पाठीशीं जर्मनी होता. ऑस्ट्रियाचें सव्हियाविरुद्ध युद्ध पुकारतांच राशियानें आपल्या सैन्याची जमवाजमव सुरू केली; आणि हें प्रकरण विकोपास जाऊं न देतां प्रारंभीच विज्ञावितां आल्यास पहावें, यासाठीं जर्मनी, राशिया, फ्रान्स, इंग्लंड इताली या तिन्हार्इत अशा प्रमुख राष्ट्रांची लंडनशहरीं परिषद भरवावी असा ब्रिटिश मुत्संदांवीं बूट काढला. पण जर्मनीचें म्हणणें वेगळेंच पडलें. हा तंटो सव्हिया व ऑस्ट्रिया यांजमधील असल्यानें त्यांचा शेवट त्यांचा त्यांनींच लावावा, इतर राष्ट्रांनीं त्यांच्या कारभारांत पडण्याचें कारण नाहीं असा जर्मनीनें आप्रह धरला. राशियानेंहि सव्हियाची बाजू घेऊं नये या-बद्दल त्यांचेंहि मन वळविण्याचा जर्मनीकडून प्रयत्न झाला. परंतु बाल्कन प्रश्न आपल्या मजीप्रमाणें सुटला पाहिजे असें म्हणण्यास आपणास पिढि-जाद हक्क पोचते हा राशियाचा युक्तिवाद नडला.

महायुद्धास सुरूवात

अशा रितीनें भिन्न भिन्न राष्ट्रांच्या हितसंबंधांचा तिढा बसून परिषदेचा नेत फसला व ऑस्ट्रियानें खुनानंतर बरोबर एक महिन्यानें २८ जुलई रोजी सव्हियाविरुद्ध युद्ध पुकारलें. राशियानें आपलें सैन्य जमविलें. राशियाची युद्धाची तयारी दिसतांच जर्मनीनें त्यास २८ जुलईस

निर्वाणांचा खलिता पाठविला. त्याचें रशियाकडून उत्तर न आल्यामुळे जर्मनीने ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या तारखेस रशियाविरुद्ध युद्ध जाहीर केलें. ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांजमधील तहास धरूनच ही गोष्ट झाली. रशियाचा जो शत्रु तोच फ्रान्सचाहि शत्रु अशी परस्परसंतुल तहनाम्याने स्थिति निर्माण केली असल्यामुळे जर्मनी हा फ्रान्सचा उघडपणें शत्रु ठरला. आरमार, व्यापार व वसाहती यांच्या विस्तारानें जर्मनीच्या वाढत्या सामर्थ्याची इंग्लंडास धास्ती पडली असल्याने या जबरदस्त प्रतिस्पर्ध्यास कधीतरी तोंड देण्याचा प्रसंग येईल अशी अटकळ बांधून इंग्लंडानें फ्रान्स व रशिया यांजबरोबर आगाऊच दोस्ती जमविली होती व फ्रान्सबरोबर १९०४ सालीं आणि रशियाबरोबर १९०७ सालीं तह करून स्नेहग्रंथि घट्ट आवळली होती. या त्रिकुटापैकी सर्वांचा हितसंबंध असल्यास सर्वांनीं एक व्हावें अशीहि तहात सोडवणूक होती. तथापि या प्रसंगां जर्मनीस व ऑस्ट्रियास चिरडून टाकण्यांत सर्वांचें हित असल्याचें ठरून इंग्लंडहि युद्धांत सामिल झाले. इंग्लंड अलिप्त राहून युद्ध पेटलें तर उरलेल्या राष्ट्रांत जर्मनीच वरचढ ठरून फ्रान्स जर्मनीच्या सहज भक्षस्थानी पडला असता आणि जर्मनीने पश्चिमेस फ्रान्स व पूर्वेस बगदादपर्यंत आपलें पांव पसरणें म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याच्या दफनाची तयारी करणें होय असा त्यांचा सरळ अर्थ असल्याकारणानें आपणायिर युद्ध ओढवून घेणें इंग्लंडास क्रमप्राप्तच होतें.

युद्ध क्षेत्राची व्याप्ति व त्याचे दूरवरील परिणाम जर्मनी ओळखून होता. युद्धांत केवढीहि महान् राष्ट्रे गुंतलीं तरी एकट्या फ्रान्स देखास पादाक्रांत करून तो मुख्य डोव्हर सामुद्रधुनीपर्यंत पहिल्या झटक्यास आपल्या राज्यास जोडला कीं, यशःश्री आपणासच माळ घालणार अशी जर्मनीची खात्री होती. त्यानें इंग्लंड युद्धापासून अलिप्त रहावें यासाठीं प्रथमतः प्रयत्नाची शिक्कस्त करून पाहिली. आणि इंग्लंड ही मसळत साधू देत नाही असें सिद्ध झाल्यावर जर्मनीने फ्रान्सवर एकाएकी जाऊन पडण्याचें ठरविलें. जर्मनीतून फ्रान्सांत शिरण्याचा जवळचा मार्ग एकट्या इंग्लंडाच्या शेजारी होता. फ्रान्स, जर्मनी, व हॉलंड यांच्या निमत्यातील बेल्जियम, फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जियम व

हॉलंड यांच्या चौकटीतील लक्झेम्बर्ग आणि फ्रान्स, इटाली, आस्ट्रिया व जर्मनी यांच्या सांध्यांतील स्वित्झरलंड ही राज्ये आन्तरराष्ट्रीय कानूनी तटस्थ ठरविली असून या योजनेस इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, ऑस्ट्रिया व रशिया या प्रमुख राष्ट्रांची संमतिहि मिळाली होती. प्रमुख राष्ट्रांस एकमेकांवर अचानक स्वाऱ्या करावयास सांपडू नये, यासाठीच ही युक्ति योजलेली होती. परंतु जे राष्ट्र युद्धार्थ सर्वस्वाची होळी करण्यास सिद्ध झाले, त्यास ही बारीक बंधने कोठवर आडवून ठेवू शकणार !

बेल्जममध्ये प्रवेश

जर्मनीने प्रथम सामोपचाराने बेल्जमपाशी वाट मागितली. पण बेल्जमाने ती देण्याचे नाकारले. तेव्हां कराराच्या कपट्याची वावडी उडवून जर्मनीने आपले सैन्य बेल्जममध्ये घातले. जर्मन सैन्याने आंगष्ट महिन्याच्या ७ तारखेस नीज, २० तारखेस ब्रुसेल्स व २२ तारखेस नामूर ही बळकट ठाणी घेतली. एवढ्या दोन तीन आठवड्यांच्या अवधीत ब्रिटिश सैन्य फ्रेंचांच्या मदतीस आले व उभय सैन्ये जर्मनांस अडवून धरण्याकरिता फ्रान्सच्या हद्दीवर फळी पसरून बसली. परंतु जर्मन सैन्याच्या अनिरुद्ध लोंढ्यापुढे दोस्तांचे सैन्य हटत चालले. जर्मन लोक पॅरिसपासून १५ मैलावर आले आणि फ्रान्सची राजधानी बोरडेक्स येथे गेली. सप्टेंबर ५ तारखेपासून १० पर्यंत पॅरिसपासून व्हर्दूनपर्यंत शंभर मैलाची दोस्तांनी फळी धरली व मार्न नदीवर उभय पक्षांचे तुंबळ युद्ध होऊन जर्मन सेना मार्ने सरली.

मार्ननदीवर जर्मन सेनेचा मोड झाल्यावर आयनेरच्या बाजूने जर्मन सेनेची फळी फोडण्याच्या उद्योगास दोस्त लागले. पुढची गति खुंटल्याचे दृष्टीस पडतांच जर्मनांनी उत्तरेस ब्रिटिश खाडीच्या शेजारिने चर खणण्यास सुरुवात केली आणि बेल्जमचा पश्चिम भाग ताब्यांत घेतला. यामुळे फ्रान्स व बेल्जम यांचे उत्तरेचा समुद्रकिनारा जर्मनांस वाफरावयास सांपडून ब्रिटिश खाडी व उत्तर समुद्र यांस सह देणे त्यांस सोपे गेले. त्यांनी १० ऑक्टोबर रोजी अँटवर्प व ऑस्टेंड ही बेल्जमची नवी शहरे घेऊन त्या देशाचा उत्तरभागाहि काबीज केला. बेल्जमास लागून फ्रान्सच्या हद्दीतील डंकर्फ व कॅले ही ब्रिटिश खाडीच्या लगत्याची व

माय्याचीं बंदरेंहि घेण्याचा त्यांच्या बेत होता व तो सिद्धीस गेला असतां, तर लांब पल्ल्याच्या तोफांनीं खाडीवर वर्चस्व ठेवून इंग्लंडवर स्वारी करणें जर्मनीस कदाचित् साधण्याचाहि संभव होता. परंतु येसर नदीवर दोस्त सैन्यानें त्यास थोपवून धरल्यामुळे हा बेत फसला. यानंतर दोन्ही सैन्ये एकमेकांसमोर १९१८ च्या मार्च महिन्यापर्यंत फळी धरून बसलीं. या मुदतींत फ्रान्सची ईशान्य बाजू व सारा बेल्जम जर्मनीच्या हातीं रहिल्यामुळे फ्रांसच्या शें. ९० लोखंडाच्या खाणी, शें. ५० कोळशाच्या खाणी व सारा बेल्जमचा किनारा वापरण्यास सांपडून पाणबुड्याचा धुमाकूळ उत्तर समुद्रांत जर्मनीस घालता आला.

पश्चिमेस जर्मनीचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें असतां पूर्वेच्या बाजूनें रशियानें त्याचा पाय ओढून धरला. जर्मनीचें वेचक सैन्य पश्चिमेस गुंतलेलें पाहून रशिया पूर्व प्रशियांत उतरला व त्यानें जर्मनीवर बरेच जय मिळविले. यामुळे रशियाचें पारिपत्य करणें जर्मनीस भाग पडून त्याला आपलें पश्चिम रणक्षेत्रावरील बरेंच सैन्य पूर्व रणक्षेत्रावर हजर करावें लागलें. सैन्याची ही ओहोटी पश्चिमेस चटकन् जाणवली व मार्न नदीवर मार्गे सांगितल्याप्रमाणें जर्मनीस हार खावी लागली. पूर्वांगावर रशियानें मिळविलेलें जय इतके क्षणभंगुर होते कीं, जर्मनीचें सैन्य त्या बाजूस वळतांच जर्मन सेनानी हिंडनबुर्ग यानें २६ आगष्ट ते १ सप्टेंबर १९१४ पर्यंत रशियन सैन्याचा धुव्वा उडवून दिला. तथापि रशियास ऑस्ट्रियावर जय मिळवितां आले. त्यानें ऑस्ट्रियाच्या गॅलीशिया प्रांतांत उतरून तानोपोल, लेंबर्ग, जारोस्लव्ह व प्रेशमिश्ल हीं ठिकाणें घेतलीं. आस्ट्रियास रशियानें अशा रीतीनें अडकवून टाकल्यामुळे आस्ट्रियाच्या सध्दियांत तळ ठेऊन बसलेल्या सैन्यास सध्दियानें डिसेंबर १९१४ त बाहेर हाकून लावलें. ७ आगष्ट १९१४ रोजीं मांटिनिग्रो सध्दियास मिळाला आणि त्याच वर्षीं नोव्हेंबरच्या २ तारखेस तुर्कस्थान जर्मनीस सामिल झाला. तुर्कस्थानचा प्रवेश

तुर्कस्थानानें जर्मनीस मिळावें हें अंगाळ ठरलेलेंच होतें, परंतु कोणत्या घटकेस मिळावयाचें ती घटका महायुद्धाच्या एकंदर रागरंगावर अवलंबून होती. आगष्टच्या पहिल्या तारखेस जर्मनी युद्धांत सामिल झाला.

जर्मनीमागून बरोबर तीन महिन्यांनी जर्मनीची साथ उघड रीतीने करण्याचें तुर्कस्थानानें योजलें, हें कार्यकारण संबंधावाचून खात्रीने घडलें नाहीं. गेल्या तीन महिन्यांत जर्मनीने पश्चिमेच्या रणक्षेत्रावर फ्रेंच व इंग्रज काय-मचें दानून घरेलू होते आणि पूर्व रणक्षेत्रावर रशियास चांगलीच अडथळ घडविली होती. तथापि रशियाचा पायबंद मिळाल्याने जर्मनीची पूर्व-पश्चिमेत ओढाताण चाळू होती. दोस्तांचे खरें बळ अँग्लो-फ्रेंचांत होतें. त्यांची पूर्वेच्या अंगानें ओढताण करण्यास जर्मनीपार्शी तुर्कस्थानाशिवाय दुसरा जबरदस्त ताण नव्हता. तुर्कांचे युरोपांतील साम्राज्य नांवापुरतेंच होतें. त्यांचे खरें साम्राज्य आशिया मायनर, आर्मीनिया, मेसापोटेमिया सीरिया, पॅलेस्टाईन व आरबस्थान या विस्तीर्ण प्रदेशावर पसरलें होतें. तुर्कस्थान जर्मनीचा उघडपणें दोस्त झाला याचा अर्थ असा की, तुर्कस्थानच्या मार्फत जर्मनीचे हात हिंदुस्थान व इजिप्त यांच्या आसपास पसरले. इराणी आखात व सुएझचा कालवा यांत जर्मनांच्या बागुलबोवास इंग्रजी साम्राज्यास उपद्रव देण्यापुरती यामुळें जागा मिळाली. दार्दानेलीस मधून इंग्रज व फ्रेंच यांनी रशियास दारुगोळा पुरविणें व रशियापासून दाणा-गोटा मिळविणें आतां बंद पडलें आणि सॅव्हिया व मांदिनिग्रो यांस छळ-प्यास आस्ट्रिया व जर्मनी यांच्या जोडीस तिसरा बैरी उभा राहिला. या तीन चार ठिकाणी पश्चिमेस फ्रान्सांत कवटलेले सैन्य इतःपर वाटावें लागणार आणि ब्रिटिश साम्राज्यांतील वेगवेगळ्या भागांतून येणारा सैन्याचा ओघ त्यास बोंदाबहुत या नव्या केंद्राकडे वळवावा लागणार. जर्मनीस जसा रशियाचा तसाच जवळजवळ दोस्तास तुर्काचा पायबंद बसला असें मानण्याचा हरकत नाहीं. बर्लिनचें जर्मन सैन्य बगदादपार्शी ओतावें हा जर्मन कायसरचा बेत सिद्धीस जाण्यास बल्गेरिया जर्मनीस मिळणें आवश्यक होतें. परंतु ती गोंष्ट घडून येण्यास अद्यापि एक वर्षाचा अवधि होता.

तुर्कस्थान जर्मनीस मिळण्यास बाह्यात्कारें पुढील निमित्त घडलें. महायुद्धाच्या सुरुवातीस गोबेन व प्रसला ही दोन जर्मन कसो भूमध्य समुद्रांत हिट होती. त्यांनी आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील एक दान आह-

रांवर तोफांचा भडिमार केला. तेव्हां ब्रिटिश व फ्रेंच जहाजांनी त्यांचा पाठलाग करीत मेसीनाच्या सामुद्रधुनीत त्यांस गाठलें आणि तेथून शिताफीने निसटून तीं क्रूझर १० ऑगस्ट रोजीं दार्दिनिलीसमध्ये शिरलीं. या वेळीं तटस्थ तुर्कस्थानानें आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणें त्यांस अडकवून ठेवणें जरूर होतें, परंतु तसें न करतां हीं क्रूझर आम्ही जर्मनपासून खरेदी घेतलीं आहेत व त्यांवरील खलाशी व अधिकारी यांस सदर जहाजें आमच्या किनाऱ्यास लागल्यावर परत जर्मनींत जाण्यास सांगूं असें उडवा-उडवीचें उत्तर तुर्कींनीं दोस्तांस दिलें. पण तुर्कींनीं जर्मन लोकांस जहाजावरून घालवून तर दिलेंच नाहीं. उलट, जर्मन खलाशांकडून त्यांची दुरुस्ती करविली. तुर्की आरमाराची सुधारणा करण्याकरितां इंग्रजांनीं अँड-मिरल लिपस आदिकरून आपले कामगार मुद्दाम नोकरीस दिले होते. लिपस यानें जर्मनांस घालवून देण्याचा लकडा तुर्कीमागे लावतांच त्यांनीं त्याचा सदर अधिकार काढून घेऊन आरमारमंत्र्याच्या हाताखाली त्याची नेमणूक केली. अशी कारवाई एकीकडे सुरू असतां दुसऱ्या बाजूनें तुर्क लोक दोस्तांपाशीं (१) परकीय लोकांचें तुर्कस्थानांतील विशेष हक्क-संबंध नष्ट करणें (२) तुर्कीची बाहेरून यावयाची युद्धोपयोगी जहाजें तुर्कीस मिळूं देणें (३) तुर्कस्थानच्या अन्तर्गत कारभारांत बोट न घालणें (४) बल्गेरिया दोस्तांस मिळाल्यास पश्चिम थ्रेस तुर्कीस परत मिळणें व (५) ग्रीक बेटें तुर्कीस परत करणें, अशी मागणी करीत होते.

तुर्कस्थान जर्मनीचा मित्र झाल्यानें उत्पन्न होणाऱ्या संकटाची इंग्लंडास कल्पना असल्यामुळें या अटींचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करण्याचें इंग्रजांनीं त्यास आश्वासन दिलें होतें. कारण बॉस्फोरसची सामुद्र-धुनी त्यांस खुली रहावयास पाहिजे होती. पूर्वीच्या तहाप्रमाणें इंग्लंडच्या व्यापारी जहाजांचा फेरफटका तुर्कस्थानानें अटकावून धरणें रास्त नव्हतें. परंतु पाण्यांत सुरूंग पेरले असल्यामुळें या जहाजांस अटकाव करणें भाग आहे असें त्यांनीं इंग्लंडास भासविलें. इंग्रजांचीं अशी ६०।७० जहाजें त्यांनीं आडविली. याच सुमारास तुर्क व जर्मन हेरांनीं इजिप्तमध्ये इंग्रजांविरुद्ध फितुरी आरंभिली. त्यांचे काहीं सैन्य इजिप्तकडे, मोसलकडे व सीरियाकडे रवाना होत

आहे अशाहि बातम्या उठल्या. रशियानें नोव्हेंबरच्या तीन तारखेस व फ्रान्स-नेहि त्याच सुमारास तुर्कीविरुद्ध युद्ध पुकारलें. तुर्कस्थान व ईजिप्त यांचें संगन-मत झाल्यास सुएझ कालव्यावर संकट ठेविल्लेंच होतें. यासाठीं संगन-मताच्या अधुक संशयावरून ब्रिटिशांनीं खेदीवास काढून टाकून त्याच्या चुलत्यास सुलतान ही पदवी देऊन गादीवर बसविलें व इजिप्तचें होतें तेंहि स्वातंत्र्य हरण करून त्या देशाची इंग्लंडच्या आश्रितांत (प्रोटेक्टरेट) गणना केली गेली. अशा रीतीनें सुएझचें द्वार बंद करण्याचा तुर्कीचा प्रयत्न १९१५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत फसला.

जर्मनीचा पराक्रम—

जर्मनांचा मूळ वेत फ्रान्सला चिरडून टाकून रशियाच्या मार्गे लागण्याचा होता. परंतु रशियानें तितकी फुरसत जर्मनीस मिळू दिली नाहीं आणि म्हणून मार्न नदीवर जर्मनीचा मोड झाल्यापासून तिकडची प्रगति तूर्त तहकूब करून जर्मनांनीं रशियाचा पिच्छा पुरविला. रशिया पूर्वप्रशियांत फिरून शिरला होता. त्याचा १२ फेब्रुवारी सन १९१५ रोजीं हिंडेनबुर्गनें मोठा पराभव केला, त्यांत रशियाचें १॥ लाख सैन्य मेळें व जखमी झालें व १ लाख माणूस पकडलें गेलें. ऑस्ट्रियाचा गॅली-शिया त्यानें बळकावला होता, त्यांतूनही त्यास जर्मनांनीं हुसकून लावलें. ता. २ जून रोजीं प्रेशामिझल व २२ रोजीं लेंबर्ग हीं ऑस्ट्रियांचीं गेलेलीं ठाणीं त्यांनीं मिळविलीं, पण त्याखेरीज रशियाच्या हद्दींत घुसून पोलंडची राजधानी वार्सा आगष्ट्या ५ व्या तारखेस सर केली. अशा रीतीनें रशियाचा ६५ हजार चौरस मैल मुख्य जर्मनीस मिळाला. त्यांचीं एकंदर १२ लक्ष माणसें मेळीं व जखमी झालीं आणि १० लक्ष कैद झालीं.

इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया या त्रिवर्गीपैकीं फिरून मान वर करूं नये असा तडाखा रशियास मिळाला. रशियास रणसाहित्य पुरविणें आणि त्याजपासून धान्यसामुग्री मिळाविणें हीं दोन कायें इंग्लंड व फ्रान्स यांस अत्यंत निकडीचीं होती. यासाठीं दार्दानेलीस व बॉस्फोरस या दोन सामुद्र-धुन्यांचा ताबा घेणें त्यांस भाग होतें. हा महत्त्वाची गोष्ट दोस्तांस रशि-याचा पराभव होत असतां साधली असती, तर रशिया वांचून शिवाय बल्गेरिया, रूमानिया, व ग्रीस हीं गप्प बसलेलीं बाळकन राष्ट्रेहि त्यांच्या

पक्षास मिळण्याचा फार संभव होता. इंग्लंड व फ्रान्स यांस पूर्वेकडून ताण देण्याचा जर्मनीचा संकल्प मात्र तुर्कस्थानास आपल्या बाजूस घेतल्यानें सफळ झाला, सन १९१५ च्या फेब्रुवारी व मार्च या दोन महिन्यांत ब्रिटिश व फ्रेंच आरमारांनीं दादांनिलीसमधून घुसण्याची खटपट केली. ते दादांनिलीसमधून तिच्यातील चिंचोळ्या गळ्यापर्यंत जाऊन पोचले. पण खाडीच्या दोन्ही तीरावरील किल्ल्यांतून जर्मनांच्या मदतीनें तुर्कांनीं पक्का बंदोबस्त करून ठेवला होता. त्या तुर्कांनीं दोस्तांच्या आंत शिरणाऱ्या आरमारावर अग्निगोलकांचा पाऊस पाडला. त्यांत अत्यंत नुकसान पावून दोस्तांच्या आरमारास सामुद्रधुनींतून परत फिरणें भाग पडलें. गॅलिपोली —

पाण्यांतून कॉन्स्टांटिनोपल गाठणें अशक्य झाल्यावर जमीनीवरून प्रयत्न करून पाहाण्यांत आला. या सुमारास दोस्तांस ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड या ब्रिटिश वसाहतींतून नवें सैन्य येऊन मिळालें. ब्रिटिश अॅडमिरल सर हेमिल्टन यांच्या आधिपत्याखालीं दोस्तांचें सैन्य दादांनिलीस सामुद्रधुनीच्या तोंडाशीं आलेल्या तुर्कस्थानच्या गॅलीशिया नामक चोंचेवर उतरलें. ही बातमी तुर्कांना अगाऊच लागल्यामुळें त्यांनीं आपलें सैन्य जर्मन सेनापति लिमन व्हान सॅडर्स याच्या हाताखालीं तोंड देण्यास तयार ठेवलें होतें. दोस्तांचें सैन्य कसेंबसें जमीनीवर उतरलें पण तुर्कां सैन्यापुढें त्यांचा रिषावच होईना. या ठिकाणीं सदर सैन्य वर्षभर बसून राहिलें. नुकसान फार झालें. फायदा एवढाच कीं, तुर्क सैन्य येथें गुंतून पडल्यामुळें सुएझ कालव्यावर हल्ला करण्यास त्यास सवड मिळाली नाहीं. दोस्तांचा नक्षा असा उतरलेला पाहून बल्गेरिया व ग्रीस यांचा काटा जर्मनीकडे झुकत चालला.

बल्गेरियाचा बुखारेस्टच्या तहापासून सार्द्धिया, रुमानिया व ग्रीस यांवर रोष होता. जर्मनीचा पक्ष स्वीकारल्यानें झालेलें नुकसान भरून निघेल अशी आशा बाळगण्याजोगी परिस्थिति आतां उत्पन्न झाली होती. हिंडेनबर्ग रशियास सारखा मार्गें हटवीत होता, तुर्क व जर्मन यांनीं सामुद्रधुन्या बंद पाडल्या होत्या, गॅलिपोलींत ब्रिटिश सैन्य माशा मारीत बसलें होतें, आणि फ्रान्समध्ये फ्रेंच व इंग्रज यांचे उपाय हरले होते. जर्म

नीची अशा रीतीने चढती कमान पाहून ४ आक्टोबर १९१५ रोजी बल्गेरिया जर्मनीस मिळाला. जर्मनी, ऑस्ट्रिया व तुर्कस्थान यांची साखळी जोडण्यास एकच दुव्वा कमी होता. तो बल्गेरियाने मिळवून दिल्यामुळे बर्लिनपासून बगदादपर्यंत एक खंडप्राय प्रदेश जर्मनीच्या हुकमती-खाली आला. आतां सध्दियाचे मात्र पुरे मरण ओढवले. ग्रीस व सध्दिया यांजमधील तहान्वये सध्दियास ग्रीसची मदत पोचणे जरूर होते. परंतु ग्रीसचा राजा व जर्मनीचा बादशाहा यांचे नाते असल्यामुळे ग्रीस अलिप्त राहिला. बल्गेरिया मिळतांच जर्मन सेनापति मॅकेन्सन याच्या धुरीणत्वाखाली जर्मन व ऑस्ट्रियन सैन्य पश्चिमेकडून सध्दियांत घुसले आणि बल्गेरियाने पूर्वेकडून स्वारी केली. या त्रिवर्गीनीं प्रथम सध्दियाचा व नंतर मांटेनिग्रोचा फडशा पाडला.

सध्दिया संकटावस्थेत असतां त्याचा बचाव करणे दोस्तांचे कर्तव्य होते. त्याप्रमाणे इंग्लिश व फ्रेंच सैन्य ग्रीसच्या सॅलेनिका बंदरांत उतरले. तटस्थ ग्रीस देशास दोस्तांस घरांत घेणे आंतरराष्ट्रीय कायद्यास सोडून होते. तथापि ग्रीसचा इंग्रजास अनुकूल असणारा मुख्य मंत्री वेहनीझिलास याने ही परवानगी दिली. ग्रीक राजा कॉन्स्टाईन जर्मन बादशाहाचा मेहुणा असल्यामुळे त्यास ही गोष्ट रुचली नाही. त्याने वेहनीझिलास यास या चुकीबद्दल प्रधानपदावरून काढून टाकले. तेव्हां दोस्त सैन्यांस सॅलोनि-कांतून पाय काढून घ्यावा लागला.

इतालीचे आगमन—

जर्मनीच्या पारड्यांत एकामागून एक राष्ट्रे पडत असतां दोस्तांच्या पार-ड्यांतहि या सुमारास इतालीचे वजन पडून ते पारडे बरेच जड झाले. इताली देश मूळचा जर्मनी व ऑस्ट्रिया-हंगेरी यांच्या मेळांतील आणि ऑस्ट्रिया लढाईत शिरतांच १८८३ च्या तहाप्रमाणे इतालीने त्यास मिळणे जरूर होते. परंतु ऑस्ट्रियाने विनाकारण आपणाघर लढाईचे संकट ओढवून घेतले असे मिष करून इताली तुटक राहिला. दोस्तांस प्रतिकूल ग्रह असतां इताली त्यांच्या पक्षाचा झाला याबद्दल आश्चर्य वाटते खरे. तरी पण इतालीचा स्वार्थ जसा दोस्तांस तसा ऑस्ट्रियास मिळून साधण्यासारखा नव्हता. ऑस्ट्रिया इतालीचा नवा मित्र झाला असला

तरी जुना शत्रूच होता. इताली ऑस्ट्रियाच्या छात्राखाला होता, त्यावेळचा ट्रेंटिनो, ट्रिस्टी हा इतालीचा भाग अद्यापि ऑस्ट्रियाकडे होता आणि तो दोस्तांचा पक्ष उचलल्यानेच इतालीस मिळण्याचा सुमार होता.

इताली दोस्तांचा झाला तरी महायुद्धाची पहिली दोन वर्षे दोस्तांस फार वाईट गेली. त्यांनीं जर्मनीच्या वसाहती मात्र परस्पर त्यांजपासून काढून घेतल्या. जपान दोस्तपक्षीय होऊन त्यानें कियूशियू बेट घेतलें. आफ्रिकेतील मुख्य से. स्मट्स व इंग्रजी सैन्य यांनीं जिंकला. फ्रान्सचा पूर्व भाग जर्मनीनें पादाक्रांत केलाच होता. त्यानंतर मार्न नदीवर जी प्रगति खुंटली ती चालू करून पॅरिस शहरावर आपलें निशाण रोवण्याची उमेद कायमच होती. ती पुरी करण्याकरितां १९१६ मध्ये जर्मनीनें कंबर बांधली. या वेळीं व्हर्डूनवर जर्मनीचा रोख होता. व्हर्डून हें अत्यंत मजबूत व नाक्याचें ठिकाण सर झालें कीं, पॅरिसवर मोर्चेबंदी करण्यास विलंब लागणार नाहीं अशी जर्मनीची खात्री होती. जर्मन सेनाधिपत्य युवराजांनें आपल्याकडे घेतलें. हें युद्ध १९१६ च्या फेब्रुवारीपासून तों थेट आक्टोबरपर्यंत चालू होतें. फ्रेंच सैन्याचें आधिपत्य से. जोफ्रे यांजकडे होतें. बेल्जमपासून स्वित्झर्लंडपर्यंत जर्मनांनीं फळी धरली होती. त्यापैकी व्हर्डून व सोम नदी यावर तुंबळ युद्ध माजून राहिलें होतें. व्हर्डूनच्या बाजूस धडक मारण्याचें काम जर्मनांनीं अंगीकारलें असून सोमनदीवर फ्रेंच जर्मनांशीं धडक देत होते. सोमनदीची बाजू उत्तर समुद्रास व म्हणून इंग्लंडास जवळ असल्यानें फ्रेंचांस इंग्रजी फौजेचें सहाय्य होतें. व्हर्डूनच्या बाजूस जर्मनांनीं जोराचा नेट लावून फ्रेंचांस चार दिवसांत चार मैल मार्गे रेटलें. शेवटीं फ्रेंचांचा जर्मनांपुढें निभाव लागेनासा झाल्यामुळें तेथील सेनाधिपत्य नेव्हिली यांजकडे आलें. नेव्हिली व त्याच्या हाताखालचा अधिकारी पिटेन यांनीं जोर बांधून जर्मनांवर चांगलीच जरब बसविली. सोमनदीवरील दोस्तांचा हल्ला जून महिन्यांत सुरू झाला. इंग्लंडनें यावेळीं सक्तीची सैन्यभरती सुरू केल्यामुळें त्यांचें बरेचसे सैन्य या वर्षीं फ्रान्सांत उतरलें होतें. त्यांच्या मदतीनें त्या बाजूस दोस्तांची प्रगति मुंगीच्या पावलांनें चालू होती.

रुमानियाचा विध्वंस—

यावर्षीं पश्चिमेस दोस्तांची हकीकत वरील प्रकारची होती. पूर्वस रशिया

व इटाली यांनी जराच जोर धरला होता. तथापि टायरोलच्या रोखाने आस्ट्रिया इटालीस मागे हटवीत चालला. तशीच पुढे चाल करून व्हेनिसच्या भेदनात उतरण्याचा त्याचा विचार होता. तोंच रशियाने त्यास इस्त्रिकडून शह दिल्यामुळे सदरील बेत त्यास सोडून द्यावा लागला. इटाली दोस्तपक्षीय बनला. आणि १९१६ त दोन्ही पक्ष तुल्यबल झाल्यासारखे दिसले, याचा दोस्तांस फायदा मिळाल्यावांचून राहिला नाही. आस्ट्रो-हंगेरियन राज्यांत रुमानियनांची तीस लाख वस्ती होती. या वस्तीचा मुलूख परत मिळण्यास आस्ट्रियाविरुद्ध दोस्तांची कास धरण्याशिवाय रुमानियास गत्यंतर नव्हते. रुमानिया २७ ऑगस्ट १९१६ रोजी दोस्तांचा झाला. पांच बाल्कन राष्ट्रांपैकी मांटेनिग्रो, सर्बिया व रुमानिया ही तीन राष्ट्रे दोस्तांस मिळाली. एकट्या बल्गेरियाने जर्मनीचा पक्ष उचलला आणि ग्रीस डळमळीत राहिला. रुमानिया जर्मनीचा जुना दोस्त. तो जातांच बर्लिन—बगदाद दळणवळणास व जर्मनीच्या पूर्वेकडील साम्राज्यकल्पनेस जबरदस्त धक्का बसला. जर्मनीने या विश्वासघाताबद्दल रुमानियास चांगलीच अदल दडविण्याचे ठरविले. जर्मनीचे रणगाजी सेनापति फॉकनहेन व मॅकेन्सन यांनी आपल्या हाताखाली जर्मन, ऑस्ट्रियन, हंगेरियन व बल्गेरियन सैन्ये घेऊन रुमानियावर धाड घातली आणि रुमानियास जर्मनदोस्त करून टाकले. ६ डिसेंबर रोजी सदर सैन्य रुमानियाच्या बुखारेस्ट राजधानीत शिरले आणि त्याजवर ह्यातशा अटीचा त्यांनी तह लादला. रुमानियास ताबडतोब लोळविल्यामुळे जर्मनीची मध्य युरोप आपल्या छत्राखाली आणण्याची आकांक्षा स्थिरावली.

जर्मनी जमीनीवर दोस्तास भारी ठरला, परंतु त्याचा पाण्यांत ब्रिटिश आरमारपुढे पाड लागणार नाही हे ठरल्यासारखे होते. १९१६ च्या फेब्रुवारीत इंग्लंड व जर्मनी यांचे जटलंडपाशी आरमारी युद्ध झाले. त्यांत जर्मनीचा पराभव झाला. समुद्रांतून परदेशांहून जर्मनीत जाणारा माल आडवावयाचा हाहि जर्मनीस रडकुंडी आणण्याचा इंग्लंडपाशी उपाय होता. त्याचा या वर्षी पूर्णपणे उपयोग करून इंग्लंडने जर्मनीस कोंडून धरले व त्याचा समुद्रांतून परदेशाहून येणारा पेट्रोलम, कापूस, रबर, जस्त, टिन वगैरे युद्धोपयोगी माल आणि अन्नसामुग्री बंद पाडली.

रशियांतील राज्यक्रान्ति—

रशियांत १९१७ सालीं प्रचंड राज्यक्रान्ति होऊन झारावर राज्य-पद सोडण्याची पाळी आली. झारच्या एकतंत्री अमलास महायुद्धापूर्वीच रशियन प्रजा कंटाळली होती आणि त्यावेळींच घाटत असलेली क्रांति महायुद्धांत लक्षावधि योद्ध्यांचा बळी देऊन वैतागलेल्या जनतेनें एका-एकी शेवटास नेली. रशिया ढासळल्याचे दुष्परिणाम फार दूरावर पोच-णारे होते. रशियाचीं सूत्रें ज्या बोल्शेव्हिकांच्या हातीं गेलीं ते बोल्शेव्हिक साम्राज्यसत्तेच्याच काय, पण प्रचलित समाजघटनेच्याहि विरुद्ध होते. त्यांनीं मुळीं हत्यारच खालीं ठेवल्यामुळें दोस्तांनीं पूर्वे बाजूनें जर्मनीस दिलेला पायबंद पार तुटला. आणि रुमानियाचें त्यानें आधींच चंदन उडविलें असल्यानें दोस्तांस फ्रान्समध्ये नैस्तनाबूद करणें याशिवाय जर्म-नीस उद्योगच राहिला नाहीं.

अमेरिकेचा प्रवेश—

दोस्तांनीं रशिया गमावला खरा, पण त्यानंतर थोड्याच दिवसांत म्हणजे ७ डिसेंबर १९१७ रोजीं अमेरिकेसारखी अत्यंत प्रबळ सत्ता आपल्या पक्षास ओढली. त्यापूर्वी थोडेच दिवस जर्मनीचा पक्षपाती ग्रीसचा राजा कॉन्स्टाईन पदच्युत होऊन ग्रीसहि दोस्तांकडे झुकला होता. पण अमेरिकेच्या मानानें ही गोष्ट विशेष महत्वाची नव्हे. त्याचबरोबर सयाम, ब्रॅझिल, चीन यांनींहि जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारलें हें सांगून ठेवणें जरूर आहे. फेब्रुवारी १९१५ त जर्मनीनें ग्रेटब्रिटन भोंवतालचा समुद्र सम-रक्षेतील असल्याचें ठरवून तटस्थ राष्ट्रांनीं आपलीं व्यापारी जहाजेहि त्यांत जाऊं दिल्यास ती बुडाल्याची जबाबदारी आपणावर रहाणार नाहीं असें जाहीर केलें. अध्यक्ष विल्सन यांनीं त्याविरुद्ध पुष्कळ हकाटी केली पण त्यास उडवाउडवीची उत्तरे देण्यापलीकडें जर्मनीनें कांहींच खबर-दारी घेतली नाहीं. १ मे रोजीं अमेरिकेच्या गुड फाईट जहाजास टारपीडो लागली व पुढें ल्युसिटानिया बोट बुडून बरेच अमेरिकन प्राणांस मुकले. जर्मन पाणबुड्यांनीं कहर उडवून दिल्यामुळें अमेरिकेस नाइलाजानें युद्धाची वाट धरावी लागली.

सोमनदीवर जर्मनीची पिच्छेहाट सुरू असतांच रशियाचा पायबंद तुटून स्वैर झालेला जर्मनी आस्ट्रियास मदतीस घेऊन इतालीवर कोसळला. त्यांनी ऑक्टोबरच्या २८ व ३० तारखेस अतिशय निकराचा हल्ला करून इतालीचे ३ लाख सैन्य कैद केले व ३ हजार तोफा घेतल्या. त्याखेरीज चार हजार चौरस मैल मुख्य मिळाला तो वेगळाच. यापुढे जर्मनीस इतालीचीहि भीति उरली नाही.

कट एल् अमरा—

बर्लिन—बगदाद जोडणें, मध्य यूरोप आपलें करणें व तैग्रीस आणि युफ्रातीस नद्यांवर आपली सत्ता बसविणें हे जर्मनीचे बेत होते. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, रुमानिया, बल्गेरिया व तुर्कस्थान यांची साखळी एकदा जुळल्यावर जर्मनी इराणी आखातांतून सुएझच्या कालव्यांतून आपले पाय केव्हां बाहेर काढून हिंदुस्थानावर संकट आणील याची इंग्लंडास सतत धास्ती धाटत होती. १९१५ त ज्याप्रमाणें जर्मनीने रुमानियास पुढें धुळीस मिळविलें त्याप्रमाणें दोस्तांनी कॉन्स्टांटिनोपल काबीज करून तुर्कस्थानास दादीनेलीस सामुद्रधुनींतून शिरून उडवून टाकण्याचें योजिलें होतें. परंतु जर्मनांच्या पराक्रमापुढे त्यांचा बेत फसला. आतां इराणी आखात व सुएझचा कालवा यांतून तुर्कांस तंबी देण्याची राहिली. त्यांपैकी इराणी आखातांत बसण्यापाशीं जमिनीवर चढून मेसापोटेमिया घेण्यास १९१५ तच से. टाऊनशेंड यास हिंदुस्थानांतून सैन्य देऊन पाठविण्यांत आलें. हें सैन्य तैग्रीस नदी ५० मैल चढून गेलें व त्यानें कट—एल्—अमरा शहर काबीज केलें. अमन्यांत इंग्रजी सैन्य जाऊन बसल्यावर तुर्की सैन्यानें त्यास चोहोंकडून वेढलें. टाऊनशेंड वेढ्यांत अडकल्यामुळें त्यास आपल्या दहा हजार सैन्यानिशीं २८ एप्रिल १९१६ रोजीं शत्रूच्या स्वाधीन व्हावें लागलें. टाऊनशेंडास सोडविण्यासाठीं व स्वतःच्या इअ्रतीसाठीं हिंदुस्थान सरकारनें सेनापति मॉड यास १९१७ च्या फेब्रुवारींत मेसापोटेमियांत पाठविलें. रशियन सैन्याच्या मदतीनें मॉड याची मोहीम यशस्वी होऊन त्यानें कट—एल्—अमरा घेतला आणि ब्रिटिश सेनेचा बगदाद शहरांत मोठ्या विजयोत्सवानें व दिमाखानें प्रवेश झाला.

इराणी आखाताइतकीच इंग्रजांस सुएझ कालव्याची भीति होती. सन १९१६ च्या प्रारंभी तुर्कांनीं आरबस्थानांत शिरून एडन प्रांतावर स्वारी केली. पण ब्रिटिशांनीं शेख उस्मान येथें त्यांचा पराभव केला. त्यानंतर चार दिवसांनीं त्यांचा वीरअहमदपार्शी दुसरा पराभव झाला. अरब व तुर्क यांचें परस्परांशीं सख्य कधींच नव्हतें. मक्केचा शेरीफ हुसेनसारखा हस्तक इंग्रजांस हवाच होता आणि हुसेनासहि तुर्कांच्या वर्चस्वाखालून सुटून नुसता शेरीफ होऊन न राहातां इंग्रजांच्या मदतीनें राज्यपद मिळालें तर पाहिजेच होतें. इंग्रज व तुर्क यांचें युद्ध जुंपतांच आरबांनीं बंड केलें. ता. १४ जून १९१६ रोजीं त्यांनीं मक्का घेतली. जुलईच्या १ तारखेस जिद्दा व नंतर तांबड्या समुद्रावरील यंबो बंदर त्यांच्या हातीं लागलें. ६ नोव्हेंबरपर्यंत हुसेनाचें बस्तान इतकें उत्तम बसलें कीं, त्यानें हेजजचा राजा म्हणून आपल्या नांवाची द्वाही फिरविली.

महायुद्धांत जर्मनीच्या बाजूनें प्रविष्ट होतांच सन १९१४ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत तुर्कांनीं सीनाय प्रांत घेऊन ईजिप्त प्रांताकडे दृष्टि बळविली होती. परंतु त्या वेळीं इंग्रजांनीं त्यांस थोपवून धरलें. त्यानंतर दुसरा हल्ला ता. १९ जूलई १९१६ रोजीं तुर्कांनीं केला. तोहि सुएझ कालव्यापार्शीं आडवून धरण्यांत आल्यावर पुढल्या वर्षीं तुर्कांस मेसापोटेमियाप्रमाणेंच आरबस्थान, पॅलेस्टाईन, सीरिया या प्रदेशांतून निर्मूल करण्याचें ब्रिटिशांनीं ठरविलें. या कामगिरीवर से. आलेन्बी याचा नेमणूक झाली. त्यास नवा आरब राजा शेरीफ हुसेन याचा मुलगा अमीर फैजुलही येऊन मिळाला. आलेन्बी १ आक्टोबर १९१७ रोजीं फैजुलसह दमास्कस येथें गेला. त्याच महिन्याच्या ६ व्या तारखेस फ्रेंच आरमारानें सीरियांतील प्रमुख बंदर बिरुट घेतलें. १३।१५।२६ या तारखांस त्रिपोली, हॉम्स व अलेप्पो हीं ठाणीं पडलीं. ता. १० डिसेंबरास अलेन्बी जाफा बंदर घेऊन जेरुसलेममध्ये शिरला. सुप्रसिद्ध हरून अल् रशीदच्या बगदाद या जगविख्यात राजधानींत प्रवेश करतांना से. मॉड याच्या अन्तःकरणांत राजसवृत्तीच्या कर्मि उठल्या असतील तर जेरुसलेम मुसलमानांच्या हातचें सुटून ख्रिस्ती इंग्रजांच्या सत्तेखालीं आल्याचें ऐकून साऱ्या ख्रिस्ती जगाचें हृदय सात्त्विक अभिमानानें व आनंदानें भरून आलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं.

अलेन्बीने जेरुसलेम घेतलें त्यावेळीं त्याजपार्शी १ लक्ष २० हजार सैन्य होतें. तेव्हांपासून १९१८ च्या सप्टेंबर महिन्यापर्यंत पॅलेस्टाईन प्रांतांतच तळ देऊन सप्टेंबर महिन्यांत तुर्कीस चोंहोंकडून वेढून सामारियाच्या मैदानावर अलेन्बीने त्यांस जोराचा तडाखा लगावला. या वेळीं तुर्कीचें सैन्य ३ लक्ष ८० हजार होतें, आणि सक्तीने भरती केलेलें मिळून १६ लक्ष होतें. त्या सैन्यापैकीं ज्या तुकड्या सीरियांत होत्या त्यांतील ७० हजार सैन्य व ७०० तोफा अलेन्बीच्या होती पडल्या. १ आक्टोबर रोजीं अलेन्बी दमास्कस शहरीं आला, तेथें त्यानें ७ हजार शिपाई कैद केलें. त्याच महिन्याच्या ६ व्या तारखेस फ्रेंच काफिल्यानें सीरियाचें बंदर फिरून घेतलें. त्यानंतर कॉन्स्टांटिनोपल-बगदाद रेल्वेवरील अलेपो, हें महत्वाचें ठाणें त्यानें सर केलें. त्यामुळें बगदाद व कॉन्स्टांटिनोपल यांचा संबंध तुटून सेनापति मॉड यानें १९१७ सालीं घेतलेल्या मेसापोटेमिया प्रांतांत कॉन्स्टांटिनोपलच्या बाजूनें तुर्की सैन्य येण्याची भीति निर्मूल झाली. आक्टोबरच्या २५ तारखेस दमास्कस व अलेपो यांमधील हॉम्स शहर दोस्तांस मिळालें. सारांश, १९१८ अखेरपर्यंत मेसापोटेमिया, सीरिया, पॅलेस्टाईन व अरबस्थान यांवरील तुर्कीचा अंमल पार उडाला व त्यांस दोस्तांपुढें शस्त्र ठेवण्याचा प्रसंग लवकरच येणार याविषयी शंका उरली नाहीं.

रशियाशी तह

तुर्कीचें पूर्वेकडील अफाट साम्राज्य संपुष्टांत येत असतां जर्मनी रशियाची पुरती गठडी आवळण्यांत गुंतला होता, व रशियांतील बोल्शे-विहक राज्यकर्त्यांनीं ३ मार्च १९१७ रोजीं ब्रेसलिटोव्हस्क येथें जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांजबरोबर तह केला. या तहानें रशियानें पोलंड लिथूआनिया, कुरलंड, लिव्होनिया, इस्थोनिया यांवरील हक्क सोडला, फिन्लंड व युक्लेन यांचें स्वातंत्र्य कबूल केलें, व आर्मीनियाच्या पलीकडील कॉकेशस प्रांतांतील कॉर्सचा किल्ला, काळ्या समुद्रावरील बातुमचें बंदर व एरिव्हान तुर्कीस दिलें; आणि सोडलेल्या प्रदेशांत आणि जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांच्या राज्यांत बोल्शेविहक मतांचा प्रसार न करण्याचें अभिवचनहि त्यांजपासून मिळविण्यांत आलें. या तहानें रशियानें आपल्या साम्राज्याचे तुकडे पाडून

घेतले. याउपर रशियाचा युरोप व आशिया या दोन खंडावरील दरारा आणि पृथ्वीतील राष्ट्रांत असलेलें उच्च स्थान नष्ट झालें आणि तुर्कांवरील रशियाचें संकट कायमचें टळलें. या तहानें जर्मन साम्राज्याच्या दुप्पट म्हणजे पांच लक्ष चौरस मैलाचा मुख्य म्हणजे झार पीटर दि ग्रेट पासून दुसऱ्या निकोलसपर्यंत कमावलेलें सारें साम्राज्य रशिया बोळवून बसला आणि तो तिनशें वर्षांपूर्वीच्या हीन स्थितीस पोचला. राजकीय दृष्टि सोडून व्यापारी दृष्ट्या मोजदाद करावयाची तर ३७ टक्के उद्योगधंदे, ७५ टक्के कोळसा व ७३ टक्के लोखंड या संपत्तीवर त्याने पाणी सोडलें. रशियामागून जर्मनी-आस्ट्रियाचा रुमानियाशी तह झाला व त्याचा हि बराच मुख्य व खनिज संपत्ति हातची गेली.

दोस्तांचा रशिया व जर्मनीचा तुर्कस्थान यांची अवस्था सारखी होऊन त्यांचा एकमेकांशी संक्षेप गेला असें मानण्यास हरकत नाही. पुर्वेस बाकी पूज्य झाल्यावर जर्मनीस पश्चिम बाजूस फक्त दोस्तांची रंग जिरविणें एवढेंच महत्त्वाचें कार्य उरलें. जर्मनीची, फ्रान्सवर ही तिसरी धडक होय. या धडकेस २१ मार्च १९१८ रोजी सुरुवात झाली. त्यापूर्वी चारच महिने अमेरिका दोस्तपक्षास मिळाली होती, परंतु तिचें म्हणण्याजोगें सैन्य फ्रान्सांत अद्यापि येऊं लागलें नसल्यामुळें तो प्रवाह जोरानें वाहूं लागण्यापूर्वीच फ्रेंचांस लोळवावें, या उद्देशानें जर्मनीनें विशेष लगट केली. आपण या धडकीनें फ्रेंचांस जमीनदोस्त करूं अशी कायसर बादशहासहि मोठी उमेद होती. त्यानें आपल्या सैनिकांस जाहीर केलें कीं 'विजयाचा लाभ आम्हांस खात्रीपूर्वक मिळणार. तह असा तसा होणार नाही. तर जर्मनीच्या हितास सर्वस्वीं धरून असाच होईल.' या भरंवशानें ही धडक अत्यंत निकरानें देण्यांत आली व ती तीन महिने टिकून राहिली. शत्रूचा प्राण हरण करणारा विषारी धूर जर्मनांनीं सोडला, आणि लांब पल्ल्याच्या तोफा पॅरिस शहरावर डागल्या गेल्या. उत्तरेकडून इंग्लिश व दक्षिणेकडून फ्रेंच यांच्या फळ्या आमेन्सपाशीं जुळल्या होत्या. त्यांच्या सांध्यावर नेमकी पाचर मारून दोन्ही सैन्यामधून भांग पाडाव. याचा जर्मनीनें बेत केला. ठरल्याप्रमाणें त्यांनीं इंग्लिशांस बाजूस काढून

त्यांचा मध्य सोमनदीच्या पलीकडे रेटला. इंग्रजांचे सैन्य जर्मनीपुढे लटपटू लागतांच फ्रेंच रिसाला त्यास सावरून धरण्यास पुढे सरसावला. तथापि २१ ते २८ मार्चपर्यंत जर्मनांची बरीच प्रगति झाली. त्यांनी शहरांमागून शहरें घेतलीं. जर्मन पक्षाचा पुढारी एकटा जर्मनी असल्यामुळे त्यांचे धोरण एकतंत्री होतें. पण समसमान अशा दोस्तांत धोरणाचे बाबतींत सहाजिकच बहुनायकी होती. ही चूक या वेळीं दुरूस्त करून से. फॉक यास २८ मार्च रोजीं कुलमुखत्यारी देण्यांत आली. २८ मार्च नंतर थोडा दम खाऊन जर्मनांनीं इंग्रजी फौजेवर दुसरी धडक मारली. तिच्या धक्यासरशीं इंग्रज सेनापति हेग याचा धीर बराच खचला. 'इतक्या वर्षांच्या लढाईनें आतां आपण बरेच थकलों आहों. परंतु ज्याचा दम शेवटपर्यंत टिकेल त्यासच विजयश्री वरणार' असा संदेश त्यानें आपल्या सैनिकांस कळविला.

अमेरिकेची मदत

येप्रेस नदीवर इंग्रज व जर्मन यांचे तुंबळ युद्ध झालें. इंग्रजांची महत्त्वाची ठाणीं जर्मनांनीं घेतलीं. पण फ्रेंचांनीं ऐन वेळीं पुन्हा मदतीस येऊन इंग्रजांची बाजू सांवरली. या सुमारास जर्मन सैन्याचे सूत्रधारित्व हिंडेनबुर्गकडून जाऊन लुडेन डॉर्फ याजकडे आलें. २७ मार्च रोजीं ४० मैलांची फळां धरून जर्मनांनीं धडक मारण्यास सुरुवात केली. ३१ मे पर्यंत पुढे सरकत सरकत जर्मनांनीं चार वर्षांनीं मार्न नदी फिरून गांठली. चार दिवसांत चाळीस हजार सैनिक कैद केले व बराच दारूगोळा मिळविला. पॅरिसपासून चाळीस मैलावर ते येऊन ठेपले. पण २ जून रोजीं फ्रेंचांच्या राखाव सैन्यानें येऊन जर्मनांस अटकाव केला या वेळीं थोडेसें अमेरिकन सैन्य येऊन आपला प्रभाव किंचित् दाखवीत होतें. ९ व्या तारखेस फ्रेंचांच्या फळावर धडक देऊन जर्मनांनीं त्यांस कित्येक मैल मागे रेटले. १५ जुलैस त्यांनीं शेवटची धडक मारली. मार्न नदी कित्येक ठिकाणीं ओलांडली. अशा क्रमानें २१ मार्च ते १८ जुलैपर्यंत जर्मनांस जयावर जय मिळत गेले. जर्मन अखेरी साधणार अशी जगाची पुरी खात्री झाली. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी इंग्रज व फ्रेंच यांस अमेरिकानां शिवाय दुसरा आधार कोणाचा ! २७ मार्च रोजींच ब्रिटिश महामंत्री मि

लॉर्ड जॉर्ज यानें अमेरिकनांचा धावा केला ' जर्मनीच्या मोठ्या सैन्यापुढें आजचा टिकाव लागत नाही तरी टाकोटाक शक्य तितकें अधिक सैन्य पाठवा, अशी याचना लॉर्ड जॉर्जकडून येतांच अमेरिकेंतून सैन्याचा एकसारखा ओघ फ्रान्समध्ये वहात राहिला. १९१७ अखेर अमेरिकेची दोन लाख सेना फ्रान्सांत उतरलीच होती. परंतु १९१८ च्या मार्च-पासून जुलईअखेर १३ लक्ष अमेरिकन सैन्य फ्रान्सांत उतरलें आणि नोव्हेंबरापर्यंत सर वीस लक्षांपर्यंत भरती झाली. हें सारें सैन्य ताज्या दमाचें होतें आणि त्याची प्रचंड शक्ति पाठीशी येऊन उभी राहिल्यावर दोस्तांचें अवसान अनेक पटींनीं वाढलें. त्यांच्या जोरावर जर्मनांच्या ऐवजी फ्रेंच सेनापति फॉक यानें उलट जर्मनांवर धडक मारण्यास प्रारंभ केला. मार्ननदीवरील जर्मन फळीवर त्यानें जोराचे तडाखे लगावले. त्या जोरापुढें जर्मनांची फळी ५।६ मैल मागें सरकली. मार्न नदीवरून हटत हटत जर्मन ऐन नदीवर थांबले. दोस्तांनीं आपल्या सैन्याच्या तीन तुकड्या केल्या होत्या. दक्षिणेंस फ्रेंच व अमेरिकन मिळून लढत असून त्या सैन्यांत ३० टक्के अमेरिकन होते. आरगॉन जंगल व म्यूजनदी यांमधील बाजू अमेरिकानांनीं संभाळली होती. त्याशिवाय तिसरा विभाग फ्रेंच, ब्रिटिश, इतालियन, बेल्जन, पोर्तुगीज व अमेरिकन यांचा संमिश्र होता. अशा व्यवस्थेनें स्वित्झरलंडपासून ब्रिटिश खाडीपर्यंत दोस्तांच्या सैन्याची रांग लागली होती. सप्टेंबर अखेरपर्यंत जर्मन सेना हटत हटत प्रख्यात हिडेनबुर्ग रेषेवर थांबली. या जागीं गेल्या चार वर्षांत जर्मनांनीं स्वसंरक्षणार्थ चांगला बंदोबस्त करून ठेवला होता. त्यांनीं या स्थळीं नेटाची झुंज देण्याचें योजिलें होतें. राखीव सैन्याची जर्मनांनीं येथें मदत घेतल्यामुळें दोस्तांची गति किंचित खुंटली. अमेरिकन व फ्रेंच यांनीं जर्मनांच्या दोन बगलांवर वेगळाले हल्ले चढविले. आरगॉन जंगलापासून म्यूजपर्यंतची एक बगल अमेरिकन सेनापति लिगेट यानें संभाळली. फ्रेंच सेनापति गौरोड आरगॉन जंगलापलीकडच्या बाजूस लढत होता. आणि बेल्जन व इंग्लिश सैन्य उत्तरेस बेल्जममध्ये जर्मनांच्या उजव्या बाजूवर हल्ला करीत होतें. ८ ऑक्टोबर १९१८ रोजीं से. फॉक यानें शेवटच्या टक्केची तयारी

चालविली. तीन दिवस ब्रिटिश सेनेनें अद्भुत पराक्रम करून हिंडेनबुर्ग रेषा फोडली. १६ व्या तारखेस जर्मनांनीं बेल्जम किनारा सोडला. सर्व ठिकाणीं हिंडेनबुर्ग रेषा सुटली व जर्मन सैन्य स्वदेशांत केव्हां प्रविष्ट होणार एवढेंच ठरावयाचें उरलें.

जर्मनी पराभूत होणार अशीं चिन्हें आतां दळदळीत दिसूं लागलीं. त्यामुळे जर्मनीच्या दोस्तांचेहि अवसान खचत चाललें. फ्रेंच, ब्रिटिश सार्व्हियन व इतालियन यांच्या समिश्र सैन्यानें बाल्कन भागांत बल्गेरियाचा पुरा मोड केला. १९१६ च्या डिसेंबर महिन्यांत ऑस्ट्रिया-जर्मनीनें रुमानियाची जी हैराणगत करून सोडली, तीच हैराणगत १९१८ च्या सप्टेंबरांत दोस्तांनीं बल्गेरियाच्या अनुभवास आणून दिली म्हटलें तरी चालेल. किंबहुना सप्टेंबरपासून नोव्हेंबरपर्यंतच्या दोन महिन्यांच्या थोडक्या अवधींत महायुद्धाची परिसमाप्तिच झाली. ता. २९ सप्टेंबर रोजीं बल्गेरियानें दोस्तांपाशीं युद्धतहकुबी मागितली. सार्व्हियनांनीं आपला देश जर्मनीपासून पुन्हां जिंकून घेतला. आक्टोबरच्या ३ व्या तारखेस बल्गेरियाचा झार फार्डिनांड यानें राज्यत्याग केला. नोव्हेंबरांत बल्गेरियांत बंड होऊन प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झालें. ३१ आक्टोबरास तुर्कस्थानानें दोस्तांपाशीं युद्धतहकुबी मागून घेतली. त्यांत बुढील अटी होत्या—(१) दार्दनेलीस व बॉस्फरस या दोन्ही सामुद्र-धुन्या दोस्तांस खुल्या रहाव्या, (२) यांजवरील संरक्षक किल्ले दोस्तांनीं आपले कबजांत ठेवावेत, (३) तुर्कांनीं आपल्या फौजफाट्यास रजा द्यावी आणि (४) तुर्कस्थानांतलें माग्याच्या ठिकाणांवर दोस्तांची सत्ता असावी. ता. ४ नोव्हेंबरास ऑस्ट्रियास युद्धतहकुबी मिळाली, ती अशीः—(१) ऑस्ट्रियानें आपल्या ऑस्ट्रोहंगेरियन सैन्यास निरोप द्यावा (२) रणसामुग्रीपैकीं बरीच दोस्त व अमेरिका यांस द्यावी (३) पंधरा दिवसांत सर्व जर्मन सैन्यानें ऑस्ट्रिया—हंगेरीतून निघून जावें. (४) सर्व कैद्यांस बंधमुक्त करावें. (५) आपलें बरेंच आरमार दोस्तांस द्यावें, (६) आणि युद्धांत घेतलेला मुलूख सोडावा.

युद्धसमाप्तीनंतर राज्यक्रांति होऊन ऑस्ट्रोहंगेरियन राज्य मोडलें,

झिफोस्लोव्हाक स्वतंत्र झाले व हंगेरी स्वतंत्र झाली. शेवटीं नायक जर्मनी तेवढा राहिला. त्यास नोव्हेंबरच्या ८ व्या तारखेस युद्धतहकुबी मिळून चार वर्षे गाजत राहिलेलें महायुद्ध संपलें. ९ व्या तारखेस जर्मन बादशहा दुसरा विल्यम राज्यत्याग करून हॉलंडच्या आश्रयास जाऊन राहिला. युवराज फ्रेड्रिक विल्यम यानें गादीवरील हक्क सोडला आणि सर्वानुमतानें जर्मनीची नॅशनल असेंब्ली अस्तित्वांत येऊन तिनें नवीन राज्यपद्धति अमलांत आणावी असें ठरलें.

प्रकरण पांचवें

तहाची वाटाघाट

साऱ्या जगांत हलकल्लोळ उडवून देणारें महायुद्ध तर बहुतेक संपलेंच. फक्त त्याचा तहाचा शेवटचा अंक उरला आणि युद्धांतील विजयी राष्ट्रांच्या श्रमाची सार्थकता त्यावरच अवलंबून राहिली. महायुद्धाची सुरवात ऑस्ट्रिया व सॅर्व्हिया यांचे दरम्यान आर्च ड्युक फ्रेन्सिस फर्डिनांड याच्या खूनानें करून दिली असली; तरी ऑस्ट्रिया व सॅर्व्हिया यांच्या वेगळाऱ्या पक्षास येऊन मिळालेलीं राष्ट्रे केवळ स्वार्थबुद्धीनेच मिळालीं हें उघड होय. सर्व राष्ट्रांत तुटक अशा अमेरिकेची स्वार्थबुद्धि कमी दृष्टीस पडते; तथापि युद्धाच्या जवळ जवळ अखेरीपर्यंत वाट पाहून शेवटीं इंग्लंडादि दोस्तांस येऊन मिळण्यांत अमेरिकेनेंही एक प्रकारें स्वार्थच साधला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण सारें जग लढाईंत गुंतल्यामुळें जगाची गिऱ्हाईकी एकट्या अमेरिकेकडे येऊन युद्धोपयोगी सामानापासून अन्नवस्त्रापर्यंत हरएक चीज जगास पुरविण्याचा मक्ता अमेरिकेस मिळाल्यामुळें अमेरिकेनें संपत्तीच्या व व्यापाराच्या दृष्टीनें आपलें कोटकल्याण करून घेतलें. इंग्लंडेंच साम्राज्य एवढें जगद्व्यापी असतांही अन्नपूजेचा मान अमेरिकेकडे व साऱ्या जगाची शेंडी अमेरिकेच्या हातांत असें अद्वितीयत्व अमेरिकेस महायुद्धानेंच प्राप्त करून दिलें. युरोपासारख्या दूरच्या खंडांत साम्राज्य विस्तारून अमेरिकेस कांहीं तादृश फायदा नसल्यामुळें मुद्दखगिरीच्या कटांतून अमेरिका महायुद्धानंतर फुटून निघाली याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं.

अमेरिकेचा विचार क्षणभर बाजूला ठेवल्यावर ऑस्ट्रिया व सॅर्व्हिया या दोन पक्षांस जीं राष्ट्रे प्रथमच येऊन मिळालीं, त्यांस महायुद्धाचा शेवट कसा होणार याचा अगाऊ अंदाज नसल्यामुळें त्यांपैकीं बऱ्याच जणांचा स्वार्थमूलक दोष युद्धाचा रागरंग पाहून उशीरा येऊन मिळालेल्या राष्ट्रांपेक्षां कांहीं अंशांनीं कमी ठरतो खरा; तरी पण युद्ध संपून छुटीची वांटणी

करतांना स्वार्थातील तरतमभाव नष्ट होऊन सर्वच विजयी राष्ट्र आपले साधन सोळा आणे कसे करून घेतां येईल या विचारास लागली. युद्धाचे परिणाम तुर्की साम्राज्यापुरतेच पाहिल्यास रशियाचा डोळा कॉन्स्टांटीनोपलावर अडीचशें वर्षांपूर्वीप्रमाणें याहि वेळीं निर्विवाद होता. परंतु रशियाचा झारच गादीवर उरला नाहीं, तर त्याचा डोळा तरी ठिकाणावर कोठून राहणार ? युद्धाच्या परिणामांतहि तुर्की साम्राज्याचे दोन भाग करावे लागतात. एक युरोपांतील व दुसरा आशिया खंडामधील. रशिया गळून पडल्यावर बारकून राष्ट्रांपैकीं तुर्कीच्या काबूंतून थोड्याच वर्षांपूर्वी सुटलेल्या आणि तुर्कस्थानच्या हद्दीस मिळून असलेल्या ग्रीस देशाचीच तुर्कीस भीति उरते. कॉन्स्टांटीनोपल, आद्रियानोपल व त्या सभोंवारचा टापू यांची पूर्वेपीठिका लक्षांत घेतल्यास हा पांचशें वर्षांपूर्वीचा ग्रीकांचा प्रांत ग्रीकांस फिरून मिळवावासा वाटणें मनुष्यमात्राच्या ममत्वबुद्धीस सर्वस्वी धरूनच होय.

युरोपांतील तुर्की तुकड्यावर ग्रीक पंजा पडण्याचा संभव अशा कारणानें उद्भवला; आणि महायुद्धांत विजयी राष्ट्रांच्या पंक्तीस ग्रीस देश बसला नसतांहि ग्रीसचा प्रधानमंत्री व्हेनीझिलास व इंग्लंड यांच्या जिन्हाळ्याच्या संबधानें ग्रीसचें कल्याण साधण्याची वेळ आली. युरोपामागून आशिया व आफ्रिका खंडांतील तुर्की प्रदेशांचा विचार शिथिल राहातो. याकडे पापी नजरेनें पाहणारांत इंग्लंड, फ्रान्स व ग्रीस यांचा प्रमुखत्वानें निर्देश करणें जरूर आहे. आफ्रिका खंडांतील ईजिप्त इंग्लंडनें अर्धेअधिक महायुद्धापूर्वीच गिळेंलें होतें. त्यावर तुर्की सुलतानाचें फक्त नामधारी स्वामित्व होतें. तेंहि युद्धकाळीं उडवून देऊन इंग्लंडनें ईजिप्तास आपल्या आश्रित जनांच्या पंक्तीस बसविलें. आणि ब्रिटिश साम्राज्य आतां इतकें मोठें व प्रतिष्ठित झालें होतें कीं, त्याच्या वैभवास उचित अशी जित राष्ट्रांप्रमाणेंच आश्रित जनांची नवी पंगतहि थाटणें त्यास क्रमप्राप्त होतें. अमेरिकेचे तत्त्वज्ञ प्रेसिडेंट मि. विल्सन यांनीं चौदा अमोलिक तत्त्वांची संथा आपल्या दोस्त मंडळींस दिली असल्यानें 'जित' किंवा 'खालसा' या शब्दांचा उच्चार करण्याचीहि आतां दोस्तांची प्राज्ञा नव्हती.

खेरीज तुर्की साम्राज्यांतील आशियामधील देश आश्रयास घेण्याचा इंग्लंडचा डाव इतका नवाहि नव्हता. हे बेत व त्यांची जुळणी इंग्लंडने पांच पन्नास वर्षे अगारूच करून ठेविली होती. किंबहुना तुर्कीच्या नाड्या इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व ऑस्ट्रिया या सर्वांनीच मांडवले, व्यापार आणि कर्ज या तीन रज्जूंनी फार वर्षांपासून आखडून टाकल्या होत्या. ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांची पराजयानंतर दुर्दशा उडाल्याने त्यांची सुखस्वप्ने मावळली; परंतु इंग्लंड व फ्रान्स यांची स्वप्ने रात्रीच्या अंधारांतून दिवसाच्या उजेडांत नांदावयास बाहेर पडली. महायुद्धांत आपल्या सोईसोईने कधी आरबांस, कधी फ्रेंचांस हाताशी धरून तर कधी एकटेंच लढून इंग्लंडाने मेसापोटेमिया, अरबस्तान, पॅलेस्टाईन व सीरिया हे प्रदेश जिंकले व खुद्द कॉन्स्टांटिनोपलचाहि कबजा घेऊन टाकला. फक्त त्याची वांटणी दोस्तांत कशी करावयाची एवढाच प्रश्न शिल्लक उरला.

कॉन्स्टांटिनोपल व त्या जवळच्या खाड्या आणि त्या भोंवतालचा प्रदेश अखेर कोणाच्या स्वाधीन राहावा हा मुद्दा वादग्रस्त असला, तरी त्याशिवाय उरलेला आशियाखंडातील भाग इंग्लंड व फ्रान्स यांपैकी ज्याच्या हाती लागला त्याजकडेच तो कायम रहाणार याबद्दल शंका नव्हती. मेसापोटेमिया इंग्लंडचा, सीरिया फ्रान्सचा, आर्मीनिया अमेरिकेचा, आशिया मायनर इटालीचा किंवा ग्रीसचा आणि कॉन्स्टांटिनोपलहि कदाचित् ग्रीसचेंच अशी वांटणी आपसांत कांहीं अंशी अंतस्थ व गुप्त करारमदारांनी व कांहीं अंशी मनगटाच्या जोरावर ठरून चुकलीहि होती. आणि तुर्कीची मौज अशी आहे की, स्वतःच्या साम्राज्यांत खास त्यांचा स्वतःचा स्वदेश नसल्यामुळे त्यांचा कोणताहि मुलूख कोणीहि उपटावा ! एकोणिसाव्या शतकांत अशाच उपटाउपटीने युरोपातील सारें तुर्की साम्राज्य अस्तास गेलें आणि विसाव्या शतकांत आशियातील साम्राज्य बुडण्याची पाळी आली. तुर्कीचा स्वदेश मध्य आशियामधील अमुदर्या व सरदर्या या नद्यांच्या दरम्यान आणि तुर्कस्तान नांवांचे शहराहि सरदर्या नदीच्या काठी. अशा दूरच्या स्वदेशांतून सहाशें वर्षांपूर्वी तुर्क लोक आशिया मायनरांत उतरले ते उपरी म्हणूनच; आणि आज टर्की अगर

तुर्कस्थान या नांवाचा देशच तुर्की साम्राज्यांत अस्तित्वांत नसल्याकारणानें तुर्की साम्राज्य उडवून फक्त तुर्कांचें स्वराज्य जिवंत राखावयाचें असें ठरविणें युरोपियन राष्ट्रांच्या मर्जीवर असतें, तर तुर्कीराज्य नकाशावर दिसणें हि अशक्य होतें.

सुलतान पक्ष

दोस्तांपासून तुर्कीनीं युद्धतहकुबी ३१ आक्टोबर १९१८ रोजीं मागून घेतली. युद्धांत मोड होतांच ऐक्य व प्रगति संघाचे अधिकारारूढ मंत्रिमंडळ अन्तर्धान पावले व सुलतानपक्षाचें मंत्रिमंडळ राज्यशकट हांकण्यास दंडधारी होऊन बसलें. नव्या मंत्रिमंडळांतील मुख्य वजीर दमाद पाशा होता. त्यानें सर्व राजकीय कैद्यांस बंधमुक्त करण्याचें अभिवचन दिलें आणि अमेरिकेचे अध्यक्ष मि. विल्सन यांच्या स्वयंनिर्णयादिकरून चौदा संस्मरणीय तत्त्वांस अनुसरून दोस्तांबरोबर तह करण्याची इच्छा दर्शविली. त्याचप्रमाणें ख्रिस्ती, इस्लामी, यहूदी इत्यादि धर्मभेद व ग्रीक, तुर्क, आर्मीनियन इत्यादि राष्ट्रभेद लक्षांत न घेतां साम्राज्यांतील सर्व प्रजाजनांस पूर्ण राजकीय हक्क व राज्यकारभारांत वाटा देण्याचें त्यानें कबूल केलें. आरब संस्कृति व तुर्क संस्कृति या भिन्न असून या दोन्ही वर्गांत वैमनस्याहि फार जुनें आहे. यासाठीं अरबांस स्वयंनिर्णयाच्या तत्वास अनुसरून स्वायत्तता द्यावयाची त्यांची तयारीहि होती. मात्र खिलाफत व सुलतान यांचें वर्चस्व त्यांनीं मानावें एवढीच त्यानें अट ठेवली. दमादपाशाचें मंत्रिमंडळ प्रसंग पाहून वागणारें असल्यामुळें त्यांनीं दोस्तांस आवडेल अशी वरील प्रकारची योजना आंखली होती आणि ही योजना कालत्रयार्थिहि मान्य न करणारें व दोस्तांपुढें मान वाकविण्यास तयार नसलेले तल्लत आणि अनवरपाशा सारखे जर्मन पक्षपाती मुत्सद्दी व वीर यांनीं युद्ध संपताच जर्मनीची वाट धरली होती.

दोस्तांचे बेत

तुर्की साम्राज्याची वाट कशी लावावयाची याचा विचार दोस्तांनीं १९१५ सालींच केला होता. संबंध आर्मीनिया, व पूर्व आशिया मायनर

हा आशियाखंडातील प्रदेश आणि कॉन्स्टांटिनोपल व दोनही सामुद्रधुन्या रशियानें घ्याव्या. इंग्लंड व फ्रान्स यांनी मेसापोटेमिया व सीरिया यांचे तुकडे पाडून हैका व बगदाद यांसुद्धा दक्षिणभाग इंग्रजांनी आपणासाठी ठेवावा आणि अलेक्झांड्रिया व मोसलसुद्धा उत्तर भाग फ्रान्सला द्यावा; इतालीकडे पश्चिम आशियामायनर, सरना व अदालिया रहावा, पॅलेस्टाईन वर आन्तरराष्ट्रीय सत्ता चालावी आणि अरबस्थानास स्वातंत्र्य द्यावें असे त्या वेळी ठरलें होतें. तुर्कसाम्राज्याच्या वांटण्या अशा रीतीने ठरण्यास तशीच कारणे होती. आर्मिनियाचा उत्तरभाग रशियानें तुर्कीपासून पूर्वीच लुबाडून घेतला होता. आर्मिनियातील वस्ती ख्रिस्ती आणि रशियाहि ख्रिस्ती यामुळे आणि आर्मिनियनांची तुर्कीनी कत्तल केल्याची बरीच हकाटी झाल्यामुळे तुर्कीचा आर्मिनिया रशियाच्या हवाली करण्यास इतर दोस्तांची साहजिकच तयारी होती. भूमध्यसमुद्रांत पाऊल टाकण्यासाठी कॉन्स्टांटिनोपल व सामुद्रधुन्या आपल्या राज्यास जोडल्या पाहिजेत, याविषयी रशियाची धडपड दोनशें वर्षे चालूं असल्याने त्या मिळविण्याची महा-युद्धानें आणून दिलेली दुर्मिळ संधि रशिया कां दवडील ? इ० सन १५३५ पासून फ्रेंचांनी व्यापाराच्या मिषानें तुर्की साम्राज्यांत पाया रोवला आहे. आणि एकोणिसाव्या शतकापासून तर त्यांनी आपला पुष्कळ पैसा त्यांत खेळता ठेविला आहे. १८५४ पासून १८७५ पर्यंत तुर्क सरकारने तेरा वेळा परदेशांत कर्ज काढलें आणि त्यापैकी दहा वेळा तें फ्रेंचांनी त्यांस पुरविलें. तुर्क सरकारने रकमेवरील व्याज भागविण्याकरितां फ्रेंचांस बीट व तंबाखू यांचा मक्ता दिला आणि कर्ज वारण्याकरितां जकातीच्या उत्पन्नाची वाढ, पेटंट व लायसेन्स यांच्या उत्पन्नाची वाढ इतक्या बाबी लावून दिल्या. तुर्कीवर जर्मनी, आस्ट्रिया, इंग्लंड, बेल्जम व फ्रान्स या सर्वांचें कर्ज असून त्याच्या व्यवस्थेसाठीं एक कमिटी नेमण्यांत आली होती. परंतु त्या सर्व सावकारांत फ्रेंचांची रक्कमच मोठी असल्यामुळे फ्रेंच सरकारचें वर्चस्व कॉन्स्टांटिनोपलच्या दरबारीं जबरदस्त होतें. १६०० मैल लांबीचा लोह-मार्ग तुर्कस्थानांत फ्रेंचांच्या पैशानें बांधला होता. कॉन्स्टांटिनोपलाचें बंदर दीपगृह, व गॅसची कामे फ्रेंच भांडवलावर व श्रमावर उभारलीं गेलीं असून

त्रिपोली जाफा, हैफा हीं बंदरें फ्रेंच भांडवलानें बांधण्याचें निश्चित झालें होतें. त्याखेरीज फ्रेंचांचे कारखाने व शेतें तुर्कस्थानांत बरींच होती. सर्व सीरिया तर फ्रेंचांनीं शाळा, कॉलेजें, कारखाने, यांनीं भेदून टाकला होता. या सर्व कारणांमुळें फ्रेंचांची वाटणी इंग्रजापेक्षां मोठी ठरली. तुर्कस्थान फ्रान्सच्या खालोखाल इंग्लंडच्या कर्जांत रतलें होतें. इंग्लंडनें तुर्कीच्या हद्दींत आपल्या भांडवलावर ४५० मैल लांबीचा लोहमार्ग बांधला होता व त्याखेरीज व्यापाराच्या रूपानें रुपेरी शृंखला तुर्कीच्या पायांत आडकाविली होती. व्यापारानें इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं तुर्कस्थानास पूर्वींच अर्धे अधिक पचनीं पाडलें होतें. आणि त्यांतून उरलेले भाग ते राजसत्तेनें फस्त करणार होतें. एकंदर छुटीच्या थोड्याबहुत वांट्यानें इतालीचाहि ओटा भरणें जरूर होतें आणि तुर्कांपासून त्रिपोली जबरदस्तीनें घेऊन इतालीनें आपली वसाहतीची प्रबळ इच्छा व्यक्त केलीच होती. यासाठीं काहींसा ग्रीक-वस्तीचा व समुद्रकिनाऱ्याचा हा प्रदेश दोस्तांनीं इतालीस देण्याचें योजलें असावें. यहुदांस पॅलेस्टाईनशिवाय स्वदेश असा पृथ्वीच्या पाठीवर कोठें-हि नाही आणि ती तर येशूख्रिस्ताच्या यशानें पुनीत झालेली भूमि.यासाठीं तिजवर एका ख्रिस्ती राष्ट्राची सत्ता प्रस्थापित होणें इतर ख्रिस्ती राष्ट्रांस स्वपणारें नसल्यामुळें तो प्रांत बारभाईच्या (आन्तरराष्ट्रीय) ताब्यांत ठेवण्याचें ठरलें होतें. अरबस्थानास स्वतंत्र करून अरब संस्कृतीची ही सवत तुर्कांशीं झुजण्यासाठीं उभी करण्यांत यावयाची होती. पण तिचें स्वरूप निश्चित झालें नव्हतें.

महायुद्धाचीं पहिलीं दोन वर्षें संपल्यावर १९१७ त रशिया मोडून पडला आणि अमेरिका दोस्तांच्या बाजूनें लढण्यास उभी राहिली. तेव्हां पूर्वींची योजना बऱ्याच अंशीं निरुपयोगी ठरली. अमेरिकेचे अध्यक्ष विल्सन यांच्या मतें तुर्की साम्राज्यापैकीं अस्सल तुर्क वस्तीचा भाग तुर्कांकडे रहावा आणि उरलेल्या भागांतील देशास जीवित व वित्त यांची सुरक्षितता आणि अन्तर्गत स्वातंत्र्य मिळावें असें होतें. फेब्रुवारी १९१९ मध्यें भरलेल्या दोस्तपरिषदेत, विल्सनच्या सूचनेवरून, तुर्कांपासून घेतलेला सर्व मुलूख राष्ट्रसंघाच्या स्वाधीन करावा आणि राष्ट्रसंघानें त्यांज-

वरील देखरेख वेगवेगळ्या दोस्तांकडे सोपवावी अशी योजना मंजूर करण्यांत आली. १९१६ सालच्या योजनेत व नव्या योजनेत तत्त्वतः फरक मुळांच नव्हता. फक्त राष्ट्रसंघाचे रिकामे बुजगावणे नव्या योजनेत मध्येच उभे केले होते एवढेच काय ते. ग्रीसचा मुख्य मंत्री व इंग्रजांचा पित्या व्हेनिझिलास याने ही संधि साधून ग्रीसचे घोडे दामटले. आशिया मायनरांत कांहीं वस्ती ग्रीकांची असल्याकारणाने आशिया मायनरचा पश्चिम किनारा स्मरन्यासुद्धा ग्रीसला मिळावा, असे व्हेनिझिलासचे मत पडले. पण त्यास इटालीने आधीच विरोध केला. तेव्हा इटालीचे तोंड त्याला दुसरा घास देऊन बंद करण्याचे ठरले. आशिया मायनरचा पश्चिम भाग ग्रीकांस मिळावयाचा आणि आर्मीनिया रशियाच्या ऐवजी अमेरिकेस द्यावयाचा बेत झाला. या भागांत अर्झरूम, व्हान, दायरबेकीर आणि त्रिबी. शेंद हीं शहरे मोडतात. पूर्व व पश्चिम भागांची अशा वाटणीने बोळवण झाल्यावर इटालीस काय द्यावयाचे हा प्रश्न शिल्लक उरतो. ब्रूसा, अंगोरा, कोनिया व सिवास हा पूर्व-पश्चिमेच्या मधला टापू खास तुर्कीकडे ठेवावा आणि त्याजवर इटालीची हुकमत (mandate) रहावी अशी नवीन क्लसिहि निघाळी. कान्स्टांटीनोपल व सामुद्रधुन्या रशियास मिळण्याचा १९१६ सालीच संकल्प सुटला होता. परंतु रशिया गळाठल्यामुळे तो प्रदेश आन्तरराष्ट्रीय सत्तेखाली राखण्याचा बेत नव्याने करावा लागला. तुर्की साम्राज्यापासून अरबस्तान वेगळा तोडावयाचा खरा, पण त्याची व्यवस्था कशी लावावी, हे मात्र नकीं ठरले नव्हते. तथापि शेरीफ हुसेन व त्याचा मुलगा अमीर फैजुल यांस इंग्लंडचा पाठिंबा असल्यामुळे हुसेन यास अरबस्थानची गादी देण्यास इंग्लंडची तयारी होती.

ग्रीसची स्मरन्यावर स्वारी.

ग्रीस देशास स्मरना प्रांत बहाल करण्याचा बेत इंग्लंडचा असला तरी त्याची अंमलबजावणी तहानंतरच व्हावयास पाहिजे होती. तथापि स्मरना शहरी ग्रीक व तुर्क या उभयतांची वस्ती असून स्मरन्यांत बखेडा माजल्यामुळे ग्रीकांवर संकट गुदरेल अशी सबब सांगून ग्रीक सरकारने स्मरना व्यापण्याची दोस्तांच्या सुप्रीम कौन्सिलापार्शी परवानगी

मागितली आणि ती त्यास देण्यांतहि आली. त्याप्रमाणें १५ मे १९१९ मध्ये ग्रीक सैन्य स्मरन्यास उतरलें. हें कृत्य इताली व फ्रान्स यांस मनांतून खपलें नाहीं. ग्रीकांची हांव बृहद्ग्रीस वनविण्याची असल्यानें त्यास पूर्व थ्रेस, कॉन्स्टांटिनोपल, स्मरना, त्रिबिझोंद, अदाना हा सर्व प्रदेश आक्रमावयाचा होता. स्मरन्यावरील स्वारी ही त्या महत्वाकांक्षेंतील पहिली पायरी होय.

ग्रीकांनीं स्मरना बळकावला ही गोष्ट कितपत न्यायास धरून झाली, याची चवकशी दोस्तांनीं नेमलेल्या कमिशनानें १२ आक्टोबर १९१९ रोजी केली. 'स्मरना प्रांतांतील स्त्रियांची स्थिति समाधानकारक आहे. स्मरना ग्रीकांनीं व्यापला हा अन्याय झाला. तुर्कस्थान व दोस्त यांजमधील युद्धतहकुबीच्या शर्तीस सोडून हें वर्तन होय. या कमिशनच्या आभिप्रायावरून केवळ इंग्रजांच्या पाठबळावर ग्रीकही दंडेली करण्यास प्रवृत्त झाले आणि फ्रान्स व इताली हीं राष्ट्रे केवळ इंग्लंडच्या मिडेखातर गप्प बसलीं असेंच सिद्ध होतें. तुर्कस्थानचे बाबतींत इतःपर इंग्लंडच्या विरुद्ध वरील दुकलीनें धोरण स्वीकारलें याचें इंगित हेंच होय.

दोस्त परिषदेनें तुर्कांबरोबर करावयाच्या तहाचा मसुदा बनवून त्यांस २१ जून १९१९ रोजी पॅरिस शहरीं वाटाघाटीस बोलावले. शिष्ट मंडळांत सुलतान महमद याचा पुतण्या व तुर्कस्थानचा मुख्य वजीर दमाद फेरीद पाशा प्रमुख होता. त्यानें तुर्कस्थान जर्मनीस सामिल झाल्याचा दोष तरुण तुर्कपक्ष व जर्मन मुत्सद्दी यांच्याच कारस्थानास दिला. तरुण तुर्कांच्या पापाचें प्रायश्चित्त तुर्कस्थानास देणें अन्यायाचें होय, असेंहि दोस्त मुत्सद्द्यांस प्रार्थिलें. पॅरिसच्या दोस्तपरिषदेस हिंदुस्थानचें तत्कालीन स्टेट सेक्रेटरी मि. मॉटिंग्यू हेहि मुसलमानांची बाजू मांडण्याकरितां हजर होते. त्यांजपार्शी, साम्राज्य परिषदेसाठीं इंग्लंडांत गेलेले बिकानेरचे महाराज यांनीं हिंदी मुसलमानांची कैफियत सादर केली.

महायुद्धांत तुर्कस्थान इंग्रज सरकारच्या शत्रुस्थानीं असल्यामुळें हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची इकडे आड तिकडे विहीर अशी अडचणीची स्थिति झाली. तुर्कस्थानचा सुलतान हा अखिल मुसलमानांचा,

महंमद पैगंबराचा प्रतिनिधि या नात्याने धर्मगुरू होता आणि उलटपक्षीं
 ग्रेट ब्रिटन हिंदी मुसलमानांचे राज्यकर्ते होते. राजनिष्ठा व धर्माभिमान
 यांच्या विरोधांत येथील मुसलमान सांपडले असतां, आपल्या धर्मगुरूच्या
 भवितव्याविषयी त्यांनीं निर्धारित रहावे म्हणून इंग्लंडचे तत्कालीन मुख्य
 मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनीं 'तुर्कीची सत्ता त्यांच्या स्वतःच्या देशांत
 (Home land) अबाधित राहिल आणि त्या प्रदेशाची राजधानी
 पूर्ववत् कॉन्स्टांटिनोपल शहरीं असल्यास हरकत घेतली जाणार नाही' असें
 आश्वासन दिलें, म्हणूनच महायुद्धांत हिंदी मुसलमानांनीं त्यांस द्रव्यबळ व
 मनुष्यबळ पुरविलें. लॉर्ड जॉर्ज यांचें आश्वासन अर्थातच मोघम होतें.
 परंतु महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर येथील मुसलमान पुढाऱ्यांनीं आपल्या
 मागण्यास निश्चित व स्पष्ट स्वरूप दिलें. त्यांच्या मागण्या तीन प्रकारच्या
 होत्या:- (१) मुसलमानांचीं तीर्थस्थाने खलिफाच्याच ताब्यांत रहावीत.
 इंग्रजांनीं बाहुल्याप्रमाणें नाचविलेल्या मक्केच्या शेरीफाच्या हातीं तीं ठेवूं
 नयेत. (२) जश्निरत उल् अरब म्हणजे अरबस्थान हें बेट पैगंबराच्या
 आज्ञेप्रमाणें खलिफाच्या हुकमतीखालीं ठेवलें पाहिजे. या प्रदेशांत अरबस्थान,
 मेसापोटोमिया, सीरिया व पॅलेस्टाईन यांचा समावेश होतो. (३) धर्मरक्ष-
 णार्थ खिलाफतीचें आस्तित्व पाहिजे. खलिफास आपला इतमाम व अधिकार
 निर्वेध ठेवण्यास त्याजपाशीं पुरेसा मुलख, पुरेसे सैन्य, पुरेसे आरमार आणि
 पुरेसे आर्थिक बळ असणें जरूर आहे. या दृष्टीने ग्रेस, स्मरना व सिसी-
 लिया यांजवर अंमल सुलतानाचाच राहिला पाहिजे. हिंदी मुसलमानांच्या
 मागण्या या स्वरूपाच्या होत्या. मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनीं दिलेंले अमेवचन
 खरें करून दाखविण्याचा मार्गहि यांतच सांपडणार होता. तुर्कीचा जो मुलख
 अर्थातच देस्तानी लढाईत जिंकून घेतला होता. तो परत देण्यास परिषद
 तयार नव्हती. हिंदी मुसलमानांची सर्व मागणी पुरविता येणारी नव्हती.
 तरी ती ऐनजिनसी फॅटालून लावणें इंग्रजांस अविचाराचें वाटल्यामुळे
 २७ जून रोजी तहपरिषदेच्या अध्यक्षांनीं आन्तरराष्ट्रीय प्रश्नांचा विचार
 करण्यास मुदत पाहिजे असा बहाणा करून परिषदेचें काम लांबणीवर
 टाकलें.

ग्रीकांनीं स्मरना व त्या भोंवतालचा मनास वाटेल तेवढा टापू व्यापल्यावर तुर्क सरकारानें आशियामायनरांत मुस्तफा केमालपाशास सैन्या-वरील इन्स्पेक्टर जनरलच्या हुद्यावर नेमलें. तेथें जातांच त्यानें राष्ट्रीय चळवळ सुरू करून स्वतःचें स्वतंत्र सैन्य जमविलें. या कार्मी मुस्ताफास माजी आरमारी प्रधान रूफेव, माजी गव्हर्नर जनरल बकरसामी बे वगैरे बडे बडे अधिकारी व बरेच लढवय्ये मिळाले. मुस्ताफाची ही चलाविचल पाहून त्यास तुर्क सरकारानें कान्स्टांटिनोपलास परत बोलाविलें. परंतु त्यानें तो हुकूम मानण्याचें साफ नाकारलें. इतकेंच नव्हे, तर तुर्कस्थानाशीं बेइमान होऊन त्यास दोस्तांच्या दादेंत दिल्याचा ठपका तुर्कसरकारावर त्यानें ठेवला, आणि आपला धर्म व देश यांच्या रक्षणार्थ पुढें येण्याचा सर्वास उपदेश केला. त्या वेळीं त्याजपाशीं दोन तुकड्या (डिव्हिजन्स) होत्या. त्याच्या हांकेस ओ देऊन सिवास व युशक येथील लोक व स्मरना भागांतील तुर्क कमांडर बेकरसामी दहा हजार सैन्यानिशीं त्यास मिळाला. तुर्की राज्यास अंतर द्यावयाचें नाहीं आणि तुर्की साम्राज्यातील कोणताहि प्रांत दोस्तांस पंचू द्यावयाचा नाहीं असा केमालपाशाचा निश्चय असल्यामुळें सर्व जनता त्यास अनुकूल झाली. तुर्कांच्या हक्कसंरक्षणार्थ आशियामायनर व रुमेलिया यांची एक राष्ट्रीय संस्था स्थापन झाली होती. तिचे उद्देश पुढीलप्रमाणे होते:—(१) साम्राज्यातील वेगळाल्या इस्लामी राष्ट्रांचें, त्यांचें वैशिष्ट्य राखण्याकरितां गट बनविणें (२) संबंध साम्राज्याचें ऐक्य साधेल अशा घोरणानें मुसलमानेतरांस समान हक्क देणें. (३) सप्टेंबर १९१८ त युद्धतहकुबी होईपर्यंत तुर्कांच्या ताब्यांत जेवढा मुख्य होता तेवढा सर्व त्यांजकडे कायम राखणें व (४) तुर्की साम्राज्यसत्तेचा नाश होऊं न देणें. या कार्मी राजकीय अगर सांपत्तिक दास्य पत्कारावें न लागेल अशा बेतानें कोणत्याहि देशाची मदत घेणें. सन १९१९ च्या सप्टेंबरांत सिवास येथें दुसरी राष्ट्रीय सभा भरून तिच्यांत वरील ठराव पासहि झाला. त्याच्या अंमलबजावणीसाठीं एक कमिटी नेमण्यांत येऊन तिच्या अध्यक्ष-

क्षस्थानीं मुस्ताफा केमालपाशा याची योजना झाली. व त्याने आपल्या सैन्याचे आधिपत्य कारा बकीर काशीम पाशा यास दिले.

तुर्काबरोबर करावयाचा तह दोस्तांनीं लांबणीवर टाकला. याचा परिणाम सुलतान व त्याचे मंत्रिमंडळ यांस भोवल्यावांचून राहिला नाही; आणि मंत्रिमंडळापेक्षां केमालपाशाच्या राष्ट्रीय पक्षाची चळवळ तेजस्वी व तुर्क जनतेस फायदेशीर असल्यामुळे राष्ट्रीय पक्षाचे बळही वाढीस लागले.

जून १९१८ मध्ये लांबणीवर पडलेल्या तहपरिषदेस फेब्रुवारी सन १९१९ अखेर पुन्हां सुरुवात झाली. परिषदेचे काम तीन कमिशनकांडे वांटून देण्यांत आले. पहिल्या कमिशनाने आर्मीनियाचे स्वतंत्र राष्ट्र बनवावयाचे या दृष्टीने त्याच्या हद्दी ठरवाव्या, दुसऱ्याने तुर्कस्थानाचे राष्ट्रीय कर्ज व आर्थिक स्थिति यांची चौकशी करावी आणि तिसऱ्या कमिशनाने ग्रीसचे स्मरन्यांत हक्कसंबंध काय आहेत हे पहावे. सामुद्रधुन्या आन्तर राष्ट्रीय केल्या तरी त्यावर कोणत्या युरोपियन राष्ट्रांचा ताबा राहावा, तसेच कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कांकडे ठेवल्यावरहि कॉन्स्टांटिनोपलच्या हद्दी काय असाव्यात आणि तुर्कांचा आद्रियानोपलवरील हक्क यांचा निर्णय सांगावा.

खिलाफत आणि हिंदुस्थान

पहिल्या तहपरिषदेची चार्ता हिंदुस्थानांत समजण्यापूर्वीच हिंदी मुसलमान सावध होऊन त्यांनीं हिंदुस्थानसरकार व स्टेटसेक्रेटरी यांच्या तहपरिषदेवर वजन टाकण्याची योजना निश्चित केली होती. १९१८ च्या अखेरीस अखिल भारतीय मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष डॉ. अन्सारी यांनीं भावी संकटाची पहिली आरोळी दिलीस ठोकली, तरी तिजकडे हिंदुस्थानचे जावे तितकें लक्ष गेलें नाहीं. मुसलमानांच्या खिलाफत चळवळीस हिंदुस्थानांत खरा प्रारंभ अमृतसर येथें राष्ट्रीय सभेबरोबर मौ. शौकतअल्ली यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या खिलाफत परिषदेतच झाला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं हिंदुलोकांतर्फे म. गांधी यांनीं खिलाफत चळवळीस जोराने पाठबळ देऊन खिलाफत बुडविण्याचा ब्रिटिश सरकारचा धोरणाच्या निषेध करणारा अर्ज व्हाईसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांस शिष्टमंडळामार्फत सादर केला

आणि भारतमंत्री मि. मॉटॅग्यू व मुख्यमंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या भेटीस मौ. महमद अल्ली प्रभूति मुसलमानांचे शिष्टमंडळहि रवाना झाले.

हिंदी मुसलमानांस ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या पाताळयंत्राविषयी भीति वाटण्यास एक सबळ कारण सांपडले. १२ सप्टेंबर १९१९ रोजी इंग्लंडतर्फे फ्रेस्टर, नोलन व चर्चिल्ल आणि सुलतानातर्फे मुख्य वजीर दमाद फरीद पाशा यांचे दरम्यान पुढीलप्रमाणे गुप्ततहहि ठरला होता. (१) खिलाफत कॉन्स्टांटिनोपलांत रहावी, सामुद्रधुन्या ब्रिटिशांच्या ताब्यांत जाव्यात, सुलतानाने इंग्रजांच्या नजरेखाली खिलाफतीची सत्ता चालवावी, सीरिया व मेसापोटेमिया इत्यादींवर ब्रिटिशांचा अंमल प्रस्थापित होण्यास सुलतानाने संमति द्यावी, ईजिप्त व सायप्रस यांवरील हक्क सुलतानाने सोडावे आणि कुर्दिस्थान स्वतंत्र होण्यास हरकत घेऊ नये. या गुप्त तहाची कुणकुणकारी आल्यामुळे धावे दणाणून मुसलमान शिष्टमंडळ हिंदुस्थानांतून तातडीने इंग्लंडच्या वाटेस लागले.

तुर्कीतह व पक्षभेद

तुर्कस्थानाशी करावयाचा तह कोणत्या धोरणावर असावा यासंबंधाने इंग्लंड, तुर्कस्थान व हिंदुस्थान या देशांत अनेक पक्ष असल्यामुळे त्या प्रत्येक पक्षाचे मत सारांशाने एकत्र नमूद केल्यास या वादाची नीट व स्पष्ट कल्पना वाचकांस येईल. खुद्द इंग्लंडांत लॉर्ड जॉर्ज पक्ष व विश्वपक्ष हे दोन प्रमुख पक्ष असून इंग्लंड व तुर्कस्थान या उभयतांचेहि हित साधणारा असा अँग्लो-आटोमन पक्ष होता. एकदिलाने लढले तरच महायुद्धांत विजयश्रीने माळ घालण्याचा संभव आहे, अशी खात्री पटल्यामुळे ब्रिटिश मंत्रिमंडळ सर्वपक्षीय वनविषयांत येऊन त्यांचे धुरीणत्व लॉर्ड जॉर्ज यांजकडे आले होते या दृष्टीने तुर्की तहावरील लॉर्ड जॉर्ज यांचे मत म्हणजे इंग्लंडच्या जबाबदार मुत्सद्यांचे मत होय. ते मत निवेदन केले म्हणजे तहाचे शेवटचे टोक ओझरते तरी दिसू लागते. पार्लमेंटांतील आक्षेपकांस उत्तर देताना मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनी ता. २५ फेब्रुवारी १९२० रोजी पुढील विचार प्रकट केले.

मि. लॉर्ड जॉर्ज यांचे मत

तुर्कीस कॉन्स्टांटिनोपलांत राहू देणे आम्हांस सारासार विचाराय्यंती

श्रेयस्कर वाटतें. डिसेंबर १९१९ मध्ये मी म्हणालों होतों कीं, सामुद्रधुन्या-
वर तो (तुर्क) रखवालदार (गेट कीपर) आतां रहाणार नसून निराळाच
पहारेकरी (पोर्टर) राहील. त्याच लोकांकडे फिरून सामुद्रधुन्यांची
राखण ठेवणें म्हणजे मूर्खपणाचा कमाल करणें होय. सन १९१८ च्या
जानेवारी महिन्यांत जे उद्धार मी काढले होते, ते सर्व पक्षांच्या संमतीनेंच
काढले होते; ते असे कीं आम्ही ऑस्ट्रिया-हंगेरीचा नाश करण्यासाठीं
लढत नाहीं. तुर्कास्थानची राजधानी घेण्याचा किंवा ज्यांत तुर्कांची मुख्य
वस्ती आहे ते आशियामायनर व श्रेस हे तुर्कांचे संपन्न व सुप्रसिद्ध प्रांत
बळकावण्याचाहि आमचा विचार नाहीं. तुर्कांची वस्ती (Home land)
ज्यांत प्रामुख्याने आहे त्यावर तुर्कांचीच सत्ता रहावी व कॉन्स्टांटिनोपल
मध्येच त्यांची राजधानी असावी अशीच आमची इच्छा आहे. मात्र सामु-
द्रधुनीची वाट आन्तरराष्ट्रीय व तटस्थ रहावी. आमच्या मतें अरबस्थान आर्मी-
निया, मेसापोटेमिया, सीरिया आणि पॅलेस्टाईन हीं राष्ट्रे स्वतंत्र व्हावीं.
आमच्या या जाहीर आश्वासनामुळेच हिंदुस्थानांत सैन्यभरतीचे काम
जोरास लागलें.

आम्ही तुर्कांपुढें तहाच्या अटी मांडल्या व त्यांनीं त्या एककक्षीप-
णानें झिडकारल्या असें म्हणून तुम्ही मोकळें होऊं इच्छितां. पण ब्रिटिश-
सत्ता ही जगांतील सर्व मुसलमानी सत्तापेक्षां मोठी सत्ता आहे,
हें तुम्ही विसरतां. तहानंतर तुर्कांचा अर्धा अधिक मुलूख जाणार, त्याजवर
दोस्तांच्या तोफा रोखलेल्या रहाणार, त्यांचें सैन्य, आरमार व इअत जगां-
तून नष्ट होणार, यानें तुर्कांच्या कोणत्या शत्रूचे डोळे निवणार नाहींत ?

तुर्कांशीं करावयाच्या तहांत आपण तीन गोष्टी लक्षांत ठेवल्या
पाहिजेत. सामुद्रधुन्या स्वतंत्र राखणें ही पहिली गोष्ट. तुर्की साम्राज्यांतील
तुर्केतर जातींस तुर्की सत्तेखालून मोकळें करणें ही दुसरी गोष्ट आणि
तुर्की अशा जातीवर तुर्कांचें स्वराज्य कायम ठेवणें ही तिसरी गोष्ट. या
तीन गोष्टींची व्यवस्था लावतांना आम्ही दोन प्रकारें खबरदारी घेणार.
एक तर ज्या जातीवर तुर्कांनीं पूर्वी जुलूम केला आहे त्यावर तो पुन्हां

होऊं देणार नाहीं आणि दुसरें आपल्या समृद्धभूमीतील खनिज पदार्थ काढण्याचा हक्क तुर्कीकडून कोणाहि परकीय राष्ट्रांस मिळूं देणार नाहीं.

सामुद्रधुन्यावर तुर्कांचे किल्ले आहेत ते पाडून टाकावयाचे, सामुद्रधुन्यांच्या आसपास त्यांस सैन्य ठेवूं द्यावयाचें नाहीं, आणि तुर्कांपाशीं आरमार राहूं द्यावयाचें नाहीं. दोस्तांचें सैन्य मात्र तेथें राहील. असें न केलें तर सामुद्रधुन्यांच्या बंदोबस्ताचा दुसरा इलाज कोणता ? कॉन्स्टांटिनोपल व सामुद्रधुन्याभोंवतालचा प्रदेश यांवर आंतरराष्ट्रीय सत्ता ठेवणें हाहि एक उपाय आहे. पण त्या प्रदेशांतील पंधरा लक्ष लोकांवर फ्रान्स, इटाली व इंग्लंड यांनीं मिळून राज्य करणें घोंटाळ्याचें आहे. आर्मीनियाचें पालन अमेरिकेनें केलें असतें पण ती त्यास तयार नाहीं. अशा स्थितींत आर्मीनियाचें काय करावें ? कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये सुलतान व त्याचें मंत्रिमंडळ ठेवून त्यावर ब्रिटिश गॅरिसन व आरमार यांचा पदारा राखणें आर्मीनियनांस सोयीचें किंवा सुलतानास आशियामायनरमधील कोनियांत पिटाळून लावून त्याच्या ताब्यांत आर्मीनियनांस देणें सोयीचें ?

मि. माँटेग्यू

मि. लॉर्ड जॉर्ज यांचें घोरण बहुतेक जबाबदार ब्रिटिश मुत्सद्यांस मान्य होतें. लॉर्ड रॉबर्ट सेसिल यांची सुलतानास कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये राहूं देण्यास हरकत मुळींच नव्हती. कॉन्स्टांटिनोपलवर तुर्कांची सत्ता मात्र त्यांस नको होती. युनियनिस्ट पक्षाचे पुढारी मि. बोनर लॉ यांचें मत मि. लॉर्ड जॉर्ज यांस सर्वस्वी अनुकूल होतें. मि. माँटेग्यू यासारखा मुसलमानांचा कैवारी कचितच आढळेल. ते म्हणाले कीं, कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कांपासून जर आपणांस घ्यावयाचेंच होतें, तर महायुद्धांत हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची आपण मदतच मागावयास नको होती. हिंदुस्थानांत शांतता राखावयाची तर कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कांकडेच ठेवणें भाग आहे. सर एडवर्ड कार्सन हे आल्स्टर प्रांताचे पुढारी होत. दोस्त तुर्कांस कॉन्स्टांटिनोपलमधून घालवूं म्हणतील तर दुसरें महायुद्ध उद्भवेल असें त्यांनीं स्वच्छ सांगितलें.

ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचा वरील विचार साम्राज्यदृष्ट्या होताच, परंतु

साम्राज्याच्या अभिमानापेक्षा ज्यांचा धर्माभिमानच अधिक कडवा होता त्यांची विचारसरणी अगदीच एककल्लीपणाची होती. कोणीहि ख्रिस्तधर्मानुयायी माणसास तुर्की अमलाखाली राहू लागू नये यावर इंग्लंडांतील कान्टरबरी व यॉर्क येथील आर्चबिशप व लंडनचा विशेष यांचा मुख्य कटाक्ष होता. व त्यांचीच विचारसरणी सेशिआंलिस्टपक्षाचे पुढारी हिंडमन, लॉर्ड ब्राईस, प्रो. ओमॅन व कांहीं अशीं उपारिनिर्दिष्ट लॉर्ड रॉबर्ट सेसिल यांची होती. ते आपल्या पत्रकांत म्हणतात, कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कीच्या सत्तेखाली ठेवल्यानें दुर्दैव ओढवेल इतकेंच नव्हे तर इंग्लंडची अपकीर्ति होईल. या शहरांत बसून या पूर्वीच तुर्कांनीं अनेक कुटिल कारस्थाने रचलीं आहेत. सदर शहर राष्ट्रसंघाच्या ताब्यांत गेल्यास खऱ्या मुसलमानास राग येणार नाही. कॉन्स्टांटिनोपलांतच खिलाफत राहिली पाहिजे असा आग्रह धरण्याचें मुसलमानांस कारण नाही. खिलाफत सुलतानाकडे असली व मग सुलतान कोठेहि राहिला तरी लोक त्यास खलिफा म्हणून ओळखतीलच.

ख्रिस्ती लोकांवर मुसलमानांची हुकमत चालूं नये हा विशपादिकरून ख्रिस्ती धर्मानुयायांचा मोठा आग्रह तर खराच. पण त्या खैरजि ग्रीकपंथाचें प्राचीन पुण्यक्षेत्र जें कॉन्स्टांटिनोपल तें साडेचारशें वर्षांनंतर फिरून ख्रिस्ती सत्तेखालीं यावें हीहि त्यांची प्रबळ इच्छा होती. ब्रिटिश-मंत्रिमंडळास हिंदी मुसलमानांची मर्जी राखून राजकारण साधावयाचें असल्यामुळे त्यांनीं सामुद्रधुन्या व तुर्की स्वराज्यांत न मोडणारा मुल्लख तुर्की सत्तेखालून काढून घेण्यापुरतेंच आपलें धोरण आंखलें.

अँग्लो-आटोमनपक्ष

ब्रिटिश मंत्रिमंडळ व विशपपक्ष याखेरीज तुर्कांशीं मैत्री संपादू पहाणारा अँग्लो आटोमन नामक इंग्रजी पक्ष होता. त्यानें आपलें मत १२ फेब्रुवारी १९२० रोजी मि. लॉर्ड जॉर्ज यांस कळविलें. या पक्षांत लॉर्ड मौब्रो, मुंबई इलाख्याचे माजी गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिंग्टन, सेनापति सर ब्रायन महॉन व मुंबईच्या क्रॉनिकल पत्राचे माजी संपादक मि. मार्माड्युक पिक्थॉल यांची प्रमुखत्वांनं गणना करणें जरूर आहे. ते आपल्या

कैफियतीत म्हणतात — ग्रीक सैन्याने आइदिन विलायत (स्मरना प्रांत) व्यापली ही गोष्ट आम्हांस शरमेची वाटते. ग्रेस व कॉन्स्टांटीनोपलहि तहाचे वेळीं तुर्कीपासून छिनावून घेण्यांत येणार असें ऐकतों, ह्यामुळे वचनभंग होणार आहे. तसें झाल्यास आशिया व ईजिप्त यांतील लोकमत इंग्रजांविरुद्ध क्षुब्ध होईल. जगांत शांति राखावयाची असेल तर ग्रेस, आशिया मायनर व कॉन्स्टांटीनोपल तुर्कीपासून हिसकावले जाणार नाही, असें इंग्लंडने जाहीर करावे.

मौ. महमदअल्ली

ब्रिटिश मंत्रिमंडळ व तुर्कीविषयीं सहानुभूति बाळगणारी विचारी इंग्रजांची अँग्लो-आटोमन सोसायटी यांच्या मताच्या पाठोपाठच तहाच्या कलमांतील पावले वळणार ही गोष्ट ठरल्याप्रमाणेच होती. आतां पर्यंत इंग्रज लोकांच्या मताचा विचार झाला. यापुढे हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या मताचा विचार करणे इष्ट होय. हिंदुस्थानांत खिलाफतीचा व तुर्क लोकांच्या हक्कांचा पुरस्कार करण्याकरितां खिलाफत कमिट्या स्थापन झाल्या होत्या. सन १९१९ च्या अखेर त्यांची परिषद भरून तिच्या वतीने इंग्लंडमध्ये शिष्टमंडळ रवाना झाले. सदर शिष्टमंडळाचे मौ. महमदअल्ली प्रमुख पुढारी होते. महमद अल्ली यांनी मि. लॉर्ड जॉर्ज यांची १९ मार्च १९२० रोजी गांठ घेतली. त्यावेळीं हिंदी मुसलमानांची बाजू त्यांनी पुढीलप्रमाणे मांडली. इस्लामाचीं केंद्रे दोन होत. एक केंद्र खुद्द खालिफा व दुसरे जझिरत उल् अरब (Land of the Prophets) धर्मरक्षणार्थ इस्लामास राजसत्तेची जरूरी वाटली. मक्का, मदिना व जेरुसलेम आणि नेझेफ, करबेला, काशीमन, समारा व बगदाद या पवित्र क्षेत्रांचा समावेश जझिरत उल् अरबमध्ये होतो. कॉन्स्टांटीनोपल हेहि मुसलमानांच्या दृष्टीने पवित्र क्षेत्रच होय. खिलाफतीचे अधिष्ठान त्या क्षेत्री पांचशे वर्षे आहे. कॉन्स्टांटीनोपल, ग्रेस व आशिया मायनर यांत मुसलमानांचेच बाहुल्य असल्यामुळे हे प्रदेश तुर्की सत्तेखालीच राहिले पाहिजेत. धर्म निराळा व राज्य निराळे असे मुसलमान मानीत नाहीत. ग्रेसची व्यवस्था स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार व्हावी. स्मरना ग्रीकांनी

अन्यायानें लाटला आहे. ते महायुद्धांत तुर्कीविरुद्ध व दोस्तांच्या वतीने लढत नव्हते. स्मरना प्रांतांत मुख्य वस्ती तुर्कीचीच आहे. युरोपांतून व तसेंच आशियामायनरमधूनहि तुर्कीचे चंबुगवाळे हलविले तर ते ठेवण्यास कोठेहि जागाच उरणार नाही. ज्या उद्देशानें स्मरना प्रांत ग्रीकांस हवा आहे, त्याच उद्देशानें आर्मीनिया प्रांत (सिलीशिया) ख्रिस्त्यांस पाहिजे आहे. आर्मीनियनांची तुर्कीनीं कत्तल केली असा आरोप आहे. यासाठीं एक आन्तरराष्ट्रीय कमिशन नेमून व त्यांत अखिल भारतीय खिलापतीचा एक प्रतिनिधी घेऊन या आरोपाची चौकशी करावी. बाल्कन प्रांतांतील कारस्थानें सिद्धीस गेल्यावर रशियानें आर्मीनिया व आशियामायनर यांत कारस्थानें चालविली. कत्तली झाल्या असल्या तर या कुटिल कारस्थाना-मुळेच झाल्या. सुलतानांच्या ख्रिस्ती प्रजाजनानीं क्रांतिकारक मंडळ्या स्थापन केल्या, त्यांचाहि कत्तलीबरोबरच विचार होणें आगत्याचें आहे. आर्मीनियनांची तुर्कीनीं कत्तल केली म्हणतात. पण आर्मीनियनांप्रमाणेंच इतर ख्रिस्ती व यहूदी तुर्कीच्या खाली आहेत. त्यांची तुर्कीनीं कत्तल केल्याचा बोभाटा कां नाही ? आर्मीनियन पांचशें वर्षे तुर्की अमलाखाली आहेत. मग त्यांच्या कत्तलीचा बोभाटा यापूर्वी कधी कां झाला नाही ?

मौ. महमदअली यांच्या कैफियतीचा थोडक्यांत निष्कर्ष असा कीं, तुर्कीचें संख्याबाहुल्य म्हणून ग्रेस व आशियामायनर तुर्कीकडेच राहावा. खिलाफत पांचशें वर्षे कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये राहिली म्हणून ती यापुढें तशीच कॉन्स्टांटिनोपलांत राहावी. आणि जेरूसलेम, मक्का, मदिना, बगदाद वगैरे शहरे जझिरत उल् अरब या प्रदेशांत सांपडतात, म्हणून पॅलेस्टाईन, सीरिया, अरबस्थान व मेसापोटेमियाहि तुर्की सत्तेखालीच राहावा. आर्मीनियन लोकांच्या कत्तलीचा आरोप खोटा असल्यामुळे आणि खोटा नसला तर आर्मीनियनांच्या बंडखोरीचें ते प्रायश्चित्त असल्यामुळे आर्मीनिया तुर्कीपासून काढून घेण्याचें प्रयोजन नाही.

या युक्तिवादावर लॉर्ड जॉर्ज यांनी दिलेलें उत्तर महत्त्वाचें आहे. ते म्हणाले—“जर्मनी, ऑस्ट्रिया याप्रमाणेंच तुर्कस्थान आमच्याविरुद्ध लढला. तुर्कस्थानानें आम्हांविरुद्ध लढावें असा आम्हीं त्याचा कोणता

अपराध केला होता ? अरबस्थान व सीरिया यांतील अरबांची जात तुर्कीहून वेगळी आहे. स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानुसार त्यांस स्वातंत्र्य हवे आहे. मक्केचा शेरीफ हुसेन याचा पुत्र फैजुल याने दमास्कस येथे सीरियाचा राजा व्हावे अशी अरबांची इच्छा आहे. आर्मीनियनासारख्या ख्रिस्त्यांस जे स्वातंत्र्य हवे आहे, ते तुर्कीहून भिन्नजातीय मुसलमानांस नको काय ? अरब मुसलमान म्हणून त्यांनी तुर्कीचे अंकित होऊन रहावे काय ? सीरियाने स्वातंत्र्य मागितले व ते आम्ही त्यास दिले. तुर्की भागावर तुर्कीसत्ता चालेल; पण अतुर्की भागावर तुर्कीची सत्ता आम्ही चाळू देणार नाही ऑस्ट्रियासहि हाच न्याय आम्ही लागू केला; मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या या उत्तरावरून थ्रेस, कॉन्स्टांटिनोपल व आशियामायनर एवढाच मुलखाव तुर्कीच्या ताब्यांत ठेवण्याचा इंग्लंडचा उद्देश स्पष्ट दिसतो.

खिलाफत परिषदेच्या मानाने सुलतानपक्षाची मागणी फारच सौम्य होती. तुर्क सरकारचा मुख्य वजीर व परराष्ट्रमंत्री सलीपाशा याने फेब्रुवारी १९१९ मध्ये दोस्तांस आपले म्हणणे पुढीलप्रमाणे कळविले. यांतील अटी व १२ सप्टेंबर रोजी झालेल्या गुप्त करारांतील अटी यांत फरक नव्हता. (१) तुर्की साम्राज्याखालील ज्या भागांत तुर्कीचे बाहुल्य असेल तो भाग तुर्की सत्तेत रहावा. (२) दोस्तांनी घेतलेल्या मुलखांचा दर्जा बदलावा व (३) तहांत कोणताहि निर्णय ठरविण्यापूर्वी तुर्क शिष्ट-मंडळाचे म्हणणे ऐकून घ्यावे. मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनी ठरविलेली योजना व तुर्क सरकारने केलेली मागणी यांचा मेळ तंतोतंत बसत होता.

सुलतान पक्ष अगदीच गाय झाला असल्यामुळे त्याचे मत म्हणजे तुर्की राष्ट्राचे मत खास नव्हते. सुलतानपक्षाची ही दीन वृत्ति मान्य नसणारा असा खरा राष्ट्रीय व तेजस्वी पक्ष म्हंटला म्हणजे मुस्तफा केमाल-पाशाच्या पंखाखाली आशियामायनरमध्ये वाढत चाललेला पक्ष होय. त्या ठिकाणी संबंध तुर्की राज्यास एकवटणारा अनातोलियन अँड ह्मेलियन लीग स्थापन झाला होता त्याला पुढे राष्ट्रीय मंडळ (National Organisation) हे नांव मिळाले. तरुण तुर्कपक्षाचे नवीन जीव धरणारे रोपडे हेच होते. त्याने आपले उद्दिष्ट येथेप्रमाणे ठरविले होते.-(१) तुर्की साम्राज्यांत मुसलमानीच

पण वेगवेगळ्या जातींचीं राष्ट्रे अनेक आहेत. पण ती राजकीय व भूगोलिक दृष्ट्या अविभाज्य आहेत. त्यांचें जातवार रक्षण होण्याकरितां वेगवेगळे गट बांधणें व त्यांचा तुर्की साम्राज्यांत संग्रह करणें (२) संबंध साम्राज्याचें राजकीय ऐक्य साधेल अशा घोरणानें मुसलमानेतर जातींस मुसलमानांच्या बरोबरीचे हक्क देणें (३) सप्टेंबर १९१८ त युद्ध संपलें त्या वेळीं तुर्कांच्या ताब्यांत जो मुलूख होता तो कायम राखणें (४) तुर्की साम्राज्य-सत्तेचा नाश होऊं न देणें व या कामीं परक्याचें राजकीय व सांपत्तिक दास्य न पत्करतां परराष्ट्रांची मदत घेणें.

ब्रिटिशांचें मंत्रिमंडळ व तुर्कांचा राष्ट्रीय पक्ष यांच्या घोरणांत बरेंच अंतर दृष्टीस पडतें. राष्ट्रीय पक्ष तुर्केंत मुसलमानी जातींस तुर्की साम्राज्यांतून जाऊं देण्यास तयार नव्हता. देशाची आर्थिक स्थिति सुधारण्यास लॉर्ड जॉर्ज जें स्वातंत्र्य देणार नव्हते, तें मिळविण्याचा तरुण तुर्कपक्षाचा इरादा होता. सुलतान पक्ष व तुर्क पक्ष यांचें आतांपर्यंत सूत नव्हतें. परंतु आधीं स्मरना प्रांत व मग थ्रेस आणि कदाचित् कॉन्स्टांटिनोपलहि ग्रीकांस मिळावयाचें असलें तर तुर्कीचें राज्य रहाणार तरी कोठें अशी उभय पक्षांस चिंता पडून त्यांचें दोस्तांविरुद्ध सख्यहि जमण्याचा संभव इसम झाला. इंग्रजांस ही भीति होतीच. त्यांनीं आपल्या हायकमिशनरनाफत कॉन्स्टांटिनोपलचा ताबा घेतला, आणि तुर्कस्थानावर जो तह लादावयाचा आहे तो बिनबोभाट अमलांत यावा यासाठीं ही पूर्व तयारी होय, असेंहि हायकमिशनरानें कॉन्स्टांटिनोपल घेतेवेळीं जाहीर केलें. इंग्लिश, फ्रेंच व इतालियन या सर्वांची सैन्ये या मसलतींत होती; पण त्यांचा पुढाकार इंग्रज सेनापति मिलने यानें घेतला होता. ता. १६ मार्च १९२० रोजीं त्यानें सरकारी कचेऱ्या व्यापल्या. राज्यकार-भार कांहीं दिवस तुर्क अधिकार्यांकडे राहिल. पण तो लवकरच काढून घेतला जाईल असेंहि सुलतानास कळविण्यांत आलें. से. मिलने यानें कांहीं पार्लमेंटच्या सभासदांसहि संशयावरून पकडलें; तुर्की वर्तमानपत्रें लालूच दाखवून आपल्या बाजूस ओढलीं; मुख्य वजीर सली पाशा यास

राजिनामा द्यावयास लावले व दमाद पाशास वजीर नेमून त्यास नवे मंत्रिमंडळ बनविण्यास सांगितले.

अंगोऱ्याची नॅशनल असेंब्ली

ग्रेट ब्रिटनच्या कारवाईने सुलतान व मंत्रिमंडळ आतां दोस्तांच्या हातांतील बाहुलें बनलें; आणि त्यांचा व केमाल पक्षाचा संबंध अर्थातच तुटला. केमालपाशानें आपलें धोरण ताबडतोब बदललें. कॉन्स्टांटीनोपल स्वतंत्र राहिलें नसल्यामुळें तेथील सरकारचा अंकित इतःपर मी नाहीं असें त्यानें सुलतानास कळविलें, आणि अनातोलियांत स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचें व शेख उल् इस्लामची नवी नेमणूक करणें जरूर असल्याचें मुसलमान बंधूंच्या कानावर घातलें. इस्लामच्या तत्त्वाप्रमाणें खलिफा स्वतंत्र असला पाहिजे; पण तो तसा आतां नसल्यामुळें सुलतान हा खलिफाच नव्हे असेंहि त्यानें ठरवून टाकलें. मुस्तफा युद्धमंत्री झाला व त्यानें अंगोऱ्यास नॅशनल असेंब्लीचीहि प्राणप्रतिष्ठा केली तीत कॉन्स्टां-टिनोपलहून पळून आलेले पार्लमेंटाचे कित्येक सभासदहि होते. या सुमारास फ्रान्सचा अध्यक्ष एम्. मिलरॅंड यास केमालपाशानें पत्र लिहिलें तें वाचलें म्हणजे इंग्रजांनीं तुर्कीची कशी विटबना मांडली होती याची कल्पना येते. तें पत्र असें, 'दोस्त सैन्यानें कॉन्स्टांटीनोपल शहर केवळ अन्यायानें बळकावले आहे. त्यामुळें आमचा खलिफा कैद झाला. ता. २३ एप्रिल १९२० रोजीं आम्ही अंगोऱ्यास नवीन निवडणूक करून ग्रँड नॅशनल असेंब्लीची पाहिली सभा भरविली. खलिफा व कॉन्स्टां-टिनोपल परक्यांच्या ताब्यांत असेंपर्यंत हीच संस्था कायदेशीर समजावयाची. युद्धतहकुर्बीचे नियम दोस्तांनीं दंडेलीनें मोडले आहेत. त्यांचा नॅशनल असेंब्ली निषेध करीत आहे. कॉन्स्टांटीनोपलास पार्लमेंट सभा भरली असतां इंग्रज पोलिसांनीं सभासदांस पकडून नेले; सिनेटर, डेप्युटी, सेनापति व पंडित यांस हद्दपारीवर पाठविलें आणि कित्येक संभावि-तांच्या हातांत खोडाहि घातला. अशा स्थितीत उस्मान्नी लोकांनीं आपली राजधानी अंगोऱ्यास आणिली आहे. कॉन्स्टांटीनोपलहून निघणारा हुकूम

अगर फतवा त्यांस आतां मान्य नाही. तुर्क लोक आपल्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण आपणच करणार. आमच्या राज्यांतील ख्रिस्त्यांचें संरक्षणहि आम्हीच करणार. पण त्यांनीं देशहिताच्या आड येणारें कोणतेंहि कृत्य करतां कामा नये.

सेव्हर्सचा तह

मार्च महिन्यांत कॉन्स्टांटिनोपलचा ताबा घेतल्यावर मे महिन्यांत पॅरिस येथें तहपरिषदेच्या कामास दोस्तांनीं सुरवात केली. या तहास सेव्हर्सचा तह म्हणतात. हिंदुस्थान सरकारनें सिमल्याहून १४ मे १९२० रोजीं जादा गॅझेट काढून तहाचीं कलमें प्रसिद्ध केलीं तीं पुढील प्रमाणें:—

१ तुर्की राष्ट्राच्या चतुःसीमा—युरोपांत उत्तरेस नौली येथील तहानें ठरलेली बल्गेरियाची हद्द; पश्चिमेस मारिट्झा नदीचें डावें तीर; मात्र आद्रियानोपलपासून समुद्रापर्यंत वाट करून देण्याकरितां म्हणून मारिट्झा नदीवरील पूल आणि त्या नदीच्या उजव्या तीरावरील रेलवे तुर्कस्थानला दिली जाईल. मारिट्झा नदीच्या दोन्ही बाजूस ३० किलोमीटरचा टापू बिनलष्करी समजला जावा. (त्यांत लष्करी छावणी अगर तटबंदी करूं नये) इब्रास व टनेडांस खेरीज करून सर्व बेटांवरील हक्क तुर्कस्थानानें सोडावा. करील दोन बेटांनाहि तुर्कस्थानानें स्वराज्य द्यावें. आशिया खंडांत फ्रान्स व तुर्कस्थान यांचे दरम्यान झालेल्या तहानें ठरलेली सीरियाची हद्द कायम समजावी. इराकची मोसलच्या बाजूची सरहद्द राष्ट्रसंघानें ठरवावी. तुर्कस्थानानें सीरिया, पॅलेस्टाईन, इराक, हेज्जाज अरबस्थान, इजिप्त, सुदान, लिबिया, व सैप्रस यांवरील अधिराज्याचा हक्क सोडून द्यावा. तुर्कस्थानाची ही जी चतुःसीमा ठरली आहे तिच्या पलीकडील कोणत्याहि मुलखांतील रहिवाशांवर तुर्कस्थानानें कसलाहि राजकीय हक्क सांगू नये. खलिफाची सत्ता त्याजवर चालण्यास दोस्त राष्ट्रांची हरकत नाही.

२ सामुद्रधुन्या—शांततेच्या काळांत अगर युद्धाचे वेळीं तुर्कस्थान तटस्थ असेपर्यंत व्यापारी जहाजांना सामुद्रधुन्यांतून केव्हांहि जाण्या-येण्यास पूर्ण मुभा असावी. तुर्कस्थान युद्धांत सामील असेल तर फक्त

तटस्थ राष्ट्रांच्या व्यापारी जहाजांना मोकळीक असावी; मात्र काळ्या समुद्राच्या तीरावरील कोणत्याही एका राष्ट्राच्या आरमाराहून अधिक लढाऊ जहाजे एकाच वेळीं कोणत्याही राष्ट्रानें पाठवूं नयेत. कोणत्याही राष्ट्राला १० हजार टनांहून कमी अशीं किमानपक्ष तीन लढाऊ जहाजे पाठविण्याचा हक्क असावा. युद्ध उपस्थित झालें असून तुर्कस्थान तटस्थ असल तर युद्धचमान राष्ट्रांनीं वाटेल तितकीं लढाऊ जहाजे पाठवावीं. मात्र लढाऊ जहाजांनीं केव्हांहि सामुद्रधुन्यांच्या हद्दींत धुमाकूळ घालू नये. लढाईच्या वेळीं शत्रुराष्ट्रांच्या लढाऊ जहाजांना सामुद्रधुनींत येण्याची हरकत घेण्यास तुर्कांना हक्क आहे.

दादनेलीस व बॉस्फरस या दोन्ही तीरांवर, कॉन्स्टांटिनोपल शहर खेरीज करून इतरत्र ठराविक हद्दीपर्यंत तुर्कांनीं लष्करी छावणी किंवा तटबंदी करू नये. मार्मोरा समुद्राच्या युरोपियन किनाऱ्याच्या बाजूस तोफाचे धमधमे किंवा टॉर्पेडो फेंकण्याची योजना करूं नये. आशियाटिक किनाऱ्यावरहि डारिजसामुद्रधुनीपर्यंत हाच नियम लागू आहे.

सामुद्रधुन्यांचा बंदोबस्त आणि येणाऱ्या जाणाऱ्या गलबतांवर देखरेख याकरितां एक कमिशन नेमावें. त्यांत फ्रान्स, ग्रेट ब्रिटन, जपान, इताली, युगोस्लाव्हिया, रुमानिया, बल्गेरिया यांचे प्रतिनिधी असावेत व तुर्क प्रतिनिधि अध्यक्ष असावा. रशिया व अमेरिका यांची या तहास मान्यता असल्यास त्यांचेहि प्रतिनिधि घेण्यांत यावेत. कोणत्याहि राष्ट्रांनें सामुद्रधुनींतील हक्कांचा गैरउपयोग करूं नये, आणि तुर्कस्थानच्या स्वातंत्र्यावर गदा घालूं नये. याविषयीं राष्ट्रसंघानें देखरेख ठेवावी. यासंबंधांत राष्ट्रसंघाचा जो हुकूम होईल त्याची बजावणी करण्यास इंग्लंड, फ्रान्स, जपान व इताली ही चौकडी तयार राहील.

३ कॉन्स्टांटिनोपलचें संरक्षण—कॉन्स्टांटिनोपलच्या संरक्षणार्थ तुर्कांनीं तेथें बारा हजार सैन्य ठेवावें. त्याशिवाय पूर्व ग्रेस प्रांतांत आठ हजार सैन्य ठेवण्यास त्यांस परवानगी असावी. तुर्की आरमारांनें सामुद्रधुन्यांत वाटेल तेथें फिरावें व चाहील तेथें गलबतें नांगरून ठेवावी. वरील

अटीशिवाय तुर्की सैन्याला किंवा आरमाराला आणखी कोणत्याहि प्रतिबंधक अटी घातलेल्या नाहीत.

४ कबरस्थाने—परस्परांनी परस्परांचे लढाईतील कैदी सोडण्याची मर्जीप्रमाणे तजवीज करावी. तुर्कांच्या हद्दींत दोस्त राष्ट्रांच्या शिपायांची कबरस्थाने व स्मारकस्तंभ आहेत. त्यांना तुर्कांनी कसलाहि उपसर्ग न पोचेल असे करावे व त्या स्थानावर दोस्तांचा पूर्ण अधिकार चालवा, या अटीस अनुसरून गॅलीपोलीतील ज्या भागांत ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड येथील शिपायांच्या कबरी आहेत, त्या भागाची मालकी ग्रेटब्रिटनला देण्यांत यावी.

५ परकीय कोर्टे—तुर्कस्थानाच्या हद्दींतील परकीय न्यायमंदिरे काढून टाकण्यांत यावी. (अ) युरोपियन राष्ट्रांतील नागरिक परस्परांच्या राज्यांत ज्या अटीवर वास्तव्य करतात, त्या अटीवर त्यांनी तुर्कस्थानांत वास्तव्य करावे. (आ) तुर्कस्थानांत परकीय व्यापारी असतील त्यांवर राष्ट्रीय कर्ज देण्याची सक्ति करण्यांत येऊं नये (इ) वारसा, विवाह वगैरे विशिष्ट प्रकाराखेरीज इतर वाद अगर तंटे यांचा निकाल तुर्की कोर्टांमार्फत व्हावा. (ई) परधर्मीय लोकांच्या धार्मिक, शिक्षणविषयक व परोकारार्थ काढलेल्या संस्था तुर्की हद्दींत असतील त्या तशाच चालू द्याव्या. व त्यास तुर्की सरकाराकडून उपसर्ग पोचू नये. या संस्थांच्या मूळ हेतूला बाध न येतां त्यावर तुर्की कायद्यांचे बंधन रहावे. नवीन संस्था काढण्यापूर्वी तुर्की अधिकाऱ्यांशी नवे करार करून घ्यावे. (उ) पांच वर्षांत तुर्कस्थानानें आपली न्यायपद्धति सुधारावी. तोंपर्यंत परकीय राष्ट्रांच्या राहिवश्यांचें जीवित व वित्त यांचें संरक्षण योग्य प्रकारे होईल अशा विशिष्ट सवलती तुर्क सरकारने त्यांस आपण होऊन द्याव्यात.

६ अल्पसंख्याक लोकांचें संरक्षण—मुसलमानेतर अल्पसंख्य नागरिकांच्या जीविताचें व वित्ताचें योग्य रक्षण होईल अशी खबरदारी घेण्यांत यावी. या अल्पसंख्याक समाजांतील नागरिकांना देशांत कोठेंहि राहण्याची, देशाबाहेर जाण्याची, देशांत येण्याची, व्यापारधंदा करण्याची,

धार्मिक आचार-विचार पाळण्याची व स्वतःच्या शिक्षणाची सोय लावण्याची मुभा असावी. यावर राष्ट्रसंघानें नजर ठेवून युरोपांतील इतर राष्ट्रांतल्याप्रमाणें अल्पसंख्याक लोकांना वागविण्यांत येईल अशी तजवीज करावी.

७ कर, व्यापार, दळणवळण—तुर्की प्रजेवर जे कर लादण्यांत येतील त्याहून अधिक कर परदेशी प्रजेवर लादूं नयेत. त्यांना व्यापार करण्याचे आणि दळणवळणाचे सर्व मार्ग तुर्कीप्रमाणेंच खुले असावेत. परदेशाच्या आयात मालावर १९१६ साली जकातीचा जो दर होता तोच दर कायम असावा. मात्र तुर्की नाण्याची किंमत उतरून ३ शाली असल्यामुळे ही किंमत पुन्हां मूळ पदावर येईपर्यंत कांहीं विशिष्ट मालावरील जकात पांच पट वाढवावी व बाकीच्या मालावरील जकात आठ पट वाढवावी.

८ तुर्की कर्जाची फेड—तुर्क व परराष्ट्रांचे रहिवासी यांचे महायुद्धाच्या सुरुवातीपूर्वी जे करारमदार अपुरे राहिले असतील, त्यांची मुदत युद्धापासून तहापर्यंतच्या कालमर्यादेइतकी वाढविण्यांत यावी. व त्या वेळच्या सवलतीविरुद्ध अलीकडे कायदे झाले असल्यास ते रद्द करण्यांत यावेत. बाल्कन युद्धापूर्वी तुर्कस्थानचें जें राष्ट्रीय कर्ज होतें, त्याची बाल्कन राष्ट्रे व तुर्कस्थान यांजमध्ये, बाल्कन युद्धानंतर प्रत्येकाकडे जेवढा मुलूख राहिला किंवा मिळाला त्याप्रमाणें हिस्सेरशी करावी. महायुद्धाच्या प्रारंभापर्यंतच्या कर्जाचाहि असाच हिस्सेरशीनें बेणारा बोजा तुर्कस्थानापासून आतां वेगळ्या होणाऱ्या प्रांतांवर बसावा. या प्रांतांनीं मघल्या मुदतींतील राहिलेले हसे २० वर्षांत फेडावे.

९ नुकसान भरपाई—ग्रीस खेरीजकरून इतर राष्ट्रांच्या नुकसान-भरपाई करितां तुर्कस्थानानें १८ कोटी रुपये द्यावे. या रकमेवर दरसाल दर शेकडा ५ प्रमाणें व्याज आकारून सर्व रकमेची फेड ३७ वर्षांत हसेनदानीं करावी. युद्धापूर्वी किंवा युद्धादरम्यान तुर्कींनीं जर्मनीचें किंवा ऑस्ट्रिया-हंगेरीचें जे देणें राहिलें असेल, तें दोस्तांनीं तुर्कींना माफ केलें

आहे. शिवाय युद्धारंभीं तुर्कस्थानची जी रोकड बॉलिन व व्हीएन्ना येथील बँकांत होती ती शिल्लकहि तुर्कस्थानाला पांच वर्षांनंतर परत मिळेल.

लॉर्ड चेम्सफर्ड यांचा संदेश

याच वेळीं हिंदी मुसलमानांच्या शांतवनार्थ व्हाईसराय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनी पुढील आशयाचा संदेश प्रसिद्ध केला. 'दोस्तांच्या सुप्रीम कौन्सिलाने तुर्कीबरोबर करावयाच्या तहाचीं कलमें आतां जगास माहित झालीं आहेत. सर्व मुसलमानी राष्ट्रांचें म्हणणें ऐकून घेऊन व त्याचा काळजीपूर्वक विचार करूनच दोस्तांनीं हा निर्णय ठरविला आहे. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांचें म्हणणेंहि सुप्रीम कौन्सिलानें ऐकून घेतलें आहे. ब्रिटन व त्याचे दोस्त यांजबरोबर जीं राष्ट्रे लढलीं त्यांच्याशीं तह करतांना उदार तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यांत आली होती, तशीच ती तुर्की तहाचे प्रसंगींहि करण्यांत येत आहे. तरी पण तहाच्या अटी वाचून सर्व मुसलमानांस दुःख होईल अशी मला भीति वाटते. तह एक वर्ष लांबणीवर पडला व तसें होणें अपरिहार्यहि होतें. इतकें दिवस तुम्ही मोठ्या काळजीत काढले आणि त्यानंतर अशी खेदजनक स्थिति तुम्हास प्राप्त झाल्याबद्दल मला तुम्हाविषयीं सहानुभूतिहि वाटते. साम्राज्याच्या अडचणीच्या वेळीं तुम्ही मदत केली आणि न्याय आणि भूतदया यांस विजय प्राप्त होण्याच्या कार्मीं सहाय्यभूत झालात. ज्या साम्राज्याचे तुम्ही घटक आहांत तें साम्राज्य आतां वरील तत्त्वांवर उत्कृष्ट प्रकारें स्थिर झालें आहे. हिंदी मुसलमानांची राजकीय व औद्योगिक दृष्ट्याहि उज्ज्वल भाविष्यकाळ वाट पहात आहे. त्यांस ब्रिटिश सत्तेखाली पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य उपभोगावयास मिळालें आहे. महायुद्धापूर्वीं ग्रेट ब्रिटनचें तुर्कीबरोबर मित्रत्वाचेंच नातें होतें. तोच प्रीतितरु आतां तहानंतर टवटवीत होईल, व तुर्कस्थानाचें पुनरुज्जीवन होईल. त्याचें सामर्थ्य वृद्धिगत होईल आणि इस्लामी धर्माचा तो आधारस्तंभहि होईल. या विचारांनें तहाचीं कलमें नाइलाजानें, धैर्यानें आणि घट्ट मनानें स्वीकारण्यास तुम्ही तयार व्हाल व पूर्वींप्रमाणें यापुढेंहि साम्राज्याशीं राजनिष्ठेनें रहाल असा मला भरोसा वाटतो.'

असहकारिता

असहकारितेचा विचार करण्यासाठीं सेंट्रल खिलाफत कमिटीची सभा अलाहाबादेस भरून तिनें ठरविल्याप्रमाणें सुनीपंथाच्या ९० मुसलमानांच्या सहीचें पत्र व्हाईसराय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांस मुंबईहून २२ जून १९२० रोजी पाठविण्यांत आलें. त्यावर याकुब हसन, मझरूल हक, अबदुल बारी, हजरत मोहानी, हाजी मियान महमद छोटानी व मौ. शौकत अली यांच्या सव्वा होत्या. सदर पत्र पुढीलप्रमाणें:—

व्हाईसराय यांस,

आमचें मत म्हणजे बहुतेक सर्व सुनी पंथानुयायांचें मत होय. तुर्की तहार्ची कलमें आम्ही काळजीपूर्वक वाचली व त्यावरून ती आमच्या धार्मिक समजुतीच्या विरुद्ध आहेत अशी आमची खात्रा झाली. ब्रिटिश मुत्सद्यांनी दिलेल्या अभिवचनांचाहि त्यामुळें भंग झाला आहे. ब्रिटिश साम्राज्यांत मुसलमानांची बस्ती फार मोठी आहे. अशा स्थितींत कोणा तरी पराभूत राष्ट्राशी आपण तह करीत आहों असें ब्रिटननें समजू नये. कांहीं बाबतींत इतर पराभूत राष्ट्रांपेक्षांहि ब्रिटननें तुर्कस्थानास वाईट रीतीनें वागविलें आहे. आमचें म्हणणें न्यायास व युक्तीस धरून असेल तर तें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं विचारांत घेतलें पाहिजे. तुर्कस्थानानें आपल्या अमलाचा खिस्त्यांविरुद्ध दुरुपयोग केला असेल तर त्या कृत्याचा आम्ही निषेध करतो. तुर्की सैनिकांनीं आर्मीनियनांस निर्दयपणानें वागविलें असेल तर त्या कृत्याची स्वतंत्र कमिशन नेमून चौकशी करण्यांत यावी. केवळ शिक्षा म्हणून तुर्कस्थानचे व तुर्की साम्राज्याचे तुकडे पाडण्यांत येत असतील, तर त्या गोष्टीकडे आमच्यानें डोळेझाक करवणार नाहीं. यासाठीं तुम्ही ब्रिटिश सरकारास तहाच्या अटींत बदल करण्यास सांगा आणि तसा बदल न कराल तर आम्ही हिंदुस्थानांतील मुसलमानांस मिळूं असेंहि त्यांस कळवा. हिंदी मुसलमानांचें गाव्हणें आम्ही ब्रिटिश सरकारच्या कानावर वारंवार घातलें असल्याचें आपण म्हणतां म्हणून अशी विनंति आम्ही आपणास करीत आहों. तुमच्या विनंतीस ब्रिटिश सरकाराकडून मान न मिळाला तर जागेचा राजिनामा देण्याची तयारी तुम्ही दाखविली

पाहिजे. हिंदुस्थान जर वसाहतीसारखें स्वराज्य उपभोगीत असता तर त्याच्या मंत्रिमंडळानें अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी राजिनामाच दिला असता. आमची ही विनवणी तुम्ही मान्य न केल्यास येत्या अंग्रष्ट म-
हिऱ्यांच्या पहिल्या तारखेपासून आम्हास सरकाराशी असहकारिता करावी लागेल व आमच्या धर्मबंधूंसहि तसाच उपदेश सांगावा लागेल; आम्ही सरकारास धमकी देत आहों किंवा सरकारचा उपमर्द करित आहों असें समजण्याचें मुळाचें कारण नाहीं. हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि जातीइतकेच आम्हीहि सरकाराशी राजनिष्ठ आहों. पण आम्ही इहलो-
कच्या राजास परलोकच्या राजापुढें गौण लेखतों. इस्लाम आम्हांस असें सांगत आहे कीं, खिलाफतीच्या इम्रतीस धक्का लावतील त्यांस इस्लामाचे शत्रू लेखा व त्याचा प्रतिकार करा. पण जोंपर्यंत इतर मार्ग मोकळे आहेत, तोंपर्यंत तसें शक्य असतें तरी सशस्त्र प्रतिकार करूं नये असें आम्ही मानतो. खिलाफतीस निर्माल्यवत् करून सोडण्याचा गुन्हा कर-
णारास मदत न करणें एवढें तरी प्रत्येक मुसलमानाचें कोणत्याहि परि-
स्थितींत पहिलें कर्तव्य होय. असल्या प्रकारचे तह जें सरकार कबूल करते आणि आम्हांस मान्यता देण्यास सांगतें, त्या सरकाराशी असहका-
रिता करणें हें मोठ्या दुःखानें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतो. इतकी मजल बेणार माहीं अशी आम्हांस आशा आहे. तथापि तेथवर जाण्याचा प्रसंग आला तरी आम्ही अत्याचारास प्रवृत्त होणार नाहीं असें आश्वासन देतो. आम्ही आपली जबाबदारी ओळखून आहों. आमच्या हातून अत्या-
चार घडल्यास आमच्या शांतिप्रधान व पवित्र कार्यास बाध येईल. हेहि आम्ही जाणून आहों. यासाठीं सरकार पेंचांत न पडेल आणि कांहीं घोटाळाहि उत्पन्न न होईल अशा बेतानें आम्ही असहकारितेचा जिना घेणार आहों.

म. गांधी आणि खिलाफत

म. गांधी यांनी खिलाफतीसबधी आपलें मत पुढीलप्रमाणें जाहीर केलें.— मुसलमानांबरोबरच खिलाफतीशीं मो आपलें तादात्म्य केवळ मजबूरील नैतिक जबाबदारी ओळखून करून घेत आहे. हिंदु

व मुसलमान याजमधील ऐक्य मला घडवून आणावयाचे आहे; परंतु ते तुर्कस्थानचे तुकडे पाडण्यांत गुंतलेल्या सरकारास पेचांत धरण्याकरितां नव्हे. सरकारास अगर इतर कोणासहि पेचांत धरणे हें माझ्या ब्रीदास सोडून आहे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, माझ्या कृत्याचा परिणाम या प्रकारचा होणार नाही. परंतु एखादा मनुष्य दुष्कृत्य करित असता त्यास सदर दुष्कृत्य करू न देण्यानें तो मनुष्य पेचांत पडत असला तर त्याची जबाबदारी मजवर नाही. खिलाफतीसंबंधी ज्यांनीं वचनभंग केला त्यांच्या पक्षास मी मिळणार नाही. मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनीं दिलेले वचन हा मुसलमानांचा मुख्य आधार व त्या आधारास धर्मवचनानीं मजबूती आणिली असल्यानें मुसलमानांची बाजू बिनतोड झाली आहे. पण यावरून तुर्कीचा अंदाधुंदी कारभार मला संमत आहे किंवा इस्तंबूल सरकारचा अन्यायी जुलूम मानव जातीच्या कल्याणाहून मी श्रेष्ठ प्रतीचा समजतो असें कोणी मानू नये. इस्तंबूल सरकारचा अन्यायी जुलूम कायम रहावा अशी मुसलमानांचीहि मागणी नाही. उलट पक्षीं मुसलमानेतर लोखा जमातींच्या संरक्षणाची पूर्ण हमी इस्तंबूल सरकारनें घ्यावी असेंच मुसलमानांचें मागणें आहे. आर्मीनिया व सीरिया येथील स्थिति कितपत वाईट आहे हें मला बाहित नाही. या अंदाधुंदीच्या बातम्या अतिशयोक्तीच्या असल्यात व अंदाधुंदीची जबाबदारीहि युरोपियन राष्ट्रांवर काहीं अंशीं असावी अशी मला जबर संका आहे. तुर्कीचा अगर इतर कोणाचा अंदाधुंदीचा अंमल चालू रहाण्यापासून माझा स्वतःचा कांहींच फायदा नाही. तुर्की अंमल नष्ट न करतां किंवा तुर्की साम्राज्याचे तुकडे न पाडतां दोस्त सरकारांस अंदाधुंदी मोडतां येणार आहे. ही परिस्थिति नवी नाही. तुर्कस्थानचे तुकडेच पाडावयाचे होते तर युद्धाच्या प्रारंभी सरकारनें तसें स्पष्टपणें जाहीर करावयास पाहिजे होतें. मग वचनभंगाचा प्रश्नच उपस्थित होता ना. पण सध्याच्या वचनभंगामुळे ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या शब्दावरील हिंदी मुसलमानांचा विश्वास उडाला आहे. माझ्या मते, तुर्कीविरुद्ध ओरड म्हणजे क्रिस्त्यांची मुसलमानांविरुद्ध ओरड होय. या कोरडुईच्या बाबतीत इंग्लंड पुढारी आहे. महम्मदअलीच्या मुकत्त्याच

आलेल्या तारेवरून हाच ग्रह दृढ होतो. ते म्हणतात की, इंग्लंडांतल्या-
पेक्षां फ्रान्सांतून व फ्रेंच लोकांकडूनच आम्हांस मदत होत आहे.

यावरून मुसलमानांचा पक्ष न्यायाचा व सशस्त्र असल्याचें सिद्ध
होतें. अशा सत्कार्यास हिंदूंनी मदत न केल्यास त्यांचें हातून बंधुद्रोह
घडेल आणि मुसलमान बंधूसहि त्यांजविषयीं आगत्य वाटणार नाहीं.
खिलाफतीच्या संरक्षणार्थ मी मुसलमानांस मदत न केली, तर ती गोष्ट
सार्वजनिक कार्यकर्ता या माझ्या दर्जास कमीपणा आणील. त्यांस मदत
करणें म्हणजे एक प्रकारें साम्राज्यसेवाच करणें होय. कारण मुसलमान
बंधूच्या मनोगतास मी शिस्तवारणें वाचा फोडीत असल्यानें या चळव-
ळीस पूर्णता, सुव्यवस्थितपणा आणि यशःप्राप्ति येण्याचा संभव आहे.

सुलतान पक्षाचें शिष्टमंडळ

दोस्त म्हणतील त्या अटीवर तह करण्यावांचून सुलतानपक्षास
दुसरा मार्गच नव्हता. तहाकरितां ता. ६ मे १९२० रोजीं सुलतानपक्षाचें
शिष्टमंडळ पॅरिस शहरां गेलें. सदर शिष्टमंडळांत मुख्य वजीर दमाद
फेरिद, रशीद बे, जमालपाशा प्रभृति मुत्सद्दी होते. त्यांनीं आपली यादी
तहपरिषदेस ता. २५ मे रोजीं सादर केली. तिचा मतलब असा—
राष्ट्रीयत्वाचें मिष करून दोस्त आर्मीनिया व हेज्ज हे प्रांत तुर्कांसाम्रा-
ज्यांतून स्वतंत्र काढूं पहात आहेत. मेसापोटेमिया, पॅलेस्टाईन व सीरिया
यांस युरोपियन राष्ट्रांच्या नजरेखालीं ठेवण्यांत येत आहे. सुएझ व सायप्रस
इंग्लंड घेणार. पूर्व ग्रेस व स्मरना प्रांत यांत मुख्य वस्ती तुर्कांचीच आहे.
महायुद्धांत ग्रीकांनीं दोस्तांस सुळीच मदत केली नाहीं व ते तुर्कांचे
शत्रूहि नव्हते. यामुळे जेते या नात्यानें तुर्कीं मुख्ख घेण्याचा त्यांस
कोणताहि हक्क पोचत नसतां, त्यांस हे दोन प्रांत मिळणार आहेत.
अशा रीतीनें तुर्कस्थान आपल्या दोन तृतीयांश मुख्खास मुकणार. वस्ती-
च्या आणि संपत्तीच्याहि बाबतींत तुर्कांचें तितकेंच किंवा त्याहूनहि
अधिक नुकसान होणार. कॉन्स्टांटिनोपलमध्येहि एकट्या तुर्कांचा
अंमल रहाणार नाहीं. तेथें बॉस्फोरस, मार्मोरा व दार्दानेलीस
यांवर नजर ठेवण्याकरितां आन्तरराष्ट्रीय कमिशन नेमण्यांत येणार आहे.

या कमिश्नांत दोस्तांचा शत्रू जो बल्गेरिया त्याचाहि प्रतिनिधि घेतला जावयाचा; परंतु तुर्क प्रतिनिधीस मात्र त्यांत जागा मिळावयाची नाहीं. तुर्की सत्ता व कमिशनची सभा यांच्या जोडीस इंग्लंड, फ्रान्स व इताली या त्रिवर्गाचें सैन्यहि बंदांबंस्तासाठीं कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये ठेवण्याचें घाटत आहे. तुर्कांच्या शिबंदीवर दाब या त्रिवर्गसैन्याचा. त्याखेरीज कायदेकानू, आन्तरराष्ट्रीय तह, जमाखर्च, राज्यव्यवस्था, न्यायमनसुबा व्यापार या संबंधांतहि आमचें स्वातंत्र्य नष्ट होणार.

दोस्तांनीं तहाच्या अटींनीं आमचा सर्वस्वी नाश करण्याचा घाट घातला आहे. अशा प्रतिकूलतेतहि आम्हांस कांहीं सूचना कराव्याशा वाटतात. त्या पुढीलप्रमाणें—पोलंड, सर्व्हिया, क्रोशिया, स्लोव्हेनिया व शिकोस्लोव्हाकिया हीं राज्यें आम्हांस मान्य आहेत. १९१८ त कबूल केल्याप्रमाणें आम्ही आर्मीनियास स्वातंत्र्य देतो. मोरोक्को तुर्कस्थानचा नव्हताच. तरी पण त्याजवरील फ्रेंचांचें आर्थिक व व्यापारी वर्चस्व तुर्कस्थानास कबूल आहे. लीबिया व एजियन समुद्रांतील बेटें यांवरील आम्ही आपले हक्कसंबंध सोडतो. सीरिया, पॅलेस्टाईन व मेसोपोटेमिया ह्यांचें स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करतो. ईजिप्तवरील ब्रिटिशांचें संरक्षण, सुएझ कालव्यांतील स्वैरसंचार, सुदानवरील इंग्रज व ईजिप्शियन यांचा कारभार व सायप्रसवरील ग्रेटब्रिटनचें स्वामित्व यांस आमची मान्यता आहे. (१) सुलतान (२) सामुद्रधुन्यावरील कमिशन (३) दोस्त सैन्यांची सत्ता (४) फ्रान्स, इताली व इंग्लंड यांचें प्रतिनिधि मंडळ (५) आन्तरराष्ट्रीय कमिशन (६) जमाखर्च कमिशन (७) कर्ज कौंसिल (८) न्यायकौंसिल इतक्या आठ प्रकारच्या सत्तांची गुंतागुंत कॉन्स्टांटिनोपलास झाल्यास कॉन्स्टांटिनोपल शहर तुर्कांच्या सत्तेखालीं आहे असें म्हणण्यांत अर्थ तो काय राहिला ? या अडचणीचा विचार व्हावा. तुर्की सरकार सामुद्रधुन्या खुल्या ठेवण्यास तयार आहे. पण त्यावर राष्ट्रसंघाचा ताबा रहावा. कॉन्स्टांटिनोपलामध्ये २९ ऑक्टोबर १८८८ रोजीं तह होऊन सुएझ कालव्यासंबंधी जी व्यवस्था ठरली, तशीच व्यवस्था सामुद्रधुन्या व मार्मोरा समुद्र यांचीहि

रहावी. लेमनास, इब्रास, टेनेडास हीं दादनेलसिच्या तोंडाचीं बेटे सामुद्रघुनीच्या क्षेत्रांत दाखल व्हावीं. तुर्की पाण्यांत परक्यांचीं जहाजे थोडीं रहावीं.

पूर्व श्रेस व स्वरनां प्रांत महायुद्धापूर्वीप्रमाणे तुर्कीकडे रहावा. फार तर ग्रीकांपासून सदर प्रांत काढून घेऊन दोस्तांनीं तीन वर्षेपर्यंत त्यावर देखरेख ठेवावी. कुर्दिस्तानची हद्द आन्तर राष्ट्रीय चौकशीने ठरावी. पवित्र क्षेत्र, मक्का व मदिना यांवर सुलतानाचा खलीफ या नात्याचा हक्क-संबंध हेज्जच्या अमीराने कबूल करावा. अल्पसंख्याक जातीच्या संरक्षणाची तहांतील कलमें आम्हांस कबूल आहेत.

सेव्हर्सच्या तहावर सद्या

सुलतान पक्षाची कैफीयत अशा प्रकारची होती. तिला दोस्तांकडून १७ जुलईस जबाब मिळाला. त्यांत त्यांनीं सुलतान पक्षाची कोणतीच सूचना मान्य केली नाही. तहाचा खर्चा आहे त्या स्वरूपांत पत्करण्यास दोस्तांनीं तुर्कीस १० दिवसांची मुदत दिली. ही मुदत घेऊन मुख्य वजीर सुलतानाचा सल्ला घेण्यास राजधानीस आला. २० जुलईस सुलतानाने पंचावन मुत्सद्यांशीं या बाबतीत खलवत केले. तह कितीहि अपमानकारक असला तरी त्यावर सही करावी असा मुख्य वजीर दमाद फरीद याचा आग्रह पडला. अशा बेअब्रूच्या अटी पत्करून जगण्यापेक्षां तुर्की राष्ट्रमेल्ले काय वाईट असें मार्शल फौद वैतागून म्हणाला. तथापि तुर्की शिष्टमंडळ सही करण्यास पुन्हा पॅरिसला परत गेले आणि अखेर तुर्की वकिलांनीं ११ ऑगस्ट १९२० रोजी तहावर एकदाच्या सद्या ठोकल्या. तह झाल्याची दुःखदायक वार्ता कॉन्स्टांटिनोपलास समजतांच नागरि. कांनीं तो दिवस सुतकाप्रमाणे पाळला, वर्तमानपत्रे काळ्या चौकटींत प्रसिद्ध झाली आणि सर्व जनता शोकसागरांत बुडून गेली.

ग्रीकांची चढाई व मोड

सेव्हर्स येथील तहनाम्यावर सुलतान पक्षाच्या सद्या झाल्या खऱ्या; तरी पण त्यांतील कलमें दोस्त राष्ट्रांसहि कबूल झालीं नाहीत. म्हणून तहाचे प्रकरण तसेंच भिजत पडले. स्मर्न्यास ग्रीक सैन्याने १५ मे १९१९ रोजीच तळें दिले. हाता सेव्हर्स येथील तहाच्या वाटाघाटी चालू असता स्मर्न्याच्या

आसपास तुर्कीचा मुख्य जिकण्याचे काम ग्रीकांनीं जारीने चालविले व त्यास इंग्रजांनीं मदत केली, तथापि शक्य तेवढें सैन्य जमवून तुर्की साम्राज्य जिवंत राखण्यांत केमालपाशानें आपल्याकडून मुर्तीच कसूर होऊं दिली नाहीं. जूनच्या १६ व्या तारखेस ब्रिटिश सैन्य व केमालिस्ट यांची चांगलीच चकमक झडली. व तिच्यांत इंग्लंडच्या बाजूचे ३० हिंदी शिपाई जखमी झाले. एका बाजूस ब्रिटिश सैन्याशीं झुज चालू ठेवीत ठेवीत केमालिस्टांस ग्रीक सैन्यासहि तोंड देण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. ता. २० जून १९२० रोजीं ग्रीकांनीं स्मरना बंदर आणि तेथील तुर्कीचे पोस्ट ऑफिस सर केलें. २४ तारखेस सदर सैन्य स्मरन्यापलीकडे तुर्कीवर चोहों बाजूंनीं चढाई करीत निघालें. ८ जुलईस ग्रीकांनीं ब्रूसा हें तुर्कीचे जुनें राजधानीचे शहर आणि ब्रिटिश आरमारानें मुदानिया हें दुसरे शहर घेतलें. अशा रीतीनें आशिया मायनरमधील जो मुख्य ग्रीकांस जिंकावयाचा होता तो जिंकून झाला. युरोपांतील तुर्की मुलुखापैकीं आद्रियानो-पल शहर व पूर्व ग्रेस प्रांत हींच फक्त ध्यावयाचीं उरलीं. इंग्रज सेनापति मिलने यास ग्रीक सेना याच उद्देशानें सदर प्रदेशांत येऊन मिळाली. से. मिलने यानें सुलतानाचें बहुतेक सैन्य मोडून टाकून तो प्रदेश निष्कण्टक करून सोडला.

सेव्हर्सच्या तहानें पूर्व ग्रेस आणि स्मरना प्रांत ग्रीकांस देऊन टाकल्या-मुळे तर ग्रीकांच्या मुख्यगिरीस एक प्रकारची राजमान्यताच मिळाली होती. ग्रीकांचा हा जोर एकसारखा वाढत गेला. सप्टेंबर १९२१ च्या सुमारास ग्रीकलोक केमालपाशाची नवी राजधानी अंगोरा येथपासून ५० मैलांच्या अंतरावर येऊन आंढले. जुलई १९२२ पर्यंत त्यांची प्रगति येथेंच खुंटली. जुलई महिन्यांत ग्रीक सैन्य इतकें शेफारलें कीं, त्यानें तहाच्या अटीहि झुगा-रून देऊन कॉन्स्टांटिनोपल देण्याची धमकी दिली. सेव्हर्सचा तह दोस्तांपैकींच कांहीं राष्ट्रांस न आवडल्यामुळे व केमालपाशानेंहि त्याविषयीं नापसंती व्यक्त केल्यामुळे तहाचा एकदाचा सोक्षमोक्ष लावून स्वतःची कुचबणा संप-विण्याकरितां कॉन्स्टांटिनोपलास शह देण्याची ही युक्ति ग्रीकांनीं लढविली. परंतु ती चालू देणें इंग्रजांना अप्रशस्त वाटलें. आणि ग्रेट ब्रिटन व

दोस्त यांनी ग्रीकांस जोराचा प्रतिबंध केला. तेव्हां दोस्तांनीं डोळे वटारतांच पड खाऊन ग्रीकांनीं आपलें सैन्य व कॉन्स्टांटिनोपल यामधील भूमि रिकामी राखली. ग्रीकांस अशा रीतीनें कान्स्टांटिनोपलकडून थप्पड बसली आणि त्याच सुमारास केमालिस्टांनीं जोर करून आशिया मायनरमध्ये दीड दोन वर्षे तळ देऊन बसलेल्या ग्रीक सैन्याची तारांबळ उडवून दिली. त्यांनीं ग्रीकांपासून स्मरना परत घेतला आणि ग्रीक लोक आशियामायनर मधून आपला गाशा गुंडाळण्याच्या उद्योगास लागले. केमालिस्टांनीं शेंकडों ग्रीक सैनिक व सेनापति कैद केले. ग्रीक सैन्य तुर्कीपुढें आतांच धुळीस मिळण्याचें खरें कारण असें कीं, यावेळीं ब्रिटिश सरकारास ग्रीकांस सैन्याची कुमक उघडपणें करण्यास लाज वाटली. अशा निरुपयोगी गोळीबारासाठीं पैसा खर्चण्याची इंग्लंडची इच्छा नव्हती. नुकसान भरपाईचे बाबतीत फ्रान्स व इंग्लंड यांचें धोरण जुळेनासें झाल्यामुळें फ्रेंचांनीं केमालिस्टांस मदत देऊन युरोपियन राजकारणांतील कसर प्राच्य राजकारणांत काढली. फ्रेंचांनीं आपलें सैन्य चणकडून काढून घेतलें आणि सामुद्रधुन्याचें रक्षण केमालपाशापासून करण्याची जबाबदारी इंग्लंडवर टाकली. केमालिस्ट व ब्रिटिश सैन्य यांची लढाई जुपण्याचीं चिन्हें स्पष्टपणें दिसू लागलीं. इतक्यांत केमालपाशा व इंग्रज सेनापति हॅरिंग्टन यांनीं प्रसंगावधान राखून युद्धप्रसंग टाळला. ऑक्टोबर महिन्यांत मुदानियास तहपरिषद भरली. ही परिषद मुख्यतः इंग्लंड, तुर्कस्थान व ग्रीस यांच्या दरम्यानच होती. सदर परिषदेत ग्रीकांनीं पूर्व थ्रेस सोडावा व कॉन्स्टांटिनोपल केमालिस्टांच्या ताब्यांत देईपर्यंत त्या शहरीं ब्रिटिश सैन्य रहावे असें ठरलें. त्रिवर्गातील लढा थांबविण्यापुरतीच ही परिषद असून तुर्की तहाचा शेवटचा निकाल लावणारी परिषद स्वित्सरलंडमध्ये लॉसेन शहरीं भरण्याचें ठरलें.

लॉसेनची तहपरिषद

लॉर्ड जॉर्ज यांनीं टाकलेला डाव केमालिस्ट व फ्रेंच यांनीं अशा रीतीनें फिसकटून टाकल्यामुळें लॉर्ड जॉर्ज यांच्या मुत्सद्देगिरीवरील इंग्लंडचा विश्वास उडाला. पार्लमेंटाची नवी निवडणूक होऊन

कॉन्झरव्हेटिन्ह पक्ष अधिकारारूढ झाला. प्रधानमंत्रिपद मि. बोनारलॉ यांस मिळालें. बोनारलॉ यांनीं परराष्ट्रमंत्री लॉर्ड कर्झन यांचेमार्फत फ्रेंच मंत्री मि. पोंडिकारे यांजबरोबर गट्टी जमविली; आणि तहपरिषदेच्या कामास स्वित्जरलंडमध्ये लॉसेन येथें १९२२ च्या डिसेंबर महिन्यांत सुरुवात झाली. परिषदेस इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली, ग्रीस व रशिया यांचे वकील हजर होते. तुर्कीच्या वतीने इस्मतपाशा काम चालवीत होता. दोस्तांचा हा तह सुलतानपक्षाशीं नसून केमालपाशाच्या अंगोरा सरकाराशींच होता. किंबहुना सेव्हर्सचा तह कबूल करून सुलतानपक्षानें जें नुकसान करून घेतलें होतें, त्याची केमालपाशाच्या पराक्रमानें मिळणारी ही भरपाईच होती. परिषदेचें काम आठ महिने चाललें; आणि एवढ्या दीर्घ काळांत परिषद मोडण्याचे प्रसंगहि पुष्कळ आले. परंतु ग्रीकांवर मिळविलेल्या विजयानें तुर्कीचा झालेला जयजयकार आणि ग्रीकांचा पाठीराखा इंग्लंड म्हणून त्याची झालेली नाचवकी यामुळें तुर्क राष्ट्रीयीयांच्या वाजवी मागण्या कबूल करून तह संपविल्याशिवाय उठावयाचें नाहीं, असा ब्रिटिश वकील लॉर्ड कर्झन यांचा मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानें निश्चयच झाला होता. आणि इस्मालपाशानेंहि तुटेल इतकें न ताणण्याचें घोरण राखल्यामुळें अनेक वेळां अपेशी ठरलेल्या तहाच्या खड्यांवर उभय पक्षांचा ता. २३ जुलई १९२३ रोजी सहीशिकका पडला.

लॉसेनच्या तहास सेव्हर्सचा तह आधारभूत होय यांत शंका नाहीं. त्यांतील उभयपक्षांनीं निर्विवाद मानलेल्या अटी खेरीज करून वादग्रस्त अटींत केमालपाशाच्या पक्षाच्या कलानें फेरबदल करणें हेंच तहपरिषदेपुढील मुख्य काम होय. त्यांत पुढील महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. (१) आशिया मायनर प्रांतांमधून ग्रीक सत्तेस पूर्ण अर्धचंद्र मिळून त्यावर तुर्कीचा अधिकार अबाधितपणें प्रस्थापित झाला. त्यांतील ग्रीक व आर्मीनियन वस्तीस तुर्की राज्यांत रहावयाचें नसल्यास त्यांनीं तेथून आपलें बिऱ्हाड हालवावें व ग्रीसच्या हद्दींत रहावयास जावें. असें ठरलें (२) कॉन्स्टांटिनोपलवर एकट्या तुर्कीचाच ताबा बसला. (३) कॉन्स्टांटिनोपलमधील ग्रीक धर्मगुरु (पॉट्रिआर्क) याजकडे ग्रीक व

आर्मीनियन ख्रिस्त्यांवर जे राजकीय अधिकार असत ते रद्द करण्यांत आले. (४) पूर्व थ्रेस व आद्रियानोपल शहर यथापूर्व ग्रीकांच्या हातचें सुटून तुर्कांसच मिळालें. (५) फार प्राचीन काळापासून तुर्कां राज्यांत युरोपियन रहिवाश्यांस दिवाणी व फौजदारी स्वातंत्र्य मिळालें होतें, ती अडचणहि दूर झाली. (६) कॉन्स्टांटिनोपलची सुरक्षितता आणि त्याज-वरील तुर्कां सत्ता यांस धक्का न लावतां व्यापार व इतर दळणवळण यांस दादनितीस, मार्मेरा आणि बॉस्फोरस यांतील पाणवठे सर्व राष्ट्रांस खुले राहिले. (७) युरोपांत ग्रीक, तुर्क व बलोरियन यांच्या हद्दी परस्परांच्या मुल-खाशीं जेथें भिडतात तो प्रदेश सैन्यविहीन झाला. (८) आशिया-खंडांत आशियामायनमध्ये तुर्कांचा तीन लाख चौरस मैलांचा एकधर्मी मुलुख बनला. (९) तुर्कांचे कर्जहि वरेंच कमी झालें. (१०) तुर्क-स्थान व मेसापोटेमिया यांच्या सरहद्दीचा म्हणजे मोसलावरील सत्तेचा प्रश्न अंगोरा सरकार व ब्रिटिश सरकार यांनीं सलोख्यानें मिटविल्यास राष्ट्रसंघानें त्यांची वासलात लावावी, असें ठरलें. (१२) सायप्रस बेट इंग्लंडास, व डेडिनीज बेटें व क्रॅस्टेलोरिझो इतालीस मिळालें. (१३) ईजियन समुद्रांतील इंत्रास, टेनेडॉस, पॅरेबिट बेटें ग्रीसला मिळालीं.

सेव्हर्सच्या तहानें तुर्कस्थानांत माजलेला असंतोष लॅसिनच्या तहानें शमला यांत शंका नाहीं. पूर्व थ्रेस व स्मरना प्रांत तुर्कांस परत मिळाल्यामुळें तुर्क जातीचे सर्व लोक तुर्की सत्तेखालींच आले. कॉन्स्टां-टिनोपल पूर्ण स्वतंत्र होऊन खिलाफतीच्या तक्रारीचें मूळच छाटून निघालें. युरोपियन लोकांचे फौजदारी व मुलकी अधिकार नष्ट झाल्यानें परराष्ट्रां-चा लांडा कारभार संपला आणि पॅट्रिआर्कच्या हातीं ख्रिस्ती लोकांवरील राजकीय अधिकार न राहिल्याकारणानें तुर्की हद्दींत धार्मिक तंटे उपस्थित होण्याचे आंगतुक निमित्त उरलें नाहीं. ग्रीक व आर्मीनियन आदिकरून ख्रिस्त्यांचा छळ तुर्कांच्या मुसलमानी सत्तेखालीं होत असल्याची तक्रार बरीच जुनी आहे. पण सदर ख्रिस्ती जातीस तुर्कांची हद्द सोडून जाण्याची परवानगी मिळाल्यामुळें त्या जाती निघून गेल्यानंतर संबंध तुर्की राज्य एकधर्मीय होण्याची संधि जवळ आली. सेव्हर्सचा तह

सुलतानपक्षाशीं झाला होता तर हा तद् तरुण तुर्कांशीं म्हणजे केमाल-
पक्षाशीं करण्यांत आला. केमालपक्षास परराष्ट्रीय मान्यता मिळाली ही
महत्त्वाची गोष्ट घडली. केमालपक्षास तद् समाधानकारक होता व त्यानें युरो-
पियन राष्ट्रांचेंहि समाधान झालें. इंग्लंड, फ्रान्स, इताली व ग्रीस या चौकडी-
चा डोळा तुर्की साम्राज्यावर असल्यामुळें त्यांसहि साम्राज्याचे लचके कमी
अधिक प्रमाणांत तोडावयास सांपडले. ग्रीसला पूर्व थ्रेस व स्मरना प्रांत
मिळाला नाहीं याचें उद्दे त्यास एजियन समुद्रांतील बेटें देऊन काढण्यांत
आलें आणि इतालीसहि अशींच बेटें मिळाल्यामुळें तिलाहि कुरकुर कर-
ण्यास जागा राहिली नाहीं.

खिलाफत विसर्जन

तुर्कांस लॅसेनचा तद् समाधानकारक वाटला, परंतु हिंदुस्थानां-
तील खिलाफत चळवळीची मात्र त्यानें निराशा झाली. जशिरत उल् आरब
यांत सांपडणारा पॅलेस्टाईन, सीरिया, अरबस्तान व मेसापोटेमिया हा
मुख्य सुलतानाच्या वर्चस्वाखालीं रहावा किंबहुना महायुद्धापूर्वीं जेवढ्या
प्रदेशावर तुर्कांची सत्ता होती तो सर्व प्रदेश तुर्कांच्याच ताब्यांत राहावा
हें खिलाफत चळवळीचें मागणें अर्थातच नाकारण्यांत आल्यामुळें तिला
निराश व्हावें लागलें. परंतु हिंदुस्थानांतील खिलाफत चळवळीवर खऱ्या
निराशेची पाळी अद्यापि यावयाचीच होती. खिलाफतीच्या संरक्षणार्थ
हिंदुस्थानांतील मुसलमानांनीं द्रव्ययज्ञ व आत्मयज्ञ पराकाष्ठेचा केला,
आणि ती कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कांकडे पूर्ववत् राहिलें या दृष्टीनें बचावलीहि.
खिलाफत ख्रिस्त्यांच्या हातून सुटली, पण तिचा परधर्मीयांच्या व परकी-
यांच्या एवजीं स्वधर्मीयांच्या व स्वकीयांच्याच हातून कपाळमोक्ष व्हाव-
याचा होता, हें दूरस्थ व धर्मभोळ्या हिंदी मुसलमानांस काय माहीत ?

केमालपक्षास मुदानीयाच्या परिषदेत परराष्ट्रीय मान्यता मिळा-
ल्यावर सुलतान व खिलाफत या जोडसत्तेपैकी सुलतानाचे मिळाले
केमालपक्षाने आपल्या हाताने प्रथम हाडवून सुलतान म्हणून यास
पदच्युत केलें व खिलाफतीचे अधिकार राजघराण्यातील दुसऱ्या एका
पुरुषास दिले. केमालपक्षाच्या या उद्दत्तपणामुळें इस्लामी जमाच्या डोळ्यांत

समोर क्षणभर काजवे चमकले आणि त्यास व विशेषतः हिंदी मुसलमानांस हे लक्षण ठीक नव्हे असेंहि वाटले. परंतु केमालपाशाचा खरा इंगा तुर्कस्थाना-बाहेरील मुसलमानांस अद्यापि समजावयाचाच होता. लॅसेनच्या तहानंतर आठ महिन्यांनीं केमालपाशाच्या ग्रँड नॅशनल असेंबलीनें यापुढेचें पाऊल धिटाईनें टाकलें. शनिवार ता. १ मार्च १९२४ हा दिवस मुसलमानांच्या धार्मिक इतिहासांत ठळक अक्षरांनीं लिहून ठेवला जाईल. त्या दिवशीं अंगोरा प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष गाझी मुस्तफा केमालपाशा यानें खिलाफत बुडविण्याचा, खिलाफत घराण्यास हद्दपार करण्याचा आणि सदर घराण्याची मालमत्ता सरकारजमा करण्याचा ठराव असेंबलीपुढें मांडला व तो प्रचंड बहुमतानें सोमवारी पास झाला. मंगळवारी दुपारी २ वाजतां कॉन्स्टांटिनोपलचा वली (गव्हर्नर) व डायरेक्टर जनरल ऑफ पोलीस हे डोल्मा बागेंतील राजवाड्यांत गेले, त्यांनीं खलिफास सिंहासनावर बसण्याची आज्ञा केली, त्याच्या पदच्युतीचा हुकूम त्यास वाचून दाखविला, फिरून त्यास सिंहासनावरून उतरण्यास फर्माविलें आणि कॉन्स्टांटिनोपलाहून निघण्याची तयारी करण्यास सांगितलें. त्यानंतर एका तासांनें खलिफास त्याच्या दोन स्त्रिया व पुत्र यांनिशीं मोटारींत घालून चटलजास पोचतें करण्यांत आलें. तेथून पुढें नेण्यास स्पेशल ट्रेन उभीच होती. अशा रीतीनें स्वातंत्र्याची बीज आकाशांतून क्षणांत कोसळून तिनें खिलाफतीचा तेराशें वर्षांचा जुनाट वृक्ष जाळून टाकला.

केमालपाशाची विजयपरंपरा विसरली आणि त्याचें खिलाफत-उच्छेदनाचें एकच कृत्य जगाच्या इतिहासांत उरलें तरी त्यावरून त्याचें असामान्यत्वच सिद्ध होणार आहे. कॉम्बेलनें इंग्लंडच्या पहिल्या चार्ल्स राजास १६४९ च्या जानेवारी महिन्यांत फांसावर लटकावेलें, किंवा फ्रान्समधील राज्यक्रांतींत १७९१ मध्ये नॅशनल असेंबलीनें सोळाव्या लुईचा बळी घेतला हीं कृत्ये जशीं तत्कालीन वीर पुरुषांच्या निधव्या छातीचीं व असामान्य कल्पनाशक्तीचीं निदर्शक होत, तशाच प्रतीचें मुस्तफा केमालपाशाचें खिलाफत-विसर्जन हें कृत्य होय. या वेळीं केमालपाशास तुर्कस्थानांतील सात कोटि मुसलमानांचाच केवळ

नव्हे तर जगांतील वीस कोटि मुसलमानांच्या मनोवृत्तीचा विचार कराव-
याचा होता आणि तोहि अशा वेळीं कीं, ज्या वेळीं जगभर पसरलेल्या
मुसलमानांच्या चळवळीनें व सहानुभूतीमुळे त्याला कॉन्स्टांटिनोपलवरील
आपलें निशाण कायम राखतां आलें. केमालपाशास जगांतील मुसलमानां-
कडून साहाय्य झालें तें खिलाफतसंरक्षणासाठीं, आणि त्यानें सदर मदतीचा
उपयोग केला खिलाफतनाशासाठीं, ही केवढी विस्मयकारक गोष्ट होय !
पण ती गोष्ट केमालपाशानें मोठ्या धिट्टीनें मनांत आणिली आणि
मोठ्या निश्चयानें तडीस नेली. इतकी अचाट व अघटित करणी
त्यानें केली पण त्यामुळे खुद्द तुर्कस्थानांत देखील रक्ताचा एकहि थेंब
गळला नाहीं कीं तुर्कस्थानाबाहेरील इस्लामी देशांतून निषेधाचा एक-
हि स्पष्ट शब्द ऐकूं आला नाहीं. केमालपाशाचें केवढें हें जबरदस्त वजन
व अवसान ! तुर्कस्थान महायुद्धाच्या महाव्याधीनें खचलां असेल, पण
तो कडव्या मुसलमानांचा देश आहे आणि तसेच कडवे कोट्यावधि
मुसलमान जगभरहि पसरले आहेत हें विसरतां कामा नये.

केमालपाशासारख्या दूरदृष्टि आणि समतोल वृत्तीचा वीरमुत्सही
खिलाफत बुडविण्यास उद्युक्त झाला त्या अर्थी त्यानें ही गोष्ट अविचा-
रानें केली नसेल असेंच कोणीहि म्हणणार. यासाठीं केमालपाशाच्या कृती-
ची सयुक्तिकता पूर्वेतिहास लक्षांत घेतल्यावांचून ध्यानांत येणारी नाहीं.
तुर्की साम्राज्यांतील ग्रीस आदिकरून ख्रिस्ती राष्ट्रांस फोडण्याचा उद्योग
रशियाची राणी कॅथेरिन् हिनें १७७० पासूनच आरंभला. रशियाच्या
या गृहभेदास हळू हळू यश येऊन ग्रीस देश १८१८ त साम्राज्याचें बंधन
तोडून बाहेर पडला. तेव्हांपासून तुर्कस्थानांतील विचारी मुसलमानांस
साम्राज्य टिकविण्याचा सनदशीर व लोकतंत्रानुवर्ती राज्यपद्धती हा एकच
रामबाण उपाय सुचला. दुसरा महंमद व अबदुल अजीज हे शहाणे व
सुधारणाप्रिय सुलतान होते. अबदुल अजीद यानें सनदशीर राज्यपद्ध-
तीचें १८३९ त एक फर्मानहि काढलें होतें. १८७६ त मिधातपाशा
मंत्रिमंडळांत असतां त्यानें अबदुल हमीद यांजकडून आणखी एक वरील
प्रकारचें आश्वासन मिळविलें. परंतु या सुलतानांपैकीं एकहि आपल्या

वचनास जागला नाही. अबदुल हमीदच्या कारकिर्दीत तरुण तुर्कपक्ष स्थापन होऊन त्याने बंडाचीहि पायरी गांठली. आणि त्याने सुलतान हमीद याजपासून बाहुबलाने स्वराज्याचे हक्कहि १९०८ साली मिळविले. सर्व जातींच्या व धर्माच्या लोकांस समानतेने वागवून स्वराज्यांत सर्वास सारखे हक्क द्यावयाचे आणि सर्वास तुर्की साम्राज्यांतच सुखाने ठेवावयाचे हा तरुण तुर्कांचा राज्यक्रांति करण्यांत उद्देश होता. त्यानंतर कॉन्स्टांटीनोपलमधील सैन्याने १९०९ त बंड करून तरुण तुर्कपक्षास उलथून पाडण्याचा व सुलतानाची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा यत्न केला. तोहि तरुण तुर्कांनी सिद्धीस जाऊ दिल्या नाही. या प्रयत्नास सुलतानाची आंतून फूस होती हे सांगणे नकोच. महायुद्धांत तरुण तुर्क पराभूत झाल्यावर कॉन्स्टांटीनोपल शहरी १९१९ ते १९२२ पर्यंत दोस्तांच्या सैन्याची छवणी होती. त्यावेळीं जवळ ना पैसा ना सैन्य अशी सुलतानाची हलाखीची स्थिति होती. अशाहि विपन्नावस्थेत तरुण तुर्कांशी मिळते घेऊन साम्राज्य शक्य तितके जतन करण्याची बुद्धि सुलतान व तत्पक्षीय यांस झाली नाही; इतकेच नव्हे तर तरुण तुर्कांस व साऱ्या इस्लामी जगास नापसंत असलेल्या सेव्हर्सच्या तहावर सही करण्यासही सुलतानास दिकत वाटली नाही. लॉसेनच्या तहाचे वेळीं केमालपक्षास स्वतंत्रपणे दोस्तांशी तह करण्याचा अखत्यार नाही असे म्हणून सुलतान आडवा आलाच होता. केमाल पक्ष स्वतंत्रपणाने भरभराट पावून ग्रीसला तंबी पोचविण्यास चुकला असता, तर सुलताच्या तहाने तुर्कस्थानास सध्याचे बरे दिवस खात्रीने पहावयास मिळाले नसते. कोणताहि सुलतान गादीवर असला तरी तो राष्ट्राची प्रगति अडवून धरतो व राष्ट्राचा घात करतो असा एक शतकभर अनुभव आल्यामुळेच केमालपाशास पदच्युतीचे निर्वाणीचे शस्त्र काढावे लागले. सुलतान या नात्याने राजकीय सत्ता हातची सोडावयास नको आणि खालिफा या नात्याने मुसलमानांचे धार्मिक वर्चस्व मिस्त्री, यहूदी या परधर्मीयांवर लादावयास पाहिजे हे सुलतानाचे जुने पुरवणे प्रकटकी घोरण केमालपाशा आदिकरून उदारमतवादी मुत्सद्यांस

मुळीच पटण्यासारखे नव्हते. म्हणून केमालपाशाने प्रथम राजकीय व नंतर धार्मिक मूळें उपटून सुलतानात व खिलाफत या दोन्ही संस्थांची राष्ट्रास लागलेली कीड काढून टाकली. केमालपाशा व त्याचे सहकारी यांच्या शहाणपणावर व सद्धेतूर तुर्की मुसलमानांचा विश्वास आहे म्हणून त्यांनी ही कडवट व तिखट गोळी मुकाट्याने गिळली.

हिंदुस्थानांतील सेंट्रल खिलाफत कमिटीने खिलाफत बुडविण्याचे कारण तुर्कस्थानच्या नॅशनल असेंब्लीस विचारलें होतें. नॅशनल असेंब्लीस कार्यकारी व कायदेकारी असे दोन्ही अधिकार समविष्ट झाले आहेत. असेंब्लीसाठी सभासद निवडून देण्याचा अधिकार १८ वर्षांवरील सर्व पुरुष नागरिकांस आहे. मंत्रिमंडळांतील सभासद असेंब्लीतून निवडून देण्यांत येतात आणि ते सर्व व्यक्तिशः व सामुदायिक रीत्या असेंब्लीस जबाबदार आहेत. वसूल व खर्च यावर ताबा असेंब्लीचा असतो. धर्म, जात, हा भेद विसरून तुर्की नागरिकांचे हक्क ठरविण्यांत आले आहेत. न्यायाचे बाबतीत राजकीय किंवा इतर गोष्टी मनावर ध्यावयाच्या नाहींत. असेंब्लीचा अध्यक्ष या नात्याने केमालपाशाने वरील प्रश्नास दिलेलें उत्तर सूत्रमय पण अर्थपूर्ण आहे. केमालपाशा म्हणतो—तुर्कस्थानच्या ग्रँड नॅशनल असेंब्लीने कायदा केला तो असा, (१) खलिफास पदच्युत करण्यांत आले आहे. (२) 'खिलाफत पीठ' याचा खरा अर्थ सरकार आणि लोकसत्ता असा असल्यामुळे खिलाफत पीठ बुडविलें गेलें. खिलाफत म्हणजे सरकार आणि सरकार म्हणजे राज्य. तुर्की लोकसत्ताक राज्यांत स्वतंत्र खिलाफत संस्था ठेवण्यापासून तुर्कस्थानच्या परराष्ट्रीय संबंधास आणि अन्तर्गत राजकीय ऐक्यास अडथळा होऊं लागला. या प्रश्नाचा उलट बाजूनहि विचार करतां येईल. खिलाफत या संस्थेमुळे जगांतील सर्व मुसलमानांचें संयुक्त राज्य निर्माण होईल अशी कल्पना युगान्त्युगें उराशीं बाळगण्यांत आली आहे. पण तिला मूर्तस्वरूप तर कधी प्राप्त झालें नाहींच, पण उलट मुसलमानांमुसलमानांतच त्यामुळे शंका व लबाडी माजून राहिली आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, समाजातील वेगवेगळ्या घटकांस वेगवेगळींच राज्यें पाहिजेत.

संदरील प्रसंगास अनुलक्षून कॉन्स्टांटिनोपलमधील प्रसिद्ध उदार-

मतवादी दैनिक 'टॅनिन' पत्रानें प्रकट केलेले विचारहि उध्दृत करण्यासारखे आहेत. टॅनिन म्हणतें—“आमच्या देशांत राजकीय व सामाजिक बाबतींत पूर्वी क्रान्ति झाली, पण तिनें फक्त स्वरूपात साधा फेरबदल केला. तो फेरबदल बाह्य व अपुरा होता. पण आज आमच्या स्वरूपांतच काय, पण ध्येयांत, मनोवृत्तींत, व कार्यपद्धतींत फेरबदल घडून येत आहे. खिलाफतीचें विसर्जन झाल्यानें तुर्कस्थान निखालस आधुनिक व पाश्चात्य वळणावर जात आहे. अर्वाचीन राज्यपद्धतीचीं तत्त्वे आमच्या राज्यव्यवस्थेंत सरसकट शिरत आहेत. युरोपियन राज्य व तुर्कस्थान यांत कांहींच तफावत आतां उरली नाहीं. सुधारणेंत आम्हीं मागें आहोंत खरें, तरी पण पाश्चात्यांचे उद्देश व पद्धति यांचेंच आम्ही अनुकरण करीत आहों. आणि युरोपियन राष्ट्रांच्या पावलावर पाऊल ठेवूनच आमची प्रगति होत आहे. लवकरच प्राच्य राष्ट्रे पूर्णपणें पाश्चात्य धर्तीवर गेलेलीं आमच्या दृष्टीस पडतील.”

‘वतन’ पत्राचे उद्गार फारच व स्पष्ट सडेतोड आहेत—“आमच्या संकट-कालीं खलिफाची मुसलमानांवर असलेली सत्ता आमच्या उपयोगी पडली नाहीं. महायुद्धांत खलिफानें जिहाद पुकारला तरी हिंदी मुसलमान आमच्या विरुद्धच लढले. आम्हीहि धार्मिक गोष्टी बाजूस सारून आधुनिक पद्धतीचेंच राज्य प्रस्थापित करीत आहों. खिलाफत चालत राहिल्यामुळे परराष्ट्रांतील मुसलमानांस आमच्या देशांतील राज्यकारभारांत लुडबुड करण्यास सवड सांपडली. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांतील मुसलमानांस तुर्की राज्यपद्धतीवर टीका करण्याचा हक्क प्राप्त झाल्याप्रमाणें वाटलें. परराष्ट्रांनीं हि या परिस्थितीचा फायदा घेतला व तुर्कीच्या राज्य कारभारांत बोट शिरकविण्यास मुसलमानी राष्ट्रांस चिथावणी दिली. या सर्व उपाधि आम्ही तोडून टाकीत आहोंत व सर्व धार्मिक लुडबुडीचा आमच्या राज्यव्यवस्थेशीं संबंध न येऊं देणार आहोंत. आधुनिक पद्धतीचें लोकसत्ताक राज्य स्थापण्यास खिलाफतीचें उच्चाटन अगदीं रास्त व जरूर होतें.

सद्यःस्थिति

महायुद्ध, सुलतान खिलाफत व तहनामा या अडचणींतून तुर्क-

तुर्कस्थानाची सुटका झाली आहे. परंतु त्याचे परिणाम तुर्कस्थानास पुष्कळ दिवस भोगावे लागतील, यांत शंका नाही. लोकवस्तीची अदलाबदल करण्याची एक अट तहांत आहे. त्यामुळे समाजव्यवस्थेत बराच घोंटाळा माजला आहे. तुर्कस्थानांतील ग्रीकांस ग्रीस देशांत रवाना करणें आणि ग्रीक हद्दींतील तुर्कांस तुर्कस्थानांत आणून सोडणें हा क्रम सांप्रत सुरू आहे. तुर्की राज्याचा मुख्य भाग अनातोलिया किंवा आशियामायनर हा होय. यांतील बहुतेक धंदे ग्रीक लोकांच्याच हातीं होते. व्यापारी, चांभार, दुकानदार, सुतार, लोहार, हे सर्व ग्रीकच होते. त्यांचा ग्रीस देशाशी कित्येक शतकांत काडीचाही संबंध न राहिल्यामुळे त्यांस अनातोलिया हा स्वदेश व ग्रीस हा परदेश वाटावा यांत आश्चर्य नाही. हे लोक तुर्कस्थानास मुकल्यामुळे त्यांची तर धंद्याची घडी विसकटलीच, पण तसाच तुर्कस्थानच्या लोकव्यवहारांतहि घोंटाळा माजला. एखाद्याचा बूट फाटला तर तो दुरुस्त करूं न देणारा ठिगळ्या चांभारहि आज तुर्कस्थानांत मिळण्यास पंचाईत पडते.

भांडवलाचा तुटवडा व तज्ज्ञांची वाण या दोन अडचणी देशांत उद्योगधंद्यांची वाढ होण्याच्या आड येत आहेत. या बाबतींत युरोपियन सावकार, इंजिनियर व शास्त्रज्ञ यांचे पाय धरण्यावांचून तुर्कांस गत्यंतर नाही. पण तसें केल्यास तुर्कांच्या वाढ्यास फक्त मजुरी यावयाची आणि संपत्तीचा मोठा अंश युरोपियन राष्ट्रांस मिळावयाचा हे परिणाम तुर्क ओळखून असल्यामुळे ते तूर्त या फंदांत पडत नाहींत. इंग्लंडशी व्यापार करण्याची त्यांची इच्छा असली तरी त्यामुळे इंग्लंडचे राजकीय वर्चस्व आपल्यावर बसेल अशी त्यांस भीति वाटत आहे. जर्मनीचे राजकीय वर्चस्व बसावयाचा संभव आज नसल्याने इंग्लंडच्याऐवजीं तुर्क लोक जर्मनीस जवळ करतील असा अंदाज आहे. अनातोलियाचा आंतील मुलूख ओसाड पडला आहे. ग्रेसमध्यें महायुद्धापूर्वी ६॥ लक्ष शेतकरी होते, अण ती वस्ती हल्ली २ लक्षाच उरली आहे. रस्ते नादुरुस्त आहेत. महायुद्धकाळीं बांधलेला लोहमार्गहि बिघडला आहे.

तथापि देशांत शांतता व सुरक्षितता राखण्यांत तुर्कांनीं पुष्कळच यश मिळविलें आहे. जेंडरामरीचा बंदोबस्त उत्कृष्ट आहे. अंगोराची वस्ती अवघी तीस हजार आहे. त्यांत करमणूकीचीं साधनें मुळींच नाहीत. अंगोरा लष्करी दृष्ट्या नाक्याचें व महत्त्वाचें ठिकाण आहे. अंगोरा जातीच्या बकऱ्यांची पैदास ग्रीकांच्या १९२१/२२ मधील धामधुमीमुळे कमी झाली आहे. जर्मन लोक अंगोन्यास अनेक उद्योगांत आहेत. त्यांच्या मदतीनें अंगोरा राजधानीची पुष्कळ सुधारणा होण्यासारखी आहे. अंगोरा हें केंद्र मानून तेथून सर्व दिशांस सडका व लोहमार्ग फैलावून देण्याचा तुर्कांचा विचार आहे.

मॅडेटचे दुष्परिणाम

मॅडेटच्या नांवाखालीं इंग्लंडनें तुर्कांचा मेसापोटेमिया ऊर्फ इराक व पॅलेस्टाईन आणि फ्रान्सनें सीरिया ह्या प्रांतांचा कबजा घेतला आहे. सदर प्रांतांची स्थिति पुढील दोन प्रांतांच्या उदाहरणावरून लक्षांत येईल.

इराक

मेसापोटेमियाच्या बगदादपासून बसण्यापार्श्वतः पसरलेल्या प्रांतांस इराक आरबी किंवा नुसताच इराक प्रांत म्हणत असत. परंतु अलीकडे मॅडेट-अन्वये इंग्लंडच्या ताब्यांत मेसापोटेमिया हा सारा देश आल्यापासून इराक हें नांव संबंध मेसापोटेमियास लावलें जातें. मक्केचा शेरीफ हुसेन याचा दुसरा मुलगा फैजूल यास इंग्रजांनीं इराकचा राज्याधिकार दिला आहे. त्याजवर देखरेख इंग्रजांनीं नेमलेला हाय कमिशनर ठेवतो. हुसेन राजास एक मंत्रिमंडळहि देण्यांत आलें आहे. मंत्रिमंडळाच्या साहाय्यानें फैजूल इराकची अन्तर्गत राज्यव्यवस्था पहातो. परंतु इराकचे परराष्ट्रीय संबंध हाय कमिशनरानें आपले स्वाधीन ठेवले आहेत. मंत्रिमंडळ हें कार्यकारी मंडळ हाय. त्याखेरीज मजलिस अल् तासिसी नामक प्रातिनिधिक मंडळ असून कायदेकानूंची सत्ता त्याजकडे आहे.

इंग्लंड व इराक यांचे दरम्यान १० ऑक्टोबर १९२२ रोजी एक तहपुरता तह झाला. त्या तहास अनुसरून वीस वर्षपर्यंत इराकचे धोरण रहावें असे ठरलें होतें. परंतु वीस वर्षांची ही मुदत इराकी प्रजेस मोठी

बघून तिने ती चार वर्षांवर आणून सोडली. अशा प्रकारची दुरुस्ती वरील तहनाम्यांत ३० एप्रिल १९२३ रोजी बगदाद मुकामां करण्यांत आली. मजलिस अल् तासिसी या संस्थेत इराकमधील सर्व जातींचे प्रतिनिधी निवडून येतात. या प्रतिनिधि मंडळाची तहनाम्यास संमति मिळाली. म्हणजे तहनाम्यास कायम स्वरूप प्राप्त होणार असल्यामुळे तो महत्त्वाचा कार्यभाग उरकून घेण्याच्या उद्योगास फैजुल राजा व हाय कमिशनर हे लागले. इराकचे सर्वस्व हरण करून त्यास इंग्रजांच्या गुलामगिरींत दीर्घ काळ ठेवणाऱ्या या तहनाम्यावर सही करण्याचे बाबतीत मजलिसने एक वर्षभर धोळ घातला. अखेर बांबगोळ्यांच्या धाकाने आणि मनघरणीने फैजुल राजे व हाय कमिशनर यांनी मजलिसची ता. २७ मार्च १९२४ रोजी सही घेतली. तहास विरोध सुशिक्षित वर्गाचा होता व तो गैर-वाजवी नव्हता हे पुढील चार अटींवरून कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

हुसेनच्या मंत्रिमंडळांत गृहमंत्री, धनमंत्री, न्यायमंत्री, रक्षणमंत्री, लोककार्य मंत्री, (Public works) जलमंत्री, (इरिगेशन), कृषिमंत्री, मार्गमंत्री, पोलिस, पोस्ट, तार, आरोग्य, शिक्षण, व अन्तर्बाह्य जकात यांजवरील इन्स्पेक्टर जनरल आणि अपील कोर्टाचा अध्यक्ष इतके बडे अधिकारी आहेत. यांचे सर्व सल्लागार इंग्रज कामगार पाहिजेतच, पण त्याखेरीज बाकीचे अधिकारी इंग्रज नेमावे. निदान इतर जातींचे युरोपियन इराकसरकारने नेमू नयेत, असे तहांत एक कलम आहे. सदर इंग्रज कामगारांचे पगार फार जबर आहेत आणि ते इराकसारख्या गरीब देशास असह्य होत असे पुष्कळ विचारी इंग्रजांचेहि मत आहे. परंतु लायख कामगार पाहिजे असतील तर त्यांच्या पगाराचा भार इराकने सोसला पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. पण एवढ्या पगाराचे अधिकारी इराकने मागितले असले तरच त्याजवर पगाराची जबरदस्ती करण्यांत अर्थ आहे. आपल्या देशांतील लायख लोकांस बाजूस सारून परकीयांस वर्षी लावून देण्यास कोणतेहि स्वदेशी सरकार तयार होणार नाही हे निर्विवाद होय. गोऱ्या अधिकाऱ्यांस नुसता पगारच द्यावा लागणार आहे असे नसून सल्लागार या सल्लसुद्ध नांवाखाली मंत्र्यांची सर्व सत्ता कातडीच्या व

साम्राज्य सरकारच्या जोरावर हे गोरे अधिकारी आवळून बसणार, हे सांगावयास नकोच. पगाराखेरीज त्यांस मिळणारं अलावन्सहि अधिकच अन्यायाचें व विलक्षण स्वरूपाचें आहे. रविवार, सणवार, आजार व वर्षास एकवीस दिवसांची स्थानिक म्हणजे देशांतल्या देशांत रजा आहेच, पण त्याशिवायहि विलायतेस जाण्याकरितां दर आठवड्यास एक दिवस. या हिशेबानें वर्षाचे कांठी ५२ दिवसांची पगारी रजा द्यावयास पाहिजे. आपण भिकेस लागून इंग्रज जांवयाची भर करण्याइतकें इराकमधील आरबांचें औदार्य वाया जात नसल्यामुळे मजलीसनें या शर्तीस विरोध केला. वरती हाय कमिशनर व खालती सल्लागार यांच्या सासुरवासांत सांपडलेल्या मंत्र्यांस राज्यशकट हांकण्यास स्वातंत्र्य तरी कसें मिळणार ?

ब्रिटिशांनीं महायुद्धाच्या काळांत युद्धोपयोगार्थ बसरा व त्याच्या आजूबाजूस इमारती, लोहमार्ग व बंदर अशीं मोठमोठीं खर्चाचीं कामे करून ठेवलीं आहेत. तींहि इराकनें इंग्रजापासून खरेदी घ्यावी ही दुसरी शर्त आहे. बसण्याचीं कामे आरबांच्या संमतीनें किंवा त्यांच्या उपयोगासाठीं बांधलेलीं नाहींत. त्यांचा खर्च इराकानें काय म्हणून सोसावा ? वरील कामे करणें इराकच्या मजीवर सोपविलें असतें, तर आपलें अथरुण पाहूनच त्यानें पाय पसरले असते. तसें स्वातंत्र्य त्यास न ठेवतां त्याजवर हा पैशाचा बोजा लादणें म्हणजे सत्तेच्या बळावर जबरदस्तीच करणें होय. सैन्यादि संरक्षणाच्या साधनार्थ इराकनें आपल्या उत्पन्नाचा एक चतुर्थांश खर्चावा असें तिसरें कलम आहे. इराकसारख्या गरीब व नव्या राष्ट्रावर हे ओझे जबरदस्तच म्हटलें पाहिजे. इराकचे रक्षणमंत्री नवरी पाशा सयद यांच्या मतें इराकास आत्मसंरक्षणार्थ १८ हजार सैन्य असणें आवश्यक होय. इराकपार्शी स्वतःचें सैन्य सध्यां मुळींच नसून त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी ब्रिटिश सैन्यानेंच उचलली आहे. इराकानें स्वतःचें सैन्य १९२७-२८ पर्यंत जमवावें असा करार आहे. म्हणजे आणखी २।३ वर्षेपर्यंत ब्रिटिश सैन्याचा खर्च इराकनेंच सोसावा असें समजावें लागतें.

इराकास नडणारें चौथें कलम कर्जाचें होय. नवीन अशा इराक देशास स्वतःचें वेगळें राष्ट्रीय कर्ज असण्याचें कारण नाहीं. पण इराक

असा रिकामा न पावतो. पुढेच की काय इंग्लंडने आपले कर्जाचे ओझे इराकच्या रिकाम्या खांद्यावर ठेवण्याचे योजिले आहे. इंग्लंड तुर्कस्थानाबरोबर लढले व त्या लढाईत इंग्लंडास बराच खर्च करावा लागला. तुर्कस्थान युद्धांत पराभूत झाल्यामुळे हा खर्च तुर्कस्थानाने तरी सोसावा किंवा तुर्कस्थानास तो झेपणार नसल्यास इंग्लंडने तुर्कस्थानास फार तर सुट घावी. पण इंग्लंडने या अडचणीतून वेगळ्याच रीतीने वाट काढली आहे. तुर्कांचे साम्राज्य मोडून त्याची इराकसारखी शकले इंग्लंडच्या हाती लागली आहेत. युद्धप्रीत्यर्थ झालेल्या खर्चाचा भाग हिस्सेदारीने इराकाने सोसावा असे इंग्लंडचे त्यांच्या मार्गे ठुमके आहे. इंग्रज लोक तुर्कस्थानाशी इराकला स्वतंत्र करण्यासाठी खास लढले नाहीत. तुर्कस्थानच्या चिघड्या उडविल्यावर इराकसारखे देश उधडणें गट करण्याची लाज वाटल्यामुळे मॅडेरा बुरखा तोंडावरून ओढून इराकचा गोळा मिळण्याची विलायती शकल इंग्रजांनी काढली आहे आणि हिला ते इराकचे स्वातंत्र्य म्हणणार आणि त्या स्वातंत्र्याची किंमत म्हणून त्याजपासून तीन कोटी रुपयांची फेड करून मागणार ! अशा या स्वातंत्र्याच्या मिळमिळीत सौभाग्यापेक्षा पारतंत्र्याचे झळझळीत वैधव्य पुरवले अशी इराकातील आरबांच्या वैतागलेल्या मनाची अवस्था झाली असेल.

इराकची जमा व त्याजवर लादण्यांत येणारा खर्च यांचे आंकडे पुढे मांडले म्हणजे इराकच्या विटवनेची यथार्थ कल्पना येणार आहे. इराकने विकत घ्यावयाच्या बांधकामाच्या किंमता पुढीलप्रमाणे आहेत.

कामे	खर्च
कालवे व बांधारे	रुपये ६२१२०४०
रस्ते	३२०००००
पूल	१११७५००
पोस्ट, तार, टेलिफोन	१७६००००
वसाहती, पोर्ट ट्रस्ट	७२१९०००
	१६६२८५४०

लष्करी खर्च
पोलीस खर्च

६६५२३२६

६६४१८२३

१३२९४१४९

इराकचे उत्तन्न

४८८३४२४४

इराकचे सारे उत्तन्न पांच कोटींच्या आतच आहे. यांतून पोलीस व सध्याचा लष्करी खर्चच १ कोटी ३३ लक्षांचा जाणार. त्याखेरीज दिवाणी व मुलकी वगैरे अनेक खात्याकडे व्हावयाच्या खर्चाचा विचार केल्यास नित्य खर्चास इराकचे उत्तन्नहि पुरणे शक्य नाही. अशा स्थितीत तीन कोटी रुपयांचे कर्ज इराकाने कशांतून घावे आणि इंग्रजांनी करून ठेवलेल्या बांधकामांचे १ कोटी ६३ लक्ष रुपये फेडण्यास त्याजपाशी तारण काय ? सारांश, मॅडेन्च्या नांवाखाली बळकावलेल्या देशांची स्थिति मुक्या व भारवाहक जनावराप्रमाणे शोचनीय झाली आहे.

इंग्लंड व इराक यांजमधील तहावर मजलिसची मारून मुटकून सही घेण्यांत आली त्या वेळीं मजलिस याने घातलेल्या अटी वाचण्याजोग्या आहेत.

“तहांत घातलेल्या शर्ती इतक्या कडक आहेत की, त्या पाळण्याची शक्ति या इंग्लंडच्या दोस्ताच्या अंगी बिलकूल नाही. परंतु ब्रिटिश सरकारच्या दानतीवर व सरळपणाच्या कीर्तीवर भिस्त ठेवून आम्ही आहो. इराकी लोकांच्या आकांक्षास ग्रेट ब्रिटन विरोध करणार नाही आणि इराक आपणावर अवलंबून आहे हे ग्रेट ब्रिटन विसरणार नाही, असा असेंब्लीस भरवसा आहे.”

“ब्रिटिश सरकारच्या वतीने हाय कमिशनरने तहासंबंधी जो खुलासा केला आहे, त्याचा उपरिनिर्निष्ट शर्तीवर असेंब्ली स्वीकार करित आहे. तहास आमची संमति मिळाल्यावर इंग्रज लोक आपल्या लौकिकास जागून पैशासंबंधाच्या करारांत उदार मनाने फेरफार करतील असा असेंब्लीस भरवसा आहे.”

“याकरितां राजेसाहेबांनी तह, करार (प्रोटोकॉल) आणि

मान्यता (अंग्रीमेंट) यावर सही करावी अशी आमची त्यांस विनंति आहे. आणि आमची अशी समजूत (अंडरस्टँडिंग) आहे की, राजे-साहेब यासंबंधी ब्रिटिश सरकाराशी ताबडतोब बोलणे सुरू करून सुचविलेले फेरफार घडवून आणतील. इराकचा मोसलवर असलेला हक्क ग्रेट ब्रिटन जर राखणार नाही तर हा तह व करार रद्द करण्यांत येईल."

मजलसीच्या सर्व अटींतील शेवटची खोच महत्त्वाची आहे. कर्ज व खर्च याबद्दल मजलसीची कुरकुर आहेच. तरी पण सर्वांत अधिक जोर मोसलवर आहे. तुर्कीपासून मोसल प्रांत घेऊन इंग्रजांनी इराकच्या स्वाधीन केला तर मग त्या आशेवर बाकीचे सारे ओझे इराक निमुटपणाने सोसण्यास तयार होईल असा भरंवसा वाटतो. मोसलसाठी ओढ घरण्यांतील इंग्रजांचे हेहि कारण लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

तुर्कस्थान व इराक यांजमधील सरहद्दीचा लढा अद्यापि मिटलेला नाही. लासेनच्या तहपरिषदेने सदर लढा तुर्कस्थान व इंग्लंड यांनी आप-सांतील समजुतीने सोडवावा असा निकाल दिला होता. तुर्कस्थान व इराक यांच्या सरहद्दीवर कुर्दिस्थान ऊर्फ मोसल प्रांत असून मोसलमधील रॉकेल तेलाच्या खाणींच्या लोभाने तो प्रांत इराकास जोडावा असा इंग्लंडचा आग्रह आहे. या प्रश्नाची चौकशी करण्याकरितां राष्ट्रसंघाने नेमलेल्या कमिशनाने नुकताच निकाल दिला असून कुर्दिस्थानची फाळणी करून कुर्दिस्थानचा धाकट्या झाल नदीपर्यंतचा सर्व पश्चिम भाग तुर्कस्थानास जोडावा किंवा इराकच्या संरक्षणाची जबाबदारी आपणूकी पंचवीस वर्षेपर्यंत इंग्लंड घेत असल्यास संबंध कुर्दिस्थान इराकांत सामिल करावा असे ठरविले आहे. कुर्दिस्तान इराकास जोडून इराकची जबाबदारी आपणूकी पंचवीस वर्षे घेण्यास इंग्लंड उत्सुक आहे. या गोष्टीला इंग्लंडने इराकच्या मुख्य मंत्र्याची संमतीहि मिळविली आहे. आणि, या मतसुम्याच्या आड तुर्कस्थान येईल; तर त्यास चूप बसविण्यासाठी युर्मध्य-समुद्रांत आरमाराची जखत तयारी ठेवण्यांत आली आहे. राष्ट्रसंघाच्या स्वनेवरून परात्तां राष्ट्रसंघ इंग्लंडच्या बाजूने कौल देईल असा संभव दिसतो.

पॅलेस्टाईन

तुर्की साम्राज्यातील सर्व प्रदेशापेक्षां युरोपियन राष्ट्रांस पॅलेस्टाईन प्रांत काळजाचा तुकडा वाटतो. त्यांत त्यांच्या वेशूख्रिस्ताचा अवतार झालेला, मग तो प्रांत हस्तगत करण्याची आलेली सोन्यासारखी संधि इंग्लंड कशी फुकट दवडील ? परंतु एवढी सबब पॅलेस्टाईन जिंकून आपल्या राज्यास उजळ माथ्याने जोडण्यास इंग्रजांस पुरेशी न वाटल्यामुळे त्यांनी त्यांत यहूद्यांची प्रस्थापना करण्याचा व्यूह रचला. यहूद्यांचा धर्म ख्रिस्ताच्या धर्मास किती धरून आहे हे येशू ख्रिस्ताचा जन्म यहूद्यांच्या पाळण्यांत झाला या एकाच गोष्टीवरून सिद्ध होणार आहे. यामुळे पॅलेस्टाईन हा प्रांत यहूदी व ख्रिस्ती या उभयतांस सारखाच बंदनीय झाला आहे. अशा रीतीने समान रज्जूंनी एकत्र निगडित झालेल्या यहूद्यांनी स्वदेशभूमि समजून पॅलेस्टाईन प्रांताचा परस्पर जीर्णोद्धार केला तर तो इंग्रजांस हवाच आहे. याच सर्तीवर अर्ले बाल्फोर यांनी हा प्रांत इंग्लंडच्या नजरेखाली ठेवून घेण्याचे कबूल केले. बाल्फोर साहेबांनी ही शर्त राजरोसपणे घातल्यावर पॅलेस्टाईनमधील आरबांस यहूद्यांच्या वर्चस्वाखाली नांदावे लागणार हे उघड होय.

ऐतिहासिक दृष्ट्या आरबांपेक्षां यहूदी लोकांचे पॅलेस्टाईन प्रांतांत वास्तव्य प्राचीनतर आहे. तथापि आरब मुसलमान त्या प्रांतांत कैक वर्षे रहात आले आहेत व त्यांची संख्याहि यहूद्यांपेक्षां सातपटींनी मोठी आहे. असे असतां तुमचे यहूद्यांशी न पटल्यास तुम्ही अरबस्थान सोडून चालते व्हा, असे इंग्रजांनी यहूद्यांतर्फे आरबांस सांगणे न्यायाचे होईल काय ? पॅलेस्टाईन शिवाय आरबांना दुसरा स्वदेश नाही असे सिद्ध झाल्यानंतर यहूदी व अरब यांस त्या देशांत समान हक्क मिळाले पाहिजेत, हे ओबा-नेच कबूल करावे लागते. परंतु पॅलेस्टाईन ही एकट्या यहूद्यांची स्वदेशभूमि ठरली तर आरबांच्या हक्कांची पायमल्ली झाल्यावाचून रहाणार नाही. आणि तशा प्रकारची दुश्चिन्हेंहि दिसू लागली आहेत. यहूद्यांची जमिनी आधीच धुर्त, घोरेणी व घानिक, त्यांतून ती बरा बंदरचे पगणी पडलेली, निमलेली, सुमारलेली जमिनी आधुनिक संसाराभरीने सज्ज

झालेली. तिला इंग्लंडचा पाठिंबा व तेथील हाय कमिशनर सर सॅम्युएल त्यांचाच जातभाई. आधुनिक चळवळीचे सर्व पवित्रे त्यांस अवगत आहेत आणि त्यांतहि ते थोडेसे घसरले तर त्यांस सांवरून धरण्यास त्यांचे इंग्रज पाठीराखे सिद्ध आहेत.

पॅलेस्टाईनमध्ये महायुद्धापूर्वी यहूदी, ख्रिस्ती व मुसलमान यांची वस्ती आठ लाख असून त्यापैकी पाऊण लाख यहूदी होते. पण गेल्या ५१६ वर्षांत पॅलेस्टाईनवर इंग्लंडचा ताबा बसल्यापासून त्यांत देशोदेशीचे २५३२ हजार यहूदी घुसले आहेत. अशा प्रकारचे संपन्न, सुधारलेले, कल्पक, गोडबोले, मितव्ययी व उद्योगी यहूदी काय करू शकणार नाहीत? पॅलेस्टाईन ही भूमि तुर्की अमलाखाली अगदी कंगाल देशस पोंचली असली तरी नैसर्गिक संपत्ति तिजपाशी मुळीच नाही असे नाही. पॅलेस्टाईन ऐन भरभराटीत होतें, त्या वेळी त्यांत संत्रे, अंजीर, द्राक्षे, व डाळिंबे यांच्या बागांच्या बागा लागून गेलेल्या असत व त्यांतून घृतकुल्या व मधुकुल्या वहात असत असे जुन्या ग्रंथांतून त्यांचे वर्णन आढळतें. पॅलेस्टाईनच्या या प्राचीन संपन्नतेची कल्पना यहूद्यांस असल्यामुळे त्यांनी त्या दिशेने नव्या शांतियुगांत आतांपासूनच उद्योग आरंभला आहे. त्यांनी २५०० एकर जमीन वसाहतीकरितां सवलतीने घेऊन तिजवर ७२ ठिकाणीं दुमदार बंगले उठवून दिले आहेत. पैशाची थैली सोडल्यावर आरबांपासून त्यांस हवी तितकी जमीन सहज मिळते. त्यांजपासून लक्ष्मीच्या नूपुरवानें यहूदी लोकांनीं हजारो एकर जमीन यापूर्वीच खरेदी केली आहे. तीस कोटी रुपये जमिनीत ओतून त्यांनीं जाफा व गाझा यांमधील प्रदेशांत द्राक्षांच्या वेळी व नारिंगांचीं झाडे लावून त्यांचे प्रति नंदनवनच करून सोडले आहे.

यहूदी एकट्या शेतीवर अवलंबून नसून त्यांची दृष्टि चौफर आहे. यांत्रिक व भौतिक सामर्थ्यावर त्यांनीं तऱ्हेतऱ्हेचे कारखाने उभे केले आहेत. त्याचप्रमाणे साबण, सीमेंट, कांच, रेशीम, गालिचे व इत्यादी यांचे धडे पूर्ण भरभराटीस येत आहेत. उद्योगधंदे व शेती या दोहोंस दखते, सहाय्यपणाने व पद्धतशीर रीतीने वाहून घेतलेल्या

यहुद्यांचीं घरे लश्मीचीं निवासस्थानें बनत आहेत. सहाराच्या रेताड मैदानांतून मधून मधून झुळू झुळू शरे वहावे त्याप्रमाणें यहुदी लोकांचे बाग-बगीचे व बंगले पॅलेस्टाईनच्या रुक्ष व डोंगराळ प्रदेशांत दृष्टीस तोषवीत आहेत.

पॅलेस्टाईनमधील वनं अशा रीतीनें सुशोभित होत असतां यहुद्यांचें लक्ष शहराकडे वेधूं लागलें आहे. स्टेनबर्ग नामक एका यहुद्यानें जॉर्डन नदीवर विद्युत निर्माण करून तीं शहरांतून खेळविण्याची योजना हातीं घेतली आहे. त्यास कर्मीत कमी १५ कोटि रुपये भांडवल लागेल असा अंदाज आहे. हें कार्य शेवटास गेल्यावर जेरुसलेम वगैरे शहरांतून ट्रामगाळ्या घावूं लागतील, कारखान्यांचीं चक्रे फिरत राहतील आणि जनतेचें जीवित अधिक सुखमय होईल. पण आरबांचें काय होईल ?

फॉर्टनाइटली रिव्यूच्या माहे जुलई सन १९२५ च्या अंकांत चिसहॉम डन्बर ब्रटन नामक एका लेखकानें ब्रिटिश मुत्सद्यांनीं पॅलेस्टाईनचा कबजा मॅन्डेटच्या पांघरुणाखालीं घेतांना जाहीर केलें धोरण व प्रस्तुत पॅलेस्टाईनमध्ये घडणारे प्रकार यांमधील विरोध मार्मिकपणें दाखविला आहे. तो म्हणतो, ब्रिटिश अंमलाखालीं आरबांच्या प्रातिनिधिक संस्था व त्यांस तुर्कांनीं दिलेलें स्वराज्याचे हक्क नष्ट झाले आहेत. आरबांच्या जुन्या संस्था काढून घेऊन त्या ऐवजीं इंग्लंडनें दिलेल्या नव्या संस्था हा जुन्यांचा योग्य मोबदला नव्हे. बाहेरचे यहुदी क्रमाक्रमानें पॅलेस्टाईनमध्ये आणून यहुद्यांचें प्राबल्य प्रस्थापित करणें हेंच ब्रिटिश मुत्सद्यांचें व यहुदी पुढाऱ्यांचें धोरण असल्याविषयीं आरबांचा खात्री होत आहे. आणि म्हणूनच ब्रिटिश राजनीतीवरचा आरबांचा विश्वास उडाला आहे. पॅलेस्टाईनचा हाय कमिशनर सर हर्बर्ट सॅम्युएल व माजी वसाहतमंत्री मि. चर्चिल यांनीं सन १९२१ व २२ सालीं आरबांस निराळ्या प्रकारचीं आश्वासनें दिलीं होती. पॅलेस्टाईनच्या राज्यकारभारांत आरब लोकमतास पूर्ण मोकळीक व अधिकारयुक्तपणा देण्यांत येईल असें सॅम्युएल याचें आश्वासन होतें. कांहीं यहुद्यांनीं कांहीं विशिष्ट संस्थेच्या मर्यादेपर्यंत आणि सांप्रतच्या जनतेच्या हिताच्या आढाऱ्यानें येतील अशा बेतानें पॅलेस्टाईनमध्ये येऊन रहावें व पॅलेस्टाईनच्या उत्क-

पास मदत करावी ' असें मि. चर्चिल यांनीं म्हटलें होतें. आणि सांप्रत वे ब्रिटिश वसाहतमंत्री मि. अमेरी यांनीं जेरुसलेम येथें गेल्यावेळीं आरब शिष्टमंडळास सांगितलें कीं ' पॅलेस्टाईनमधील सर्व जनतेचें हित साधणें हाच ब्रिटिशांचा प्रधान व मुख्य हेतु आहे.' परंतु हीं सर्व अभिवचनें केवळ शाब्दिक होत. वस्तुस्थिति अगदीं उलट आहे. इंग्रज मुत्सद्दी बोलतात तशी त्यांची कृति नाहीं. सन १९२२ मध्ये पॅलेस्टाईन प्रांतास राजकीय घटना मिळाली, पण त्या वेळीं दिलेल्या कायदेमंडळांत प्रतिनिधींचा हक्क आरबांस त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणांत न मिळतां त्यांचे प्रतिनिधी सारे ४० टक्केच होते. आरब या विषम योजनेनें चिडले आणि त्यांनीं कायदेमंडळांत बसण्याचेंच नाकारलें.

यहुद्यांचें पॅलेस्टाईनमधील धोरण काय राहिल यासंबंधीं यहुदी लोकांचे एक पुढारी डॉ. एडर यांचे उद्गार आरबांचा अविश्वास वाढविणारे आहेत. त्यानें १९२१ सालीं पॅलेस्टाईनमध्ये घडलेल्या दंग्याची चौकशी करण्याकरितां सरकारानें नेमलेल्या चौकशीकमिशनपुढें अशी साक्ष दिली कीं, ' पॅलेस्टाईन हा कोणाचा तरी एकाचाच स्वदेश होऊं शकेल आणि तोहि यहुद्यांचाच होय. यहुदी व आरब यांजमध्ये सत्तेची समान वांटणी होणार नाहीं. यहुद्यांची वस्ती पुरेशी वाढली म्हणजे प्राबल्य यहुद्यांचेंच राहिल.' गेल्या मे महिन्याच्या ३ व्या तारखेस न्यूयॉर्क शहरीं भरलेल्या यहुदी परिषदेत पॅलेस्टाईन सिक्यूरिटीज कंपनीचे अध्यक्ष म्हणाले ' आम्ही यहुद्यांच्या वसाहतीस मजबुती आणण्याच्या खटपटींत आहों. आणि १०।१५ वर्षांत पॅलेस्टाईन भक्कमपणें यहुदी होईल.' यहुदी पुढाऱ्यांचे उद्गार या प्रकारचे आहेत. पॅलेस्टाईनमध्ये स्थापन झालेल्या राज्यव्यवस्थेत यहुद्यांपेक्षां आरबांची संख्या आठपटींनीं अधिक असतां सत्तेचा बहुतेक अंश यहुद्यांनीं उचलला आहे. हाय कमिशनर यहुदी होता आणि अर्ल बाल्फोर यांच्या हस्ते जेरुसलेमध्ये यहुदी विश्वविद्यालयहि नुकतेंच स्थापन झालें आहे. यावरून मॅडेट म्हणून पॅलेस्टाईन प्रांताचा कबजा घेतल्यावर वचनभंग करून एकंदर जनतेच्या हितापेक्षां यहुद्यांच्या हितावर लक्ष देऊन पॅलेस्टाईनचा राज्यकारभार कसा पक्षपातीपणानें चालू आहे याची कल्पना आल्यावांचून रहात नाहीं.

प्रकरण ६ वे.

दोन चरित्रे.

मुस्तफा केमालपाशा

मुस्तफा केमालपाशा याचा जन्म दुसऱ्या अबदुल हमीदच्या कारकिर्दीत १८८२ सालीं सालोनिका येथे झाला. त्याचा बाप सालोनिकाच्या जकात खात्यांत एक लहानसा नोकर होता. मुस्तफा अल्पवयींच असतां त्याचा बाप मरण पावला. बापाच्या पश्चात् मुस्तफा व त्याची वडील बहीण त्यांच्या संगोपनाची जबाबदारी मुस्तफाच्या आईवरच पडली. तिनें मुलीचे लवकरच लग्न करून टाकून तिला पोसण्याचा यातायातीतून आपली सुटका करून घेतली. आईच्या मनांत मुस्तफास माहिदीस जोडून असलेल्या इकतब या शाळेंत घालण्याचें होतें. मुस्तफास शिकून तयार झाल्यावर त्यानें होजा व्हावें अशी तिची इच्छा होती. परंतु मुस्तफाचा कल वेगळ्याच दिशेकडे होता. सालोनिकाच्या रस्त्यांतून एकरंगी पोशाख करून मिरविण्याच्या लष्करी अधिकाऱ्यांस पाहून त्याच्या मनानें शिपाई होण्याचा नाद घेतला. सालोनिकास एक लष्करी शिक्षणाची प्राथमिक शाळा होती. त्या शाळेंत मुस्तफा जाऊं लागला. सदर शाळेंत शिकत असतां गणित विषयाच्या शिक्षकास हा लहान मुलगा फार आवडून त्यानें त्याचें नांव केमाल (Rightness) असें ठेवले.

कॉन्स्टांटिनोपलचा सुलतान अबदुल हमीद हा मोठा जुलुमी म्हणून विख्यात आहे जनतेत नवीत स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा उदय पावलेल्या असून त्या निर्मूल करण्यांत अबदुल हमीद आपले सर्व सामर्थ्य खर्ची घालीत होता. जिकडे तिकडे गुप्त हेरांचें पेंव फुटलें होतें. हेरांच्या चुगल्यांनीं जनतेतील असंतोष व स्वातंत्र्याची आकांक्षा पुसली गेली नाहींच; पण ही राजरोस न वावरतां सांढीकोपण्यांत दडून बसली. त्यानें सैन्य तयार व वर्तवित शिकवून जस्यत तयार करून ठेवले. परंतु सैन्यातील शिपायांस

सुलतानाचा सुलतानी अंमल न रुचून ते वरून राख पसरलेल्या अग्नीप्रमाणे आतून धुमसत होते.

सालोनिका येथील प्राथमिक तयारीची शाळा, मोनेस्टीर येथील अधिकारी तयार करण्याची शाळा आणि कॉन्स्टांटिनोपल येथील पाठशाळा (वॉर एक्डेमी) यांतून शिकून व पदवीधर बनून मुस्तफा वयाच्या २१ व्या वर्षी बाहेर पडला आणि त्यानंतर त्याची लेफ्टनंटच्या हुद्यावर नेमणूक झाली. सन १९०८ च्या राजक्रांतीत पुढे प्रसिद्धीस आलेले मोनेस्टीर ते हेंच होय. क्रांतिकारकांचे ते एक केंद्रच होते. सदर ठिकाणी ऐन ज्ञानग्रहाणाचे दिवस घालवीत असतां तेथील वातावरणांत दाट बसून राहिलेले राजकीय विचारहि केमालाच्या डोक्यांत भरले. केमाल बे नामक एका कवीने वतन म्हणजे पितृलोक या नांवाचे नाटक रचिले होते. त्याची एक प्रत केमाल पाशाच्या हाती पडली. अबदुल हमीद याने सदर नाटकाची प्रत नू प्रत जप्त करून नेली होती. वतन नाटकाचा कर्ता केमाल बे यासहि राजमयाने तुर्कस्थान सोडून इंग्लंडांत जाऊन रहावे लागले होते. वतन वाचल्याच्या बहिमावरूनहि कॉन्स्टांटिनोपलमधील प्रजेवर हद्दपारीची पाळी यावी. केमाल पाशास वतन नाटक वाचून पाश्चात्य राज्यपद्धतीची कल्पना आली व तो सुलतानाच्या राज्यपद्धतीचा अधिकच द्वेष बनला.

लष्करी पदवीधर झाल्यावर केमालाने कॉन्स्टांटिनोपलच्या स्तंबूल मोहल्ल्यांत एक खोली भाड्याने घेतली व तिच्यांत स्वातंत्र्य समितीची (Society of Liberty) मुख्य कचेरी ठेवली. तेव्हांपासून केमालच्या या चळवळीचा अधिकाऱ्यांस संशय येऊन त्यांनी त्यास कांहीं दिवस पकडून अटकिल ठेवले व नंतर दमास्कसच्या रिसाल्यांत त्याची नेमणूक केली. दमास्कस येथे गेल्यावरही केमालने आपला उद्योग तसाच अव्याहत सुरू ठेवून सीरियांत स्वातंत्र्य समितीच्या शाखा पसरविल्या. परंतु राज्यक्रांतीच्या चळवळीस सीरिया प्रांत योग्य नसून ती करावी तर युरोपांतच करावी अशी त्याची खात्री झाली. म्हणून दमास्कस येथून निसटून तो अलेक्झांड्रियास गेला आणि अलेक्झांड्रियाहून सालोनिकास

पोंचला. कारण तरुण तुर्कांच्या ऐक्य-प्रगति-संघाचें तें केंद्रच होऊन राहिलें होतें.

सालोनिकास मुस्तफा चार महिने छपून होता. सालोनिकास आपण आहों याचा वास कॉन्स्टांटिनोपलच्या दरबारीं लागल्यावर त्यानें आकाबास पळ काढला. आकाबा येथें या वेळीं बंडाळी माजली असल्यामुळें ती मोडल्याचें श्रेय आपण मिळवून दरबारचा रोष घालवावा अशी ही युक्ति होती. केमालची ही युक्ति साधली व त्याची पुन्हां सीरियांत नेमणूक झाली. तेथें कांहीं दिवस राहून युद्धमंत्र्यांच्या अदलाबदलींत त्यानें स्वतःची बदली पुन्हा सालोनिकांत करून घेतली. सालोनिकास परत आल्यावर आपली स्वातंत्र्य-समिति स्वतंत्र ठेवणें त्यास इष्ट न वाटून त्यानें ती ऐक्य-प्रगति-संघांत मिसळून दिली.

आतांपर्यंत रशिया व तुर्कस्थान यांच्या चुरशींत रशियाविरुद्ध तुर्कस्थानास उचलून धरण्याचें इंग्लंडचें धोरण होतें. हें धोरण यावेळीं बदलून १९०७ च्या तहानें इंग्लंडनें आपली दोस्ती रशियाशीं जमविली.

तरुण तुर्कांच्या दृष्टीनें हें लक्षण ठीक नसल्यानें त्यांनीं क्रान्तीचीच उचल केली. या क्रान्तीच्या गडबडींत केमाल तिसऱ्या अक्षौहिणीचा सेनापति महमद शौकत पाशा याच्या हाताखाली होता. क्रान्ति होऊन कॉन्स्टांटिनोपलचीं राज्यसूत्रें तरुण तुर्कांच्या हातीं आलीं. त्यावेळीं केमाल-पाशा व अनवर पाशा यांचें वाकडें आलें आणि ऐक्य-प्रगति-संघाशीं पटेनासें झाल्यामुळें केमाल पाशानें राजकारणच सोडून दिलें.

पुढील काळांत तुर्की साम्राज्य मोडून पडत असतां केमाल आपलें आयुष्य सामान्य लष्करी अधिकाऱ्याप्रमाणें कंठीत होता. अनवर पाशानें त्यास त्रिपोलींत नेऊन टाकलें, इझत पाशानें त्यास सालोनिकास आणिलें, व महमद शौकत त्यास आल्बानियांत घेऊन गेला. आणि अनवरनें पुन्हा त्याची उचलबांगडी इतालियन युद्धांत त्रिपोलींतच केली. बाल्कन युद्धांत आर्द्रियानोपल बाल्कन राष्ट्रांपासून परत मिळविण्याची कामगिरी केमाल यानेंच बजावली. सन १९१४ त महायुद्ध सुरू झाल्यावर अनवर

पाशाच्या कारस्थानामुळें तुर्कस्थान जर्मनीस मिळाला. तेव्हां केमाल सोफिया येथील लष्करी जागा सोडून देऊन कॉन्स्टांटिनोपलास स्वस्थ बसून राहिला.

महायुद्धांत सामिल होण्याचें अवसान तुर्कस्थानांत नाहीं अशी केमालची खात्री होती. तथापि अनवरपाशानें दादाबेगोसच्या संरक्षणार्थ केमालची नेमणूक केली. पण त्या ठिकाणीं शौर्य गाजविण्याची दुर्लभ संधि केमालास मिळाली. दादाबेगोस येथेंच जर्मन सैन्याचें आधिपत्य केमालकडे आलें. तेथील आनाफोर्दाच्या लढाईत केमालकडून इंग्रजी सेनेचा मोड झाल्यामुळें केमाल नावलौकिकास चढला. जर्मनीत तर तो मोठा वीर पुरुष समजला गेला. पण अनवर पाशास ही गोष्ट वावडी असल्यामुळें कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये त्याच्या नांवाचा उच्चारहि त्यानें होऊं दिला नाहीं. केमालनें ब्रिटिशांचा मोड केला असें पाहून तुर्क सेनेचा अधिपति लिमन व्हॉन सिडर्स यानें त्यास रशियाच्या तोंडावर पाठविलें. या वेळीं त्याची मेजर जनरलच्या जागीं नेमणूक झाली होती. ब्रिटिशांनीं तुर्कांचें बगदाद शहर जिंकून घेतलें होतें. तें परत घ्यावें असा जर्मन सेनापति फॉकन हेन याचा विचार होता. तो केमाल पाशास पसंत न पडल्यामुळें केमालचें फॉकन हेनशीं वितुष्ट येऊन त्यास मेजर जनरलची जागा सोडून अलेप्पोस जाणें इष्ट वाटलें. केमालनें अलेप्पोस आल्यावर ता. ३० सप्टेंबर १९१७ रोजीं अनवर पाशास एक यादी लिहून वस्तुस्थिति निवेदन केली. सदर यादीत तुर्कस्थान व जर्मनी आणि इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या परस्पर संबंधाविषयीं केमालनें प्रदर्शित केलेले विचार त्याच्या दूरदर्शित्वाची खात्री पटवितात. ही वेळ अशी होती कीं, जर्मनी विजयी होणार असेंच पुष्कळांचें मत बनलें होतें. परंतु कॉन्स्टांटिनोपलच्या दरबारचा विस्वास्तितपणा, देशांत पैशाचा तुटवडा आणि तुर्कस्थानांतून जर्मनीत बहाणारा द्रव्याचा ओघ, इकडे लक्ष पुरविण्यास तुर्कस्थानचा शेवटपर्यंत युद्धांत टिकाव लागणार नाही. फ्रान्स व इंग्लंड यांत फूट पडून आपणांस त्यास पिटावयास सांगडेले, ही गोष्ट घडणें शक्य नाहीं, ग्रेट ब्रिटन पॅलेस्टाईन जिंकून घेईल व तेथें ख्रिस्ती अमल सुरू करील, असें त्यानें भाकीत केलें होतें.

अनवर पाशावर जर्मनीची छाप पक्की बसली असल्यामुळे केमालचा इशारा त्याने मनावर घेतला तर नाहीच पण सेनापति फॉकन हेन याची पॅलेस्टाईनच्या तोंडावर नेमणूक केली आणि केमालपाशास शाहाजाद्याबरोबर (सध्याचा सुलतान) जर्मनीत पाठवून दिले. केमाल ही मानहानि सोसून जर्मनी, ऑस्ट्रिया व हंगेरी या देशांत एक वर्षभर फिरत राहिला. तेथून अनवरने त्यास परत बोलावून ब्रिटिशांपासून पॅलेस्टाईनचा बचाव करण्याकरिता त्याची सिकडे रवानगी केली. पण केमालने इतक्या उशिरा पॅलेस्टाईनमध्ये येण्यापासून कांहीं फायदा नव्हता. सदर प्रांतीं केमाल पोचला तेव्हां ब्रिटिश सेनापति अलेन्बी याने ग्रंथ आटपीत आणला होता. केमाल पिच्छेहाट करीत अदना येथे थांबला असतां रूफ बे ब्रिटिशांपासून युद्धतहकुबी मागून घेण्याकरितां मुद्रोस येथे जाण्यास निघाला असल्याची बातमी टेलिफोनमधून सांकेतिक शब्दांनी त्यास कळविण्यांत आली.

केमालपाशा जेव्हां कॉन्स्टांटिनोपलास परत आला तेव्हां तेथे पुष्कळच वाताहत झाली असल्याचे त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आले. तरुण तुर्कांच्या ऐक्य-प्रगतिसंघाची मंडळी पळून गेली होती. त्या पक्षाचे महामंत्री तलत व युद्धमंत्री अनवर यांच्या ऐवजीं उलट पक्षाची मंडळी महामंत्रिपदावर दमाद फरीद पाशास नेमण्याच्या उद्योगांत होती. पार्लमेंट बरखास्त झाले होते. ब्रिटिश सैन्य पेरा व गलाटा या कॉन्स्टांटिनोपलच्या उपनगरांत तळ देऊन होते. फ्रेंचांनीं स्तंबूल भाग व्यापला होता, इटालियन सैन्य आशियाच्या किनाऱ्यावर बसले होते, आम्ही त्रिवर्ष दोस्तांचे आश्वासन बॉस्फोरस समुद्रधुनीत नांगर टाकून स्वस्थ होते. फ्रेंच फौजेनें तुर्कस्थानची युरोपांतील रेल्वे दावून धरली होती, ब्रिटिशांनीं आशियामायनरमधील रेल्वे, ट्रान्सकाकेशिया, इराण, मेसोपोटेमिया, तुर्कस्थान, सीरिया, आशियामायनरची, मध्य समुद्र व काळा समुद्र यांचे वरील बंदरे ताब्यांत घेतलीं होती. मुद्रोसच्या युद्ध तहकुबीनें तुर्क आश्वासन दोस्तांच्या स्वाधीन होऊन कॉन्स्टांटिनोपलास फॉकन पडले होते. तुर्की सैन्यास रजा देण्याचा व त्याची हत्या करून घेण्याचा मुद्रोस पुरे होत.

रशिया बोलशेव्हिक बनून इंग्लंडच्या दोस्तीतून फुटल्यावर त्याची जागा ग्रीसने भरून काढली व ग्रीसचा इंग्लंडबरोबर मिलाफ होण्यास ग्रीसचा प्रधान व्हेनिझिलास याचा खेदसंबंध कारण झाला. जुनी अँग्लो-रशियन दोस्ती पुरवली, पण ही नवी अँग्लो-ग्रीक दोस्ती नको इतकी भोति या नवीन बनाव्याची तुर्कस्थानास बसली. दोस्तांनीं कॉन्स्टांटिनोपल घेरलेलें आणि चिमुकल्या ग्रीकांस इंग्रजांच्या विजयी सैन्याचा जोर मिळालेला अशा प्रतिकूळ स्थितींत कॉन्स्टांटिनोपलमधील तुर्कीच्या फाटाफुटीची जूट जमविणें अशक्य समजून मुस्तफा केमाल पाशानें कॉन्स्टांटिनोपलचा त्याग करून आशिया मायनरचा रस्ता धरला. आशियामायनरांत शिरल्यावर दोस्तांचा डोळा चुकवून आपल्या पक्षाची घडी बसविण्यास केमाल यास पुष्कळच फुरसत सांपडली. नवीन पक्ष उभारून त्याच्या बळावर तुर्कस्थानचा मुख्य वजीर दमाद फरीद यास तुर्की साम्राज्याच्या भवितव्याचा विचार करण्यासाठीं पार्लमेंटची बैठक भरविण्यास भाग पाडूं अशी मुस्ताफास उमेद होती. केमालास कॉन्स्टांटिनोपल मधून युद्धमंत्र्यांनीं निसटून दिलें ही दमाद फरीद याच्या मते मोठीच चूक झाली. त्यानें केमालास राजधानीस तारेनें परत बोलावले. पण केमाल यानें तारेकडे दुर्लक्षच केलें. तेव्हां फरिदनें त्यास नोकरीतून काढून टाकलें. त्यापुढें फरिद व केमाल यांची खडाजंगी उडत राहिली. फरीदच्या आशियामायनरमधील अधिकाऱ्यांनीं केमालच्या हस्तकांस हस्तगत करून कॉन्स्टांटिनोपलास पाठवून द्यावें आणि केमालच्या अनुयायांनीं फरीदच्या लोकांस धरावें असा क्रम सुरू झाला.

ग्रीकांनीं स्मरना शहरां १५ मे १९१९ रोजी तळ दिला. त्यासरसा फरीदचा आशियामायनरवरील ताबा उडून केमालचा बसला. ग्रीक सैन्य स्मरन्यांत आल्यावर युद्धतहकुबीच्या मद्रासच्या अटी कमालनें टरकावल्या व तो कॉन्स्टांटिनोपलच्या पार्लमेंटांत राष्ट्रीय पक्षाचें बहुमत करण्याच्या खटपटीस लागला. त्यानें अंगोरा ही आपली राजधानी केली. कॉन्स्टांटिनोपलहून आगगाडीनें अगर आगबोटीनें अंगोच्यास जलद जाऊन पोचण्याची सोय असल्यामुळे राजधानीस हेंच शहर त्यास आवडलें. अंगोच्यास रा-

ष्ट्रीय पक्षाच्या वतीचे बारा पुढारी जमवून केमालानें राष्ट्रीय करार लिहून काढला व तो फरीद याजकडे पाठवून दिला. ब्रिटिशांच्या कॉन्स्टांटिनोपलमधील लष्करानें राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद पकडून व त्यांस माल्टा येथें हद्दपार करून पार्लमेंटची चळवळ चिरडून टाकली. त्या गडबडीत बरेचसे राष्ट्रीय केमालकडे अंगोन्यास पळून आले व केमालानें अंगोन्यासच २३ एप्रिल १९२० रोजी ग्रँड नॅशनल असेंब्लीची बैठक भरविली. सेव्हर्सचा तह ग्रीक व इंग्रज यांच्या संगनमतानें घडून आला. त्या तहानें कॉन्स्टांटिनोपल ग्रीकांच्या जबड्यांत देऊन व तुर्की सत्तेस आशिया-मायनरमध्ये पिटून लावून आशिया-मायनरस ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स व इटाली यांच्या सैनिक, सांपत्तिक व औद्योगिक सत्तेचा गळफास घाला-वयाचा असा उभयतांचा बेत होता. हा तह मंजूर झाला असता तर तुर्की साम्राज्य व तुर्कस्थान यांचा अंतर्गत होणार होता. ग्रीक सैन्यास तुर्की सैन्याकडून तंबी पोचविण्याची तजवीज केमालच्या हातची होती. पण तुर्कीचे बहुतेक सर्व आरमार युद्धतहकुबीच्या वेळीं दोस्तानीं जप्त केलें असल्यामुळें ग्रीकांनीं ताब्यांत घेतलेला आशिया-मायनरचा किनारा व ग्रीक सैन्याची युरोपांतील पिछाडी या बाबतींत तुर्कीचा निरुपाय होता. अशा रीतीनें आशिया-मायनरमध्ये कोंडून पडलेल्या नॅशनल असेंब्लीस ग्रीकांच्या आघाडीवर हल्ला चढविण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. ब्रिटिशांच्या लष्करी मिशनच्या मदतीनें ग्रीकांनीं प्रथम तुर्की सैन्याची दाणादाण उडवून दिली. पण मागाहून अंगोराच्या समोर ४० मैलांवर तुर्कांनीं उत्तर दक्षिण फळी धरली व तिचें आधिपत्य मुस्तफा-नें स्वतःकडे घेतलें. या लढाईत केमालची मर्दुमकी विलक्षण रीतीनें दिसून आली. तिची गणना जगांतील प्रसिद्ध लढायांत होईल म्हणतात.

केमाल पाशास ग्रीकांवर जो विजय मिळवितां आला, त्याचें सर्व श्रेय केमालासच दिलें पाहिजे, कीं त्या यशाचा दुसरा कोणी वांटेकरी आहे हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. केमाल साम्राज्यसंरक्षणार्थ धारातीर्थीं देह ठेवणारे हजारो लढवय्ये मिळवूं शकला. परंतु त्या लढ-वय्यांस लाभणारे हत्यारपात्या व मोहिमा महिनोन् महिने चालवि-

प्यास पैसाआडका त्यानें कोठून पैदा केला, ही शंका कोणाच्याहि मनांत उद्भवते. या कामीं मास्कोच्या सोव्हियट सरकारची केमालपक्षास मदत झाली, असें कित्येक इंग्रज लेखकांचें मत आहे. सोव्हियट सरकारनें ८० लक्ष पौंडांचें सोनें, तोफा, रायफल बंदुका व ब्रह्मातुकीचीं साधनें केमालिस्टांस पुरविलीं; राशियनांच्या, तुर्की सरकारच्या व जर्मनांच्या तोफा जमवून केमालनें आपला तोफखाना सजविला; व जुनीं जर्मन विमाने गोळा करून त्यानें वैमानिक सैन्य उभारलें. राशियाचा झार तुर्कस्थानास पाण्यांत पहात असतां त्याचें राज्य उलथून पाडून स्थापन झालेल्या सोव्हियट सरकारनें केमाल पाशास कुमक कां करावी अशी शंका येथें उद्भवल्यास तिचें निराकरण सहज होतें. राशियानें भांडवलवाल्यांशीं वैर आरंभल्यामुळें त्यास सर्व पश्चिम युरोपखंड पारखें झालें आहे. अशा प्रतिकूल स्थितींत एखादें तरी शेजारचें राष्ट्र अनुकूल करून घेणें त्यास भागच होतें. तुर्की राज्य हें राशियाच्या शिवेवरचें राज्य आहे आणि तेथील मुलतान-शाही संपवून आपल्याप्रमाणेच नवें राज्य स्थापन करणाऱ्या खटपटींत केमाल असल्यामुळें त्यास संकटकाळीं सहाय्य केल्यानें बॉस्फोरस सामुद्रधुनींतून जगांतील इतर देशांशीं दळणवळण ठेवण्याचा मार्ग आपणांस मोकळा होईल या आशेनें राशियाच्या सोव्हियट सरकारनें केमालिस्टांस मदत केली असावी व तशा आशयाचा तहाहि त्या उभयतांत त्यापूर्वीं झाला होता. तें कसेंहि असेल, तरी त्यामुळें केमालच्या यशाची महती कमी न होतां त्याच्या शौर्याइतकीच त्याच्या मुत्सद्देगिरीची थोरवी मनांत बिंबल्यावांचून रहात नाहीं.

केमाल यानें तुर्कस्थानची राजधानी जेथें नेली आहे, तें अंगोरा शहर अगदीं लहान आहे. शहरापासून केमालचा बंगला कांहीं मैल अंतरावर डोंगरांच्या दर्रीतच आहे. बंगला साधा व छोटाच, आहे पण त्यांतील सर्व व्यवस्था युरोपियन धर्तीवर आहे. केमालचा वर्ण गौर, कपाळ-पट्टी मध्यम आणि डोळे धारे आहेत. विशेष पाणी डोळ्यांतच आहे. त्याचा शरीरबांधा उंच, सडपातळ पण बळकट आहे. बोलण्याची ढब जोरदार पण धिमेपणाची आहे. त्याचे हात लक्षांत रहाण्यासारखे नाजूक

पण मजबूत आहेत, तो अंगांत अस्सल युरोपियन पद्धतीचा पोशाख घालतो व तसाच पोशाख असेंब्लींतील सर्व सभासद करतात. त्याच्या डोक्याची कालपाक (टोपी) अस्ट्राखान लोकरांची व उंच असते व तसलीच टोपी सर्व राष्ट्रीय पक्षाचे तुर्क घालतात.

केमालची बायको त्याच्याहून वयानें पुष्कळच लहान आहे. तीहि युरोपियन पद्धतींतच वाढली आहे. तिचें वय वीशीच्या आंत बाहेर असेल. हें लग्नहि मजेनें जुळून आलें. ग्रीक फौजेचा पराभव करून केमाल स्मर-न्यांत शिरला, तेव्हां स्मरना येथील थोर गृहस्थांनीं त्याचें सत्कारपूर्वक स्वागत केलें. त्या स्वागत करणाऱ्या मंडळींत एक व्यापारी व त्याची मुलगी होती. मुलगी राष्ट्रीय मतांची होती. सदर मतांचा संशय येऊन ग्रीक लोक तिजवर लष्करी कायद्याखालीं खटलाच करणार होते. पहिल्याच भेटींत केमालचें मन तिजवर गेलें. केमालची व व्यापाऱ्याच्या घरच्या मंडळींची जानपळान वाढत जाऊन अखेर आतांपर्यंत अविवाहित असलेला केमाल सदर व्यापाऱ्याचा जांवई झाला.

केमालची पत्नी मध्यम उंचीची, वाटेल्या तोंडाची असून तिचे डोळे काळेभोर आहेत. ती सुशिक्षित व स्त्रीस्वातंत्र्याची भोक्ती आहे. पण या बायकोशीं केमालनें अलीकडे काडीमोड केल्याचें समजतें.

अनवर पाशा

महायुद्धापूर्वीं तुर्की मंत्रिमंडळातील जबरदस्त माणूस म्हणजे अनवर पाशा. त्रिपोलीच्या युद्धांत त्यानें मोठें धाडस केलें. बाल्कन युद्धांत बल्गेरियानें घेतलेलें आद्रियानोपल अनवर पाशानें स्वपराक्रमानें परत मिळविलें. १९१५ सालीं त्याचें वय ३१ वर्षांचें होतें. कॉन्स्टांटिनोपल शहरांतून खाकी पोशाख करून मिरविण्याची त्याला भारी हौस असे. त्याचा शरीरावरील पोशाख इंग्रजी धर्तीचा, पण शरीरांतील मन मात्र इंग्रजांच्या विरुद्ध होतें. त्याचा बाप एक बडा तुर्की अधिकारी होता. त्यानें अनवरास लहानपणीं शिक्षणहि उच्च प्रकारचें दिलें. लष्करी शिक्षणासाठीं त्याला लष्करी शाळेंत पाठविण्यांत आलें. त्यांत त्याची हुषारी पाहून त्यास पुढील लष्करी शिक्षण संपादण्यास जर्मनींत रवाना केलें.

जर्मनीत राहिल्यामुळे तो जर्मनांचा चहाता बनला. मोठ्या जर्मन पलटणी हवें तें करूं शकतील असा त्यास विश्वास आला. तो मोठा बुद्धिमान, धडाडीचा, धीट व हरदम होता. १९०८ च्या राज्यक्रान्तीनंतर तो जर्मनीत लष्करी मदतनीस (मिलिटरी अटॅची) म्हणून होता.

बल्गेरिया व त्याचे दोस्त यांचें वितुष्ट आलेलें पाहून अनवर पाशानें जुलई महिन्यांत आपलें सैन्य आद्रियानोपल येथें उतरविलें आणि लंडन येथें झालेल्या तहास न जुमानतां त्यानें आद्रियानोपल घेतलें. अनवरनें आद्रियानोपल घेतल्यावर तरुण तुर्कीस मोठा हुरूप चढला. या शौर्यामुळे व सुलतानाच्या राजघराण्यातील एका मुलीशीं त्याचें लग्न झालें असल्यामुळे तो आपल्यास नेपोलियन समजू लागला. १६८३ व्हीएन्नास पराभव झाल्यापासून तुर्कीनीं जेवढा मुलूख गमावला होता, तेवढा त्यास परत मिळवून देण्याचा अनवरचा पण होता. नेपोलियनाचे अर्धपुतळे भोंवतार्लीं मांडून तो आपल्या खोर्लींत तासन्तास बसे, पुस्तकें वाची व मोहिमांचे बेत करी. १९१३ पासून अनवर मोठमोठ्या हुद्यांवर चढला. महायुद्धापूर्वी तो युद्धमंत्री होता.

सुलतानाचा वडील मुलगा इझेदीन इंग्लंडचे राजे पंचम जॉर्ज यांस भेटण्यास गेला होता. भेटून परत आल्यावर त्यानें मंत्र्यांस घरीं बोलावून त्यांजबरोबर खलवत केलें तें अर्थातच गुप्त होतें. तथापि त्या बैठकीस अनवर पाशा जर्मन कमांडर इन चीफ से. व्हॉन सॅडर्स यास बरोबर घेऊन गेला. शहाजादा इझेदिन यास ही गोष्ट आवडली नाहीं. तुर्कस्थान युद्धांत तटस्थ राहिल तर फार बरें असें शहाजादा बोलला. शहाजाद्याचें हें म्हणणें मुख्य वजीर, फडणीस, व्यापार मंत्री व शेख उल् इसलाम यांस पसंत पडलें. पण अनवरला तें आवडलें नाहीं. त्यानें आपल्या वतीनें व्हॉन सॅडर्स यास खुलासा करण्यास सांगितलें. शहाजादा यानें त्यास हरकत घेतली. त्यावर अनवर म्हणाला कीं, तुर्की सेनापति या नात्यानें त्यास बोलण्यास हरकत नसावी. युद्धमंत्र्याच्या चुकीमुळे सॅडर्स बैठकीस आला असें शहाजाद्यानें म्हटलें. अनवर यानें पार्लमेटच्या पद्धतीस सोडून यावर उत्तर दिलें. अधिकारामुळे अनवर चढून गेला आहे असा शहाजाद्यानें

त्यास टोमणा मारला. अनवर व सँडर्स रागानें जाण्यास निघाले व जातां जातां अनवर यानें रिव्हॉलव्हरासहि हात घातला, हें पाहून शाहाजाघानें त्याजवर गोळ्या झाडल्या. त्या योगानें जखमी होऊन अनवर व सँडर्स चालते झाले. जर्मनीस महायुद्धांत गोंवणारा अनवरच होय. मुस्तफा केमाल पाशा या धोरणाच्या विरुद्ध होता आणि म्हणून महायुद्धकाळीं अनवर पाशा व केमाल पाशा यांचें मुळींच पटलें नाहीं. महायुद्धांत तुर्कस्थानचा मोड होऊन दोस्तांचें वर्चस्व कॉन्स्टांटिनोपलवर बसणार असें दिसतांच अनवर व त्याचे इतर सहकारी जर्मनीत पळून गेले. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं अनवरच्या मरणाचीहि बातमी प्रसिद्ध झाली.

प्रकरण ७ वे.

उपसंहार

तुर्कस्थानच्या राज्यस्थापनेस सहाशेंचाळीस वर्षे झालीं. ख्रिस्ती राष्ट्रांची मोष्ट सोडून दिली तर मुसलमानी राष्ट्रांत इतकें प्राचीन व जगविख्यात राज्य दुसरें कचितच सांपडेल. दिल्लीची मोगल बादशाहात हिंदुस्थानांत अत्यंत थोर, चिरंजीव व वैभवशाली समजली जाते. पण ती बादशाहात तुर्की सुलतानतीच्या मागून तीनशें वर्षांनीं जन्मास आली आणि तिच्या पूर्वी पाऊणशें वर्षे मरूनहि गेली. केवळ आयुर्दयांतच नव्हे तर वैभवांत आणि विस्तारांतही तुर्की सुलतानत दिल्लीपदपातशहातीपेक्षां किती तरी श्रेष्ठ ठरते. मोगल पातशहातीचा अंमल आसेतुहिमाचल कधींच बसला नव्हता. आणि तो बसला होता असें गृहीत धरलें तरी त्या अमलाची लांबी आठ-राशे मैल आणि रुंदी पंधराशे मैल भरेल. भाग्यशाली सुलेमानाच्या अखेरीस म्हणजे इ. स. १५६६ त इस्तंबूलच्या सुलतानतीची सत्ता कळसास पोचती होती असें समजण्यास हरकत नाही. त्या वेळीं युरोप, आशिया व आफ्रिका या त्रिखंड पृथ्वीत तुर्की अंमल बसला होता. त्याचा ठोकळ मानानें चार हजार मैल लांब व तीन हजार मैल रुंद इतका विस्तार असावा. मोगली सत्ता अंगानें इतकी लांब रुंद नव्हतीच. पण रोमन साम्राज्यानंतर व ब्रिटिश साम्राज्यापूर्वी एवढी विस्तीर्ण सत्ता जगानें पाहिली नाही असेंच कबूल करावें लागतें. एवढ्या प्रबल साम्राज्याचा अभिमान कोणाहि मुसलमानी समाजास वाटावा यांत नवल नाही.

सुमारे सहाशें चाळीस वर्षांचा काळ आणि एक कोटी बीस लक्ष चौरस मैलांचें स्थळ ज्या साम्राज्याने व्यापलें, त्याने आपल्या नशिवाचे अनेक बरे वाईट खेळ पाहिलेच पाहिजेत. सहाशे चाळीस वर्षांपूर्वी पाहिली २६ वर्षे तुर्की साम्राज्यास अत्यंत भरभराटीची गेली. सुलतानांच्या छत्राखाली मुसलमान, ख्रिस्ती व यहूदी या भिन्न धर्मांचे कळव्या

आणि गोच्या या रंगांचे, ग्रीक, स्लाव्ह, तुर्क, आरव या जातींचे आणि ग्रीस, रुमानिया, सर्बिया, बल्गेरिया, मांटेनिग्रो, हंगेरी, पोलंड, अनातोलिया आर्मीनिया, सीरिया, मेसापोटेमिया, अरबस्थान, इजिप्त, ट्यूनिस, त्रिपोली या विविध राष्ट्रांचे लोक नांदावयास आले. सुलतानांच्या भव्य राजमुकुटावर खिलाफतीचा सात्त्विक मणि झळकू लागल्यावर तर सुलतानांच्या भाग्यास आणि इअतीस जगांत तोडच उरली नाही. मुसलमान राजांनी इस्लामी धर्मप्रसाराच्या कितीही बढाया मारल्या, तरी धर्मप्रसारार्थ राज्यपद गमावणारे राजे विरळाच सांपडतील. तुर्कस्थानचे सुलतान खिलाफतीवर आरूढ झाले म्हणून त्यांनी राज्यपदावर तुळशीपत्र ठेवलें असें नाही. किंबहुना राज्यपदास बळकटी आणण्याकरितांच त्यांनी खिलाफतीचें चिलखत चढविलें म्हटलें तरी चालेल.

सुलतानांच्या मुळखांतील प्रजाजनांचें धर्मदृष्ट्या मुख्यत्वेकरून दोनच भाग पडतात. एक मुसलमानांचा व दुसरा ख्रिस्तांचा. सुलतानांच्या मुकुटांत खिलाफतीचा झळकत असलेला मणि पाहून मुसलमान प्रजा सुलतानासमोर बहुधा नमूनच वागत असे. आणि ख्रिस्ती प्रजेवर सुलतानांनी प्रारंभी धर्मांतराची थोडी बहुत सक्ति चालविली होती असें मानलें तरी सक्तीचा आवेश स्वभावतःच मनुष्यांत सतत वसत नाही. तथातून परधर्मीय प्रजा नम्रतेने, गरिबीने व इमानाने वागत असली, म्हणजे मुसलमान राज्यकर्तेहि तिला मेहेरनजरेनें संभाळून घेण्यास तयार होत, असा हिंदुस्थानांतच काय पण तुर्की साम्राज्यांतहि अनुभव आलेला आहे. फत्ते महंमदाने कॉन्स्टांटिनोपल जिंकून घेतल्यावर त्यानें तेथील ग्रीक ख्रिस्त्यांस अभय दिलें, फार काय पण ग्रीक धर्मगुरूकडे (पॉट्रिआर्क) दिवाणी व फौजदारी अधिकार चालूं ठेवले हें वरील मानवी स्वभावाचेंच द्योतक होय.

कॉन्स्टांटिनोपलचा पाडाव १४५३ सालीं झाला आणि तेव्हां पासून युरोपखंडांत जागृतीची पहांट फुटली. त्यानंतर आठव्या शतकांत युरोपियन राष्ट्रांचें सामर्थ्यहि इतकें वाढलें कीं, १७३५ मधील केनार्व्जच्या तहाने ख्रिस्ती प्रजेच्या संरक्षणाच्या मिषाने रशियाने तुर्की दरबारांत आपला हात हिंडविण्याचा अधिकार प्राप्त करून घेतला. युरोप-

यन राष्ट्रांचें बल वर्धमान होत असतां तुर्की सुलतानांची कर्तबगार परंपरा संपल्यामुळें तुर्कांकडून युरोपियन राष्ट्रांस व्हावा तसा प्रतिकार झाला नाहीं. तुर्क शूर होते व आहेत आणि शौर्याच्या जोरावर त्यांनीं ऑस्ट्रिया, राशिया आदिकरून पाश्चात्य राष्ट्रांचा अनेकवार पराभवहि केला. परंतु केवळ एकद्वानें तलवारीच्या धारेवर राज्य राखण्याचे दिवस आतां मावळले होते. वेगवेगळीं युरोपियन राष्ट्रे एकजुटीनें तुर्कांवर तूटून पडत. परंतु जशीं राशिया, ऑस्ट्रिया व प्रशिया आपल्या बाजूनें जूट बांधीत किंवा ग्रीस-सारखा देश तुर्कीच्या तलवारीखालीं सांपडला असतां इंग्लंड व फ्रान्स त्याची मान सोडविण्यास सरसावून येत, तसा एकादिलाचा व जुटीचा प्रयत्न तुर्कांकडून कधींच झाला नाहीं. तुर्कांनीं मनांत आणिलें असतें तर त्यांस इराण, अफगाणिस्थान, मोरोक्को येथील शहानीं, अमीरांनीं व सुलतानांनीं मदतहि केली असती. शिऱ्या व सुनी ह्या पंथभेदानें इराण व तुर्कस्थान यांचें सूत जमूं दिलें नसतें ही गोष्ट खरी; तरी पण युरोप खंडांतहि प्रॉटेस्टंट, ह्यूजनॉट, कॅथोलिक, ग्रीक हे पंथ होतेच कीं नाहीं ? ते युरोपियन राष्ट्रांच्या राजकीय आकांक्षांच्या व जुटीच्या आड कोठें आले ? याचें कारण, युरोप खंड जागृत झालें होतें आणि त्यांचें धार्मिक सहिष्णुत्व राजकारणास सभाळून नेत होतें. इस्लामी देशाची स्थिति याहून भिन्न होती. त्यांचा धर्माभिमान व पंथाभिमान जुनेपणामुळें कडवा होता. शिऱ्यापंथाच्या मुसलमानांची कत्तल करणें हें स्मरन्यांत कर्तव्य समजलें जात होतें. आणि इस्तंबूलचा सुलतान स्वतःच खलिफा पडल्यामुळें मुसलमानांच्या पुष्कळशा जुन्या वळणाच्या धार्मिक धोरणांत तो एकदम बदल करण्यास केव्हांहि तयार होण्यासारखा नव्हता. केवळ सुलतान म्हणून ज्या सुधारणा युरोपियनांचें उदाहरण पाहून करण्यास तो प्रवृत्त झाला असता, त्या सुधारणा खलिफा म्हणून करण्याची त्याची तयारी नव्हती. याचा अर्थ असा कीं, तुर्कस्थानच्या सुलतानानें युरोपखंडाच्या पूर्वेकडील सरहद्दीवर दुसऱ्या आल्प्स पर्वताप्रमाणें हात पसरून युरोपांतून तुर्की साम्राज्यांत आणि आशिया खंडांत व्हात येणारें राजकीय सुधारणांचें व शासनिक आणि सामाजिक कल्पनांचें वाजवी वारें थोपवून धरलें.

सुलतानाच्या या अटकावाचा परिणाम असा झाला की, तुर्कस्थान व त्यास पूर्वेकडे लागून असलेले जवळचे मुसलमानी देश हिंदुस्थाना-इतकेच युरोप खंडास दुरावले. राज्याविस्ताराची हाव या वेळीं युरोपियन राष्ट्रांत प्रबळ होती त्यांत शंका नाही. परंतु तुर्की साम्राज्यांत ख्रिस्ती प्रजेची वस्ती नसली, तर धर्मभेदाचे निमित्त करून रशिया, ऑस्ट्रिया आशिया आदिकरून युरोपियन राष्ट्रांनीं तुर्की साम्राज्याचा तट चढून किंवा त्याच्या दरवाजाच्या कड्या काढून किंवाहुना दरवाजे फोडून जो धिंगाणा घातला आणि ग्रीस, रुमानिया, बल्गेरिया व सार्व्हिया या चिमुकल्या बाळांस कडेवर घेऊन साम्राज्याबाहेर पळवून नेले, तसें त्यास नेतां आले नसतें. ख्रिस्ती प्रजेची ही राखण सुलतानांस एकसारखी भोवून त्यांचें साम्राज्य एकसारखें झडत चाललें. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत तुर्की साम्राज्याचें बिऱ्हाड लोटीत लोटीत युरोपच्या टोकावर उचलून ठेवण्यांत आलें. साम्राज्याचा संसार एकदा मांडला म्हणजे त्यांत भिन्न धर्मांच्या व जातींच्या लोकांचा समावेश व्हावयाचाच. अशा भेसळ प्रजेचें साम्राज्यावर प्रेम जडविण्याचा उपाय असा की, त्यांत साम्राज्याविषयी आत्मीय भाव उत्पन्न करावयाचा. आम्ही ख्रिस्ती व राज्यकर्ते मुसलमान हें ज्ञान प्रजाजनांत उत्पन्न झाल्यावर ख्रिस्ती प्रजा शेजारच्या स्वतंत्र ख्रिस्ती राष्ट्राकडे ओढ घेणारच. तुर्की साम्राज्य एकट्या सुलतानांचें नसून मुसलमान, ख्रिस्ती, यहूदी या धर्मानुयायांचें आणि ग्रीक, स्लाव्ह, तुर्क, आरब या जातींचें आहे अशी प्रजाजनांत भावना उत्पन्न करण्याकरितां सुलतानांनीं जबाबदार राज्यपद्धति सुरू करावयास पाहिजे होती. आणि बाहेरील ख्रिस्ती राष्ट्रांचेहि राज्य समाईक नाही असें दृष्टीस पडल्यावर वरीलप्रमाणें चिमुकलीं ख्रिस्ती राष्ट्रांहि तुर्की साम्राज्यांत रहावयास सिद्ध झालीं असती. पण असा प्रयत्न सुलतानांकडून झाला नाही. आणि दुसरा महंमद, अबदुल मजीद, अबदुल अझीझ आणि अबदुल हमीद या सुलतानांकडून रशीद पाशा व मिधात पाशा यांसारख्या मुत्सद्यांनीं अशी सुधारणा घडवून आणण्याचा यत्न केला तरी त्यांस यश आलें नाही. इतकेच नव्हे तर मिधात पाशा या पर्यायी प्राणासहि मुकाबें लागलें. आपण मुसलमानांचे धर्मगुरु

खलीफ हा धार्मिक अहंकार आणि सत्तेचा लोभ सुलतानांस सुटेना. त्यांस मुत्सद्यांचें म्हणणें पटेना व आशिक्षित मुसलमानी प्रजेस या सुधारणेचें महत्त्व कळेना.

तरुण तुर्क पक्षास ही सुधारणा पटली होती आणि नायझिबिच्या प्रयत्नानें त्यांनीं सुलतानाविरुद्ध बंड करून १९०८ सालीं ती अमलांतहि आणिली होती. त्यांची चळवळ शुद्ध राजकीय व समान हक्कांची असल्यामुळें त्यांस ख्रिस्ती प्रजेचा पाठिंबा मिळाला. यावरून अशा प्रकारची सुधारणा सुलतानांनीं लवकर घडवून आणिली असती तर तुर्कांचें युरोपांतील बहुतेक साम्राज्य बचावण्याचा पुष्कळ संभव होता. तरुण तुर्क सत्ताधारी झाल्यावर समान हक्कांच्या तत्त्वावर उरभालेलें साम्राज्य बचावेल अशी आशा बाळगण्यास बरीच जागा होती. परंतु सत्ता हस्तगत होतांच तरुण तुर्क पक्षानें नव्या निवडणुकींत भावी पार्लमेंटचा रंग तुर्क-ग्रीक-मिश्रित न ठेवतां मुसलमानी किंवा तुर्कांचे राहिला पाहिजे असा हट्ट धरला. कारण ग्रीक लोकांस कारभारांत घेतल्यास त्यांचा ओढा तुर्कांसाम्राज्याचें हित साधण्यापेक्षां ग्रीसचें हित साधण्याकडे वळेल, अशी तरुण तुर्कांस सकारण भीति वाटत होती. या संकुचित धोरणामुळें कर्त्या माणसांत फूट पडली. व तिचें पर्यवसान बंडांत झालें. आणि बंडाचे पाठोपाठ १९१२ चें इतालियन युद्ध, १९१३ चें बाल्कन युद्ध आणि १९१४ चें महायुद्ध यांनीं तरुण तुर्क पक्षास आपल्या मूळ धोरणावर राज्य चालवून तें यशस्वी करून दाखविण्यास मुळीं उस्तंतच मिळें दिली नाहीं. सारांश आधुनिक लोकसत्ताक राज्यपद्धति सुलतानांनीं उचलली नाहीं, तरुण तुर्कांनीं उचलली पण ती चालवून दाखविण्यास त्यांस जेवढी संधि मिळाली ती त्यांनीं गमाविली. अशा रीतीनें सर्व जातींच्या व धर्मांच्या संमतीनें मुसलमानांस राज्य करतां येतें कीं नाहीं हा प्रयोग तुर्कस्थानांत जगास पहावयास मिळाला नाहीं. तो प्रयोग तुर्कस्थानांत यशस्वी झाला असता, तर हिंदु व मुसलमान यांनीं गजबजलेल्या हिंदुस्थानास स्वराज्य प्राप्त करून घेण्याची गुरुकिल्ली अनायासें सांपडली असती.

तरुण तुर्कपक्ष १९०८ सालीं सत्ताधारी झाल्यापासून तो गेल्या

सालापर्यंत अपेशीच ठरला आहे. कारण त्याच वर्षी बल्गेरिया व हार्जिगो-
विना हे तुर्कीचे प्रांत ऑस्ट्रियाने आपल्या राज्यास जोडले, १९०९ मध्ये
इटालीने तुर्कस्थानापासून त्रिपोली हिसकावून घेतली. आणि १९१२/१३
च्या बाल्कनयुद्धांत १९०८ त्या राज्यक्रांतीचे वेळी तरुण तुर्कीस उपयोगी
पडलेला मॉसिडोनियाहि हातचा गेला. महायुद्धापूर्वीच तरुण तुर्कपक्षाचा
हातगुण वाईट ठरला आणि महायुद्धांत इंग्लंड आदि करून दोस्तांविरुद्ध
जर्मनीस मिळण्यांत तरी त्याने घोडचूकच केली. अबदुल हमीदच्या कार-
किर्दीत रशियाशी लढत असतां पराभूत झाल्यावर तुर्कस्थानाने जर्मनीचे
शिष्यत्व पत्करले. जर्मन अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली तुर्क शिपाई युद्धकर्म
शिकू लागले. त्यांचा अधिपति जनरल व्हॉन डर गोल्ट्झ होता. सेनाशकट
तयार करण्याची तशी, अबदुल हमीद यास पैसां पुरविण्याचीहि मदत जर्म-
नीपासून मिळाली. या कामीं तुर्की दरबाराचा जर्मन वकील बॅरन मार्शल
व्हॉन बिबरस्टीन याचे परिश्रम मुख्यतः कारण झाले. त्याच्याच प्रयत्नांने एका
जर्मन कंपनीस आशियामायनरमधून बगदादपर्यंत रेल्वे बांधण्याची परवानगी
मिळाली. या रेल्वेचे बांधकाम पुरे झाल्यावर बर्लिनहून बगदादपर्यंत थेट
व सलग रस्ता तयार होणार होता. तुर्कस्थानास आपले सैन्य या रस्त्याने
कॉन्स्टांटिनोपलहून रशियाच्या हद्दीवर हवे तितक्या थोड्या वेळांत हुकुमी
पाठवितां येणार असल्यामुळे रशिया या योजनेच्या विरुद्ध होता. इंग्लंड व
फ्रान्स यांजपाशी जर्मन कंपनीने भागीदारीने पैशाची मदत मागितली, पण ही
योजनाच इंग्लंडच्या पूर्वेकडील व्यापारास जर्मनीकडून खो आणणारी
असल्याने इंग्लंड व त्याबरोबर फ्रान्स यांनी मदत देण्याचे नाकारले. इंग्लंड
व फ्रान्स हीं राष्ट्रे तुर्कस्थानच्या उन्नतीच्या आड अशीं येतानां असें भासवून
जर्मन बादशहा विल्यम कायसर याने तुर्कीचे मन दूषित केले आणि भूमध्य-
समुद्रांत याच सुमारास दौरा काढून एका भाषणांत 'मुसलमान व
मुसलमानी धर्म' यांचे आपण रक्षण करूं असेंहि त्याने आश्वासन दिले.

सुलतानाभागून तरुण तुर्कांवरहि जर्मनीने आपली छाप अशीच कायम
ठेवली. बाल्कन युद्धांत ज्या तुर्क सैन्याचा मोड झाला, ते जर्मन अधिकाऱ्यां-
च्याच शाळेत शिकले होते. त्यानंतर तुर्की सैन्याची जखमत तयारी करण्या-

करितां जर्मन मिशन कॉन्स्टांटिनोपलास मुद्दाम येऊन राहिलें. त्याचा प्रमुख जनरल लिमन व्हान सॅडस हा होता. तुर्की सैन्य भारी होईल तर आपली भूमध्यसमुद्रांतील वाट बंद पडेल, या भीतीनें रशियानें या योजनेस विरोध केला अशा रीतीनें इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांविषयीं तुर्कस्थानचें मन जसजसें दूषित होत गेलें, तसतसा जर्मनीवरील त्याचा विश्वास व भिस्त हीं वाढत चाललीं. जर्मनीनें दोस्तांविरुद्ध युद्धाची द्राही फिरविल्यानंतर चारपांच हजार जर्मनसेनापति व शिपाई यांची इस्तंबूलास व त्याच्या सभोवार छावणीच पडली. क्रपच्या कारखान्यांतून तुर्कस्थानास नवीं हत्यारें पुरविण्यांत येत होतीच; आणि त्याखेरीज १९१४ च्या आक्टोबर महिन्यांत तिन कोटि रुपयाचें सोनेहि जर्मनींतून तुर्कस्थानांत पोचतें झालें. तरुण तुर्कपक्ष या अनक उपायांनीं भारला जाऊं जर्मनांच्या अगदीं मुरीत गेला. तरी त्यांच्यांमध्ये लढाऊ पक्ष व शांततावादी पक्ष असे दोन भेद कायम होतेच. तुर्क युद्धमंत्री अनवर पाशा युद्धास अनुकूल असल्यामुळे तुर्कस्थान अर्थातच जर्मन पक्षास मिळाला. तुर्कस्थान मिळण्यापूर्वीं सर्व्हियाशिवाय इतर बाल्कन राष्ट्रे तटस्थ असल्यानें युद्धांत शिरून बाल्कन प्रांतांतील गेलेला मुख्य तुर्कस्थानास परत मिळणार होता असेंहि नाहीं. तुर्कस्थानचा कट्टा शत्रू रशिया हाच दोस्तांच्या बाजूचा होता. पण महायुद्धांत जर्मनपक्ष विजयी झाल्यानें रशियापासून तुर्कस्थानास म्हणण्यासारखी प्राप्तिहि होण्याचा संभव नव्हता. उलटपक्षीं दादीनेलीस सामुद्रधुनी बंद पडल्यानें रशियाशीं दळणवळण थांबूं नये, यासाठीं इंग्लंड तुर्कस्थानचें होतें तेवढें राज्य राखून आणखीहि सवलती देण्यास कबूल झालें होतें. इंग्लंड अगर जर्मनी यांपैकीं कोणाचाहि पक्ष न घेतां ग्रीसप्रमाणें तुर्कस्थान चूप बसला असता, तर त्याचा फायदाच झाला असता; पण जर्मनीच्या मायावी स्वरूपास फसून लढाईत गुंतल्यानें तरुण तुर्कपक्षानें आपलें अपरिमित नुकसान करून घेतलें यांत शंका नाहीं. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, महायुद्धापूर्वीं पंधराशे मैल लांब व साडेसातशे मैल रुंद इतक्या मुख्यवरील स्वामित्व जाऊन महायुद्धानंतर मोठ्या मिनतबारीनें ८२५ मैल लांबीचा आणि ४५० मैल रुंदीचा मुख्य तुर्कीकडे बरला.

मुस्तफा केमाल पाशा हा शांततावादी वीर मुत्सदी महायुद्धांत सामील होणाऱ्या लढाऊ पक्षास विरुद्ध व इंग्रजांस अनुकूल होता. त्याच्या दूरदृष्टीच्या धुरीणत्वाखाली तरुण तुर्कपक्ष आपला प्रगमनशील मार्ग सध्यां आक्रमीत आहे. आणि त्याने आधुनिक साधनांच्या साहाय्याने आपला देश उन्नतावस्थेस नेण्याचें ठरविल्यास हा विस्तीर्ण व अत्यंत सुपीक प्रदेश त्याच्या रास्त आकांक्षा पुऱ्या करण्यास निःसंशय समर्थ आहे. हा प्रदेश एकजात मुसलमानी वस्तीचा आणि विशेषतः तुर्क लोकसंस्थेचा होणार आहे. त्यांत कोठें ग्रीक व आर्मीनियन असतील तर त्यांस तुर्कस्थान सोडून जाण्यास तहानें सवलत ठेवली आहे. व ते तसे जातहि आहेत. युरोपियनांच्या विशेष हक्कासंबंधाचे काटेहि उपटून टाकले आहेत. इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली, जर्मनी यांचें भांडवल महायुद्धापूर्वीच तुर्क हद्दींत खेळत राहिलें आहे व या सोऱ्याच्या साखळीनें आवळलेली तुर्कांची मान एकदम मोकळी होणें शक्य नसलें, तरी त्यांनीं मनांत आणल्यास आज ना उद्यां ती मोकळी होईलच होईल. सुलतानत व खिलाफत हें जुनें खोड उपटून फेकून देण्यांत आलें आहे व त्याची रोगद सावट तुर्कांच्या देशावर त्यांची वाढ खुटविण्यास यापुढें पडणार नाही. कॉन्स्टांदिनोपल ही जुनी राजधानी नव्या राज्यांत बाजूस पडत असल्यामुळे अंगोरा ही मध्यस्थानची राजधानी असेंब्लीनें पत्करली आहे.

तरुण तुर्कांस कर्तृत्व दाखविण्याची संधि आतांच कोठें येत आहे. यापूर्वीं जुन्या सुलतानापेक्षां देशाचें अधिक कल्याण त्यांचे हातून घडलेलें नाही. लोसेनचा तह आणि ग्रीकांचा मोड हीच त्यांची मोठी कामगिरी. पण खऱ्या व महत्त्वाच्या कामगिरीचा हा प्रारंभ असून यापुढील काळांत तुर्कपक्ष कोणता पुरुषार्थ करून दाखवितो, इकडे सर्व इस्लामी देशांचे व आशिया खंडाचे डोळे लागून राहिले आहेत. साडेसाहाशे वर्षांच्या दीर्घ काळास साजेसा तुर्कांचा पूर्वे लौकिक नाही. या बाबतींत लाला हरदयाळ यांचा तुर्कस्थानांतील अनुभव मननीय आहे. ते म्हणतात--“इस्लामी जगाचें धुरीणत्व पत्करण्यास तुर्कलोक नालायख आहेत. ते सुसंस्कृत नाहींत व त्यांच्या अंगीं राजकीय वकूबहि नाही. त्यांस डोकें कसलें तें नाही. ते लढ-

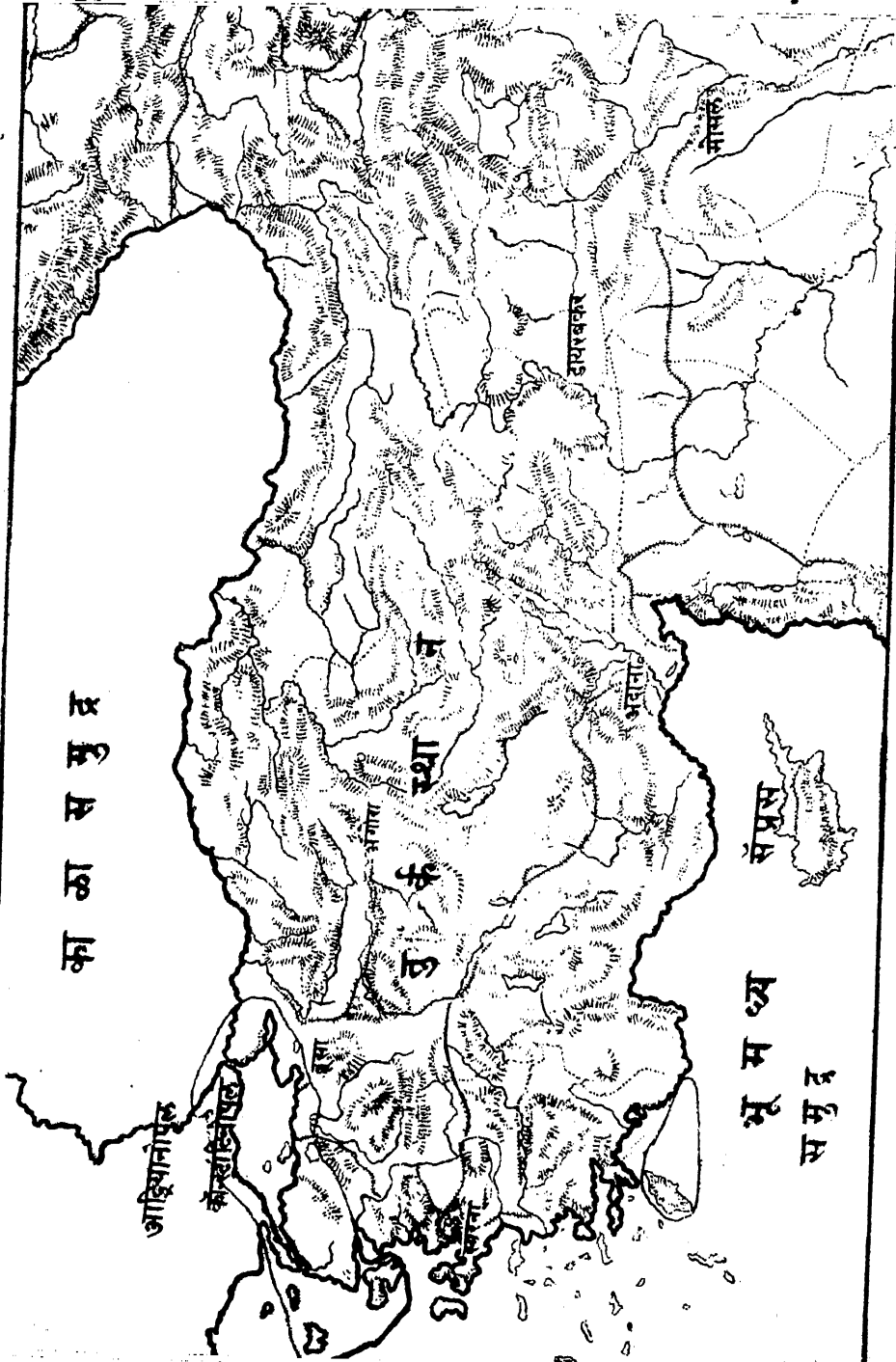
तील चांगले, पण त्यांना राज्यकारभार व संघटना साधणार नाही. त्यांचे वाङ्मय विपुल व थोर नाही. राजकीय यशाच्या मागोमाग कलाकौशल्य, वाङ्मय व तत्त्वज्ञान यांची अभिवृद्धि व्हावी, पण ती तुर्कस्थानांत झाली नाही. रोमन लोकांनी ग्रीसवर राज्य केलें व त्यांची ते विद्या शिकले. एक रोमन कवि म्हणतो 'Conquered Greece and Conquerer
'Conquerers' म्हणजे जित ग्रीसनें जत्यांस जिंकले' रोममध्ये कवि व तत्त्वज्ञ निर्माण झाले. रोमप्रमाणें तुर्कस्थानानेंहि ग्रीकांस जिंकले. पण तुर्क-
लोक ग्रीकांपासून कांहींच शिकले नाहीत. एक इजिप्शियन म्हणतो त्या-
प्रमाणें तुर्कांस दोन उद्योग माहीत आहेत. एक लढाया मारणें व दुसरा
मशिदी बांधणें. ऐषआराम व आळस हे त्यांचे नित्याचे जोडीदार होत.
सीरियावर त्यांस बड राज्यहि करतां आलें नाही. त्यांचे पोलीम म्हणजे
चोर व दरोडेखोर यांचे साथीदार. तुर्कांनीं शेकडो ग्रीक स्त्रिया अष्टविर्या.
ते जगत्-इस्लाम-सत्तावादी नाहीत. ते स्वराष्ट्रभक्त आहेत. त्यांनीं हिंदी
ईजिप्शियन, आल्जेरियन, ट्यूनीशियन, व सुदानी यांस पैसे चारून
जापले भाट बनविले. तुर्क दुष्ट, आप्पलपोट व चढेल आहेत. त्यांनीं आरबी
भाषा आपल्या राज्यांत दडपून टाकली आहे. आपल्या साऱ्या प्रजेची
भाषा तुर्क असावी अशी त्यांची इच्छा आहे. तुर्कांना ईजिप्तनें स्वतंत्र
होणें नको आहे. तुर्कांच्या अंमलास इराणाहि विटले. कांहीं हिंदी लोक
कॉन्स्टांटीनोपलांत आहेत, पण ते उडाणटप्पू आहेत आपल्या पक्षाचा
मतप्रसार करण्यास तुर्क सरकार हिंदी मुसलमान प्रचारकांस तनखा देतें."

लाल हरदयाळ यांनीं तुर्कांवर फारच तोंडसुख घेतलें आहे. कदाचित्
महायुद्धांत तुर्कस्थानानें कित्येक मुसलमानांस व युरोपियनांस पैसा चारून
आपलें भाट बनविलें, या दृष्टीनें वरील विधानांतील अतिशयोक्तीचा भाग का-
ढून टाकला तरी उरलेलीं बरीचशीं विधानें विचार करण्यासारखीं आहेत.
तुर्की साम्राज्यास एकट्या ग्रीक संस्कृतीचाच काय, पण त्यानंतरच्या आरब
संस्कृतीचा ठेवा चारपांचशें वर्षे सांपडला होता. बगदादच्या अबासद
खिलाफतीनें अवघ्या सव्वाशें वर्षांत ग्रीक सोडून बाकीच्या चार संस्कृ-
तींच्या स्कंधभागीं बसून विद्या व कलाकौशल्य अभिजात स्वरूपास पोच-

विलें. तुर्कांस वरील चार संस्कृतींच्या जोडीस युरोपांतील ग्रीक संस्कृति आणि आशियातील स्वधर्मीयांची आरब संस्कृति लाभली होती; पण असा हा असाधारण निधि हातीं लागला त्याचें योग्य चीज त्यांच्यानें करवले नाहीं. सुलेमानाच्या काळां व त्यापूर्वीं वरील प्राचीन संस्कृतींचें स्तन्य प्राशन करून तुराणी ठेवणीच्या नव्या संस्कृतीनें ही वसुंधरा श्रीमान होणार असा रंग दिसू लागला होता. परंतु सुलेमानाच्या अस्तामागोमाग पुढील पडत्या काळांत तिलाहि वैधव्य दशा प्राप्त झाली असें म्हणावें लागतें.

तुर्कांचें मूलस्थान मध्य आशियाच्या पठारावरलि तुर्कस्थान. त्या राकट व आडदांड मुलखांतील तुर्कांनीं आपला राकटपणा आणि आडदांडपणा अनातोलिया व थ्रेस या रमणीय व सुपीक प्रदेशांत येऊन राहिल्यावर वडिलोपार्जित जिंदगीप्रमाणें जतन करून ठेवलेला दिसतो. नाहीं पेश्कां पिछाडीशीं एकाहून एक सरस अशा सहा जुन्या संस्कृती आणि आघाडीस पाश्चात्यांची बहरास येत चाललेली नूतन संस्कृति अशा पुष्पराशींत आद-बशीर बसविलेले तुर्क म्यानांत ठेवलेल्या तलवारीच्या पात्याप्रमाणेंच तिखट व कठोर राहिले नसते. जपान दूर व एकाकी असतां त्यानें महा-प्रयासानें पाश्चात्य देशांतून अभिनव संस्कृतीचें रोप आणून आपल्या भूमींत रुजविलें आणि छोटपणांतहि मोठेपण प्राप्त करून घेतलें; आणि उलट पक्षीं तुर्कांचीच गोष्ट पहा. त्यांनीं अंगावरून गंगा वहात असतां तिच्या उदकानें आपलें बलाढ्य व प्राचीन साम्राज्याचें पुष्पोद्यान सजवून देण्याचें सोडून देऊन त्याचें जीर्णोद्यान मात्र बनविलें. त्यांच्या अमला-खालील सीरिया व मेसापोटेमिया हे सुसंस्कृत, समृद्ध देश ओस व रानटी स्थितिंस पोचले. सुलतान वेळेवर जागे होते आणि पाश्चात्य विद्या, शास्त्रें व यंत्रकला यांचा प्रसार साम्राज्यांत करते, तर त्यांच्या साम्राज्यास बळकटी येऊन युरोप व आफ्रिका खंडांत कदाचित् बऱ्याच ठिकाणांवर भडक रंग चढण्याऐवजीं हिरवा रंग पसरला असता, शेजारचे मुसलमानी देश जागृत झाले असते, आणि युरोपियनांच्या राक्षसी महत्त्वाकाक्षेपासून आशिया खंडाचा पुष्कळच बचाव झाला असता. परंतु हें बुद्धिवैभव आधुनिक सुलतानांत व तरुण तुर्कांतहि दृष्टीस पडलें नाहीं.

युद्धोत्तर कालीन तुर्क प्रदेश (१९२५)

विश्वशिक्षा प्रेस पुणे.

महायुद्धानें जगाची सगळीच घडी बदलून गेली आहे. त्यांत राजांचीं राज्ये शिरलीं आणि तीं प्रजेचीं होऊन बाहेर पडलीं. किंबहुना महायुद्धाच्या भट्टींत राजांचे सुवर्णमुकूट वितळून त्याच्या पाडलेल्या चिपेचीं लेणीं करून प्रजेनें आपल्या अंगाखांद्यांवर चढविलीं. तुर्कस्थानास झुरणीस लावणारा रशियाचा झार सिंहासनावरून कोसळून खालीं पडला; आणि त्याचा व त्याच्या वंशजांचा मागमूस देखील राहिला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर तेथील अनियंत्रित बादशाही अंमल संपून जगांतील लोकसत्ताक राज्यासहि मागे सारणाऱ्या समाजसत्तावादी सोव्हियट सरकारची स्थापना झाली. कोणत्याहि देशाच्या राजकीय लंबकास एवढा जोराचा हिसका जगाच्या इतिहासांत मिळाला नसेल. कैलास पर्वतास गदगदा हलविणाऱ्या रावणाप्रमाणें ज्यानें एकट्याच्या बुद्धिवैभवानें आणि पराक्रमानें महान् महान् सत्ताधारी पालथे घालून जगास थरथर कापावयास लावले, तो प्रतिनेपोलियन असा विल्यम कायसर आपले राज्य, देश व त्याबरोबर साऱ्या महत्त्वाकांक्षा यांस तिलांजलि देऊन हॉलंड देशांत चोरासारखा लपून बसला आणि त्याच्या पश्चात् त्याच्या सिंहासनाचे तुकडे उडून जर्मनींत लोकशाही अंमल सुरू झाला. ऑस्ट्रिया-हंगेरीची जुगल फुटून तिची इतकी दुर्दशा उडाली कीं त्या जोडीचें नांवहि नष्ट झालें. पश्चिमेकडून सुटलेल्या झंझावातांत इस्तंबूलच्या इस्लामी सुलतानाच्या तस्त्याचाहि चुराडा उडावयास चुकला नाहीं. महायुद्धाचा निस्वारा आपल्या साम्राज्य मंदिरावर ठेवून तरुण तुर्कांनीं त्या मंदिराचा बराच भाग राखेस मिळविला असला, तरी त्यांतून उरलेल्या स्वराज्यावर मोदतालच्या अष्टदिशा प्रसन्न आहेत आणि सुखद वायू वाहूं लागला आहे, त्याजवरील संकटें वितळलीं आहेत, रशियाचें भय उरलें नाहीं, व ख्रिस्त्यांची बाजू घेऊन तुर्कस्थानांत ढवळाढवळ करण्याचें निमित्तहि युरोपियन राष्ट्रांपाशीं नाहीं. तरुण तुर्कांनीं महायुद्धानंतर केमालपाशाच्या धुरीणत्वाखालीं जें शहाणपणाचें धोरण स्वीकारलें आहे, तें तसेंच चालू ठेवल्यास इस्लामी जगांत तुर्कस्थानास आज मिळणारा अग्रेसरत्वाचा मान सार्थ व सयुक्तिक ठरेल यांत शंका नाहीं.

केमाल पाशा यानें अंगोच्यास आपल्या लोकसत्ताक राज्याच्या वार्षिक समारंभाच्या निमित्तानें ता. २९।१०।२४ रोजी केलेल्या भाषणांत आपण आतांपर्यंत बजाविलेली कामगिरी व पुढील धोरण जाहीर केलें आहे, त्यावरून तुर्कस्थानांत नवे कायदे अमलांत येत आहेत, तुर्की सैन्य जय्यत तयार होत आहे, आणि आरमार व विमान यांच्या रचनेचा विचार चालू आहे, कराचें ओझे हलकें करून जमाखर्चाची तोंडमिळवणी राखण्याचा यत्न होत आहे, शेतकी या मुख्य धंद्याच्या सुधारणेकडे सरकारचें पूर्ण लक्ष आहे, मुलगे व मुली यांस एकत्र शिकविण्याची पद्धति पसंत पडत आहे, जुने ग्रह मोडत आहेत, अंगोरा सरकार व सोव्हियट रशिया यांत स्नेहभाव कायम आहे आणि दळणवळणाचे देशांतील मार्ग वाढविण्याकडे सरकारचें पूर्ण लक्ष आहे असें केमाल पाशा सांगत आहेत.

आशिया मायदरमध्ये ऊस, कापूस, रेशीम, लोकर, ताग व तंबाखू यांची पैदास विपुल व तांबे कोळसा हीं खनिज द्रव्येहि मुबलक व उत्तम प्रकारची आहेत. त्यास उत्तेजन देण्याकरितां अंगोरा सरकारानें १९२५ सालच्या अंदाजपत्रकांत बरीच मोठी रक्कम मंजूर केली आहे. वरील कच्चा माल व त्यापासून तयार झालेल्या जिनसा तुर्कस्थानास पुरून परराष्ट्रांस पाठविण्याइतक्याहि उरतील असा अंदाज आहे. सरकारनें कैसरे व किरशहर इत्यादि ठिकाणच्या लोकरीच्या गिरण्या ताब्यांत घेऊन अगदीं नवीन प्रकारच्या यंत्रसामुग्रीनें त्यापासून गालिचे तयार करण्याचें काम सुरूहि केलें आहे. अदाना येथें सरकारनें शेतकी पेढींतून एक कापडाची गिरणीहि काढली आहे. नवीन धंदे काढण्यास तुर्कस्थानापाशीं आज भांडवलाचा तुटवडा आहे. तो भरून काढण्यासाठीं परदेशाच्या भांडवलवाल्यांस सवलती देण्यांत येत आहेत. अंगोरा-सिवास आणि सॅमसीन-सीवास हे आगगाडीचे रस्ते बहुतेक तयार झाले आहेत. मुसलमानी देशांत प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचें बजारोपण करण्याचा पहिला मान तुर्कस्थानानें मिळवला आहे. आणि केमालपाशासारख्या कर्तव्यगार वीर-मुत्सद्याच्या धुरोणत्वाखाली सुधारणेचा मार्ग तुर्कस्थानास चोखाळीत राहिल्यास लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचीं पाळेमुळे खोल

जाऊन तिला कायमचें स्थैर्य प्राप्त होईल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही. जगदिस्लामसत्तेची हाव तुर्कांस नाही. त्यांच्या सर्व चळवळी देशाभिमानाच्या कल्पनेवर अधिष्ठित झाल्या असून खिलाफतीस अर्धचंद्र देऊन ऐहिक व्यवहारांत धर्माचें स्थान दुय्यम प्रतीचें आहे असे त्यांनीं कृतीनें दाखवून दिलें आहे. पूर्व व पश्चिम या दोन दिशांकडून वहात येणाऱ्या दोन महान् संस्कृतींच्या संगमावर तुर्क उभे आहेत. आणि दोन्ही नद्यांचें कित्येक शतके अवगाहन केल्यावरच त्यांनीं प्रस्तुत राज्य पद्धति व विचारसरणी अवलंबिली आहे. या दृष्टीनें इतर मुसलमानी राष्ट्रांतहि जगदिस्लाम सत्तेसारख्या अव्यवहार्य व परिणामी अहितकर कल्पनांस फाटा देऊन तुर्कांचीच राज्यपद्धति व विचारसरणी पत्करावी लागणार हें निर्विवाद होय. कोणतेंहि राष्ट्र जागृत झालें म्हणजे प्रथम तें तुर्कीप्रमाणें राजाच्या सत्तेस समूळ उपद्रून टाकणार किंवा जपानाप्रमाणें तिला त्या सत्तेला मर्यादा तरी घालून देणार. इराण व अफगाणिस्थान या इस्लामी देशांतहि हाच प्रभाव दृष्टीस पडणार आणि तसें झालें म्हणजे युरोपियन राष्ट्रे ख्रिस्ती असूनहि तीं जशीं प्रसंगविशेषीं एकमेकाशीं झगडतात आणि आपलेंच हितसंरक्षण करतात, तोच प्रकार आशिया खंडाच्या पश्चिमेकडील इस्लामी देशांतहि अनुभवास यावयाचा. अशा रीतीनें तुर्कस्थान तुर्कस्थानापुरता, ईजिप्त ईजिप्तपुरता, इराण इराणापुरता आणि अफगाणिस्थान अफगाणिस्थानापुरता पाहूं लागला असतां अफगाणिस्थान पुढें मागे हिंदी मुसलमानांच्या हिताकरितां हिंदुस्थानावर राज्य करील किंवा हिंदी मुसलमान अफगाणांचें राज्य आपणावर लादून घेतील ही गोष्ट संभवतच नाही. खऱ्या देशाभिमानाचा उदय झाल्यावर हिंदुस्थान हिंदुस्थानांतील लोकांकरितां आणि अफगाणिस्थान तेथील लोकांकरितां हीच विचारसरणी फैलावेल आणि तिच्या प्रकाशांत हिंदुस्थानी मुसलमानांस अफगाण परकीयच वाटूं लागतील. ही विचारसरणी आज तुर्कस्थानांत विजयी झाली आहे आणि ती उद्यां धर्मभेद व धर्मवेड पायाखालीं तुडवून सर्व आशियाखंडभर विजयी होईल. इस्लामी देशांची महायुद्धापूर्वीची स्थिति आज राहिलेली नाही. महायुद्धापूर्वी राष्ट्रीयत्वाचें वारें तुर्कस्थान व इंग्रजांच्या ताब्यांतील ईजिप्त

याच तेवढ्या देशांत शिरले असून तुर्की साम्राज्याखालील तुर्कस्थाना-
व्यतिरिक्त मेसापोटेमिया, सीरिया, पॅलेस्टाईन, आरबस्थान व त्यांच्या शेजा-
रचे अफगाणिस्थान इराण हे देश अमेद्यच राहिले होते. परंतु महायुद्धानें
त्यांच्या भोंवतालचे कवच फोडून त्यांस अष्टादिशांनीं खोलले आहे. मेसा-
पोटेमिया, सीरिया, पॅलेस्टाईन व आरबस्थान यांवर इंग्रज-फ्रेंचांचाच अंमल
बसला आहे. यामुळे पाश्चात्य ज्ञानाचा व कल्पनांचा फैलाव होण्यास अनेक
वाटा मोकळ्या झाल्या आहेत. सीरियांत फ्रेंच वाङ्मयानें आणि इराण
(मेसापोटेमिया) पॅलेस्टाईन व आरबस्थान यांत इंग्लिश वाङ्मयानें
आपला शिरकाव करून घेतला आहे. सीरियांतील दमास्कस, इराकमधील
बगदाद, ईजिप्तांतील केरो हीं शहरें पाश्चात्य संस्कृतीचीं केंद्रें बनत
आहेत. किताबखाने, वर्तमानपत्रें, शाळा, कॉलेजें हीं पाश्चात्य विचारांचीं
आगरे असून केरो, दमास्कस व बगदाद येथें इंग्रज-फ्रेंचांच्या छात्राखालीं
त्यांचा बस चांगला बसला आहे. या तीन शहरांमध्ये मोटारींत अगर
विमानांत बसून हें वाङ्मय तासा दोन तासांत शेकडों मैलांची वाट
चालतें आणि हजारो जणांची गांठ घेतें. केरो व बगदाद हीं हजार मैलां-
च्या अंतरावरील शहरें विमानांमार्फत एकमेकांस भेटत आहेत आणि बिरुट,
दमास्कस व बगदाद हीं तीन शहरें मोटारींनीं अगदीं नजीक आणून
सोडलीं आहेत. प्राचीन दमास्कसच्या तटबंदीवर बिनतारी स्टेशनाचीहि
स्थापना झाली आहे.

मुसलमान लोक परवांपर्यंत धर्माशिवाय इतर बात जाणीत नसत
व त्यास सोडून इतर विषयांवरील वाङ्मय फारसें वाचीत नसत. परंतु या
नवीन साधनांनीं त्यांची ज्ञानक्षुधा प्रज्वलित केली असून ते आधुनिक
सामाजिक, व राजकीय विषयांवरील विचार हावरेपणानें गिळून टाकीत
आहेत. इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत विद्यार्जनार्थ दरसाल जाणारांची
संख्या मक्केच्या यात्रेकरूपेक्षां अधिक वाढत आहे असें म्हणतात. शाळां-
तून व कॉलेजांतून मुली १८।२० वर्षांच्या होईपर्यंत शिकत आहेत.
पाश्चात्य राजनीति व तत्त्वज्ञान यांवरील ग्रंथांच्या फैलावानें राजकीय
बाबतींत लोकसत्ताक पद्धति व धार्मिक बाबतींत संशयवाद इकडे तर-

णांचा कल झुकत आहे आणि इंग्रज-फ्रेंचांनीं आपआपल्या ताब्यांतील देशांतून उभारलेल्या पाश्चात्य धर्तीवरील राज्ययंत्रानें व मिशनर्यांच्या उपदेशानें उभय विचारांस बळकटी येत आहे. उन्हांनें तापलेल्या खडकावर पावसाचे थेंब पडल्यानें तो फुटून त्याचा चुरा व्हावा तशा प्रकारचा मुसलमानांच्या धार्मिक टणकपणाचा चुराडा आज दीड हजार वर्षांनीं इस्तंबूल, दमास्कस, केरो व बगदाद या चतुःसीमेंतील प्रदेशांत सपाट्यानें उडत आहे. बगदादनजीकची इराण इराकास जोडणारी मोटारीची सडक बांधली गेल्यावर इराणी खडक व इराणा-मागून किंवा इराणाबरोबरच अफगाणी खडक फुटणार हें निर्विवाद होय. मुसलमानांचा धार्मिक टणकपणा नरम पडल्यावर त्या ठिकाणीं राष्ट्रधर्म आपला नवीन प्रकारचा टणकपणा स्थापन केल्यावांचून राहणार नाहीं. ईजिप्त व मोरोक्को यांच्या पुढारीपणाखालीं भूमध्यसमुद्रावरील आफ्रिका खंड आणि तुर्कस्थान व ईजिप्त यांच्या नेतृत्वाखालीं पश्चिम आशिया खंड इस्लामी अर्धचंद्राऐवजीं राष्ट्रधर्माचें निशाण फडकवूं लागणार यांत शंका नाहीं. कालाचा ओघच अशा प्रकारचा असल्यानें त्यास परतविण्यास समर्थ कोण आहे? जगादिस्लाम चळवळ आतां मागे पडणार आणि इस्लामी देशांतून राष्ट्रधर्माचा डंका इतःपर ऐकूं येणार हें निर्विवाद होय. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांनीं आज जर कोणत्या एखाद्या धर्माचे उपासक व्हावयाचें असेल तर ते याच राष्ट्रधर्माचें होय आणि तुर्कस्थानच्या इतिहासापासून त्यांनीं बोधाहि हाच ध्यावयास पाहिजे.

तुर्कांच्या इतिहासांतील महत्त्वाचे सन

- ६६६ कॉन्स्टांटिनोपलची स्थापना.
- १२५८ उस्मानचा जन्म.
- १३२६ उस्मानचा मृत्यु व आरखान गादीवर बसला.
- १३३३ तैमूरलंगाचा जन्म.
- १३३८ कॉन्स्टांटिनोपलचा बादशहा अँड्रोनिकस मरण पावला.
- १३५८ आरखानाचा मृत्यु.
- १३५९ पहिला मुराद गादीवर बसला.
- १३८९ बेयिझिद गादीवर बसला.
- १३९३ बल्गेरिया तुर्कांनी घेतला.
- १३९८ तैमूरलंगाची हिंदुस्थानावर स्वारी.
- १४०० तैमूरलंगाचा सिवासच्या किल्यास वेढा.
- १४०१ बेयिझिदची युद्धार्थ तयारी.
- १४०२ बेयिझिदचा मृत्यु.
- १४१३ पहिला महमद गादीवर बसला.
- १४२१ महमदाचा मृत्यु. दुसरा मुलगा मुराद गादीवर बसला.
- १४५१ मुरादाचा मृत्यु. फत्ते महमद गादीवर बसला.
- १४५२ कॉन्स्टांटिनोपलपाशी महमदाने किल्ला बांधला.
- १४५३ कॉन्स्टांटिनोपलवर महमदाची स्वारी.
- १४६० दुसऱ्या महमदाने ग्रीस देश जिंकला.
- १४८१ फत्ते महमदाचा मृत्यु व दुसरा बेयिझिद तख्तनशीन झाला.
- १५१२ बेयिझिदचा मृत्यु व पहिला सेलीम तख्तनशीन झाला.
- १५१८ सेलीम मिसर (ईजिप्त) मधून परत फिरला.
- १५२० सेलीमचा मृत्यु, सुलेमानाची गादीवर स्थापना.
- १५२१ सुलेमानाची बेलग्रेडवर स्वारी.
- १५२९ सुलेमानाचा व्हीएन्नास वेढा.
- १५३६ इब्राहिमचा खून.

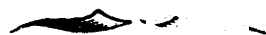
- १५३८ बहिलोल लोदी सुलेमानाची मदत मागतो.
- १५४७ पोर्तुगीज दीव बेट घेतात.
- १५६६ सुलेमानाची हंगेरीवर तिसरी स्वागी.
- १५६८ सोकोल्लीनें आस्त्राखान घेण्यास सैन्य पाठविलें.
- १५७० सोकोल्लीनें सायप्रस बेट घेतलें.
- १६२२ सर टॉमस रो कॉन्स्टांटिनोपलास आला.
- १६३२ सुलतान मुराद यानें जेनिसरीजचें बंड मोडलें.
- १६३६ मुरादाची इराणावर स्वारी.
- १६४१ मुरादानें रशियासून अझोव्ह घेतलें.
- १६६० अल्जेरिया व ट्यूनिस तुर्कांपासून स्वतंत्र.
- १६९८ ऑस्ट्रिया, हंगेरी व पोलंड यांबरोबर तुर्कांचा तह.
- १७११ रशिया व तुर्कस्थान यांचें पहिलें युद्ध.
- १७१८ तुर्कांपासून हंगेरी स्वतंत्र झाला.
- १७३५ रशियाची तुर्कस्थानावर स्वारी.
- १७७० ग्रीकांचें तुर्कांविरुद्ध बंड.
- १७७४ प्रशिया, रशिया व ऑस्ट्रिया यांचा पोलंड वाटून घेण्या-
बद्दल केनार्वर्जाचा तह.
- १७९२ फ्रान्सांत राज्यक्रांति.
- १७९४ ईजिप्तवर नेपोलियनची स्वारी.
- १८०६ सॅर्व्हियाचा तुर्कांवर जय.
- १८०८ सुलतान महमद गादीवर बसला.
- १८०९ सॅर्व्हियाकडून तुर्कांचा मोड.
- १८१२ रशिया व तुर्कस्थान यांचे दरम्यान बुखान्याचा तह.
- १८२७ तुर्क सैन्याचा ग्रीसमध्ये संहार.
- १८३३ ईजिप्तचा महमद अल्ली व सुलतान यांचा तह.
- १८३५ सॅर्व्हियास पार्लमॅट मिळालें.
- १८४१ महमद अल्लीचा मृत्यु.
- १८४८ फ्रांसांत दुसरी राजक्रान्ति.

- १८६१ अबदुल अझीझ गादीवर बसला.
 १८७२ महमद नेझीम मुख्य वजीर झाला.
 १८७६ तुर्क सैन्याचा राजवाड्यास वेढा. अबदुल हमीद सुलतान झाला.
 १८७७ रुमानियाचा रशियाशी गुप्त तह.
 १८७८ तुर्कीकडून बल्गेरियनांची कत्तल. पार्लमेंट रद्द.
 १८७९ बॅटेनबर्गाचा प्रिन्स अलेक्झांडर बल्गेरियाचा राजा झाला.
 १८८१ रुमानिया स्वतंत्र झाला.
 १८८२ सार्व्हिया स्वतंत्र झाला.
 १८९० आर्मीनियनांची कत्तल.
 १९०३ मॉसेडोनियांत बल्गेरियनांचें बंड.
 १९०६ सॅलोनिक्कास फ्रीमेसनरीची स्थापना.
 १९०७ तरुण तुर्कांची पॅरिस येथील परिषद.
 १९०८ सॅलोनिक्कांतील गुप्त, सभा बंड, व हक्कदान. नव्या पार्लमेंटांचें उद्घाटन.
 १९०९ कॉन्स्टांटिनोपलमधील सैन्याचें बंड.
 १९११ इतालीची त्रिपोलीवर स्वारी.
 १९१२ ग्रीस, बल्गेरिया व सार्व्हिया यांची तुर्कांवर स्वारी.
 १०।९।१९१३ बुखारेस्टचा तह.
 २८।६।१९१४ आर्चड्यूक फ्रेन्सिस फर्डिनांड यांवा साराजिन्हो येथें सपत्नीक खून.
 २८।७।१९१४ ऑस्ट्रिया सार्व्हियाविरुद्ध युद्ध पुकारतो.
 ७।८।१९१४ मांटेनिग्रो सार्व्हियास मिळाला.
 २।१।१९१४ तुर्कस्थान जर्मनीस मिळाला.
 ४।१०।१९१५ बल्गेरिया जर्मनीस मिळाला.
 २८।४।१९१६ ब्रिटिश सेनापति टारुनशेंड तुर्कांच्या स्वाधीन झाला.
 ७।१२।१९१६ अमेरिका दोस्तांस मिळाली.
 १९१८ मेसापोटेमिया, सीरिया, पॅलेस्टाईन व आरबस्तान यांजवरील तुर्कांचा अंमल संपला.

- ३१।१०।१९१८ तुर्कस्थानानें दोस्तापार्शी युद्ध तहकूबी मागितली.
 ८।११।१९१८ महायुद्धाची परिसमाप्ति.
 १५।५।१९१९ ग्रीक सैन्यानें स्मरना शहर घेतलें.
 २३।४।१९२० अंगोच्यास नॅशनल असेम्ब्लीची स्थापना.
 ११।८।१९२० सेव्हर्सचा तह.
 २३।७।१९२३ लॉसेनचा तह.
 १।३।१९२४ खिलाफतविसर्जन.

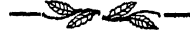
खंड २ रा.

धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक.

प्रकरण १ ले.

इस्लामी धर्म व खिलाफत

महंमद पैगंबर—

महंमदाचा जन्म आरबस्थानांतील हिजाझ प्रांती इ. स. ५८२ मध्ये झाला. त्याच्या बाळपणीं मकेस घरोघरी देव असूच त्यांच्या पूजा होत असत. तेथील लोकांच्या वेगवेगळ्या जमाती किंवा कुटुंबसंघ असल्यामुळे त्यांची परस्परांत नेहमीं भांडणे, चोऱ्या व मारामाऱ्या होत. किंबहुना कुटुंब हा त्यांचा घटक व त्याबाहेरील सर्व जनता परकीय असा त्यांचा समज असे. ते स्वतःच्या हिमतीवर वागत, सुंदर आरंबी घोड्यावर किंवा उंच उंटावर बसून ओसाड व रेंताड मैदानें तुडवीत दूरदूरच्या मजला मारीत, आणि अशा एकाकीपणांत संकट बेतले, तर त्यांचे संरक्षण करण्यास त्यांची कंबरेस लटकणारी तरवार न्यानांतून बाहेर उसळी घेण्यास सदैव तत्परच असे. अशा हिंमतबहादूर, लढवय्या, धाडसी पण दरिद्री समाजाने महंमदास जन्म दिला. तत्कालीन आरबांचे देव अनेक होते, पण त्या अनेक देवांच्या पाठीशीं एकाच देवास पहाणारे काहीं महंतही आरबांत होते. त्यांची व महंमदाची गांठ पडून त्यांनीं महंमदास एकेश्वरी परमार्थाचा मार्ग दाखविला. महंमदाच्या सहवासांत असतां त्यास सर्वसाक्षी परमेश्वराचा ध्यास लागला. तो हिरा पर्वतावरील एकान्तनि जाऊन बसे व परमात्म्याचे ध्यान करीत असे. हिजाझ व येमेन या प्रांतीं बरेच यहूदी लोक राहात असत. अध्यात्मपर विचारांस ठामपणा आणण्याचे कामीं जशी महंमदाची, तशीच यहूद्यांच्या जुन्या करारांची व ख्रिस्त्यांच्या नव्या कराराची महंमदास मदत झाली.

रमजानच्या महिन्यांत महंमद हिरा पर्वतावर ध्यानमग्न होऊन बसला होता. तेव्हां जिब्राईल नामक देवदूत त्यास येऊन भेटला आणि 'मनुष्य हा मी स्वतःकरितां आहे असे समजतो, तेव्हां तो मायेत गुरफटला आहे असे समजावे. माणसें हीं स्वतःकरितां नसून ईश्वराकरितां आहेत व तीं

ईश्वराकडेच परत जावयाची आहेत' हा महामंत्र त्याने महंमदाच्या कानांत सांगितला व तो गुप्त झाला. हा मंत्र मिळाल्यावर महंमदाची तळमळ अधिकच वाढली आणि परमेश्वरप्राप्तीविषयी निराश होतसाता तो जीवहि द्यावयास निघाला. इतक्यांत जिब्राईलने पुन्हां दर्शन देऊन त्याचे समाधान केले. महंमदचा एकेश्वरी मताचा उपदेश मक्केच्या लोकांस तरी नवा नव्हता. येशू ख्रिस्ताच्या या उपदेशाचे त्यांस स्मरण असल्यामुळे महंमदाच्या मताची छाप त्यांजवर बसली नाहीच. पण उलट त्याच्या अधिकप्रसंगाबद्दल त्यांनी त्यास वाळीतहि टाकले. अखेर मक्केचा छळ असह्य झाल्यावर त्याने इ. स. ६२२ त मदिनेस पळ काढला व यास हिजरत म्हणतात; व तेव्हांपासून हिजरी शक सुरू झाला. या वेळीं महंमदाचे वय चाळीस वर्षांचे होते; यावरून त्याच्या बुद्धीस व अनुभवास आतां परिपक्व दशा प्राप्त झाली होती असे मानण्यास हरकत नाही. मदिनेची परिस्थिति मक्केहून बरीच वेगळी होती. यहुदी व ख्रिस्ती लोकांच्या संगतींत मदिनेच्या मूर्तिपूजकांच्या अंगी परमताविषयी बरीच सहिष्णुता बाणली होती. यामुळे त्या लोकांत महंमदाचे वस्तान बसण्यास फारसा विलंब न लागतां त्यास आरबांचे राज्य स्थापन करण्याकडे लक्ष पोचवितां आले. मदिने-अवळ कोबानामक खेडेगांवांत त्याने एक मशीद बांधली व तिजसमोवार पडशाळा बांधून त्यांतील एका भागांत अनुयायी व दुसऱ्या भागांत स्वतःच्या दोन बायका यांसह तो राहिला.

आरब आपल्या जमार्तीत लागलेले तंटे तोडून घेण्यास महंतांच्या मठाची वाट धरीत. महंतांचा महंत जो महंमद त्याचे वजन आरबांवर सहजच अधिक पडून त्यांनी महंमदाकडेच यावे आणि महंमदाने त्यांस निष्पक्षपाताने न्याय द्यावा. मदिनेस आल्यापासून महंमदाचे मक्केचे धोरण पालटले. मक्केस असतांना 'जो माझ्या विरुद्ध नाही तो माझ्या बाजूचा आहे.' अशी महंमदाची सहिष्णुतेची भाषा होती. पण मक्केस गेल्यावर 'जो माझ्या बाजूचा नाही तो माझ्या विरुद्ध आहे' अशी भाषा सुरू झाली. ख्रिस्ती व यहुदी धर्मांशी मुळांत असलेले साम्य मोडून टाकून जेरुसलेमच्या ऐवजी त्याने आपले मक्क' हे क्षेत्र ठराविले. ख्रिस्ती उपवासाऐवजी

रमजान हा उपवास पुढें आला आणि रविवाराऐवजीं शुक्रवार हा उपासनेचा दिवस मानला जाऊं लागला.

महंमदाभोवतालच्या आरबांची समाजरचना व राज्यरचना शरीर-संबंधावर होती. त्यांत मूलतः बदल करून शरीरसंबंधाचे ठिकाणीं त्यानें धर्माचा बळकट पाया भरला. धर्मापुढें इतर कशाचीहि ओळख महंमदीय मानीनात. एक महंमदीय दुसऱ्या महंमदीयाचा बंधु गणला जाऊं लागला. हा धर्मबंध इतर सर्व बंधांपेक्षां बळकट ठरल्यामुळें व महंमद आज्ञा करील तर भाऊ भावाचें गर्दन उडविण्यास कमी करणार नसल्यामुळें आरब जमाती व त्यांचीं बंधनें लटकीं पडून त्यांस महंमद भराभर आपल्या पोटांत घेत चालला. धर्माच्या चाकावर फिरणारा महंमदाचा राज्यरथ आरबस्थानांत अद्वितीयत्व पावला व तो राज्यरथ ज्या दिशेकडे फिरत गेला ती दिशा महंमदाची दासी होऊन शरण आली. उपदेश, आर्जव व समेटाचें बोलणें यांस कोणी भीक घालीत नाहीं, असें दृष्टीस पडल्यावर महंमदानें शत्रूवर अखेर नंगी समशेर धरली.

मदिनेस बस्तान सहज बसलें, पण मक्केस तें फिरून बसविणें बरेंच कठीण गेलें. मक्केच्या लोकांस भिववून सोडण्याकरितां मदिनेहून मक्केस जाणाऱ्या कारवानांस महंमदानें वाटेत लुटलें, पण त्या योगानें मक्केचें लोक वचकण्याचें दूरच राहून त्यांनीं मदिनेस येऊन महंमद व त्याचे अनुयायी यांवर हल्ला केला. त्यांत महंमद पराभव पावला. या अपमानाचा सूड उगविण्याचा बेत करून मक्केस जाऊन काबा देवालयस प्रदक्षिणा घालण्याचा महंमदानें विचार ठरविला. या स्वारींत मक्केच्या बहुतेक यहुद्यांचा धुव्वा उडवून एका यहुद्याचा, द्रव्य दडवून ठेवल्याबद्दल शिरच्छेद करून त्याची रूपवती स्त्री सफिया बिन होयाय हिच्याशीं महंमदानें निका लावला. त्यानंतर दहा हजार सैन्यानिशीं महंमद मक्केवर चालून गेला. त्यानें तें शहर घेतलें. घरगुती देव्हान्यांतील आणि सार्वजनिक देवालयांतील मूर्तींचा विध्वंस केला व काबांतील मूर्ती आपल्या जन्मस्थानाचा अभिमान व काबाविषयीं उपजत आदरबुद्धी म्हणून त्यानें शाबूत राखल्या. मक्का कबजांत आल्यानें महंमदाचें वजन पुष्कळच

वाढलें. ठिकाठिकाणचे शेख आपखुषीनें मंहमदीय पंथास शरण आले. त्याच्या स्वाधीन होण्यांत सुरक्षितपणा आहे अशीच सर्वांची खात्री झाली. पुष्कळ ख्रिस्ती व यहूदी लोकांनीहि इस्लामी धर्म स्वीकारला. इराणचा बादशहा व कॉन्स्टांटिनोपलचे, बिझांटाईन साम्राज्य यांचें मांडलिकत्व ज्यांनीं पत्करलें होतें, त्याशिवाय बाकीचे आरबस्थानांतील सर्व लोक मंहमदाच्या निशाणाखालीं जमा झाले. ग्रीक बादशहासहि आपणास येऊन मिळण्याचा निरोप मंहमदानें जासुदावरोवर पाठविला होता. पण तो वाटेंत मारला गेल्यामुळे मंहमद ग्रीकांवर सैन्य घेऊन निघाला असतां त्याचा परामव झाला व त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं म्हणजे ता. ८ जून ६३२ रोजीं मंहमद मरण पावला.

मंहमदाच्या लग्नाच्या बायका व दासी मिळून एकंदर अकरा स्त्रिया होत्या. त्याची पहिली बायको खदिजा त्याजहून १५ वर्षांनीं वडील होती. ती मरण पावल्यावर त्यानें तीन बायका केल्या. मदिनेस यहूद्यांची मंहमदाकडून कत्तल झाली. त्या कत्तलींत रैहा नामक एका रूपवती व तरुण यहूदी स्त्रीस मंहमदानें बाटवून तिजबरोबर लग्न लावलें. सफियेशीं झालेल्या लग्नाचें वृत्त पूर्वीं दिलेंच आहे. आपल्या शिष्याच्या सहा वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करण्यांत मंहमदास गैर वाटलें नाहीं. अशा रीतीनें ज्यानें एकामागून एक लहरीप्रमाणें अनेक लग्नें केलीं त्यानें तीं लग्नें कधीं काळवेळ पाहून तर कधीं काममोहित होऊनच केलीं असलीं पाहिजेत असें ओघानेंच कबूल करावें लागतें. सौंदर्यास मुलून मंहमद हव्या त्या स्त्रीचें पाणिग्रहण करतो हें पाहूनहि त्याजवर श्रद्धा ठेवणारे त्याचे असंख्य शिष्य त्याच्या महानुभावित्वानें डोळे दिपून अंध बनले असले पाहिजेत किंवा वैवाहिक बाबतींत त्यांच्या नीतिविषयक कल्पना तरी हलक्या प्रतीच्या असल्या पाहिजेत असें अनुमान काढणें भाग पडतें. दरोडे घालणें, लूट जमविणें व कत्तली करणें हीं कृत्ये धर्मासारख्या आध्यात्मिक व अत्यंत उदात्त विषयाचा प्रसार करूं इच्छिणाऱ्या धर्मसंस्थापकाचे ठिकाणीं अनुचित व विसंगत दिसतात. एकेश्वरी धर्ममताचा प्रसार सामोपचारानें व मानवजातीवर अमेदभावानें प्रेम ठेवून होत नाहीं. या बाबतींत येशु ख्रिस्ताचें उदाहरण मंहमदाच्या डोळ्या-

समोरच होतें. या प्रेमाच्या पायीं येथु खिस्तास सुळावर स्वतःचा देह अर्पण करावा लागला. महंमदानें स्वतःचा देह तर अर्पण केला नाहींच, पण उलट सामोपचारानें आपल्या मतास कोणी मान देत नाहीं, असें पाहिल्यावर हजारो कट्ट्या परधर्मीयांचे बळी मात्र त्यानें आपल्या तलवारीस अर्पण केले.

धर्मप्रसारार्थः राजकारणाच्या नादीं लवकर लागल्यामुळें महंमदाचा अध्यात्माचा अभ्यास अर्धवट स्थितींत सुटून त्याची उन्नति खुंटली व जेवढें अध्यात्मज्ञान त्यानें संपादिलें होतें, तें परधर्मीयांचें समाधान करण्यास समर्थ नसल्यामुळें खिस्ती, यहूदी व हिंदु यांनीं महंमदी धर्माचा स्वाकार आपखुषीनें कधींच केला नाहीं. महंमदी धर्म आरबापेक्षां कमी दर्जाच्या मध्य आशियांतील अडाणी जातींनीं खुषीनें पत्करला व इराण, रूमशाम (अनातोलिया व सीरिया) या सुधारेलेल्या देशांतून तलवारीच्या बळावर त्याचा प्रसार करावा लागला. अध्यात्मापेक्षांहि महंमदाच्या अंगी वैराग्य व ईश्वरनिष्ठा हे गुण इतर आरबांहून उच्चिचे असल्यामुळें त्याची छाप बहुजन समाजावर बसविण्यास तेच मुख्यतः कारणीभूत झाले. कोणी त्याच्या वैराग्यास भुलून तर कोणी त्याच्या पराक्रमानें दिपून त्याचें अनुयायित्व पत्करण्यांत बहुमान समजू लागले. परंतु पाशवी शक्तीवर व राजसत्तेवर धर्मप्रसार करण्याचा महंमदानें जो दंड पाडला, त्यामुळें त्याचा धर्म जगांत मान्यता पावला नाहीं.

इस्लामी धर्म—

कुराण हा महंमदाचा मुख्य धर्मग्रंथ होय. महंमद आपणास परमेश्वराचा प्रेषित समजत असून आपल्यामार्फत परमेश्वरानें आपला आदेश प्रकट केला असें महंमदाचें सांगणें होतें. मुसलमान लोक याच सांगण्यावर श्रद्धा ठेवून कुराणांतील आज्ञा शिरसाबंध मानतात. महंमदानें कुराणांतून प्रसंग पाहून वेगवेगळ्या प्रकारचा उपदेश केला असला, तरी त्याचे भाग पाडण्यासारखे आहेत. वास्तविक धर्माची व्याप्तिच इतकी विस्तृत आहे कीं, त्यांत मनुष्याच्या सर्व व्यवहारांचा समावेश होतो, किंवा मनुष्याच्या ऐहिक व्यवहाराचें मर्म ओळखून त्यास धरून अत्यंत बुद्धिमान विचारी, दूरदर्शी, निःस्पृह व मानवजातीचें कल्याण इच्छिणाऱ्या थोर पुरु-

षांनीं जे नियम घालून दिले तोच धर्म असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही. या दिशेने विचार केल्यास भिन्न भिन्न समाजांच्या विवक्षित परिस्थितीत प्रणीत केलेल्या धर्मांचीं स्वरूपे वेगवेगळीं असणे स्वाभाविक होय. ज्यांच्या-करितां महंमदानें आपला धर्म प्रकट केला, ते आरब लोक सुधारणेच्या शेवटच्या पायरीवर उभे होते. ते दारिद्र्यानें पछाडलेले व अज्ञानपंकांत रुतलेले होते. चोऱ्या व लुटमार करणे आणि त्याहून संभावितपणानें वागावयाचें तर उंटावरून शेळ्या हाकीत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं मुशाफरी करीत हिंडणें, हा त्यांचा नित्याचा व्यवसाय होता. अशा समाजास उपदेशिलेला धर्म बिनभानगडीचा, धोपट मार्गाचा, सर्वांस आचरण्यास सोपा असाच असावयाचा. जेणेंकरून आरबांची ऐहिक स्थिति अधिक सुधारेल व पारमार्थिक कल्याण साधेल, अशाच प्रकारचें धोरण महंमदानें स्वीकारलें दिसतें. त्याच्या उपदेशाचें आध्यात्मिक, नैतिक, आचारात्मक आणि विचारात्मक असे भाग पाडतां येतील. ईश्वर एक आहे व त्याचा महंमद हा प्रेषित आहे, हा मूलभूत सिद्धांत सांगून ईश्वर व मनुष्य प्राणी यांचा परस्पर संबंध महंमदानें स्थापन केला आहे, मनुष्याचें यशापयश कांहींसें दैवाधीन व कांहीं अंशीं प्रयत्नाधीन आहे हें उघड दिसतें. ईश्वर पापपुण्याचा निकाल करून त्याप्रमाणें मनुष्यास मरणोत्तर गति देतो असें महंमद एके ठिकाणीं सांगतो, तर दुसऱ्या ठिकाणीं प्रयत्नांची गति खुंटल्याचा कोठें अनुभव येतांच, ईश्वर लीलामात्रेंकरून विश्वांत वर्तत असून आपल्या इच्छेनुरूप कोणास सद्गतीस तर कोणास दुर्गतीस पोंचवितो असेंहि तो म्हणतो. ईश्वर(पार्श्व) असलेले दोन चित्रगुप्त मनुष्याच्या सत्कृत्यांची व दुष्कृत्यांची नोंद ठेवीत असतात आणि आत्म्यास स्वातंत्र्य नसल्यामुळें परमेश्वराच्या परवानगीवांचून त्यास नाश नाही असेंहि त्याचें सांगणें आहे. महंमदाच्या या दुहेरी विधानांमुळें इस्लाम धर्मीयांनीं त्याचा आपल्या सोयीप्रमाणें अर्थ लावला असल्यास नवल नाही.

अध्यात्मापेक्षां महंमदाचा मुख्य भर नीति-नियमांवर होता. राजकीय खटपटीस महंमद धर्मस्थापनेबरोबरच लागल्यामुळें अध्यात्म शास्त्राची वद त्याचे हातून म्हणण्यासारखी झाली नाही. तथापि इस्लामी धर्माची

नीति म्हणून आहे आणि त्या नीतिमतेमुळेच महंमदी धर्माच्या अंगी जयिष्णुता व परधर्मीयांविरुद्ध एकवाक्यता हे गुण उतरले आहेत. ईश्वर एक आहे, तो दुसऱ्या देवास उत्पन्न करित नाही, किंवा दुसऱ्या देवापासून स्वतः उत्पन्न होत नाही, या अटीमुळे अनेक देवतांच्या उपासनेचा वादच मुळांत खुंटला. दुष्ट, अन्यायी, लोभी व जे कुराणास खोटे मानतात त्यांस नरकांत पडावे लागेल या आज्ञेने महंमदीयांची मुख्य धर्मग्रंथावरील श्रद्धा अढळ व निःसीम राहिली. नमाज हा धर्माचा आधारस्तंभ व स्वर्गाची गुरुकिल्ली मानली गेल्याने मुसलमान नमाज पढल्यावाचून सहसा राहीनासा झाला. आरबस्थानासारख्या प्रदेशांत पाण्याचे दुर्भिक्ष असून नये तर कोठे असावे ? यासाठी महंमदाने आपल्या अनुयायांस प्रत्यही स्नान करण्याची अनुज्ञा दिलेली नाही. मनाला अपवित्रपणा वाटेल तेव्हा प्रार्थनेपूर्वी कोपरापर्यंत हात, घोट्यापर्यंत पाय आणि तोंड व डोके धुवावे अशी सेवत ठेवण्यांत आली. फारच अमंगळपणा वाटेल तेव्हाच स्नान करावे, या विकल्पामुळे इस्लामी समाज सामान्यतः गलिच्छ राहिला.

समाजाच्या धारणेला व सुस्थितीला विवाहसंस्था ही अत्यावश्यक होय. या बाबतीत सांप्रतचा ख्रिस्ती समाज एकपत्नीक आहे, हिंदु समाजातील कांहीं जाती पूर्वी बहुपत्नीक असल्या तरी ते हिंदुधर्माचे विशिष्ट लक्षण नव्हे. परंतु महंमदी धर्मात ते कांहीं अशी तशा प्रकारचे लक्षण आहे असे म्हणावे लागते. महंमदापूर्वी आरब पुरुष अनेक भार्या करित. तीच पद्धति महंमदाने पुढे चालू ठेवून स्वतः आकरा स्त्रियांशी शरीरसंबंध केला. चार बायका करण्यापर्यंत महंमदाची आपल्या अनुयायांस परवानगी आहे. त्याशिवाय दासी या नात्याने आणखी स्त्रिया जवळ बाळगण्यासहि त्याची हरकत नाही. भार्या अनेक असल्यामुळे त्यांजकडून व्यभिचार घडण्याचा व त्यामुळे घटस्फोट होण्याचा संभव फार. व्यभिचार घडून नये यासाठी स्त्रीला जबर शिक्षा सांगण्यांत आली आहे. व्यभिचारिणीस मरेपर्यंत खोलीत कोडून ठेवावी अशी आज्ञा आहे. सुनी पंथातील लोक अशा चारिणीस दगडाने ठेचून ठार मारतात व ईजिप्तमधील मुसलमान त्यांस

बलसमाधि देतात. व्यभिचार सिद्ध करण्यास चार साक्षीदार लागतात. पण इतक्या दगदगीत व स्वतःचा बदलौकिक करून घेण्यांत पडण्यापेक्षां घटस्फोट करणेच पुरुषांस बरे वाटते. घटस्फोट झालेल्या स्त्रीचा फिरून अंगीकार करण्यास दोन घटस्फोटांची मर्यादा आहे. घटस्फोट तीनदां झाल्यानंतरहि स्त्रीचा स्वीकार करावयाचा तर तिने प्रथम एखाद्या परपुरुषाशी लग्न करावें, मग त्याने तिजबरोबर काडी मोडावी व अशा रीतीने पहिल्या तीन घटस्फोटांचा विटाळ जाऊन ती कोरी करकरीत व पूर्व पतीशी त्याची मर्जी असल्यास फिरून लग्न करण्यास पात्र होते. जो बायकोवर व्यभिचाराचें कुभांड आणिल, त्यास चाळीस फटक्यांची सजा सांगण्यांत आली आहे. व्यभिचाराच्या पातकापासून स्त्रियांस जपण्याचे बाबतींत महंमदीयधर्माचा क्रेवढा कटाक्ष आहे हें यावरून कोणाच्याहि लक्षांत येईल. तथापि जारिणीस जशा प्रकारचें कडक शासन सांगितलें आहे, तशा प्रकारचें शासन पुरुषाच्या वाढ्यास आलें नाहीं, ही गोष्ट स्त्रियांहून पुरुषांचा श्रेष्ठपणा शाबीद करणारीच आहे. चोरीसहि जबर शिक्षा सांगितली आहे. जो चोरी करील त्याचे हातपाय तोडावे, जीव घेणाराचा जीव घ्यावा आणि डोळा फोडणाराचा डोळा फोडावा अशी महंमदाची आज्ञा आहे. समाज कार्यक्षम, सुव्यवस्थित, बलवान, व कैदशीर रहाण्यास या आज्ञा अत्यावश्यक होत हें सांगावयास नकोच.

महंमदीयांनीं आचार कोणता पाळावा व व्यवहार कसा चालवावा एतद्विषयक महंमदाच्या आज्ञाहि इतर धर्मीयांनीं चितन करण्याजोग्या आहेत. गरिबांस मदत, आतिथिअभ्यागतांचा परामर्श, गुरुजनांस मान, मठस्थापना, मितव्ययाची जरूरी या नियमांनीं महंमदीयांमधील ऐक्य व प्रेम यांच्या संवर्धनास आणि महंमदेतर आरबांस महंमदी पंथांत शिरण्याची इच्छा उत्पन्न होण्यास मदत झाली असली पाहिजे. खरी वजनें व मापें वापरणें, उदार असणें, मद्यपान वर्ज मानणें, व्याजबट्टा न करणें, हेहि नियम महत्त्वाचे होत. यांपैकीं व्याजबट्ट्याच्या मनाईमुळें सावकारीच्या व सराफीच्या धंद्यास तुर्कस्थानांतील मुसलमानांस मुकावें लागलें, हा एक अर्थी जसा तोटा, तसा अशा प्रकारच्या सावकारीनें एकाच धर्मातील भिन्न व्यक्तींबद्दल

वादण्याचा प्रसंग टळला हा उलटपक्षी थोडासा फायदाहि झाला असें म्हण-
ण्यास हरकत नाही. नास्तिकांविरुद्ध तलवार उपसावी, मूर्तिपूजकांशी युद्ध
करावें, अशा युद्धांत जे पडतील त्यांस स्वर्गद्वार खुलें राहील, मूर्तिपूजक
सांपडतील तेथें त्यांस मारावें, पकडोवें किंवा त्यांवर पाळत ठेवावी या
नियमांचे परिणाम फार दूरवर पोचले. राज्याच्या निमित्तानें आपला देश
सोडून जे मुसलमान परदेशांत जाऊन राहिले त्यांचा देव एक, धर्म एक,
प्रार्थना मंदिर एक व प्रार्थना एक यामुळें एकत्र जुळण्याचे प्रसंग वारंवार
येऊन त्यांची जूट जमली हें तर खरेंच, पण त्याबरोबर मूर्तिपूजकांस देहान्त
शासन देणाऱ्या आज्ञेनें त्यांचा हिंदूसारख्या मूर्तिपूजकांशी एकजीव
होण्याच्या कल्पनेस थारा मिळूं दिला नाही. आणि तशांतहि त्यांनीं मूर्ति-
पूजकांबरोबर सलोखा जोडला तरी तो तोडण्यास एखादें क्षुल्लक निमित्तहि
बसत झालें. ख्रिस्ती व यहूदी लोकांशी वागण्याचें इस्लामाचें धोरणहि
भिन्न आहे. “नोहा, अब्राहाम, मोजेस आणि जीजस यांस जो धर्म सांगि-
तला तोच धर्म हे महंमदा, मी तुला सांगत आहे” ही महंमदाच्या मुखां-
तून अवतरलेली वाणी असें दाखविते कीं, यहूदी, ख्रिस्ती व इस्लामी
धर्मपंथ हीं एकमेकांचीं भावंडे होत. म्हणूनच त्या त्या धर्मानुयायांपासून
डोर्पट्टी घेऊन सोडून द्यावें असाच त्याचा आदेश आहे. तुर्की साम्राज्यां-
तील इस्लाम व किरिस्तांव आणि हिंदुस्थानांतील इस्लाम व हिंदु यांम-
धील फरकाचें कारण हेंच होय. भक्ष्याभक्ष्याच्या बाबतींत जो कोणी
प्राणी आपोआप मरतो, रक्त सांडून मरतो, असा मारलेला प्राणी खावा.
डुकराचें मांस किंवा देवास दिलेला बळी याचें मांस खाण्याचाहि निषेध
करण्यांत आला आहे.

महंमदानें आपल्या अनुयायांस सांगितलेला आचारधर्म चतुर्विध
आहे. (१) सल्वत (प्रार्थना) (२) जकात (दान) (३) सओम
(उपोषण) (४) हज्ज (यात्रा) या चतुर्विध आचारांपैकीं सल्वत व
जकात यांचें परिपालन प्रमुख व सओम आणि हज्ज यांचें परिपालन गौण
समजलें जातें. प्रार्थना हें धर्माचें अधिष्ठान आहे. उपोषण ही तपस्या व
प्रायश्चित्तानाचें साधन आहे. जकात म्हणजे दान. ह्या मिळकतीवर ऐहिक

राज्याचें जीवित अवलंबून आहे आणि हज्ज किंवा मक्का-मदिनेची यात्रा हिजपासून मुसलमानी समाजांतील अनेक जाती एकत्र येऊन आपल्या सामर्थ्याची जाणीव उत्पन्न होण्याचें साधन मिळालें आहे. या चतुर्विध उपायांनीं समानता, स्वतंत्रता, बंधुता हें लोकशाहीचें त्रिगुणात्मक स्वरूपहि महंमदी समाजाच्या प्रत्ययास येणें सुलभ झालें. इस्लामी वटवृक्षाचें बीज यांत आहे.

खिलाफत—

महमदाच्या मृत्यूनंतर त्याचें धर्मकार्य पुढें कसें चालावयाचें याची काळजी त्याच्या शिष्यवृंदास लागणें स्वाभाविक होय. महंमदाच्या महानुभावित्वानें आपसांत भांडणतंटे करण्यांत सदा दंग असलेल्या आरबांत एकजूट उत्पन्न केली होती. पण मधून ओवलेलें सूत्र फाडून घेतां क्षणींच माळेचे मणी ओघळून वेगवेगळे पडतात, तशीच महंमदाच्या पश्चात् त्याच्या अनुयायांची अवस्था झाली. त्यांच्यांत फिरून फळ्या पडल्या व त्या मिटविण्याची युक्ति म्हटली म्हणजे मुसलमानांस बाहेर मुलुखागिरीवर धाडण्याची होय. मुलुखागिरींत धर्मप्रसार व व्यक्तिशः द्रव्यप्राप्ति या दोन्ही गोष्टी साधणाऱ्या असतात. आणि त्या सतत साधीत राहिल्यानें तंट्यास अवसरहि मिळणें शक्य नसतें. कंगाल आरबांस ऊर्जितावस्थेस पोचण्यास हाच एक मार्ग मोकळा होता आणि कष्टांत व विपत्तींत जीवित कंठणाऱ्या समाजास शौर्य व साहस हा मोबदला विधात्यानेंच निसर्गतः देऊन ठेवला असल्यामुळे आरबांनीं हाहां म्हणतां अष्टादिशा पादाकांत केल्या. त्यांस इतर समाजांविरुद्ध एकवटणारा धर्म होता आणि त्यांजपाशीं इतर समाजांस त्राकविणारी समशेर होती. म्हणूनच आरब कांहीं काळ सर्वत्र विजयी झाले. परकीयांस जिंकणें म्हणजेच आरबांच्या मतें धर्मप्रसार करणें होतें. आणि आरबांकडून जिंकलें जाणें म्हणजेच परदेशस्थांच्या दृष्टीनें स्वराज्यास व स्वधर्मास मुकणें होतें. यामुळे ज्यांस ध्वधर्म होता, त्यांकडून आरबांस खराखुरा प्रतिकार झाला. कान्स्टांटीनोपलचा ग्रीक व ख्रिस्तधर्मीय बादशाहा हिराकिस इस्लामी धर्म स्वीकारण्यास तयार झाला. महंमदाच्या पश्चात् त्याचा सासरा अकूचकर याची

मदिनेस महंमदाच्या प्रतिनिधिपदावर स्थापना झाल्यावर त्याने आपल्या आरब अनुयायांची धाड हिराक्लिसवर घालून त्याजपासून शेजारचा सीरिया देश जिंकून घेतला. ग्रीकांच्या हद्दीस इराणच्या बादशाहाची हद्द मिडली असल्यामुळे त्याच्या राज्यावर स्वारी करून आरबांनी युफ्रातिस नदीच्या मुखाकडील इराक प्रांत आपल्या राज्यास जोडला. त्यामागून पॅलेस्टाईन, मेसापोटॅमिया, सीरिया वगैरे प्रांत आरबांच्या ताब्यांत जाऊन इराणच्या बादशाहाची सत्ता पश्चिमेस इराणापुरतीच राहिली. उत्तर, पश्चिम व पूर्व दिशा अशा रीतीने आक्रमिल्यावर दक्षिणेस ईजिप्त देशावर त्यांची नजर फिरून तोहि देश त्यांच्या छात्राखाली आला. इराणांत या काळीं फारसी धर्म नांदत असल्यामुळे तो जिंकण्याची व त्यांतील लोकांस स्वधर्मांत ओढण्याची ईर्ष्या आरबांनी बाळगावी यांत आश्चर्य नाही. इराणी लोक आरबांबरोबर निकराने झगडले, पण आरबांच्या धार्मिक आवेशा पुढे त्यांस अखेर हातच टेकावे लागले. इराण्यांनीं मुसलमानी धर्म निरुपायाने स्वीकारला, तरी पण आरब व आरबी संस्कृति त्यांस मनापासून कधींहि आवडली नाही.

अबूबकरची कारकीर्द आरबांस महद्वाग्याची व यशाची गेली. अबूबकराच्या मागून उमर खलिफ झाला, पण त्याने मदिनेत बसूनच आपल्या सेनेकडून बाहेरच्या मोहिमा चालविल्या. उमर ६४४ त मारला गेला. यावरून खिलाफतीचा धार्मिकपणा शब्द जाऊन तिच्या ठिकाणीं राजकीय स्वरूप अधिकाधिक कसे बाणत चालले याची कल्पना होणार आहे. उमर मेल्यावर त्याने निवडलेल्या सहा उमेदवारांपैकीं उस्मानाची खिलाफतीवर स्थापना झाली. मक्केहून महंमदाबरोबर मदिनेस जे मूठभर अनुयायी येऊन राहिले होते, त्यांपैकीं उस्मान व इतर पांच असामी होते. पारमार्थिकापेक्षां पोहिक वैभव वाढविण्याची आवडच उस्मानास असल्यामुळे त्याचे धोरण पसंत नसलेला असा एक पारमार्थिक पक्ष उदय पावून त्याने उस्मानाचा त्याच्याच घरांत वध केला. त्याच्या मरणोत्तर खिलाफतीचे तत्त्व अलीच्या वाट्यास आले. उस्मानाच्या वधामुळे त्याजविषयी जिवंतपणीं जी सहानुमति नव्हती, ती मरणोत्तर बाळगण्याची कांहीं माणसें

सहजगत्याच निघाली. अलीची खलिफत त्यांस मंजूर होईना. तथापि तस्तनशीन अलीचें शत्रुत्व पत्करून मदिनेत रहाणें अवघड झाल्यानें तल्हा व जबीर या दोघा जणांनीं इराकांत पळून जाऊन बसऱ्यास बंड उभारलें.

तल्हा व जबीर यांच्याच वर्गातील सीरियाचा सुभेदार मोआवीया हा होता. त्यानें उस्मानाचीं रक्तां लाल झालेलीं वसनें दमास्कसच्या मशिदींत तेथील सर्व मुसलमानांस जमवून दाखविलीं व सदर दुष्कृत्य अलीनें केलें असें भासवून त्यास अलीवर सूड घेण्यास उद्युक्त केलें. सुडाच्या बुद्धीनें चिडून गेलेलीं मोआवीयाची सेना व अलीपक्ष यांचा निकराचा युद्धप्रसंग दुमतुल जांडाल येथें घडला. या युद्धांत सीरियन मुसलमान आपल्या माल्यांस कुाणें बांधून लढले. इ. सन ६६० चे सुमारास मुआविया व अली यांमधील यादवी परव्हां मिटत नाहीं असें दिसून आल्यावरून मक्केस तीन इसमांनीं अली, मुआवीया व त्याचा साथीदार यांच्या खुनाचा बेत केला. पण शेवटीं खून असा एकट्या अलीचाच झाला. खुनामुळे अलीविषयी तत्पक्षीयांचा आदर वाढून त्यास शिया ही संज्ञा प्राप्त झाली. ते फक्त अबूबकर, उमर व अली यांसच खलिफा समजतात व त्या नंतरच्यांस मानीत नाहींत. अशा रीतीनें अलीचा नाश झाल्यावर इ. स. ६५७ त रमजानचे मुहूर्तावर सीरिया व इराक यांच्या दरम्यान मुसलमानांची जंगी सभा भरून मोआवीया सर्वानुमतें खलिफा ठरला व त्याची राजधानी जी दमास्कस तेथेंच खलिफाची मसनद नेण्यांत आली. मोआवीया हा केवळ सीरियाचा सुभेदार. त्यानें खलिफाची गादी बळकवावी व मदिनेहून दमास्कसास ती हालवावी, ही गोष्ट मदिनेच्या मुसलमानांस व अलीच्या अनुयायांस रुचण्यासारखी नव्हती. मोआवीयाच्या घराण्यास ओमाइद घराणें म्हणतात. हें ओमाइद घराणें व अलीचें घराणें यांजमध्ये कित्येक वर्षे हाडवैर माजून राहिलें होतें व त्यांचें बरेचसें सामर्थ्य नवीन मुल्लख जिकण्याचें दूर राहून परस्पराशीं लढण्यांतच खर्ची पडलें. मोआवीयाचें वर्चस्व ईजिप्त, मक्का, मदिना, येमेन यांवर प्रस्थापित झालें व अली पक्षाकडे इराक व इराकचा थोडासा फार्सिस्थान नामक प्रांत राहिला.

अलीस हसन व हुसेन असे दोघे मुल्ले होते. ते दोघेहि महम-

दाची मुलगी फातमा इजपासून झाले असल्यामुळे त्यांजविषयी पुष्कळ मुस-
लमानांस आदरबुद्धि विशेष वाटत होती. हुसेन शांत स्वभावाचा व पडदें
घेणारा होता. त्यास इराकच्या लोकांनी आपला खलिफा म्हणून मानलें
तरी यादवीस कंटाळून व मोआवीयास भिऊन त्याने मोआवीयाशीं समेट
केला. पुढें थोड्याच दिवसांनी मोआवियानें हसनवर त्याच्या बायको-
कडून विषप्रयोग करून त्याचा प्राण घेवविला. हसनचा धाकटा भाऊ
हुसेन यास आपल्या वडील भावाचा हा मऊपणा मुळींच पसंत पडला
नाहीं. हसनपशीं लष्करी बळ नव्हतें व राजसत्ताहि फार थोडी असल्या-
मुळे मोआवीयापुढें त्याचा निभाव न लागून मोआवियानें बसरा, इराक व
इराण हे देश ताब्यांत घेऊन त्यांचा कारभार आपला पराक्रमी भाऊ झियाद
यास सांगितला. अशा रीतीनें अलीपक्ष जवळ जवळ संपुष्टांतच आला.
पूर्वेस बसरा व पश्चिमेस दमास्कस अशी ओमाइद सत्तेचीं आतां दोन
केंद्रें झालीं. आणि या दोन केंद्रांतून स्वसत्तेचा प्रसार करणारे तीन पुरुष
पुढें आले. झियाद यानें मध्यआशियांतील ऑक्सस नदी ओलांडून खोकंद
वगैरे भागांमधील तुर्कीपासून लूट गोळा करून आणिली. इतरांनीं सिंधु
उतरून मुलतान गांठलें. खुद्द मोआवीयानें आर्मीनिया घेतला आणि त्याचा
पुत्र याजीद यानें कॉन्स्टांटिनोपलवर जाऊन चवथ्या कॉन्स्टांटाईन बाद-
शाहाबरोबर तेरा वर्षांचा तह केला. हुसेन क्यूबाकडे जावयास निघाला
असतां त्याजवर उबायदुला यांजकडून उमर बिन सयद बिन-
वाकस हा सेनापति चाल करून आला. उभयतांची गाठ तैग्रिस
नदीजवळ पडली. तेव्हां इमाम हुसेन यानें त्यास तिहींपैकीं कोणती
तरी एक अट पत्करण्यास कळविलें. (१) मला मदिनेस परत
जाऊं द्यावें (२) तार्तार व भारीजाईत यांच्या तोंडावरील सैन्यांत
ठेवावें (३) किंवा यझीदची भेट घेऊं द्यावी. उबायदुला यास त्याची यांपैकीं
एकाहि अट कबूल झाली नाहीं. तेव्हां हुसेन जिवावर उदार झाला. हुसेन
व त्याजबरोबरचे ७० असामी यांजभोवतीं शत्रूंचा सात दिवस वेढा
पडला. त्यांची उपासमार सुरू झाली. एक यझीद यास खलीफ म्हणून
तरी मान किंवा तैग्रिसचें पाणी तरी तूं व तुझ्याबरोबरचे पिऊं नका असा

हुसेन यास शत्रूकडून निरोप आला. मोहोरमची १० वी तारीख म्हणजे १० ऑक्टोबर सन ६८० ही तारीख उजाडली. हुसेनचे सर्व लोक शत्रूचे तीर लागून पडले. हुसेन हा एकटाच जिवंत राहिल्यावर त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला आणि त्याचे शरीर लाथांनी तुडविले गेले. त्याचे मुंडके उबायदुला याजकडे क्यूबास नजराणा म्हणून पाठाविण्यांत आले. इमाम हुसेन याने कुराणाचे अध्ययन चांगले केले होते. मक्केची यात्रा त्याने पंचवीस वेळीं पायी केली होती. त्याचे शव करबेला येथे पुरण्यांत आले. त्याचे कबरस्थान शिण्या व सुनी दोघेहि पवित्र मानतात.

यजीदाने मदिना लुटली व मक्केचे कबरस्थान काबीज केले. यजीद मेल्यावर त्याचा मुलगा मोआवीया दुसरा हा खलीफ झाला. तो लवकरच मृत्यु पावल्यामुळे मेरवान बी अल् इकम यास खिलाफत देण्यांत आली. मेरवानास एक विलक्षण अट घालण्यांत आली होती; ती अशी की, त्याने यजीदच्या बायकोशी लग्न करावे व तिचा यजीदपासून झालेला मुलगा खलीद यास आपला वारस समजावे. खलीद अल्पवयी असल्यामुळेच ही तात्पुरती योजना करण्यांत आली होती. मेरवान याने करारांतील गादी पत्करण्याची पहिली अट मात्र इमानाने पाळली, पण खलिदास वारस समजण्याची दुसरी अट मात्र नेमकी मोडली. मेरवानास विश्वासघाताबद्दल योग्य शासन मिळाले. त्याची बायको व खलीदाची आई मेसन हिने मेरवानाचा श्वास दाबून जीव घेतला. मेरवान अशा चमत्कारिक रीतीने मेलाला; पण खिलाफत तिच्या पुत्रास न मिळतां मेरवानच्या इच्छेप्रमाणे मेरवानच्या अबदुल मलीक नामक पुत्रानेच बळकावली.

इराकच्या बाजूस अलीपक्ष साफ बुडाला नव्हता. बसन्त्यास हुसेनचा मुलगा महंमद बिन हनाकिया खलीफ म्हणून उभा करण्यांत आला, पण अबदुल मलीकाने त्याचे बंड तेव्हाच मोडले. त्याने ग्रीक बादशहा स्थीनियन दुसरा यावर स्वारी करून आर्मीनिया व रूम यांचा बराच भाग हस्तगत केला. व आफ्रिकेत कार्थेज गांठून तिकडूनहि ग्रीकांस पिटाळून लावले. अबदुल मलीक इ. स. ७०५ त मरण पावला. व त्याचा मुलगा वलीद खिलाफतीवर बसला. वलीद रसिक व विद्वानांचा चाहता असल्यामुळे त्याने आपल्या पदरीं खिस्ती कवीहि बाळगले होते. इराक-

च्या सुभेदारीची जागा ओमाईद घराण्याच्या दृष्टीने मोठी जोखमीची व भानगडांची होती. त्या जागेवर वलीदानें हजाज याची नेमणूक केली. हजाजचा अंमल करडा होता. त्याचाच सरदार महमद कासीम यानें सिंध व मुलतान या प्रांतांवर स्वारी केली. व इजिप्तचा सुभेदार मुसा याच्या तारीक नामक सरदारानें स्पेन देश जिंकला. तारीक स्पेनमध्ये जिब्राल्टरच्या सामुद्रधुनीने उतरला. जबलतारीक म्हणजे तारीकचा पर्वत यावरून जिब्राल्टर हें युरोपियन नांव प्रचलित झालें.

तारीक व मुसा यांनीं स्पेन देश परस्पर वांटून घेतला, याचा वलीदास राग येऊन वलिदानें त्यांस परत बोलावून आपला मुलगा अबदुल अजीज यास स्पेनचा सुभेदार नेमलें. वलीदच्या मृत्यूनंतर त्याचा धाकटा भाऊ सुलेमान दमास्कसच्या खिलाफतीवर स्थापन झाला. त्याच्या काळां ग्रीक साम्राज्यांत अंदाधुंदी माजून राहिली होती. ही संधि उत्तम समजून सुलेमानानें कॉन्स्टांटिनोपल सर करण्यासाठीं आपलें आरमार पाठवून दिलें. पण त्याचा ग्रीक तोफांपुढें निभाव न लागून सुलेमानाचें एक लाख सैन्य गारद झालें. एवढ्या भयंकर नाशानेहि ओमायद खिलाफत कमकुवत बनली नाहीं हें आश्चर्य होय. सुलेमानामागून अबदुल अजीजचा मुलगा उमर बिन अबदुल अजीज गादीवर आल्यावर धर्मवेडानें व कर्मठपणानें आपल्या राज्यांतील ख्रिस्ती प्रजेचा ग्रीकांवरील सुडादाखल छळ करण्यापलीकडे त्याचे हातून महत्त्वाचें कोणतेंच कृत्य झालें नाहीं. तो मोठा धार्मिक, कर्मठ व म्हणून निष्ठुर होता. त्यास मुसलमान लोक मोठा साधु समजतात. उमरमागून हशम गादीवर आला. त्याचा स्पेनमधील सुभेदार अबदुल रहिमान यानें फ्रान्सहि पादाक्रांत केला. हशम ७४३ त मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर ७४९ मध्ये ओमायद घराण्यांतून खिलाफत जाऊन ती सदर घराण्याच्या सुभेदारांनीं १०३१ पर्यंत स्पेनमध्ये चालविली. हशम हा ओमाइद घराण्यांतील शेवटचा पराक्रमी पुरुष होय. त्यामागून सदर घराण्यास उतरती कळा लागून तें मोडकळीस आलें. यानंतर मदमद पैगंबराच्या भावाचा नातू अबदुल अब्रास इराकची राजधानी बगदाद येथें खलीफ होऊन त्यानें ओमाइद घराण्यांतील सगळे पुरुष ठार

मारविले. ओमाइद घराण्याकडे सुमारे शंभर वर्षपर्यंत खिलाफत टिकली. तेवढ्या अवधीत मुसलमानांचा संचार चहूमुलखी झाला. त्यांनी पूर्वेस हिंदुस्थान, पश्चिमेस फ्रान्स व कॉन्स्टांटिनोपल, दक्षिणेस मोरोक्को आणि उत्तरेस खोकंदपर्यंत इस्लामी झेंडा हिंडविला. ओमाइद घराण्यांत पराक्रमी पुरुष निपजले व नवीन धार्मिक स्फूर्ति व मुलूखगिरीची नवीन गोडी यांचा त्यांस पाठिंबा असल्यामुळे त्यांजपुढे परधर्मीय राजांचा व परदेशांचा टिकाव लागला नाही. तथापि अशा रीतीने मुलूखगिरीवर व्यक्तिशः प्रत्येक मुसलमानास त्याच्या दर्जास साजेल असे वैभव प्राप्त होत असतांना मुसलमानांतील कलहाची खोड मोडली नव्हती; खलीफास सामान्य राजांपलीकडे अधिक मान मुसलमानांकडून मिळत नव्हता; आणि उस्मानासारखा एखादा खलीफ, कर्मठ व धर्मनिष्ठ निघाला तरी मुसलमान बहुजन समाजाने मानावे असा अलौकिकपणाहि त्यांच्या अंगां नव्हता असे स्पष्ट दिसते.

आबासद घराणे—

आबासद घराण्याचा मूळ पुरुष आबस असून तो महमद पैगंबराचा चुलता होता. महमदाच्या हयातीतच आबस मोठ्या मान्यतेस चढला होता. आबसचा वडील मुलगा अबदल्ला आणि अल्लीचा मुलगा हुसेन यांचे परस्परांशी नाते असले, तरी शरीरसंबंधाहूनहि अधिक निकट व बळकट असे त्यांचे परस्परांशी स्नेहसंबंधाचे नाते होते. हुसेन यूफापाशी करबेला येथे मारला गेल्यावर अबदल्लाने मकेस वास्तव्य केले. अबदल्लाचा धाकटा मुलगा अल्ली हा असून अबदल मलीक दमास्कसचा खलीफ असतां अल्ली दमास्कस येथेच रहात असे. परंतु अबदल मलीक याने काडी मोडून ज्या बायकोचा त्याग केला होता, तिजबरोबर लग्न करण्याचे साहस अल्लीकडून घटल्यावरून अल्लीवर अबदल मलीकाचा रोष झाला होता. अबदल्ल्यामागून दमास्कसची खिलाफत अबदल्ल्याचा मुलगा वलीद याजकडे आली. वलीदाने बापावरहि ताण करून अल्लीस आपल्या दरबारांतून हांकून लावले. अल्ली दमास्कसच्या दक्षिणेस हाशिमिया शहराच्या आश्रयस मेला व तेथे त्याचा मुलगा महमद याने ओमायद घराण्याचा उच्छेद करण्याचे ठरविले. महमद पैगंबराचा जावई अल्ली याच्या

पक्षाचा आपणास पाठिंबा मिळावा म्हणून अल्लीच्या वंशांतील एका पुरुषानें खिलाफतीवरील हक्क आपणास महमदानें दिले असल्याचें जाहीर केलें. अल्लीपक्ष इराकच्या बाजूस अद्यापि जीव धरून होताच. त्यानें महमदाच्या हाकेस ओ देऊन त्यास सर्वतोपरीं साहाय्य करण्याचें ठरविलें. याच महमदाचा मुलगा अबदुल आबस होय. यानें ओमायद घराण्यांतील एकुण एक पुरुष ठार मारण्याचा आपल्या बापाचा बेत तडीस नेला होता. त्यानें ओमायद घराण्यांतील पुरुषांस माफी देऊन मेजवानीस बोलाविलें. सदर मेजवानीस सर्व ओमायद हजर राहिले. ते दिवाणखान्यांत येतांच त्यांस आंत कोंडून व चोहोंकडून चाबूक व सोडर्गी यांनीं बंदडून त्यांचा महमदानें प्राण घेवाविला. त्यांच्या प्रेतांची रास घालून त्यांवरून कातडें पसरून अबदुल आबस त्या टेबलावर जेवला असें म्हणतात. हा अबदुल आबस आबासद घराण्यांतील पहिला खलीफ होय. अशा रीतीनें अल्लीपक्षानें ओमायदांवर सूड घेतला. त्यानें ७४९ त खिलाफतीवर आपली स्थापना करून घेतली. अबदुल आबस मेल्यावर त्याचा मुलगा मन्सूर खिलाफतीवर विराजमान झाला. ओमायद घराण्यांतून निघून आबासद घराण्यांत खिलाफत स्थिर होईपर्यंत मधलीं वर्षे बरीच धामधुमीचीं गेलीं. तेवढ्या अवधींत स्पेनचा सुभेदार अबदुल रहिमान स्वतंत्र झाला; व त्यानें ओमायद घराण्यांतील एका पुरुषाची स्पेनमध्येच खिलाफतीवर स्थापना केली. इकडे मन्सूर यानें हाशिमियांतून आपली राजधानी उठवून ती इ. स. ७८२ मध्ये तैग्रिस नदीचे काठी बगदाद नामक नवीन शहर वसवून तेथें नेली.

मन्सूर मेल्यावर त्याचा मुलगा महमद बिन मन्सूर गादीवर बसला. त्यानें स्वतः मक्केची यात्रा केली. बगदादपासून मक्केपर्यंत सडक बांधली, अन्नछत्रे वातलीं, नळ आणिले, धर्मशाळा बांधिल्या व सडकेनं मैलांचे दगडाहि बसविले. महमदाचा मुलगा हरून बापाहून शूर निघून त्यानें ग्रीक बादशहा कॉन्स्टांटिनोपल याचा पराभव केला. महमदामागून त्याचा पहिला मुलगा मुसा व मुसामागून दुसरा मुलगा हरून गादीवर आला. हरून यानें अल् रशीद म्हणजे सरळ, प्रामाणिक अशी पदवी

धारण केली. अरेबियन नाईट्समधील प्रख्यात हखून अल् रशीद हाच होय. हखून इ. स. ७८६ मध्ये गादीवर बसला. त्याच्या कारकीर्दीत आबासद राज्य फारच भरभराटीस पोचलें. त्याच्या वैभववाची कल्पना पुढील वर्णन वाचून येणारी आहे. त्याच्या दरबारी मंडळी आदबशीर, चैनी आणि श्रीमान् होती. बगदाद शहरीं दांडगा व्यापार चालत असून त्या अवाढव्य शहराच्या मध्यभागी खलिफाचा किल्ला होता. त्यांत सरकारी कचेऱ्या, शाळा व पाठशाळा चालूं असत. जगाच्या निरनिराळ्या भागांतून तत्त्ववेत्ते, पंडित, धर्मज्ञ आणि कवि राजदरबारीं येत व त्यांचा बहुमान केला जाई. सरहद्दींच्या बंदोबस्ताचें काम सैन्यावर सोपविलें होतें. हें राज्य सीरियापासून एडनपर्यंत व मिसरपासून मध्य आशियापर्यंत पसरलें होतें. सरकारी नोकरींत मुसलमान, ख्रिस्ती, यहूदी, मूर्तिपूजक या सर्वांचा समावेश झाला होता. सर्वत्र समृद्धि नांदत होती. रोगराईचा परिहार करण्यास सरकारी दवाखाने व सरकारी हकीम तत्पर होते. आरबांच्या उठवळ राज्यपद्धतीस अर्धचंद्र मिळून फार्सी व रोमन घर्तावर राज्यंत्राची रचना करण्यांत आली होती. टपालाची नेअण उंट करीत. जमाखर्च, न्यायमनसुबा, लष्कर वगैरे खातीं लायख दिवाणांच्या हातीं देऊन हखून सुखानें रहात होता. हखूनचें अन्तःपुर दासदासी, खोजे, खुषमस्करे, कवी, व बुटवैगण यांनीं वेढून गेलें होतें. देशोदेशीं स्वाऱ्या करून आणिलेल्या लुटीवर राजधानी संपन्न झालीच होती. पण त्या संपन्नतेस व्यापारानें खेचून आणिलेल्या सुवर्णाची गंगा मिळाल्यामुळें बगदादच्या ऐश्वर्यास सीमाच उरली नव्हती. बिझांटाईन साम्राज्याशीं आबासद साम्राज्याच्या सदा फटकटी होत व त्यामुळें आबासद साम्राज्यांत त्यांत गुलामांचा व द्रव्याचा एकसारखा पुरवठा होतच असे. या विविध प्रकारच्या संपत्तीवर पोसलेला व्यापारी, जमीनदार, सरदार, सावकार, मानकरी, आणि दरबारी यांचा वर्ग हें साम्राज्याचें जसें भूषण तसें सामर्थ्यहि होऊन बसलें. त्यांच्या आश्रयानें विद्या, कला-कौशल्य, तत्त्वज्ञान यांची अभिवृद्धि होऊन उत्तुंग प्रासादांनीं बगदादच्या वैभववाची ब्रीद देवलोकींहि पोचविली.

कुराणाचा कडवा अभिमान आणि आरबांची साधी रहाणी हे

गुण हरूनच्या ठिकाणीं नामशेष झाले होते. हरून स्वतः मद्यपी होता आणि तो मोठ्या मिजासीने रहात होता. महंमद पैगंबराच्या पश्चात् पावणेदेनशें वर्षांच्या अवधीत त्याच्या प्रतिनिधिपदावर अधिष्ठित झालेल्या खलिफांचा धर्मदृष्ट्या जर एवढा अधःपात, तर सामान्य प्रजेची गोष्ट बोलावयासच नको. हरून ८०९ मध्ये मरण पावला, त्याच्याच राजवटींत सेलजुक तुर्कास पलटणींत ठेवण्याचा प्रघात पडला. हरूनची परंपरा त्याचा पुत्र ममून यानें उत्तम प्रकारें पुढें चालविली. ज्योतिष, गणित, वैद्यक व तत्त्वज्ञान या विषयांचें भाषांतर ग्रीक भाषेतून आरबीत करविण्यात आलें. पृथ्वीचा घेर मोजण्याचें काम त्यानें दोघा गणितज्ञांवर सोपविलें. ममूनचा शेवट सन ८३३ त झाला.

ममूनच्या मागून अधिकारसूत्रें मोटाक्षिमकडे गेलीं. हरूनच्या वेळीं तुर्कीचा पलटणींत प्रवेश झालाच होता, त्या पुढील काळांत तुर्कीचा सुळसुळाट वाढत जाऊन मोटाक्षिमनें आत्मसंरक्षणार्थ त्यांचा पहाराच ठेवला. या गारद्यांचें वर्चस्व इतकें वाढलें कीं, सर्व राज्यकारभार त्यांच्याच तंत्रानें चालू लागला. मोटाक्षिम ८४१ सालीं दिवंगत झाल्यामुळें खिलाफतीची मालकी मोटा वकील याजकडे आली. मोटा वकीलास अल्लीचा मुलगा हुसेन याचा देव्हारा सहन होईना. त्यानें करवाला येथील हुसेनच्या कबरीचें दर्शन घ्यावयास येणाऱ्या शिया यात्रेकरूस बंदी केली. अशा कृत्यांनीं अप्रिय होत चाललेल्या या खलिफाचा त्यानेंच वाढविले. त्या तुर्की सैन्यानें खून केला. यापुढील आबासद घराण्यांतील पुरुष नामधारीच होते. ९३२ च्या सुमारास मोक्तापीर खलीफ असतां महंमदाची मुलगी व अल्लीची बायको फतिमा हिचा वंशज म्हणविणारा ओबेदुल्ला महादी यानें मिसर देशांत खिलाफत स्थापन केली. आबासद खलिफांनीं हुसेनच्या कबरीची केलेली मानखंडना सहन न झाल्यामुळेंच हुसेनच्या अनुयायांस बरीलप्रमाणें खिलाफतीचा सवता सुमा स्थापणें उचित वाटलें व ही खिलाफत पुढें तीनशें वर्षे टिकून राहिली. धर्मयुद्धांत साऱ्या युरोप खंडांत स्वपराक्रमानें सर्वतोमुखी झालेला सालादिन यानें ईजिप्त देश फतिमेच्या वंशजापासून ११७१ चे सुमारास जिंकून घेतला. त्यामुळें बगदादच्या

खलिफास ईजिप्त पुन्हा मानू लागला. सन १२५८ त जिंजीजखानानें बगदाद-
वर स्वारी करून तें जाळून टाकलें व तेथील खलिफा मोटा अझीम यास
तुरुंगांत ठेवले. आबासद घराण्याचा अशा शोचनीय रीतीनें शेवट
झाल्यावर आबासद घराण्यांतील एका पुरुषानें खिलाफतीसाठीं ईजिप्त-
मधील केरो शहरीं फिरून निवाऱ्याची जागा पाहिली. तुर्कीच्या स्वारीपर्यंत
खिलाफत केरोसच राहिली. सेलीम हा तुर्कीत फार प्रसिद्ध सुलतान होऊन
गेल्या. हा सुनी पंथाचा आधारस्तंभ समजला जात होता. शिया पंथाच्या
ताब्यांत गेलेली खिलाफत त्यास सहन होणें शक्य नसल्यामुळे त्यानें
सीरिया, आरबस्तान व ईजिप्त हे देश एकामागून एक जिंकून केरो येथील
खिलाफत बुडविली व महंमद पैगंबराचें निशाण, झगा व दाढी हिरावून नेऊन
खिलाफतीचे अधिकार आपल्या हातीं घेतले. ही गोष्ट १५१७ मध्ये
घडली. आणि १५१७ पासून १९२४ पर्यंत म्हणजे चारशेसात वर्षे
खिलाफतीचे अधिकार उस्मानच्या घराण्यांत टिकून राहिले.

अशा रीतीनें महंमदाच्या मृत्युपासून पुढील सुमारे तेराशें वर्षांत
खिलाफतीचीं अनेक स्थित्यंतरे पहावयास सांपडतात. खिलाफतीस दमा-
स्कस सव्वाशें वर्षेच मानवले, पण तेवढ्याच अल्प मुदतीत आरबांचा धार्मिक
आवेश, एकजूट, मुल्लखागिरीची हाव आणि द्रव्यलालसा आणि उलटपक्षीं
मुसलमानेतरांतील फाटाफूट व शैथिल्य यामुळे इस्लामाचा डंका ग्रीस,
फ्रान्स, मोरोक्को, खोर्कंद व हिंदुस्थान येथपर्यंत गाजला. दमास्कसच्या
ओमायद घराण्यापेक्षां बगदादच्या आबासद घराण्याच्या हातांत खिलाफत
फार वर्षे खेळली. आरब मूळचा आडदांड, कणखर, तंटेखोर, लुटारू व
रानटी; पण बगदाद सभोवारच्या सुर्पाक प्रदेशांत त्याच्या अंगचा रानवट-
पणा व इतर दोष बरेच मोडून त्याच्या ठिकाणीं माणुसकी उद्भवली.
त्यास राज्यव्यवस्था सुचली आणि विद्या व कलाकौशल्य यांची चाढ
वाटू लागली. आरबी भाषेस प्राप्त झालेल्या श्रीमंतीचे, अभिजातपणाचे व
गौरवाचे पुष्कळसे श्रेय बगदाद शहरासच दिलें पाहिजे. ज्या नगराच्या वास्तूनें
व आसमंतांतील भागानें, खालिडयन, बाबिलोनियन व असीरियन संस्कृती यांचें
जन्म व मरण पाहिलें त्याच नगरांत आरब संस्कृतीहि ऊर्जित दशेस यावी
हें स्वाभाविक होय. संस्कृतीस फाजील त्रलमपणा आला, म्हणजे त्यांतून

उद्धवणारें मरुपणाचें संकट अपरिहार्य होतें आणि याचमुळे जंगीजखानाच्या वज्राघाताखालीं तिचे तुकडे उडाले. आरब संस्कृतीनें त्यानंतर कधींहि मान वर करून पाहिलें नाहीं. बगदाद मागें पडल्यावर इस्लामी जगांत कॉन्स्टांटिनोपल शहराचें नशीब उघडलें व तेथील यशोदुंदुमि केरोमधील खिलाफतीच्या कार्नी येतांच तिनें कॉन्स्टांटिनोपलची वाट धरली. कॉन्स्टांटिनोपलची तुर्की संस्कृति बगदाद व दमास्कस येथील आरब संस्कृती-हून अगदींच भिन्न होय.

सुमारें तीनशें वर्षे आरब मुलखागिरीवर गुंतले असतांहि त्यांस आपल्या भांडखोर स्वभावाचें फारसें विस्मरण पडलें नाहीं. आरबस्थानांत ऐहिक वैभव त्यांच्या नशिबी नव्हतें, तें दमास्कस व बगदाद या शहरां किंवा सीरिया व मेसापोटेमिया या प्रांतीं कायमचें ठाणें दिल्यावर त्यांच्या सेवेस सादर झालें. दमास्कसचें धर्मवेडहि बगदादास राहिलें नाहीं. वैभवाच्या नादांनें त्यांस चैन सुचली. परधर्मीय ख्रिस्ती प्रजेशीं गांठ पडून त्यांच्या साहाय्यावांचून राज्यशकट हांकणें कठीण झाल्यामुळे परधर्मद्वेषाची तीव्रता पुष्कळच मावळली व स्वधर्मवेड थंडावलें. अशा परिस्थितींत स्वधर्मप्रसाराचें प्रमुख कार्य बहुतेक बंद पडून खलीफ हे निवळ राजे बनले.

उलेमा—

महंमद पैगंबराच्या मृत्यूनंतर खिलाफतीचे अधिकार त्याच्या शिष्यवृंदाच्या हातांतून हिंडत हिंडत प्रथम दमास्कसचें ओमाइद घराण्याकडे व त्यामागून बगदादच्या आबासद घराण्याकडे चालत गेले. मुसलमानी धर्मांत खलिफा म्हणजे खुद्द पैगंबराचा प्रातिनिधि असल्यामुळे धर्मशास्त्र आणि न्याय या कार्मीं निर्णय सांगण्याची जबाबदारी खलिफावरच राहिली. परंतु जग जिंकण्याच्या नादीं लागलेल्या खलिफास हीं कामें कसब्यास फुरसत मिळनाशीं झाल्यावर तीं दुसऱ्या कोणा तरी लायक वर्गाच्या हवालीं करणें त्यांस भाग पडलें. या सुमारास कुराणावर बऱ्याच टीका रचल्या गेल्या व वेगवेगळ्या टीकाकारांचे वेगवेगळे सांप्रदायाहि निर्माण झाले. अशा स्थितींत सर्व टीका समजून घेऊन कुराणाचा अर्थ लावण्यास व धर्मशास्त्राचा विचार करण्यास विद्वानांची गरज भासू लागली. उलेमा हा असाच

विद्वानांचा वर्ग होय. अलीम हा आरबी एकवचनी शब्द असून त्यापासून अनेकवचनी शब्द उलेमा होता. उलेमा म्हणजे विद्वान किंवा ज्ञाता. शास्त्र म्हणजे कायदा हा मुसलमान धर्माचाच एक भाग समजतात. हा कायदा सांगणें व तदनुरूप न्याय देणें हें काम खालिफानें उलेमांकडे वाटून दिलें. सर्व मुसलमानी रियासतींत विद्वान् वर्ग उलेमांचा; आणि तो वर्ग शास्त्रार्थ सांगण्यांत व न्याय देण्यांत अधिकारी. अर्थात् त्यांचें प्रस्थ फार माजलें. राज्यांत कोणतीहि नवी व महत्त्वाची गोष्ट करावयाची झाल्यास त्यास उलेमांचा फतवा लागू लागला.

तुर्की सुलतानांच्या कारकीर्दीत हे उलेमा बरेच डोईजड झाले. तेव्हां दुसऱ्या महमदानें १४५३ सालीं कॉन्स्टांटीनोपल सर केल्यावर उलेमांची अरेरावी कमी करण्याकरितां त्यांच्या अधिकाराची विभागणी केली. त्यानें धर्मखात्यापासून न्यायखातें वेगळें करून त्यांवर निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. पहिल्या सुलेमानाच्या वेळेस न्यायाधीश व कायदा सांगणाऱ्या इसमांचा न्यायखात्यांत व धर्मविधि करणाऱ्या इसमांचा धर्म-खात्यांत समावेश झाला. हे अधिकार जास्त मिळण्याची लायखी ज्या शिक्षणानें यावयाची, त्याचा क्रम पुढीलप्रमाणें ठरला.

शिक्षणाची व्यवस्था मशिदीस जोडून असावयाची. आणि या पद्धतीनें प्राथमिक शिक्षण खेडेगांवांतील मकतबमध्ये मिळत असे. मकतबपुढील पायरी मद्रेसांची. मद्रेसा म्हणजे पाठशाळा आणि त्या मोठमोठ्या मशिदींच्या आश्रयानें असावयाच्या. न्याय, व्याकरण, अलंकार या शास्त्रांचें आणि कुराण या धर्मग्रंथाचें अध्ययन पाठशाळेंत होतें. मद्रेसांत अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या चरितार्थास लागणारी भातरोटी मशिदीकडून पुरविली जाते. वरील विषयांचा अभ्यास संपविण्यास पुरें एक तप मोडतें. हा अभ्यास ज्यांचा पुरा झाला त्यांस शिक्षक, नायब म्हणजे असि. जज किंवा इमाम यांच्या जागा मिळत. अभ्यास संपवून जे सदर विषयाच्या परीक्षेत उत्तीर्ण होतात ते उलेमा पदास पोचत किंवा काजीपद पावतात. यापुढें सात वर्षे अध्ययन करणारा व कुसणावरील टीकाही वाचणारा मुदरी, मुफ्ती किंवा आचार्य अथवा प्रोफेसर होतो. आणखी दहा वर्षांच्या अध्ययनानें मुल्ला मक्रेद ही पदवी त्यास प्राप्त होतें मक्का.

व मदिना येथील शेरीफची जागा किंवा शेख उल् इस्लाम ही जागा त्यास मिळते. शेख उल् इस्लाम याची योग्यता मुख्य वजीराच्या खालोखाल असते. उलेमाचा फतवा त्याच्याच मार्फत निघतो व त्यास ख्रिस्ती धर्मातील पोपच्या आज्ञेइतका मान मिळतो.

शेख हा धर्मकृत्ये करणारांचा वर्ग. त्याचे दोन विभाग, एकाचें नांव शेख व दुसऱ्याचें खतीब शेख. हे दुपारची प्रार्थना उरकल्यावर धार्मिक प्रवचन सांगतात. खतीब शुक्रवारी खुतबा म्हणतात आणि लाघा इसम रोजचा नमाज पढतो. ह्या संस्था चारशें वर्षांपूर्वी जशा स्थापन झाल्या त्याच स्वरूपांत आजहि अस्तित्वांत आहेत. नवीन प्रकारचें शिक्षण तुर्कस्थानांत प्रचलित करण्यास यांचाच काय तो मुख्य विरोध.

तुर्कीचें श्रेष्ठत्व

साऱ्या जगांतील लोकवस्तीची गणना करणें सामान्यतः कठीण खरेंच; तरी पण तिची ठोकळ कल्पना येण्याजोगे आंकडे पाश्चात्यांस माहीत नाहींत असें नाहीं. जगांत एकंदर वस्ती अजमासें १ अब्ज ७७ कोटि असून त्यांत गोरे लोक सत्तर कोटि आहेत व ते सर्व बहुधा किरिस्तांव आहेत. त्याखेरीज युरोप व अमेरिका याबाहेरील जगांत मिशनऱ्यांच्या कावेबाजीस बळी पडलेले लोक एक कोटि असतील असें समजण्यास हरकत नाहीं. एकंदर मनुष्य जातींतून ख्रिस्ती समाज वजा जातां इतर धर्मानुयायांकरितां एका अब्जाहूनहि कमीच वस्ती उरते. यांतील चीन, जपान, ब्रम्हदेश, तिबेट, सीलोन, सयाम इत्यादि देशांतील बौद्ध धर्मीयांच्या वांट्यास पन्नास कोटि लोकसंख्या देणें जरूर आहे. त्या खेरीज रानटी स्थितींतील अधर्मीय लोकांस हिशेबांत न घरल्यास सुमारे चाळीस कोटि वस्ती हिंदु व मुसलमान या धर्मानुयायांकरितां निराळी काढून ठेवण्यास अडचण नाहीं. उरलेल्या चाळीस कोटींत हिंदु मुसलमानांचा हिस्सा सम-समान आहे हें वाचून पुष्कळांस आश्चर्य वाटे.

ब्रिटिश साम्राज्य, त्याजवरील प्रभुत्वास मिळून, ब्रिटिशांचें म्हणावयाचें इतकेंच. नाहींपेक्षां लोकसंख्येच्या दृष्टीनें विचार केल्यास सदर साम्राज्य हिंदूचें व त्या खालोखाल मुसलमानांचें आहे असेंच म्हणावें लागेल. जगांत इस्लामानु-

यायी १८ कोटि ८९ लक्ष ३१ हजार असून ते रशिया, आफ्रिका व यूरोप या त्रिखंड पृथ्वीत पसरले आहेत. या अठरा एकोणीस कोटी पैकीं ९ कोटी ६२ लक्ष ३७ हजार म्हणजे जगांतील निम्मे मुसलमान एकट्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या आश्रयाने राहिले आहेत. ब्रिटिश साम्राज्यानंतर संख्येच्या प्रमाणाने तुर्की साम्राज्यांत १ कोटि ८० लक्ष मुसलमान जमा होतात आणि फ्रेंच साम्राज्याच्या छात्राखाली १ कोटि २८ लक्ष जातात. खंडापरस्वे तुलना करतां मुसलमानांची सर्वांत मोठी संख्या आशिया खंडांत असून त्याखाली आफ्रिका व यूरोप यांचा अनुक्रम लागतो. खंडांत आशियाखंड, देशांत हिंदुस्थान देश आणि राज्यांत ब्रिटिश राज्य मुसलमानांचे आगर होय. हिंदुस्थानांत ६ कोटि ३० लक्ष मुसलमान तर तुर्कस्थानांत त्यांची संख्या १ कोटि ८० लक्ष. एवढी मोठी मुसलमान वस्ती हिंदुस्थानांत असतां हिंदुस्थान हा देश प्रामुख्याने हिंदूंचा आणि इतकी थोडी मुसलमान वस्ती तुर्कस्थानांत असतां तुर्कस्थान मात्र मुसलमानांचा; इतकेच नव्हे, तर सान्या इस्लामी देशांत मुसलमानी वस्तीच्या मानाने तुर्कस्थान हाच पहिल्या प्रतीचा इस्लामी देश ठरतो. यावरून इस्लामी देश किती लहान व त्यांतील लोकवस्ती किती तरी थोडी याची वाचकांस सहज कल्पना करतां येईल.

बहुतेक इस्लामी देश पारतंत्र्यपंकांत रुतलेले व मागासलेले आहेत. त्यांत नांव घेण्यासारखा स्वतंत्र देश म्हटला म्हणजे तुर्कस्थानच होय. व त्यामागून उल्लेख करावयाचाच तर इराण व अफगाणिस्तान यांचाच करावा लागेल. इराणांतील मुसलमानांची संख्या अवघी ९३ लक्ष ५० हजार असून अफगाणिस्तानांत अफगाण मुसलमान सारे ५० लक्षच आहेत. हे आंकडे मुसलमानांचे जगांतील बल उत्तम प्रकारे दर्शवितात. हिंदुस्थानांत मुसलमानांची वस्ती एक तृतीयांशाइतकी प्रचंड असल्याने हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर इस्लामी सृष्टीत अग्रेसरत्वाचा मान हिंदुस्थानच्याच वांट्यास येईल आणि हिंदुस्थानांतील मुसलमानांस आपले राजकीय धोरण हिंदूस सोडून ठरवितां येणार नसल्याने हिंदु व मुसलमान या दोन्ही धर्मांची म्हणजे जगांतील ही मानवजातीचा सूत्रे हिंदुस्थानांतूनच हालू लागतील. परंतु हिंदुस्थान बंधमुक्त होईपर्यंत मुसलमा-

नांचें नेतृत्व एकठ्या तुर्कस्थानाकडेच राहाणार हें ओघानेंच येतें. सांप्रत मुसलमानांत एकठ्या तुर्कस्थानानेंच आपलें डोकें काढलें दिसत असून त्याचें अनुकरण इराण व अफगाणिस्तान करतील असा अंदाज आहे. परंतु ह्या तिन्ही देशांची वस्ती चार कोटीहि नाहीं आणि परतंत्र मुसलमान सुमारे चौदा कोटी म्हणजे साडेतीन पट असल्यानें तुर्कस्थानास आत्मोन्नति करून घेण्यास त्यांजकडून फारच थोडें पाठबळ मिळेल आणि उलट पक्षां एकाद्यास तुर्कस्थानानें पारतंत्र्यपंकांतून सोडवावयाचें म्हटल्यास तुर्कस्थानचें सामर्थ्य तोटकें पडेल. तथापि बहुतेक सर्व इस्लामी राष्ट्रांच्या कपाळीं पाश्चात्य राष्ट्रांनींच परतंत्रता आणिली आहे. आणि त्या सर्वांत पाश्चात्यांच्या ऐन तोंडावर असण्याची पाळी एकठ्या तुर्कस्थानावर येऊन तो महायुद्धाच्या अग्रांतून नुकताच तावून सुलाखून बाहेरहि पडला आहे. तेव्हां त्याचाच किता डोळ्यापुढें ठेवून इतर इस्लामी देश प्रगतीच्या मार्गास लागतील यांत शंका नाहीं. स्वतंत्र इस्लामी देशांपैकी इराण हा एकच देश शिथ्या पंथाचा असल्यामुळें त्याचा सुनी पंथाचा जुना हाडवैरी जो तुर्कस्थान आणि अफगाणिस्थान यांजबरोबर त्याची जूट जमेल कीं नाहीं, याविषयी संशय वाटतो. तरी पण युरोपियन राजकारणाचा वाण नसला तरी गुण तुर्कस्थानास लागून त्यानें खलीफा अब्दुल मजीद याच्या उचलबांगडीनें राजकीय उन्नतीच्या आड धर्माभिमान येत असेल तर त्यास आपण गौणच समजतो, असें तुर्कस्थानानें आपल्या कृतीनें जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें आहे. तुर्कस्थानांत खेळूं लागलेलें हेंच वारें त्याच्या शेजारीं पसरलेल्या सर्व मुसलमानी देशांतून वाहणार हें निश्चित होय. आणि पाश्चिमात्य युरोपियन राष्ट्रांपासून आत्मरक्षण करून घेण्याची जरूरी त्या सर्वांस सारखीच असल्यामुळें त्यांची जूट लवकरच जमल्यावांचून रहाणार नाहीं. ईजिप्त, सुदान, एडन, झांजिबार, अबिसीनिया, आरबस्तान, इराक, हे प्रमुख देश इंग्लिशांच्या कबजांत सांपडले आहेत. मारोक्को, ट्यूनिस आल्जेरिया यांस फ्रेंचांनीं आपल्या जबड्यांत धरलें आहे, आणि तुर्कांची जन्मभूमि असा मध्य आशियांतील मुसलमानी प्रदेश रशियाच्या स्वाधीन झाला आहे. आज हे सर्व देश कमी अधिक प्रमाणांत परतंत्र आहेत, म्हणून त्यांस स्वतः-

ब्रताहि त्या मानानें आगेमागेच मिळणार. स्वातंत्र्यवीचे आनंददायक किरण आतां कोठें तुर्कस्थानच्या उदयाचलावर पसरत आहेत. ते उत्तरोत्तर जसजसे अधिकाधिक प्रखरता धारण करतील, तसतसा या सत्कार्यास तुर्कांचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष किती उपयोग होईल याचा प्रत्यय सहजच येईल.

प्रकरण २ रें

समाजरचना

बारा जाती—

तुर्की साम्राज्यांत कमीत कमी बारा जातींचे लोक रहात असत. या जाती, देश, धर्म व वंश यांवरून पडल्या आहेत. मुसलमान, ख्रिस्ती व यहूदी हे तीन प्रमुख धर्म असले, तरी त्यांपैकी प्रत्येकांत पोटभेद आहेत आणि धार्मिक पोटभेदास देशांनी गुणल्यास तुर्कीसाम्राज्य हे आठरा न म्हटलें तरी बारा धान्यांचें कोडबोळें होतें असें दृष्टांतपत्तीस येतें. सर्वांत मोठी संख्या तुर्कीची असून त्याखाली आर्मीनियन, कुर्द, ग्रीक, सीरियन, आरब, सरकेशियन, तुर्कमेन, यहूदी, तार्तार व जिप्सी यांचा क्रम लागतो. तुर्क एक कोटी, आर्मीनियन २० लक्ष, कुर्द १२॥ लक्ष, ग्रीक १० लक्ष, सीरियन १० लक्ष, आरब ७ लक्ष, सरकेशियन ३॥ लक्ष, तुर्कमेन ९० हजार, यहूदी ६० हजार व तार्तार आणि जिप्सी मिळून ५० हजार अशा लहान मोठ्या जमातींनीं सर्व साम्राज्य व्यापलें होतें. कॉन्स्टांटिनोपल शहरीं या सर्व जाती आजहि पहावयास सांपडतात. पण नवख्या माणसानें रस्त्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या हजारो लोकांकडे सहज दृष्टि फेकली तर त्याच्या लक्षांत वरील फरक चटकन् येण्यासारखा नाहीं. पण थोड्या दिवसांच्या परिचयानें तो समजून येतो आणि विशेषतः कॉन्स्टांटिनोपल, स्मरना, सॅलोनिका या शहरांच्या बाहेर पडून खेड्यापाड्यांतून वावरणारास हा भेद अधिकच उमगतो.

तुर्क—

तुर्की साम्राज्यसंस्थापक उस्मान, त्याचे अनुयायी उस्मानअल्ली, व त्यांत मुसलमानी धर्म स्वीकारून पूर्वी एकरूप होऊन गेलेले देशज यांचा तुर्कांत समावेश होतो. तुर्क लोक मूळ मोंगोलियन जातीचे; पण त्यांचा शरीरसंबंध अनेक जातींशीं झाला असल्यामुळें सध्यां बनलेला परिपाक सौंदर्यदृष्ट्या मधुर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. गुलामांची चाल तुर्कस्थानांत कित्येक शतकांपासून आहे व ती अद्यापि निर्मूल झाली आहे, असें नाहीं. ग्रीक, रुमानियन, बल्गेरियन, व सर्बियन या जातींच्या गौर-

काय स्त्रियांस लढाईत लुशीप्रमाणें मिळवून लुटींतल संपत्तीप्रमाणें सैनिकांत त्यांची वांटणी झाली असल्यामुळें पाश्चात्य व पौर्वात्य रक्त तुर्कांच्या धमन्यांतून अनेक शतकें मिसळून गेलें आहे. त्यांतच गोऱ्या व सुरेख सरकॅशियन स्त्रियांनीं वैचित्र्य आणून तुर्कांची सांप्रतची जात निर्माण केली आहे. निऱ्याहून अधिक तुर्क अनातोलियांत, पंधरा लक्ष आर्मीनियांत व कुर्दिस्तानांत, साडेसहालक्ष मेसापोटेमियांत व बाबिलोनियांत, पांच लक्ष सीरियांत व पॅलेस्टाईनमध्ये आणि बाकीचे युरोप व हेदजझमध्ये जाऊन राहिले आहेत. सारांश तुर्कांचा मुख्य बुडखा अनातोलियांत पण त्याच्या लहान मोठ्या शाखा साम्राज्यभर विस्तारल्या आहेत. तुर्क हे राज्यकर्ते असल्यामुळें त्यांचा अशा रीतीनें सर्वत्र संचार व्हावा यांत आश्चर्यहि नाहीं.

आर्मीनियन—

आर्मीनियन लोक इंडो आर्यन असून ते व इराणी लोक एकाच जातीचे आहेत. त्यांचें फार प्राचीन काळीं आर्मीनियांत स्वतंत्र राज्य होतें, परंतु त्यांजवर मध्य आशियांतून मोंगल व मिसर देशांतून केरोचे सुलतान यांच्या स्वाऱ्या होऊन आर्मीनियनांचें राज्य लयास गेलें. त्यानंतर तुर्कांनीं त्यांस जिंकलें व तेव्हांपासून तुर्कांच्याच छत्राखालीं ते मान वाकवून रहात आले. फार दिवस पारतंत्र्यांत काढल्यामुळें स्वाभिमानास अंचवून त्यांनीं हळू हळू तुर्की भाषा, तुर्की पेहेराव व तुर्की रिवाज यांचा अंगीकार केला. तरी ते आपणांस स्वतंत्र राष्ट्र समजतात आणि त्यांचा वेगळा देश व वेगळा धर्म यांनीं त्यांच्या ठिकाणीं पृथक्पणाची जाणीव जिवंत राखली आहे. मुसलमानांखेरीज कोणाहि परधर्मीयांचा विटाळ आपल्या सेनेस होऊं द्यावयाचा नाहीं, या तुर्क राज्यकर्त्यांच्या धोरणामुळें ख्रिस्ती आर्मीनियनांचें क्षात्रतेज मावळून शतकें लोटलीं. या योगानें चातुर्वर्ण्य पद्धतीपैकीं आर्मीनियनांत आज तीनच वर्ग शाबूद आहेत. पुरोहित, व्यापारी व मजूर. या मुख्य त्रैवर्णिकांशिवाय व्यवसायभेदांमुळें डॉक्टर, वकील, कारकून, सराफ, कारागीर, असे अनेक वर्ग निर्माण झाले आहेत. या सर्वांत सराफ मोठे धानिक असून त्यांचें सरकार-दरबारी वजनहि मोठें आहे. इस्लामी धर्मानें व्याजबऱ्यास बंदी केली असल्यानें आर्मीनियन व

ग्रीक या ख्रिस्ती जातीस तुर्कस्थानांत सावकारीचा ताम्रपटच मिळाल्यासारखा झाला आहे. त्यांनीं मुसलमान व ख्रिस्ती शेतकऱ्यांस कर्ज देऊन व त्यांच्या जमिनी गहाण ठेवून घेऊन भिकेस लावले आहे. दाम हा त्यांचा देव आहे आणि तो साध्य व्हावा व सुरक्षित रहावा यासाठीं ते अधिकाऱ्यांशीं व सर्वांशीं आर्जवानें, शांततेनें व नमून वागतात. उद्योग-प्रियता व नियमितपणा यांबद्दल त्यांची मोठी ख्याति आहे. साऱ्या जगांत आर्मीनियनांची लोकसंख्या चाळीस लाख असून तुर्कस्थानच्या ताब्यांतील आर्मीनियांत तेवीस लाख होती. व्यापारधंद्याच्या निमित्तानें ते ह्मेलिया, रशिया, हिंदुस्थान, इराण इत्यादि दूर देशांतून जाऊन राहिले आहेत. शहरांतील मोहजालांत अडकून बऱ्याच आर्मीनियनांच्या उपजत गुणांस कीड लागली असली, तरी खेड्यापाड्यांतून रहाणारांचे गुण अव्यंग स्वरूपांत आहेत. आर्मीनियन पृथ्वीच्या पाठीवर घरदार सोडून कोठेंहि जावो तो आपला धर्म सोडणार नाहीं हें पक्कें समजावें. आर्मीनियनांच्या वरील वर्णनावरून कोणासहि आपल्या देशांतील मारवाडी समाजाची आठवण झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

ग्रीक—

ग्रीक लोक मूळचे ग्रीस देशांतील रहिवाशी; तरी पण ग्रीस देश सोडून व्यापाराच्या निमित्तानें व राज्यकर्ते या नात्यानें तुर्कांच्या पूर्वीपासून ते रूममध्ये घर करून राहिले आहेत. रूममधील मूळचे आशियाटिक ख्रिस्ती व हे युरोपियन ख्रिस्ती यांचा शरीरसंबंध झाला असल्यामुळे येथील ग्रीकांस आशियाटिक समजण्यास चिंता नाही. त्यांचा व्याप वाढत जाऊन ते आतां मोसल, बगदाद व इराणी आखात येथपर्यंत पोचले आहेत. ग्रीकांची तुर्कस्थानांत व विशेषतः रूममध्ये (आशिया मायनरमध्ये) दहा लाख संख्या असून त्यांचा मुख्य धंदा शेतकीचा आहे. शेतकीच्या खालोखाल बरेच ग्रीक व्यापारांतहि शिरले आहेत. वकील व डॉक्टर यांचा पेशा पत्करलेलेहि कांहीं ग्रीक आढळतात. परंतु रूममधील वकील किंवा वाणी यांची दुकानदारी ग्रीकांनींच बळकावली आहे. पेढ्यांच्या धंद्यांत तर आपल्या सर्व देशबंधूवर त्यांनीं ताण केली असून इस्तंबूलमध्ये तद्देशीयांच्या अशा

फक्त ग्रीक लोकांनींच बँका चालविल्या आहेत. दर्यावरून होणारा व्यापार पूर्वीपासून ग्रीकांनींच हस्तगत केला असल्याने काळा समुद्र, बास्फोरस, मार्मोरा, दादोनेलीस, भूमध्य समुद्र यांचा किनारा ग्रीकांनीं वेढला आहे. आर्मीनियनांपेक्षा ते बुद्धिमत्तेत, कर्तबगारीत, व्यवहारचातुर्यात व संपन्नतेत श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांची तुलना इकडील गुजर किंवा भाटिया जातींशीं केल्यास शोभण्यासारखी आहे. ग्रीक व तुर्क या उभयतांचा रूम हा स्वदेश एकच; पण धर्म व परंपरा भिन्न या योगाने त्यांजमध्ये एक प्रकारची चुरस व मत्सर दृष्टीस पडतो.

कुर्द—

कुर्द संख्येने अधिक, पण राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या ग्रीक लोकांपेक्षा कमी दर्जाचे ठरतात. मनुष्याची जन्मासिद्ध स्वतंत्रवृत्ति कुर्दांनीं कायम राखली आहे. ते आर्थी वंशांतोल असून असीरिया व मेसापोटेमिया यांत पूर्वी राहिलेल्या पार्थियन लोकांचे वंशज असावे असे समजतात. हे कुर्दिस्थानांत म्हणजे मोसलच्या आसपास रहातात. जगाच्या प्रथमावस्थेत ज्या प्रकारचे स्वातंत्र्य मनुष्य प्राणी भोगीत असेल ते स्वातंत्र्य कुर्दांनीं आपल्या धनुर्विद्येच्या जोरावर कोणासहि हिरावू दिले नाही. त्यांनीं तुर्कस्थानच्या सुलतानास कधीं जुमानले नाही किंवा इराणच्या शहासहि मानले नाही. त्यांची मान फक्त त्यांच्या जातीच्या बेग नामक नाइकाच्याच पुढे वांकते. कुर्द मोठा देखणा, मध्यम उंचीचा, नीटस अंगलोट्याचा, कान्या डोळ्याचा, अखूड दाढीचा व लांब मिशांचा असतो. त्याची रहाणी अगदीं साधी. धनुष्यबाण सज्ज करून व ढालतलवार लटकावून गुरांचे व मेंढरांचे कळप चारीत तो तहत इराणी आखातहि पाहून येतो. वनविहार व धनगरी स्वच्छंदीपणाचे वेड त्याच्या स्वभावास आवडते. कुर्दांची भाषा कुर्द असून तिचे फार्सी भाषेशी पुष्कळच साम्य आहे.

सीरियन—

सीरियांतील मूळचे रहिवाशी यहूदी व ख्रिस्ती. महमद पैगंबरा-
नंतर दमास्कस येथे मुआबिया घराण्यांतील आरब सुभेदार अंमल कराव-
यास आले असतां आरबांनीं बऱ्याच ख्रिस्त्यांस आणि मूर्तिपूजकांस
बाटवून इस्लामी धर्माची दीक्षा दिली, कालान्तराने सीरियन व आरब

यांचा शरीरसंबंधहि जडला. तरी पण मुसलमान सीरियन व ख्रिस्ती सीरियन यांच्या शरीराच्या ठेवणीत म्हणण्यासारखा फरक पडला नाही. या देशांतील ख्रिस्ती व मुसलमान सारखेच दिसतात व यांतच रहाणारे यहूदी, तुर्क व आर्मीनियन त्यांजहून वेगळे वाटतात. सीरिया व पॅलेस्टाईन यांत भिळून वस्ती वीस लाख असून यांतील निम्मे खास सीरियन देशज आहेत. त्यांपैकी २ लाख सीरियन मुसलमान, पांच लाख सीरियन किरिस्ताव व बाकीचे आरब मुसलमान, आरब किरिस्ताव, तुर्क, तार्तर व कुर्द आहेत. मुसलमानांची वस्ती बहुधा शहरांतून व मोठाल्या गांवांतून आहे व किरिस्ताव शेतकी करून बहुतेक खेड्यांतूनच रहातात. सीरियन किरिस्ताव ग्रीक पंथाचे आहेत. पण त्यांच्या शेजारास इंग्लंड व अमेरिका येथील प्रॉटेस्टंट मिशनरी आले असल्याने सीरियाहि अनेक जातींच्या व धर्मांच्या लोकांची धर्मशाळाच होऊन बसली आहे.

आरब—

आरब आरबस्थानांतीलच रहाणारे हे काय सांगावयास पाहिजे ? पण महंमदाच्या मोहिमांत आणि खलिफांच्या कारकीर्दीत आरब लोक अरबस्थानास सोडून बाहेर पडले व रेतोड मैदानाच्या काठावरील सीरिया, पॅलेस्टाईन व मेसापोटेमिया प्रदेशांतून फैलावले. आरबांच्या जाती दोन आहेत. एक फिरस्ते व दुसरे स्थायिक. बेदाउनी ही फिरस्तेची जात लुटमार करून पोटा भरते व ती फार आडदांड आहे. फिरस्त्या बेदाउनांपेक्षा स्थायिक आरब बुद्धिमान, सुसंस्कृत व आदबशीर असतात. जेथे तुर्की भाषेची छाप थांबते तेथून आरबांच्या पगड्यास सुरुवात होते. पॅलेस्टाईन, सीरिया व मेसापोटेमिया या प्रांतांवर आरबी भाषेची व आरबी संस्कृतीची छाप पडली आहे. आरबी संस्कृति ही तुर्की संस्कृतीस प्रतिस्पर्धी होऊन राहिल्याने तुर्क व आरब यांचे दरम्यान वैमनस्य व मत्सरामि धुमसत आहे. कांहीं किरिस्ताव मूळचे आरबच आहेत व ते आजहि आपणास आरबच म्हणवितात. आरबांची संख्या दहा लक्ष आहे. आरबांची भाषा वेगळी, संस्कृति वेगळी व राष्ट्र वेगळे यामुळे त्यांचा व तुर्कांचा एकजीव व एकविचार होण्याचा संभव फारच कमी आहे.

यहुदी—

यहुदी, ख्रिस्ती व मुसलमानी या तिन्ही धर्मांत यहुदी धर्म जुना व त्यांचें मूलस्थान पॅलेस्टाईनच; परंतु पॅलेस्टाईन प्रांत मुसलमानांच्या सत्तेखाली गेल्यावर यहुद्यांची पांगापांग होऊन ते देशोघडीस लागले. त्यांतील साठ हजारांपासून एक लाखपर्यंत यहुदी महायुद्धाच्या सुरुवातीस पॅलेस्टाईनमध्येच टिकाव धरून होते. तुर्की अमलाखाली स्वस्थता प्रस्थापित झाल्यावर स्पेनमध्ये जाऊन राहिलेल्या यहुद्यांनी पुन्हां स्वदेशाची वाट धरली. कांहीं रशिया व रुमानियांतूनहि परत आले आहेत. जुने व मूळचे यहुदी पॅलेस्टाईन व दमास्कस येथें आढळतात. यहुदी हा कवडीचुबक म्हणून जगविख्यात असल्यामुळे बहुतेक यहुदी सधन असतात अशी समजूत सहज होणारी आहे. खुद्द सावकारी व व्यापार करणारे यहुदी श्रीमान आहेत. पण असे लोक फारच थोडे. त्या खालोखाल कायदा व वैद्यक यांत नैपुण्य मिळवून तो पेशा पत्करलेले यहुदीहि सुस्थितीत आहेत. तथापि मजुरी, खलाशीपणा व हमाली ज्यांच्या नशिबी आली आहे असे यहुदी फार व ते अर्थात्च दारिद्र्यचंकांत रुतलेलेच असणार. बुद्धिमत्तेत व नीतिमत्तेत ते यहुदी बरेच मागासलेले आहेत. त्यांची रहाणी अत्यंत गलिच्छ असते. आपल्या जगप्रसिद्ध कृपणपणास बट्टा न लागेल अशा रीतीने भाकरी व खारवलेले मासे असले कदाच भक्षण करून ते आपला गुजारा करतात. तरी सुद्धा ते शरीरानें मजबूत व निरोगी असतात. फसविणें व पोरें पळविणें हेहि दुर्गुण त्यांच्या अंगी कमी नाहींत. या सर्व दोषांमुळे ग्रीक व तुर्क लोक यहुद्यांचा तिटकारा करतात. बहुतेक किरिस्तांव त्यांचा पाणउतारा करण्याची संधि सहसा दवडीत नाहींत. आणि अनेक शतके परतंत्र व तेजोहीन स्थितीत रहाण्यास निर्ढावलेले यहुदी हें शक्य निमुटपेणें सोसतात. इस्तंबूल व अनातोलिया येथील यहुदी तुर्की भाषा बोलतात व सिरियांतील यहुदी आरबी भाषेतून व्यवहार चालवितात.

पॅलेस्टाईनची पुण्यभूमि हें यहुद्यांचें लहानसें राष्ट्र होय व त्यांत त्यांचा नीट संसार थाटण्याचा पत्कर इंग्रजांनी आपल्या शिरावर घेतला आहे व अशा रीतीने स्वतःचें राष्ट्र यहुद्यांस आतां परत मिळत आहे व

त्यांचा धर्म तर अर्बांच हजार वर्षांपूर्वींचा आहे. स्वभाषेस अंतरल्यामुळें त्यांची मोठीच हानि झाली आहे. आणि आरब हा मुसलमान व पॅलेस्टाईन मधील वतनदार प्रतिस्पर्धी त्यांस भेटला आहे. तथापि तुर्कस्थानच्या इतिहासांत राजकीय दृष्ट्या त्यांचें महत्त्व म्हणण्यासारखें केव्हांच नव्हतें.

वर निर्दिष्ट केलेल्या जाती तुर्की साम्राज्यांत प्रमुख होत. त्या-खेरीज सरकॅशियन, युरक किंवा तुर्कोमन, तार्तार व जिप्सी या जातींचे लोकहि तेथें राहतात. पण ते रानटी व मागासलेले आहेत. सरकॅशियन लोक रशियन साम्राज्यांतून क्रीमियाच्या युद्धानंतर तुर्की साम्राज्यांत येऊन राहिले आहेत. ते गौरवर्णाचे असून आपल्या गौरकाय व सुंदर मुलींस विकून तुर्कीचीं अन्तःपुरें प्रकाशित करित करित आहेत. मध्य आशियांतून अलीकडे उतरलेले तुर्कोमन किंवा युरक गाईवैलांवर सामान लादून कैकाडी व वडार जातींप्रमाणें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं मुशाफरी करित हिंडत असतात व शेतांतून वैरणकाडी व धान्य चोरून आणून चरितार्थ चालवितात. ते रांगडी तुर्क भाषा बोलतात. हीहि जात देखणी आहे. तार्तार लोकाहि रशियाच्या राज्यांतूनच आले असून शेतभात करून राहतात. ते कडे मुसलमान आहेत. जिप्सी ही विलक्षण जात आहे. या जातीस अब्रू व नीतिमत्ता यांची मुळींच चाड नाहीं. चेटूक करणें, सामुद्रिक पाहणें, आस्वले व माकडे यांचे खेळ दाखविणें आणि आरशांत पाहून किंवा पत्ते टाकून भविष्य सांगणें हे धंदे करित सदर जात गांवोगांव हिंडते व पोटा भरते.

वरील विवेचनावरून तुर्की साम्राज्यापैकीं आशिया खंडामधील भागांत राहाणाऱ्या जनतेची सामाजिक स्थिति लक्षांत येण्यासारखी आहे. तुर्की साम्राज्य एक, पण त्यावरील कवच फोडून काढलें असतां आंत सहा राष्ट्रांच्या बारीक बारीक पाकळ्या दृष्टीस पडतात. अनातोलिया म्हणजे रूम, आर्मीनिया, कुर्दिस्तान, सीरिया म्हणजे शाम, पॅलेस्टाईन व आरब स्तान हीं सहा पृथक् राष्ट्रे आहेत. मेसापोटामियांत अनेक जातींची कित्येक शतके गळत होऊन गेलीं असल्यामुळें त्यांतील प्राचीन बाबिलोनियन खाल्डियन व असीरियन यांचा मागमूस लावणें दुरापास्त झालें आहे. यामुळें आरबांनीं सीरिया व मेसापोटामिया व्यापून व त्याजवर आपल्याच

नांवाचा शिक्षा मारून त्या राष्ट्रांस आरबस्थानच्या पंक्तीस बसविलें आहे, आरबस्थान व आर्मीनिया यांशिवाय कोणताहि देश एका विशिष्ट जातीचा म्हणून उरलेला नाही. रूममध्ये ग्रीक व तुर्क हे दोघेहि उपरीच. तरी पण मूळच्या जाती त्यांनी आपल्या पोटांत शेंकडो वर्षांपासून रिचविल्या असल्यामुळे रूम हा देश तुर्क व ग्रीक यांचा आतां स्वदेशच समजला पाहिजे. पण या उभय जातींतील धर्मभेदानें, संस्कृतिभेदानें व भाषाभेदानें त्यांचें एक राष्ट्र बनण्यास अडचण पडली आहे. सत्ताधारी तुर्की-पुढें ग्रीकांनीं मान वाकविली ही गोष्ट वेगळी. रूमच्या बाहेरील रूत तुर्क जेता व राज्यकर्ता म्हणूनच वावरत आला आहे. सगळा आर्मीनिया व थोडासा पॅलेस्टाईन रोडून बाकीच्या राष्ट्रांतील मुसलमानांस तुर्कांनं मनावर घेतलें असतें तर खात्रीनं पचनीं पाडलें असतें. परंतु राष्ट्रीयत्वाची कल्पनाच जर अलीकडची, तर ती पलीकडच्या तुर्कांस सुचली नाही याबद्दल त्यांस दोष देण्यांत मतलब काय ? ते सदा तलवार फिरवीत जित राष्ट्रांवर राज्य करीत होते ही गोष्ट सर्वथा खरी नसली, तरी साम्राज्य राखण्याचे इतर उपाय हरले म्हणजे तुर्कांस इतर साम्राज्यकर्त्यांप्रमाणें तलवारीवरच टेकावें लागत असेल यांत शंका नाही. तुर्कांचा खरा प्रतिस्पर्धी एका अर्थानें जसा ग्रीक तसा दुसऱ्या अर्थानें आरब होय. आरबांचें आणि तुर्कांचें फारसें कधींच पटलें नाही. धर्म एक असला म्हणजे परंपरा व जाताहि एकच असली पाहिजे असें नाही. तसें असतें तर सारें युरोपखंड गोरे व किरिस्ताव या आधारावर त्यांचें एक अत्यंत बलाढ्य व प्रचंड राष्ट्र रचलें जाण्यास कोणती हरकत होती ? तोच न्याय तुर्क, आरब व कुर्द या मुसलमान जातींस लागू पडतो. तुर्कांस आपल्या जेतेपणाचा तर आरबांस आपल्या प्राचीनत्वाचा, भाषेचा व महंमदापासून येऊन मिडलेल्या परंपरेचा डौल मोठा. खिलाफत मूळ आपली असतां ती तुर्कांनीं बळकावलेली मक्कादिनेंतील आरबांस कधींहि सुखासमाधानानें पाहवली नाही. कुर्द मुसलमानच; पण त्यांच्या शौर्यास व स्वातंत्र्यप्रीतीस तुर्कांच्या तंत्रानें वागणें कधींहि खपलें नाही व तुर्कांनींहि त्यांस चुचकारून घेण्याचा प्रयत्न कधीं केला नाही. आर्मीनिया खास किरिस्तावांचा व रूमहि अर्धा-

मु
या
रा
हा
ति
प्रां
धर्म
घुण
अ
न
ज
दा
ष्टा
त्व
हो
अ
का
हेंच

च्य
पक
रति
का
तथ
उस
जा
रत्
सौ

मुर्धा किरिस्तावांचाच; पण आर्मीनियाचा पोटपंथ वेगळा व राष्ट्र वेगळें, यामुळें भिन्नपंथीय ग्रीकांचें व त्यांचें सख्य कधींहि जमलें नाहीं. आणि राजकीय दृष्ट्या ते जमवून घेण्यास ग्रीकांचा किंवा आर्मीनियनांचा हातहि कधीं मोकळा झाला नाहीं. पॅलेस्ताईन मूळचा यहुद्यांचा; पण तितकाच तो मागाहून सत्ताधारी बनलेल्या आरबांचा झाल्यामुळें त्याहि प्रांतांत स्वतंत्र राष्ट्रीयत्व जन्म घेऊं शकलें नाहीं. अशा रीतीनें कोठें धर्मभेदाचा, तर कोठें वंशभेदाचा, तर कोठें परंपराभेदाचा घुणा लागून तुर्कीसाम्राज्यांत ऐक्य नांदलें नाहीं व एकजीवपणाहि आला नाहीं. आणि त्या साम्राज्याच्या पोटांतील राष्ट्रांत अज्ञानामुळें, सीध न मिळाल्यामुळें व गरज नसल्यामुळें राष्ट्रीय भावना मुळींच रुजली नाहीं. जी हिंदुस्थानची तीच तुर्की साम्राज्याची स्थिति होय. परकीय सत्तेचा दाब जोपर्यंत शिरावर आहे, तोपर्यंत परदेशस्थांना हिंदुस्थान एकाराष्ट्रासारखा दिसतो. पण तो दाब उडून गेला कीं, हिंदुस्थानची राष्ट्रीयत्वाच्या शिरेवर वेगवेगळीं शकलें पडणार. तुर्क महायुद्धांत नामोहरम होऊन त्यांच्या साम्राज्यांतील मेसापोटेमिया, आरबस्तान, सीरिया व आर्मीनिया या राष्ट्रांत इंग्रज व फ्रेंच यांचा पाय पडतांच त्यांस तुर्कीशीं काडीमोड करण्यास मुळींच फिकीर वाटली नाहीं. याचें झालें तरी कारण हेंच होय.

स्त्रिया—

तुर्कस्थानांत वेगवेगळ्या जातींचे व धर्मांचे लोक रहात असल्यामुळें स्त्रियांच्या रूपांत आणि सौंदर्यांत प्रकारहि अनेक आहेत. तुर्कीसाम्राज्यसंस्थापक उस्मान याजबरोबर आशियामानरांत येऊन राहिलेले तुर्क हे त्यापूर्वीं रहिवाशी झालेल्या सेलजुक तुर्कांहून भिन्न होते. ही भिन्नता दर्शविण्याकरितां उस्मानाच्या अनुयायांस उस्मान अल्ली अशी संज्ञा प्राप्त झाली. तथापि कालगतीनें हाहि जुना भेद नाहींसा झाला ही गोष्ट अलाहिदा. उस्मान अल्ली आशियामायनरांत आल्यावर त्यांचा शरीरसंबंध अनेक भिन्न जातींशीं वळूवळू होऊन त्यांचा पिंड ग्रीक, स्लाव्ह आर्यन, तार्तार अशा विविध रक्तांचा बनला. पण हा मिलाफ मनोहर झाला असेंच आज त्यांच्या सौंदर्यावरून म्हणावें लागतें. उस्मान अल्ली स्त्रिया मध्यम उंचीहून थोड्या

अधिकच असतात. त्यांचे हात पाय किंचित् आखूड, अंगलोट वाटोळा, केस विपुल, मृदु व किंचित् पिंगट किंवा काळे, डाळे झोपेजल्यासारखे, त्यांजवरील पापण्या लांब आणि भुवया बाकदार असतात. नाक सरळ, नाजूक पण किंचित् राघूच्या चोंचीसारखे दिसते. दोन ओठांच्या गुलाब-कळीतून दंतपंक्ति मुक्तामाळेसारखी विराजते. फजुली कवीने पुढील प्रमाणे त्यांच्या सौंदर्याचे वर्णन केले आहे.

Attar within base of crystal
Such the fair form silken gowned
and the breast is gleaming water
where the bubbles clear abound.

उस्मान अल्ली स्त्रिया देखण्या खऱ्या पण त्यांचे लावण्य त्वरित सुरकुतून व फिकें पडून त्यांस तरूणपणींच म्हतारपणाची कळा येते. चांगल्या सुखवस्तू घराण्यांतील स्त्रियांचे सौंदर्य मात्र मध्यम वयापर्यंत आपल्या इमानास जागते.

घराबोहर पडतांना इस्मान अल्ली स्त्रिया केरिदजी म्हणजे झगा घालतात व तोंडावरून बुरखा घेतात. झग्याच्या बाह्य सैल असतात व तो पायघोळ असतो. श्रीमंतांच्या बायका रेशमी व जरीकाठी झगे परिधान करतात. घरांतील पोशाख त्यांस अनुरूप व साजेसा होता व आहेहि. परंतु युरोपियनांच्या अनुकरणाने तो बराच विकृत झाला आहे. युरोपियन व तुर्की अशा घेडगुजरी संयोगाने त्यांच्या पोशाखाची थडा मात्र होते.

उस्मान अल्लीच्या घरी काबाडकष्टाचीं कामे करण्यास नीग्रो स्त्रिया ठेवलेल्या असतात. त्यांस बहुधा गुलाम म्हणून विकत घेण्यांत येते. गुलामांचा उघडा व्यापार बंद झाल्यापासून हा व्यवहार चोरून होतो. ५।६ वर्षांच्या मुलीस व्यापारी १२०० रुपयांपर्यंत खरेदी करतात आणि त्या वाढवून १६।१७ वर्षांच्या झाल्या म्हणजे नफा घेऊन त्यांस विकून टाकतात. ज्यांचीं लमें होत नाहीत, किंवा लग्नास फार पैसा खर्चण्याचे ज्यांस सामर्थ्य नसते असे तुर्क असल्याच मुलींस विकत घेऊन त्यांजबरोबर लग्न करतात आणि अशा अनन्यगतिक बायका नवऱ्याशींहि एकनिष्ठेने वागतात.

फुर्द स्त्रियांची सौंदर्याबद्दल विशेष ख्याति आहे. तारस पर्वतांतील

या जातींच्या स्त्रिया तर चित्रासारख्या सुरेख दिसतात. त्यांचे काळे डोळे बुरख्यांतून हिऱ्याप्रमाणें झळकतात. पाण्या लांब, नाकतोंड सुरेख व बांधा नीटस असतो. त्या मोठ्या धीट, बळकट, गौरवर्ण असून अदबीनें रहातात. एखाद्या विवाहित स्त्रीचें पाऊल वाकडें पडल्यास नवरा तिचा जीव घेतल्यावांचून रहात नाही. उलट पक्षीं पुरुषानें व्यभिचार केला तरी त्यास शिक्षा नाही. स्त्रिया तोंडावरून बुरखा घेतातच असें नाही. गुरांचीं खिलारें चारणीस लावून त्या स्वच्छंदानें मागोमाग रानावनांतून फिरतात.

रशियाजवळील सरकशिया नामक प्रांतांतून तेथील स्त्रियांस गुलाम करून आणण्याचा प्रघात तुर्कस्थानांत परवापर्यंत होता. पुष्कळ तुर्कांनीं सौंदर्यास भुलून त्यांच्याशीं लग्न केल्यामुळे त्या तुर्क जातींत मुरून गेल्या. जिप्सी म्हणूनहि एक जात आहे. ही जात सर्व तुर्कस्थानभर पसरली आहे. यांतील स्त्रिया कोलाटणीसारख्या नीतिभ्रष्ट व असभ्य असतात. त्या नाचण्याचा व चेटकीचा धंदा करून व गांवोगांव हिंडून पोट भरतात. या जातीचा तुर्कांस मोठा तिटकारा वाटतो. आर्मीनियनांचा मुख्य भरणा आर्मीनियांत असला, तरी कॉन्स्टांटिनोपल, स्मर्ना, सॅलोनिका इत्यादि शहरांतूनहि त्यांची वस्ती आहे. आर्मीनियन स्त्रियांचा वर्ण गोरा, आकृति सुंदर, हातपाय गोंडस व डोळे वाटोळे असूनहि त्या तोंडाला रंग लावतात. त्या अंगावर फार दागिने घालतात व मुसलमानासारख्या तोंडावरून बुरखा घेतात. त्या चातीवर सूत काढतात व मागावर विणतात.

यहुद्यांची मोठी वस्ती सॅलोनिकास आहे. बौद्धिक व नैतिक दृष्ट्या यहुदी फार मागे आहेत. त्याची रहाणी गलिच्छ असते. त्यांना सभ्यपणा व शिष्टाचार माहीत नाही. त्या उघड्या जागेत बसून कामें करतात आणि एवढ्या मोठ्यानें बोलतात कीं दूरच्या माणसांस भांडग चाललें आहे कीं काय अशी भीति वाटते. ग्रीक व तुर्क यहुद्यांचा तिरस्कार करतात व त्यांचा पाणउतारा करण्याची संधि सहसा दवडीत नाहीत आणि झालेला अपमान यहुदीहि मुकाट्यानें सोसतात.

ग्रीक लोकांतील पुष्कळ स्त्रिया पूर्वकालीन ग्रीक स्त्रियांची आठवण

करून देणाऱ्या आहेत. त्यांचे कपाळ रुंद, डोळे काळे व तेजस्वी, ओंठ लाल, हनुवटी लांबट, गळ्या वाटोळा, उंची बेताची, शरीराचा झोंक ताठ, हात लहान आणि अंगठा व त्याच्या शेजारचे बोटे सारख्या लांबीचे असते. बोटांचा हा प्रकार फार प्राचीन ग्रीकांतहि आढळतो. आशियामायनरांत उत्कृष्ट ग्रीक स्त्रियांचे नमुने आजहि पहावयास सांपडतात. आशियामायनर-मधील ग्रीक आपणांस रोमिअट्स म्हणजे रोमन म्हणवितात. ग्रीक व इतर ख्रिस्ती स्त्रिया पुरुषांत मिसळत नाहीत, याचे कारण तुर्कस्थानांत भिन्न धर्मांचे व भिन्न पंथांचे लोक राहातात हे असोवे.

विवाह पद्धति—

महंमद पैगंबराने मुसलमानांना चार लग्नांपर्यंत मुभा दिली आहे. व हव्या तितक्या रखेल्या ठेवण्यास तर त्याची मुळीच हरकत नाही. तथापि धर्मात अशी परवानगी असली तरी व्यवहारांत ती तशीच अमलांत येते असे नाही. तुर्कांचा जनानखाना म्हणजे अनेक विवाहित स्त्रियांचा गोठा, अशी युरोपांत समजूत आहे. पण ती आपला एक पत्नीत्वाचा टेंभा मिरविण्याकरितां युरोपियनांनीं मुद्दाम करून दिली आहे. एकीहून अधिक भार्या बाळगणे ही एक प्रकारची चैन असून ती फक्त श्रीमंतांसच सुसाध्य होय. एकीहून अधिक भार्या संभालणे म्हणजे एका म्यानांत अनेक सुऱ्या ठेवण्याइतकेच कठीण व त्रासाचे आहे. दुसरी बायको म्हटली की तिची खोली वेगळी, दासी वेगळ्या व सारा लवाजमा आणि खर्चहि वेगळा, यामुळे श्रीमान घराण्यांतूनहि दोन बायका केल्या म्हणजे शिकस्त झाली अशीच स्थिति असते. पहिल्या बायकोस मूल होत नसले, तरच दुसरी बायको बहुधा करतात. आपल्याकडे वधूपक्षाने वर पक्षास हुंडा द्यावा असा शिष्टसांप्रदाय आहे. पण तुर्कांत याच्या उलट प्रकार आहे. वरपक्ष वधूपक्षास हुंडा देतो. ही गरीबाच्या वाटेत मोठीच धोंडे असल्यामुळे पुष्कळ गरीब लोक अशा तऱ्हेने लग्नाच्या भरीस न पडतां गुलाम स्त्रियांस दासी या नात्याने जवळ बाळगतात. पुरुषास काडी मोडून एखाद्या स्त्रीशीं झालेल्या विवाहांतून मुक्त होतां येते; हा पुरुषास क्वचित् मोठाच हक्क मिळाल्यासारखा दिसतो. पण अशा रीतीने काडी

मोडणें ही गोष्ट फुकाची नाही. कारण बायकोशीं काडी मोडली, तरी तिला द्यावयाची पोटगी नवऱ्यास चुकत नाही. यामुळें काडी मोडल्याची व तसेंच अनेक विवाह केल्याचीं उदाहरणेंहि काचितच आढळतात.

लम्रें लवकर करतात. लग्नांत मुलीचें वय १२।१३ वर्षांचें आणि मुलगाचें १६।१७ वर्षांचें असतें. हीच वयोमर्यादा ख्रिस्त्यांतहि आहे. वधूपक्षापेक्षां वरपक्षाकडून स्थळांची चौकशी आधीं सुरू होते व ती स्त्रियांतूनच होते. मुलगा लग्नाला योग्य झाला असें वाटतांच मुलाची आई फेरीवाल्या बायांमार्फत शेजारपाजारच्या स्थळांचा तपास काढते व या युक्तीनें तिनें स्वतः जाऊन १०।५ स्थळें पाहून झाल्यावर एखादे स्थळ पसंत करण्यांत येतें. व मागणी म्हणून वरपक्ष वधूकडे चांदीची दागिन्यांची पेटी, आरसा व वेणीफणीचें सामान पाठवून देतो. वधूपक्षाकडूनहि नंतर वरास रत्नजडित तपकिरीची डबी व काश्मिरी शाल येते. थोड्या दिवसांनीं वराचा बाप व्याख्याकडे हुंड्याची रक्कम पटवितो. पुढें एका आठवड्यांत विवाह समारंभ साजरा होतो. विवाह हा मुसलमानांत धर्म-विधि नसून व्यवहार (Contract) मानला जातो. हा लेखी करार इमामच्या देखत होतो. लग्नाच्या वेळीं वधूवरें एकमेकांच्या तांडांत साखर घालतात. भोजनप्रसंगीं नवऱ्याऐवजीं बायकोच रुसून बसते आणि नवऱ्यानें 'चल' म्हणून तिचीं कितीहि आर्जवें केलीं, तरी ऐकू नये अशी पोक्त स्त्रियांनीं तिला भर दिलेली असते. सरतेशेवटीं नवरी मुलगी होय म्हणाली म्हणजे पंगत जेवावयास बसते.

एखादा पुरुष बहुभार्य असल्यास त्याच्या पहिल्या बायकोस बूयुक खानम् म्हणतात. मराठी भाषेंतलि बायको हा शब्द व तुर्की भाषेंतील बूयुक हा शब्द या दोन शब्दांतील साम्य विलक्षण आहे यांत शंका नाही, मुलगी वयांत आली कीं तिचें लग्न झालेंच पाहिजे असा तुर्क्यांत नियम आहे. पुरुष बिनबायकोचा नसावयाचाच आणि असलाच तर बहु-पत्नीक असावयाचा आणि एखाद्यास अस्सल तुर्क स्त्री लग्नास नच मिळाली तर तो गुलाम स्त्रीस घरीं बाळगून तीं उभयतां पतिपत्नीप्रमाणेंच नांदतात. युरोपांतील चाल याच्या उलट आहे, युरोपांत ख्रिस्ती लोक

एकपत्नीकत्वाचें व्रत कडक रीतीने पाळतात. खेरीज समाजास पूर्वाचा धरंबंध न राहिल्यानें कित्येक स्त्रीपुरुष आजन्म अविवाहितच रहातात. परंतु ही चाल समाजविध्वंसक व सृष्टिक्रमास सोडून असल्यामुळे बेवारशी मुलें युरोपांत पुष्कळ आढळतात आणि त्यांच्या संगोपनार्थ अनाथालये (Fondling Hospitals) ठेवावी लागतात. खेरीज अविवाहित पुरुषाकरितां लहान मोठ्या शहरांतून वेश्यागृहे असतातच. तुर्क स्त्रिया लम्बाच्या किंवा निव्याच्या नीतिशुद्ध बंधनांत सुरक्षित असल्यामुळे त्यांपैकीं फारच थोड्यांवर कायविक्रयाचा धंदा पत्करण्याचा हीन प्रसंग ओढवतो. आणि विवाहित पुरुषवर्गासहि वेश्यागृहांच्या पापी विचाराचा मनास स्पर्श होऊं देण्याचें कारण पडत नाहीं. तुर्कस्थानांत वेश्यागृहे फारशीं नाहींत आणि जीं आहेत तीं ख्रिस्ती वस्तीच्या शहरांतूनच आहेत. वैवाहिक बाबतींत तुर्कीं मुसलमान ख्रिस्ती लोकांहून श्रेष्ठ आहेत आणि योग्य अशा विवाहकालींच किंवा त्यापूर्वीं थोडे आधीं विवाह होत असल्यामुळे त्यांच्या नीतिमतेस अधिकच बळकटी आली आहे.

युरोपियन लोक बहुपत्नीकत्वाप्रमाणेंच मुसलमानांच्या हॅरमची म्हणजे अन्तःपुराचीहि हेटाळणी करतात. हॅरम हा स्त्रियांचा बंदिवास आहे अशी त्यांची समजूत आहे, पण ती तितकी खरी नाहीं. त्यांना रस्त्यानें बुरख्यावांचून मोकळेचाकळें फिरतां येत नाहीं. व न फिरण्यामुळे त्यांची शरीरप्रकृतिहि निरोगी रहात नाहीं हें कबूल केलें, तरी हॅरम म्हणजे कारागृह मानणें म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणेंच होय. तुर्क स्त्रियांस पोटाकरितां काम धंदा पहावा लागत नाहीं व पोटाची फिकीर बाळगण्याचेंहि कारण पडत नाहीं. पुरुषांनीं मिळवावें व स्त्रियांनीं उपभोगावें अशीच वाहिवाट असल्यामुळे त्यांच्या अन्तःपुरास देवघरासारखें पावनत्व आलें आहे. त्या आपल्या अन्तःपुरांत निश्चित व निरुपाधि रहातात. लौकिक उलाढालींतील शितोडे त्यांच्या अंगावर उडत नाहींत व कुविचाराचें वारें त्यांच्या अव्याज मनास स्पर्श करीत नाहीं. पुरुषासहि आपली पत्नी, मातुश्री व भगिनी यांशिवाय परस्त्रीचें सहसा दर्शन होत नसल्यामुळे परस्त्रीविषयक विचार त्यांच्या मनांत उद्भवतच नाहींत.

स्त्रियांना जशी फक्त आपल्या नवऱ्याची ओळख, तशी पुरुषांना फक्त आपल्या बायकोचीच ओळख असते. अशा समाजांत सुख, समाधान व शांति नांदावी हें स्वाभाविक होय.

सुलतानाचा जनानखाना

सुलतानाचा जनानखाना ही एक निराळीच सृष्टि किंवा राज्य होतें. बहुतेक स्त्रिया गुलाम म्हणून आणिलेल्या असत, गुलाम स्त्रिया, नजर केलेल्या स्त्रिया, सुलतानाची आई व आस स्त्रिया अशांची संख्या एक हजारपर्यंत भरत असे. जनानखान्याच्या महालाकरितां कॉन्स्टांटिनोपलमध्ये अत्यंत रमणीय व हवाशीर स्थान शोधून काढलेलें होतें. बॉस्फोरसच्या किनाऱ्यावर आणि कॉन्स्टांटिनोपलच्या अगदीं एका टोकास निवांत ठिकाणीं हे महाल वीस असून त्यांतील मुख्य तीन होते. महालांस आसमंतांतील कृत्रिम साधनांनीं मनोहर शोभा आणिलेली होती. झाडांनीं झांकलेल्या टेकड्या, हिरव्यागार तृणांनीं भरलेल्या दऱ्या, फळभारांनं वाकलेल्या बागा, पक्षांची किलबिल, पशूंच्या गर्जना आणि कारंज्यांचे तुषार यांचा महालामोंवतीं वेढा पडला असल्यामुळे तो जनानखान्यांतील रमणीच्या मुखावर बुरखाच टाकल्याप्रमाणें वाटे.

जनानखान्यांतील स्त्रिया ज्या भागांत रहात, त्यास सरई म्हणत. सर्व स्त्रियांवर मुख्य हुकमत सुलतानाच्या आईची, अधिकाराची तिजपासून प्रणालिका लावावयाची, तर तिच्या खालचा नेबर भावी सुलतानाच्या आईचा, त्या खालोखाल सुलतानांच्या मुलांच्या आया, अविवाहित मुली, सुलतानाच्या स्त्रिया असा क्रम लागतो. सुलतानांच्या लाडक्या स्त्रियांना इकबल म्हणत. इकबल या खास स्त्रिया होत. पण त्याखेरीज सुलतानाचें प्रेम ज्यांच्यावर नुकतेंच जडत आहे, अशाहि स्त्रिया जनानखान्यांत असत. पण त्याखेरीज इतर स्त्रियांस पेनशन असे.

राजमातेचें एक प्रकारचें तेथें राज्यच असून तिच्या दरबारांत खाजिनदार, चिटणीस, फराशी वगैरे कामांवर स्त्रियांचीच नेमणूक केलेली असे. स्त्रिया गुलाम म्हणून आणून अन्तःपुरांत गुदरल्या म्हणजे सौंदर्यानुरूप त्यांची वर्गवारी व्हावयाची. सर्व प्रकारच्या स्त्रियांचा खप अन्तःपुरांत

होईच. कुरूप अशा नीग्रो स्त्रियांकडे आचारीपाणक्यांचें काम यावयाचें. सुस्वरूप स्त्रियांस मात्र सुलतानाच्या समागमाची आशा. अशा स्त्रिया समागमसुखास लायख होण्यापूर्वी त्यांस गायन, वादन, नर्तन : शिकविण्यांत येई.

वर्षातून कित्येक समारंभांचे वेळीं राज्यांतील कोणाहि प्रतिष्ठित गृहस्थानें आपली सुंदर कन्या सुलतानास नजर करावी असा प्रघात असे. सुलतानाच्या भार्यापदास पात्र होण्याकरितां किंवा त्याची लाडकी स्त्री (Favourite) समजली जाण्याकरितां निवड करण्याची कामगिरी सुलतानाची आई म्हणजे वलीद (Valide) हिनें करावें. याखेरजि गुलाम म्हणून आणिलेल्या स्त्रियांपैकीं कोणास वरील तऱ्हेचा मान मिळत नसे असें नाहीं. पण तो प्रसंग अपवादात्मकच. सुलतान मातेस भेटण्यासाठीं अन्तःपुरांत आला म्हणजे सर्व स्त्रियांत एकच गोंधळ उडवा. कोणी कॉफी, कोणी फराळाचें, कोणी सरबत, तर कोणी हुक्का आणावा. अशा समोर नाचणाऱ्या स्त्रियांपैकीं एकादीवर सुलतानाची नजर गेली व तिजविषयीं सुलतानानें आपल्या मुलीपार्शी (सुलताना) विचारपूस केली कीं, सुलतान बसला असला त्या खुर्चीचें चुंबन घेण्याची सदर फ्रांस आज्ञा व्हावी. अशा स्त्रीस लक्षित (eyed) स्त्री म्हणत. ती जर सुलतानाच्या मर्जीतून काचित् उतरली, तर सुलतानानें तिचें एखाद्या हजामाशीं हि लग्न लावावें.

सुलतान शास्त्रोक्त असा विवाह कोणत्याच स्त्रीशीं करित नसत. तरी पण विवाह नसला तरी विवाहाचें बंधन मात्र आमरण टिकावयाचें. सुलतानाच्या मरणोत्तर त्याच्या संगतींतील सर्व स्त्रियांची रवानगी दुसऱ्या महालांत व्हावी व नव्या सुलतानाच्या नव्या स्त्रियांनीं पहिल्या महालांत येऊन रहावें. आपल्या आईच्या आज्ञेत वागलें पाहिजे अशी शपथ सर्व स्त्रियांकडून सुलतान घेववी. त्यांनीं राजमातेच्या परवानगीवांचून अन्तःपुरांतून बाहेर कोठेंहि जातां कामा नये. सुलतान बाळपणीं दाईच्या अंगावर वाढत आणि दाईच्या मुलास अन्तःपुरांत रहाण्यास सदर परवानगी असे.

रीतभात

शोभीवंत स्थळें, चकचकीत समुद्र, घनदाट छाया, थंडगार झरे

आणि क्षितिजास डवचणारीं हिमाच्छादित गिरिशिखरें यांचें साह-
चर्य उस्मान अलीस फार आवडतें. अशाच स्थळासन्निध ते आपलीं घरें
बांधतात. बॉस्फोरस व एजियन समुद्राच्या कांठीं अशींच स्थळें शोधून
त्यांनीं आपल्या हवेल्या उठवून दिल्या आहेत. प्रत्येक घरास वेगळी
बाग नसली तरी घराच्या परसास वागेची शोभा आलेली असते. प्रत्येक
घर दुसऱ्या घरापासून तुटक असल्यामुळें जागा फार व वस्ती विरळ
अशी स्थिति असते. मध्यम वर्गातील कुटुंबांचीं घरेंहि प्रशस्त बांधण्यांत
येतात. त्यांच्या तिन्ही बाजूस झाडें आणि अंगण ठेवतात. चौथी बाजू
रस्त्याकडे असून तिजवर दुमजला असतो. भिंतीला गडद लाल रंग देतात.
खिडक्या सरकत्या फळ्यांच्या असतात. घरांवर सायप्रस व मलबेरी वृक्ष
आपली दाट सावली पसरतात. आणि त्या छायेत गुलाब, नारिंग, डार्लिंग
टोमॅटो, लिंबू, कोबी, कोथिबर अशीं झाडें, फुलझाडें व फळझाडें उगवतात.

तळमजल्यांतील दोन खोल्यांस वेगवेगळीं दारें असून त्यांस
सेलामलिक म्हणतात. येथें यजमानाकडे भेटावयास येणारीं परकीं माणसें
बसतात. स्त्रियांच्या बैठकीच्या जागेस हरमलिक अशी संज्ञा आहे.
पत्नीचें सामान्य नांव हनम. तुर्कांत कॉफीचें व्यसन फार मोठें. स्वयंपाक घरांत
कॉफी उकळत ठेवून स्वयंपाकीण म्हातारी सदां शेजारीं बसून रहाते. स्वयंपाक
घर पैस असतें. आचार्याचें काम नीग्रो करितो. स्त्रियांची बसावयाची जागा
कोच, टेबल, आरसे, गुलाबदाणी, सरबताची उपकरणी, व शोभेच्या
जिनसा यांनीं शृंगारतात. नित्य स्नानासाठीं न्हाणीघर असतेंच, पण
विशेष प्रसंगीं सार्वजनिक स्नानगृहांत म्हणजे हमामखान्यांत न्हाण्यास
जाण्याचाहि रिवाज आहे.

कुलीन तुर्कां स्त्रिया वागणुकीनें साध्या, सरळ, संभावित व इभ्रत-
दार असतात. त्यांचें शिक्षण कमी खरें, तरी पण त्यांचें संभाषण सुशि-
क्षित स्त्रियांस शोभेल इतकें विनोदप्रचुर आणि अस्खलित असतें. त्या
लहान मुलांस फारच ममतेनें वागवितात. आणि हीं मुलें मोठीं झालीं म्हणजे
आईबापांच्या आज्ञेत राहून त्यांस सुख देतात. इतर स्त्रियांकडे जाणें येणें
समाजवर्धनांनीं अशक्य करून सोडल्यामुळें मुलगा वयांत आल्यावर लग्ना-
पूर्वी आपल्या आईबाहिणींसच प्रेमसर्वस्व समजतो.

नवऱ्याच्या निळ्या दाढीची चाकरी करणें, कोचावर बसून मिष्ट-पदार्थांचें सेवन करणें व अंगावरील दागिन्यांशीं खेळत बसणें यांशिवाय तुर्की स्त्रियांस दुसरा चाळा नाहों म्हणतात हें खोंटे आहे. हनम सकाळीं लवकर उठते, पेलाभर कॉफी पिऊन, सिगारेटचा झुरका मारून व थोडीशी वेणीवरून फणी फिरवून पतीच्या सेवेला सादर होते. त्याचा जोडा व झगा घालण्याकरितां त्याजपाशीं ती आणून ठेवते, त्याच्या पेल्यांत कॉफी ओतते, त्याचा हुक्का पेटवून देते आणि अशा रीतीनें आपली पतिपरायणता सिद्ध करते. मंत्रतंत्राच्या अनेक कल्पना तुर्कीत प्रचलित आहेत. घरांत पत्नीप्रमाणें इतर दासीहि असतात. त्या चेडें करून नवऱ्याचे कपडे मंतरतील या शकेंनें हानम त्याचे कपडे स्वतः धुते. जेवणें दोन वेळां होतात. एक जेवण सकाळीं ११ वाजतां व दुसरें हिवाळ्यांत सायंकाळीं ५ वाजतां आणि उन्हाळ्यांत रात्री ८ वाजतां होतें. ऑलिव्ह, कुंकुबर, मुळे, मीठ, मिरपूड, लोणी, भात इत्यादि पदार्थ बहुधा जेवणांत असतात व ते पुरुष टेबलावर आणि स्त्रिया गार्दावर बसून खातात.

सदा घरांत कांझून बसल्यामुळे मोकळ्या हवेंत फिरण्याची तुर्क स्त्रियांना विशेषच हौस वाटते. प्रत्येक शहरी स्त्रियास हवा खाण्यासाठीं वेगळी जागा असतेच. हमामखान्यांत जाऊन समारंभांनं न्हाणं हाही एक स्त्रियांच्या करमणूकीचा विषयच होय. केसास तेल व अंगाला साबण, बोटानां हिना आणि नखांना मेंदी लावणें हे प्रकारहि हमामखान्यांतच उरकून घेण्यांत येतात.

तुर्की साम्राज्य ऐश्वर्याच्या भरात असतां जी एक प्रकारची विशिष्ट संस्कृति परिणत झाली होती ती अलिकडे न्हास पावत चालली आहे. पाश्चात्यांचें अनुकरण करावयाचे नादांत त्यांनीं आपल्या तारतम्य बुद्धीस गुंडाळून ठेवून पाश्चात्य पद्धतीची नुसती नकल चालविली आहे. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी थोर घराण्यांतील स्त्रियांस स्वभाषेंत लिहितां वाचतां येत असे. कविता रचणें, गाणें, नाचणें, सारंगी व सतार वाजविणें, उत्कृष्ट कवींच्या काव्यांतील वेचे व कुराणांतील कांहीं भाग मुखोद्गत करण्याचा त्यांजमध्ये प्रघात होता. पण तो तुर्की समाजास अनुरूप व हितावह असलेला हा प्रघात

मोडून त्याऐवजीं गव्हरनेसकडून इंग्लिश, फ्रेंच जर्मन भाषांचें ग्रंथ माजत चालल्यानें, तुर्की स्त्रिया आत्मसंस्कृतीस पारख्या होत आहेत. तुर्क जाऊन इंग्लिश किंवा फ्रेंच भाषा, सारंगीऐवजीं पियानो फोर्ट, रेखाकला व रंगकला यांचें चुटपुटतें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यांत त्यांस एक प्रकारचा प्रतिष्ठितपणाच वाटूं लागला आहे.

हिंदुस्थान देशांतल्याप्रमाणेंच तुर्कस्थानांतहि दृष्टीचें मोठें बंडच आहे. तान्हा मुलास दृष्ट लागूं नये म्हणून त्याच्या डोक्यास तांबडें कुंचडें घालतात, बाळंतिणीच्या बाजेवर केरसुणी ठेवतात, चुलीत मोहच्या ओवाळून टाकतात आणि त्या फटफट उडाल्या म्हणजे ज्याचें नांव दृष्ट काढतांना घेतलें असेल त्याची दृष्ट लागली असें समजतात. थुंकरें व शिंव्या देणें हाहि दृष्ट काढण्याचा एक प्रकार आहे. लज्जाप्रमाणें मुलांच्या सुंतेचा समारंभ थाटानें होतो. श्रीमंत लोक आपल्या मुलांबरोबर गरीबांच्या मुलांचीहि धर्मार्थ सुंता करतात.

मुलांना व मुलींना सातव्या वर्षी प्रार्थना शिकवितात, ज्यांचें कुराण मुखोद्गत झालेलें आहे अशा स्त्रिपुरुषांस 'इफीज' ही बहुमानदर्शक पदवी मिळते. श्रद्धाळू मुसलमान चवदाव्या वर्षीपुढें रमजानचा तीस दिवसांचा उपवास करतात. त्या मुदतींत दिवसा अन्न, दारू आणि तंबाखू कोणीहि सेवन करतां कामा नये. मक्केची यात्रा करण्यास बहुधा स्त्रिया फार जातात. दरवेशी जातीच्या मृतशेखाच्या परीसहि त्या भजतात. दुखण्यांत शेख देवक्रुषिपणा करण्यास येतो. जपजाण्याच्या बळावर त्यानें सिद्धि प्राप्त करून घेतली आहे असें समजतात. तुर्कीचा दैवावर हवाला फार. जीवित क्षणभंगुर आहे, आपण जगांत यात्रेकरूं आहोंत अला ठेवील तसें राहिलें पाहिजे, मरण येणार असेल तर तें औषधानें चुकणार नाहीं अशा समजुतीनें पुष्कळ स्त्रीपुरुष औषधाहि घेत नाहींत.

ग्रीक शेतकरी साऱ्या तुर्कस्थानभर पसरले आहेत. पण ते इतर जातींच्या गांवीं रहाण्याचें टाळतात. बरेच ग्रीक शेतकरी कुळासारखे आहेत जमीनी त्यांच्या मालकीच्या नाहींत. त्यांचीं घरें म्हणजे एकमजली खोपटें. त्यांस कूड केलेलें असतें. जवळच गोठा व धान्याच्या कणगी लावलेल्या

असतात. शेतांत मुख्य कष्टाचीं कामें पुरुष करतात व बायका गुरांची राखण व दूधदुभतें पहातात. धान्याच्या मळणीचें व वावडीवरून धान्य उफणण्याचें काम मुली करतात. मुली गुरेंहि वळतात. मेंढरांची लोकर कांतरल्यावर ती कातणें व लोकराचीं आणि कापसाचीं वस्त्रे विणणें हीं कामें बायका व मुली यांचीं होत. त्या चातारवरून सूतहि काढतात. रेशमाचे किडे बाळगण्याचा धंदाहि कांहीं ठिकाणीं स्त्रियांचाच समजतात. ग्रीक शेतकऱ्यांच्या बायका मोठ्या प्रामाणिक, उद्योगी, असून आपल्या मुलांवर माया करतात आणि पतीशीं प्रेमानें व निष्ठेनें वागतात. पति कित्येक वर्षे परागंदा असतां त्यांच्या पश्चात् मुलावाळांस अब्रूनें संभाळून राहिलेल्या पतिव्रता स्त्रियांची उदाहरणें अनेक आहेत. शहरापासून ग्रीकांची वस्ती जितकी दूर तितकें नीतिनियमांचें पालन अधिक कडक. क्रीट बेटांत डॉंगरामधील खेड्यांत राहाणाऱ्या ग्रीकांत तर असा नियम आहे कीं, जी स्त्री व्यभिचारी निघेल तिला देहांत शासन करावयाचें. ग्रीक शेतकऱ्याची पोर मुसलमान तुर्कांच्या लालुचीस मुळत खिस्ती धर्माचा त्याग करून त्याजबरोबर निका लावण्यास तयार झाल्याचे दाखलेहि पहावयास सांपडातात. देवक्रण्यांचें बंड ग्रीकांतहि बरेंच आहे. निपुत्रिक स्त्रिया, प्रेमविहळ कुमारी, रोगग्रस्त मुलांच्या माता या देवक्रण्यांच्या भजनीं लागतात.

आईबापांच्या नजरेखालीं समाईक कुटुंबांत रहाण्याची प्राचीन चाल ग्रीक लोकांनीं अद्यापि सोडली नाही. मुलगे लग्नानंतर आई-बापांपाशींच सप्तर्षीक रहातात. वृद्ध मातेस सर्व कुटुंब मान देते. लेकी सुना तिच्या अर्ध्या वचनांत वागतात. ग्रीक स्त्रिया पुरुषांत मिसळत नाहीत. परधर्मीय व परपंथांतील समाजांपासून बचाव करून घेण्याची ही युक्ति मनुष्यमात्रांत उपजतच आहे. मुसलमानांची वस्ती कमी आहे, अशा निर्भयस्थळीं त्या मोकळेपणानें सर्वांत मिसळतात.

आर्मीनियनांचा मुख्य भरणा आर्मीनियांत असला, तरी कॉन्स्टांटीनोपल, आद्रियानोपल, त्रूस, स्मरना, गॅलीपोली येथे त्यांची वस्ती आहे. त्यांची घरे धाब्याचीं असून उन्हाळ्यांत उकाड्याच्या रात्री ते लोक

घान्यावरच निजतात. समाईक कुटुंबव्यवस्था आडवळणी गांवांतून अद्यापि दृष्टीस पडते. तीन तीन चार चार पिढ्या आर्मीनियन एकत्र रहा- तात. एका कुटुंबांत ४०।५० पर्यंत माणसें असतात. स्त्रियांत मर्यादशील- पणा फार आहे. नवी नवरी मुलगी सासऱ्याशींहि बोलत नाही, मग सासू- सासऱ्यासमोर नवऱ्याशीं बोलण्याची गोष्ट दूरच. सुनेस सासुरवास बराच जाणवतो. 'लेकी वोलें सुने लागे' या मराठी म्हणीची नकल आर्मीनियन भाषेंतहि असून सुनेस टोंचून बोलावयाचें झाल्यास सासू आपल्या मुलीस संतापून बोलण्याचा आव आणते. हा सासुरवास एक मूल होईपर्यंतच टिकतो. त्यानंतर पारडें डळूडळू फिळून अष्टाधिकार सुनेकडे जातात व सासू निर्माल्यवत् होऊन घरांत बसते. स्त्रीचें पुरुषांशीं एकदां लग्न झालें कीं ती मेल्यानंतर सुटणारी ब्रह्मगांठच समजावयाची.

तोंडाला रंग लावण्याची, पुष्कळ दागिने घालण्याची आणि मुसल- मानांप्रमाणें तोंडावरून बुरखा धेऊन बाहेर पडण्याची आर्मीनियन स्त्रियांत चाल आहे. त्या चातीवर सूत काढतात आणि मागावर कापड विजतात. त्यांस जनावरांची आवड मोठी. कुत्रे, मांजर किंवा उंदीर मारणें हें त्या पाप मानतात.

ज्या समाजांत बालविवाह रूढ आहे, त्या समाजांत समाईककुटुंब- पद्धति असावयाचीच. ही पद्धति यहुद्यांतहि आहे. मुलगाचें लग्न आठरा वर्षांच्या आंत व मुलीचें पंधरा वर्षांच्या आंत होतें. यहुद्यांची रहाणी मोठी गलिच्छ असते. ते भाकरी व खारवलेले मासे असले कदाच भक्षण करीत असूनहि त्यांची शरीरयष्टि मजबूत व निकोप रहाते. समाईक कुटुंब- पद्धतीमुळें बाप, त्याचे पुष्कळ मुलगे व सुना आणि नातवंडे, पणतवंडे यांचें मोठें खटलें एकत्र पहावयास सांपडतें. या सर्वास पोसण्याचा भार एकट्या बापावर पुष्कळदा पडतो. स्त्रिया तरुणपर्णीच म्हाताऱ्या दिसूं लागतात. समाईक कुटुंबांत स्त्रियांच्या नीतिमतेवर मात्र सर्वांची करडी नजर रहाते. स्त्रियांचें पाऊल बहुधा बाकडें पडत नाही आणि चुकून पडलेंच, तर साऱ्या गांवांतून त्यांची तीन दिवस धिंड काढून तिला प्रत्येक घराजवळ थांबवून

तिच्या तोंडावर सर्वांनीं थुंकण्याची चाल आहे. अडाणीपणामुळे स्त्रियांच्या चर्येवर तरतरी दिसत नाही.

लोकशिक्षण

शिक्षण हे सुधारणेचे प्रमुख अंग पुरातन कालापासून सर्व देशांत मानण्यांत येत असल्यामुळे तुर्कस्थानांतहि शिक्षणपद्धतीस पांचशें वर्षांपूर्वीच सुरुवात झाली. या दृष्टीने साऱ्या युरोपांत तुर्कस्थानाचा नंबर पहिला लागतो. आरखान सुलतान असतां त्याच्या कारकिर्दीत म्हणजे १३२६ चे सुमारास तुर्कस्थानांत प्राथमिक शाळा स्थापन झाल्या. या शाळा अर्थातच सर्रास गांवोगांव निघाल्या नसून काहीं गांवांचे उघडण्यांत आल्या यांत शंका नाही. यापुढील सुधारणा दुत्तया महंमदाच्या कारकिर्दीत पंधराव्या शतकांत घडून आली. त्याने कॉन्स्टांटिनोपल शहरीं मशिदीच्या आश्रयाने मद्रेसा म्हणजे कॉलेज सुरू केले. अशा प्रकारच्या कॉलेजांची संख्या पुढे ४०।५० पर्यंत वाढली. यांची सर्व व्यवस्था व देखरेख उलेमाच पहात. यामुळे शिक्षणांत सर्व भर धर्म व वाङ्मय यांवरच देण्यांत येत असे. या दोन विषयांचा व्यवहाराशी साक्षात् संबंध फारच थोडा असल्यामुळे आपल्याकडील शास्त्रीपंडितां इतकाच या पंडित विद्वानांचा समाजास उपयोग होत होता. इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, गणित इत्यादि व्यवहारोपयोगी ज्ञानाच्या अभावीं मद्रेसांत शिकून बाहेर पडलेले विद्यार्थी संकुचित विचाराचे, दुराभिमानी, हेकड व धर्मवेडे असत. आपला धर्म व आपली शिक्षणपद्धति हीच काय ती निर्दोष व सर्वश्रेष्ठ अशा धर्मेडीत त्यांनीं युरोपांतील शिक्षणपद्धतीकडे हुकून पहाण्याचे व देशकाळवर्तमानानुसार सुधारणा करण्याचे नाकारल्यामुळे मुसलमानांची प्रगति थांबली व ते शर्यतीत प्रारंभी युरोपच्या पुढे असूनहि कालांतराने मागे पडले.

प्राथमिक शिक्षणसंस्था म्हणजे मकतब; व उच्च शिक्षणसंस्था म्हटली तर मद्रेसा, मकतब व मद्रेसा यांचे दरम्यान ज्ञानाचे बरेच मोठे अंतर पडले असल्याने मकतबमधून सुटलेल्या विद्यार्थीस मद्रेसांतील शिक्षण झेपणे अवसानाबाहेरचे होते. ही खिड बुजविण्यास मध्यम शिक्षण संस्थेची गरज होती. पण तसा प्रकारच्या शिक्षण संस्थेच्या अभावीं ज्योतिष, अलंकार,

भाषाशास्त्र, भूमिति इत्यादि कठीण विषय न समजून विद्यार्थांस धोकपट्टी-चाच आश्रय करावा लागत असे. पण मद्रेसांत जाणें दुरापास्त, अशी शेंकडा ९० मुलें असत. त्यांस मकतबमध्ये नीति व धर्म यांचेंच शिक्षण मुख्यतः मिळत असे. तें शिक्षण संपादून बाहेर पडल्यावर लवकरच इतर कमावलेलें ज्ञान गमावून टाकून फक्त कुराणाची माहिती त्यांजपाशीं शिल्लक राहिली.

शिक्षण पद्धतींतील हें व्यंग दुसरा सुलतान महंमद याच्या लक्षांत १८४५ सालीं आलें. तुर्कस्थान पाश्चात्य राष्ट्रांच्या टक्कींतून टिकाव धरून रहावयास पाहिजे असेल, तर शिक्षणसंस्था उलेमांच्या हातच्या काढून घेऊन पाश्चात्य धर्तीवर त्या सुधारणें इष्ट आहे अशी सुलतानानें आपल्या मनार्शी खूणगांठ बांधून ठेवली होती. त्यानें याप्रतीत्यर्थ एक कमिशन नेमलें व सदर कमिशनानें हायस्कुलें स्थापणें, विश्वविद्यालयाची प्राणप्रतिष्ठा करणें व विद्याखात्यावर देखरेख करण्याकरितां कौंसिल नेमणें या सुधारणा सुचविल्या. कमिशनच्या या सूचनांस धरून सुलतान अबदुल मजीद यानें कॉन्स्टांटिनोपल येथें प्राचीन सेंट सोफिया नामक प्रसिद्ध ग्रीक प्रार्थनामंदिरापाशीं विश्वविद्यालयाचा पाया घातला. शिक्षण-पद्धति चांगली कोणती, याची चौकशी करण्यास जें कौंसिल युरोपांत फिरतीवर गेलें होतें, त्यानें इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी येथील शिक्षणपद्धति पाहून त्यांपैकी फ्रेंच शिक्षणपद्धति पसंत केली. परंतु त्या पद्धतीवर तुर्क-स्थानांतील सर्व शिक्षण बदलण्यास उलेमांनीं हरकत घेतली आणि मद्रेसांस तर ते हातहि लावूं देईनात. उलेमांची मजी मोडणें सुलतानास जड वाटून त्यानें मद्रेसा कायम राखल्या व त्याखेरीज वेगळ्याच दोन शाळा स्थापन केल्या. मात्र मद्रेसापेक्षां या शाळांस श्रेष्ठ मानण्यांत येऊन त्यांत शिकून बाहेर पडलेल्या तरुणांसच सरकारी नोकऱ्या मिळू लागल्या.

मद्रेसांत व्याकरण, शब्दशास्त्र, न्याय, अध्यात्म, भाषाशास्त्र, अलंकार, भूमिति व ज्योतिष या विषयांचा अभ्यास होत असे. हा अभ्यासक्रम पुष्कळच जुनाट झाला असून त्याचा उपयोग असलाच, तर तो धर्मा-संबंधानेंच होता. त्यांत शिकून तयार झालेले पंडित घटपटादि स्वतःमदीं

धन्यता मानित व त्यांस, इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र व राजकारण अशा व्यवहारोपयोगी विषयांचा गंधाहि नसे. तुर्कस्थानाची युरोपियन राजकारणांतून पिच्छेहाट होण्याचें मुख्य कारण हेंच होय. सुलतान अबदुल मजीद यानें काढलेल्या नव्या पाठशाळांत आरबी व फार्सी व्याकरण, इतिहास, भूगोल, गणित, ह्या विषयांचा समावेश करण्यांत येऊन ते विषय उत्तम प्रकारें शिकविले जाऊं लागले. इ. स. १८५० त सुलतानाच्या आईनें एक नवें कॉलेज काढलें. त्यांत वरिष्ठ प्रतींचें शिक्षण मिळून त्यांतून शिकलेल्यांस मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा देण्यांत येऊं लागल्या. त्यांत सांप्रत पांचशे विद्यार्थी शिकत असून कोणत्याहि धर्माच्या व जातीच्या विद्यार्थ्यास येण्याचो मोकळीक आहे. अशा प्रकारचीं तीन कॉलेजे सध्या आहेत. प्राथमिक व दुय्यम शाळांसाठीं शिक्षक तयार करणारीं इस्तंबुलांत ट्रेनिंग कॉलेजे असून त्यांत शंभर विद्यार्थी शिकत आहेत आणि त्यांपैकीं निम्यांच्या अन्नवस्त्रांचा खर्च सरकार सोसतें. सन स्टीफेनो येथें शेतकी शाळा निघाली आहे व १८२७ त एक आधुनिक धर्तीवर वैद्यक शाळा सुरू होऊन ती भरभराट पावत आहे. त्यांत शिकविणारे प्रोफेसर युरोपियन आहेत. ही शाळा सुरू करण्याचें श्रेय सुलतान महंमदास देणें जरूर आहे. महंमदानें एक लष्करी कॉलेज स्थापून त्यावर जर्मन व फ्रेंच प्रोफेसरांची नेमणूक केली. मामोरा समुद्राच्या तारिवर एक नाविक शाळा (Naval School) हि निघाली आहे. वरील वर्णनावरून रसायन, पदार्थविज्ञान, आदिकरून भौतिक विषयां-खेरीज बाकीच्या विविध शाखांतील शिक्षणाचें बीजारोपण तुर्कस्थानांत झालें आहे हें कोणाच्याहि लक्षात येईल. त्यांची योग्य वाढ करणें व भौतिक शास्त्रांचीहि तुर्क विद्यार्थ्यांस गोडी लावणें हें नवोदित लोक-सत्ताक राज्यपद्धतीचें कर्तव्य होय.

स्त्रीशिक्षणाकडे तुर्कांचें लक्ष गेलें नाहीं असें नाहीं. त्यांस फक्त प्राथमिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली आहे. पडद्याची पद्धति जारीनें अमलांत असल्यामुळें मुली वयाच्या सहाव्या वर्षापासून नवव्या वर्षापर्यंत शाळेंत जातात व त्यापुढें त्यांचें शिक्षण थांबतें. मिळालेलें शिक्षणहि

तुटपुंजें असतें व त्यामुळें तें लवकर विसरतेंहि. इस्तंबूल आद्रियानोपल व स्मरना अशा मोठाल्या व सुधारलेल्या शहरांतून थोरामोठ्यांच्या कुटुंबांत घरीं गळहरनेस ठेवून तिजकडून स्त्रियांस घरगुती शिक्षण देण्याचा प्रघात अलीकडे पडला आहे. तुर्कभाषा व तिजबरोबर फ्रेंच भाषाहि कामचलाऊ शिकविण्यांत येते. कांहीं स्त्रिया पियानोहि वाजविण्यास शिकतात. पण बहुतेक स्त्रिया एकंदरींत अडाणीच असतात.

तुर्कस्थानांत सरकारमार्फत दिलें जाणारें शिक्षण सर्वांस मुक्तद्वार आहे; पण त्याखेरीज ग्रीक व आर्मीनियन जाती आपल्या धर्माचा संबंध ज्यांत आहे असें शिक्षण देतात. त्यांत प्राथमिक, दुय्यम व वरिष्ठ असे तीन प्रकार आहेत व ते धर्मादाय फंडांतून, देणग्यांतून व फी घेऊन दिलें जातें. ग्रीक व आर्मीनियन ह्या दोन्ही ख्रिस्तीच जाती. पण त्यांतहि आर्मीनियांवर ग्रीकांची ताण आहे. प्रत्येक ग्रीक खेड्यांत प्राथमिक शिक्षणाची एक मोफत शाळा आहेच आहे. व ती चर्चला जोडलेली आहे. शाळेंत लिहिणें, वाचणें, अंकगणित व धर्माचें शिक्षण दिलें जातें. शिक्षणाचा प्रसार इतका झाला आहे कीं, अक्षरशत्रु ग्रीक औषवासहि उरला नाहीं. दुय्यम शाळा थोड्या असून त्यांत प्राचीन ग्रीक भाषा, इतिहास, भूगोल वरिष्ठ प्रतीचे अंकगणित शिकवितात. त्याखेरीज धर्मगुरूंची हुकमत नाहीं अशीं दोन कॉलेजें आहेत. सदर कॉलेजांत प्राचीन व अर्वाचीन ग्रीक व लॅटिन भाषा, युरोपांतील प्रमुख भाषा, इतिहास, भौतिक शास्त्रे व वरिष्ठ प्रतीचें गणित हे विषय शिकविण्यांत येतात. धर्मगुरूंच्या ताब्यांत एक कॉलेज असून त्यांतून व्यावहारिक शिक्षण संपादलेले निम्मे व बाकीचे धर्माशिक्षण घेतलेले विद्यार्थी बाहेर पडतात.

ग्रीक शाळांत मुलींच्या शिक्षणाची सोय नाहीं. खेड्यांतील प्राथमिक शाळांच्या खालच्या वर्गांत मुलें व मुली एकत्र बसून अभ्यास करतात. यापुढील शिक्षणाची सोय घरीं गळहरनेस ठेवून किंवा मिशनऱ्यांच्या शाळांतून करावी लागते.

आर्मीनियन लोकांची शिक्षणव्यवस्था ग्रीकांसारखीच आहे. प्रत्येक गांवी प्राथमिक शाळा मोफत आहे. त्यांत मुलगे व मुली एकत्र शिकतात.

कॉन्स्टांटिनोपल व इतर शहरें यांत पुढील शिक्षणाची सोय आहे. सराफ व व्यापारी आपल्या मुलांस विद्याभ्यासासाठीं युरोपांत पाठवितात. स्त्री-शिक्षणांत ग्रीक आर्मीनियन तुर्की इतकेच मागे आहेत.

यहुदी शिक्षणांत फार मागासलेले आहेत. त्यांच्या कॉन्स्टांटिनोपल, आद्रियानोपल, सालोनिका, स्मरना, अलेप्पो इत्यादि शहरां शाळा आहेत. तथापि या शाळांतून दिलें जाणारें शिक्षण कनिष्ठ प्रतीचेंच असतें. मुलें बाटतील या भीतीनें त्यांस पालक खिस्ती मिशनऱ्यांच्या शाळेंत पाठवीत नाहींत. स्मरन्यास यहुद्यांची वीस हजार वस्ती आहे. पण त्यांची १५० च मुलें शाळेंत शिकतात.

तुर्कस्थानांत सरकारी व ज्या त्या जातींनीं खाजगी प्रयत्नांनं शिक्षणाची तरतूद केलीच आहे. पण तिच्यातील अपुरेपणा भरून काढण्याकरितां अमेरिकन मिशनऱ्यांनीं आशियामायनर, सीरिया व आर्मीनिया या देशांतून शिक्षणाचें जाळें पसरलें आहे. अशा संस्थांतून धर्म-प्रसार हा तर प्रमुख हेतु असतोच. पण त्याहीखेरीज सीरिया व आजू-बाजूचे देश खिस्ती धर्माचें माहेरघर असल्यामुळें तेथील मूळच्या खिस्ती लोकांची स्थिति सुधारवी व त्यांच्या धर्माभिमानास बळकटी यावी यासाठीं मिशनऱ्यांचा हा प्रयत्न आहे. अमेरिकन मिशनऱ्यांच्या खालोखाल ब्रिटिश व फ्रेंच मिशनऱ्यांचा व्याप आहे. अमेरिकन मिशन आपल्या शाळांतून इंग्रजी, आर्मीनियन व तुर्क भाषांचें लिहिण्यावाचण्यापुरतें शिक्षण, अंकगणित, सूचिकला (Needle work) व खिस्तीधर्मज्ञान देतें. कॉन्स्टांटिनोपलास अमेरिकन मिशनचें रॉबर्ट कॉलेज आहे. हें कॉलेज अमेरिकेंतील रॉबर्ट नामक धनिक व्यापाऱ्याच्या देणगींतून १८६३ सालीं निघालें. त्यांत इंग्रजींतून उत्कृष्ट प्रकारचें शिक्षण दिलें जातें.

खिस्ती धर्माचें माहेरघर जो सीरिया, त्यावर सर्व प्रकारच्या मिशनऱ्यांचा मोठा भर आहे. अमेरिकन मिशनऱ्यांखालोखाल सीरियांत फ्रेंचांचें प्रस्थ आहे. त्यांनीं मुलींच्या उच्च प्रतीच्या शाळा काढल्या आहेत. ज्ञानारण्य, एकर, दमास्कस येथील मिशनरी संस्थांतून ११०० पर्यंत विद्यार्थी शिकतात. विरूट येथें युरोपांतील नाना देशचे लोक ह्वा खाण्या-

साठी येऊन रहात असल्याने मिशनऱ्यांनी आपले छापखाने घातले आहेत; व त्यांतून देशी भाषांतील शालोपयोगी पुस्तके छापली जातात. काहीं पुस्तके अरबी भाषेतूनहि प्रसिद्ध होतात. विरूटास मासिके व वर्तमानपत्रेहि निघतात. संबंध तुर्की राज्याची युरोपियनांनी शिक्षण, व्यापार, धर्म-प्रसार आणि हक्कसंबंध यांनी पूर्वीच चाळणी करून ठेवली आहे. आणि सीरिया तर महायुद्धानंतरच्या तहांनी कागदोपत्री फ्रेंचांचा ठरण्यापूर्वीच युरोपियनांनी कसा गिळंकृत केला होता हे वरील विवेचनावरून लक्षांत येईलच. दमास्कससारख्या मुसलमानांच्या जुन्या राजधानीत मिशनऱ्यांच्या शाळा आहेत. परंतु त्यांत मुसलमानांचीं मुलें कचित्च शिकावयास जातात. दमास्कसची वस्ती सुमारे दीड लाख आहे. परंतु मिशनऱ्यांच्या शाळेत अवघे दोनशेच मुलगे शिकतात. तुर्कस्थान स्वतंत्र असतां मिशनऱ्यांच्या खटाटोपाच्या मानानें मुसलमानांत प्रतिक्रियेचा उद्योग फारसा दिसून न यावा ही आश्चर्याची व खेदाची गोष्ट होय. सीरियांतील स्थानिक प्रॉटेस्टंटानीं निराळ्याच वळणावर शाळा चालविल्या आहेत. त्या शाळांतून सर्व धर्मांच्या मुलांस घेऊन त्यास ज्या त्या धर्माचें शिक्षण देण्याकरितां ख्रिस्ती पुरोहित, मुसलमानी इमाम आणि यहुदी रवी यांची योजना करण्यांत आली आहे.

सारांश, तुर्कस्थानांत शिक्षणाच्या अनेक प्रकारच्या सोयी आहेत. सरकारी शिक्षण संस्था ह्यगयीनें चालविलेल्या व मामासलेल्या आहेत. यामुळे मुसलमान शिक्षणांत फार मागे पडले आहेत. मिशनरी जात-माईच्या मदतीनें व अंगच्या हुषारीनें ग्रीक लोक पुढें सरसावले आहेत आणि आर्मीनियनांचा व यहुद्यांचा पंथ वेगळा पडल्यामुळे त्यांच्यांत शिक्षणप्रसार जरूरीपुरता म्हणजे मध्यम झाला आहे. युरोपची प्रगति पाहून मुसलमानी समाज युरोपियनांच्या बरोबरीस आणून सोडण्याची हिंमत अलीकडील सुलतानांनी बांधली, तरी नव्या जगाचें ज्ञान नसलेल्या आणि जुन्या संस्कारांत वाढलेल्या उलेमांनी त्यांचें फारसें चालू दिलें नाहीं.

तुर्की वाङ्मय.

तुर्कीचे तरु युरोपांत नेऊन लावले आहेत, पण त्यांचें मन आशिया-

टिकच आहे. त्यांच्या वाङ्मयाचा उगम आरबी व फार्सी भाषांतून झाला आहे. तुर्की साम्राज्यांत पंचवीस भाषा बोलल्या जात असत. तुर्क भाषा ही कधी आरबी लिपीत तर कधी फारसी लिपीत लिहिलेली आढळते. कॉन्स्टांटिनोपलांत अनेक भाषांचा गोंगाट ऐकू येतो. आणि त्याचा संस्कार तुर्की भाषेवर झाला असला, तरी तुर्की भाषेचे विशिष्टत्व म्हणून काहीं वेगळे आहेच. राजकारण व राज्यकारभार या विषयांवर तुर्की भाषेत ग्रंथरचना बरीच झाली आहे. त्याचप्रमाणे स्फुट काव्ये व महाकाव्येहि बरीच आहेत. नाटके, नवलकथा व नीतिपर कल्पित कथाहि पुष्कळ आहेत. या सर्वांची निर्मिति व वृद्धि सुलतानांच्या आश्रयाने कॉन्स्टांटिनोपल राजधानीतच झाली. सोळाव्या शतकांतील सुलतान मुस्तफासारखे काहीं सुलतान यांनी स्वतः ही ग्रंथरचना केली आहे.

तुर्की वाङ्मयाचे तीन काळ कल्पितात. प्रथम काळ १३०१ ते १५२० पर्यंतचा त्या काळीं उस्मानी कवींवर फार्सी नवलकथा व गूढकाव्ये यांची घनदाट छाया पडली होती. शहानाम्यांतील बऱ्याच कथा तुर्क कवींनी उचलल्या; वृत्त व छंद इराणापासून घेतले. दिवाण व चाळीस वजिरांच्या गोष्टी याच काळांतील होत.

तुर्की वाङ्मयाचा मध्यकाळ १५२० ते १७३० पर्यंत टिकतो. हा अभिजात किंवा (classical) काळ होय. त्याचा आरंभ सुलतान पहिला सुलेमान याच्या कारकीर्दीत झाला. याची कारकीर्द तुर्कस्थानास भाग्याची गेली. युद्धप्रसंगी राष्ट्राचे तेज प्रकटले म्हणजे लेखकांच्या लेखणीस स्फुरण चढत असते. सुलेमानांची कारकीर्द याच थाटाची असल्यामुळे फजली प्रभृति अगणित कवी या काळीं उदय पावले.

तुर्की वाङ्मयाच्या तिसऱ्या कालखंडांत युरोपीयन वळण आढळते. या काळांत नाटके फार झालीं. मिर्झा फत्तेअल्ली आदिकरून नाटककारांनी १९ व्या शतकांतील गृह्य व सरकारी नोकरींतील आयुष्यक्रम रेखाटला आहे. अलीकडे वर्तमानपत्रांचाहि प्रसार पुष्कळ होऊन तुर्की भाषा आवेशयुक्त बनली आहे.

तुर्की कवितेत वृत्ते अनेक आहेत, आणि भाषेच्या लवचिकपणा-

मुळें तिला अनेक आविर्भाव आणतां येतात. फार्सी भाषेंतील एका पौरो-
णिक कथेच्या आधारेनं फझली नामक कवीनं 'गुल आणि बुलबुल'
कविता रचिली. या कवितेचा जनक महमद फझली कॉन्स्टांटिनोपलच्या
जिनगराचा मुलगा होता. तो लहानपणीं सति नामक कवीचा चेला
बनला. दरबारचें लक्ष त्याजकडे गेलें. व त्यास मुस्तफा सुलतानानें दिवा-
णाचा चिटणीस नेमलें. तो १५६३त वारला; त्याचें हें परिणत काव्य होय.

गुल आणि बुलबुल काव्य झणझणीत आणि भपकेदार आहे. तें
घोळघोळून विस्तारपूर्वक लिहिलें आहे. तरी पण त्यामुळें रसहानि न होतां
रसपरिपोषच झाला आहे. या काव्याचा शेवट गूढार्थवाचक असल्यानं
त्याचे अनेक जण अनेक अर्थ करतात, मिर्झा फत्तेअली हा एक नामां-
कित नाटककार होऊन गेला. त्याचीं सर्व कथानकें तज्जन्य (original)
आहेत. तुर्की भाषेंत फ्रेंच, जर्मन किंवा इंग्लिश भाषेंतील कथानकें नाट-
कांत पर्वापर्यंत उद्धृत करण्यांत येत.

'चाळीस वजिरांचा इतिहास' यांत पुरातन कथा आहेत. या गोष्टी
शेख झदा कवीनं सुलतान दुसरा मुहद (१४२१-११) याच्या कार-
कीर्दींत लिहिल्या. त्या गोष्टी त्यानं मुरादासच अर्पण केल्या आहेत. त्या
अरेबियन नाईट्सच्या धर्तीवर मनोरंजनार्थ लिहिल्या आहेत. अनेक
लेखकांनीं लिहिलेल्या कल्पित अन्योक्ति पुष्कळ आहेत. त्यांत सुलतानांचा
जुलमी स्वभाव व दरबाऱ्यांचे लाचलुचपतीचे प्रकार दर्शविले आहेत.

कांहीं उतारे

खालील दोन कविता फझली व अवनी या कवींच्या आहेत.

(गजल)

(चालः—आले हे दास्य देशाला)

जिवाची जागती ज्योती जर्गी या मातली प्रीती ॥ धृ०

कपोती प्रीतिच्या म्हणुनी उराशीं ओढुनी धरिती ॥

परी त्या अंतरीं कलिजा अरेरे ! तोडुनी खाती ॥ १ ॥

विखारीं विंचवाच्या कीं जणो नांग्याच लवलवती ॥

तशा त्या भूलता त्यांच्या डसाया फार चळवळती ॥ २ ॥

तयांच्या चूर्ण कचलेखा विषारी सर्पची डुलती ॥
 दुरोनी श्वासितां नुसते, कसे झेंडू न ते फुटती ! ॥ ३ ॥
 दिसे चंद्रानना प्यारी वरोनी चंद्रिका ओती ॥
 निदानीं त्या निदाघाच्या तपाचे देइ चटके ती ॥ ४ ॥
 अरेरे इष्कवेडे हे विषाचे वृक्ष वाढविती ॥
 उसासे दग्ध हृदयांचे तयांचे शेवटीं उरती ॥ ५ ॥
 जिरोनी मर्दुमी सगळी उरे ही मर्दकी माती ॥
 भराका प्रीतिचा भुरटा कसा या पाडितो माती ॥ ६ ॥
 कटाक्षें विंधुनी तुमचीं हृदें या रक्त प्याल्याती ॥
 फुकाचा ' रक्तनयना ' हा निराळा डौल वागविती ॥ ७ ॥
 ' इमानी या किती मैना ' कवी गातात हें गीतीं ॥
 कवींनीं कोणचीं सत्यें जर्गी या गोपिलीं नसतीं ? ॥ ८ ॥

(चाल:- असे पति देवचि ललनांना)

हलाली एक इस्लामी । पडावे त्याचिया कार्मी ॥
 कटावा काफिरी कबिला । असा ये कौल कीं मजला ॥
 खुदाचा भक्त हा बंदा । उधाने घेत निकराला ॥
 वधाचा शत्रु सैतानी । उभा या धर्मयुद्धा मी ॥
 महंमद ! मुस्तरा हार्ती । करावी कुमक ही फार्ति ॥

कपोती = कबूतरी; चूर्ण = कुरळ्या; निदानीं = शेवटीं; निदाघ =
 उन्हाळा; मर्दुमी = मर्दपणा; मर्दकी माती = मरतमढी, पुरुषार्थ रहित;
 भराका = पक्षी उडून जाताना होणारा आवाज; रक्तनयना = आरक्त-
 नयना, मदिराक्षी; गोपणें = झांकून ठेवणें.

अन्योक्ति

एक माळी व त्याची बायको.

एका माळ्यास तरुण व फक्कड बायको होती. एके दिवशीं नित्या-
 प्रमाणें आपलीं धुणीं धुण्यास ती नदीवर गेली असतां माळी घरीं आला
 आणि मनांत म्हणाला 'आज एक गंमत करून पाहूं या. माझ्या बाय-

कोची प्रीति मजवर खरोखर आहे की नाहीं हें एकदां पाहिलेंच पाहिजे.' असें म्हणून खोलीच्या मधोमध हातपाय पसरून तो मेल्यासारखा पडला.

इतक्यांत त्याची बायको बाहेरून आली आणि आपल्याशीं पुटपुटली, 'बाई बाई' जीव तर अगदीं दमून गेला आहे आणि भुकेनें प्राण कासावीस झाले आहेत. तेव्हां नवरा मेला म्हणून इतक्यांतच रडावयाला पाहिजे कीं पोटांत घासभर अन्न गेल्यावर अमळशानें रडलें तरी चालेल ?' एवढें बोलून ती खाण्याच्या पुढील उद्योगास लागली. तिनें वाळविलेला मांसाचा तुकडा काढला व निखाऱ्यावर भाजत टाकला. मग ती तशीच माडीवर गेली. मातीच्या थाळ्यांत दूध घेऊन प्याली आणि बाकीचें दूध तिनें चुलीवर तापत ठेवलें. या सुमारास एक म्हातारी खापराचा तुकडा घेऊन तिजकडे विस्तव मागावयास आली. माळ्याची बायको म्हातारी येतांच उठून उभी राहून तिला म्हणाली, 'सासूबाई जरा चुलीकडे नजर असूं द्या वरें.' असें म्हणून तिनें ओकसाबोकशीं रडावयास सुरुवात केली.

‘अगबाई ! माझा नवरा मेला ग बया’

तिचा हा आक्रोश ऐकून शेजारी पाजारी धांवत आले आणि बाईनें रडणें तसेंच चालविलें.

‘अग आई, कसं ग माझ्या नवऱ्याला मरण आलं’ असें म्हणून तिनें घळाघळा डोळ्यांतून पाणी काढलें.

इतकें होत आहे तों नवऱ्यानें ढोळे उघडले.

“हें ग काय करतेस.” नवरा म्हणाला “मासाचा तुकडा आधीं भाज, दूध पी आणि मग सावकास रडत बस ”

कारण म्हणच आहे कीं, ‘सबसे जीव प्यारा’

विधवा व तिचा वल्लभ.

एक विधवा स्त्री एकटी रहाण्याला कंटाळून लग्न करावें असें मनांत ठरवीत होती. पण जनांप्रवादापुढें तिचें मन कच खाऊं लागलें. तिच्या वल्लभानें जनरीती कशी असते याची ओळख तिला पटवून देण्याकरितां तिच्याच गाढवाला हिरवा रंग फासला. असें तें रंगविलेलें गाढव

हार्ती धरून ती सारा गांव हिंडली. तें पाहून लोकांनीं आश्चर्य केलें. कांहीं दिवस असेच गेले आणि मग लोकांचें औत्सुक्य कमी होऊन त्या गाढवाला पाहून गांवकरी म्हणत, “काय तरी प्राणी आहे हा !”

आणखी थोड्या दिवसांनीं ते लोक गाढवाकडे मुळींच लक्ष देईनासे झाले. त्यानंतर विधवेचा वल्लभ तिजकडे पुन्हां आला आणि म्हणाला, “पाहिलेस मी म्हणतो त्याचा प्रत्यय आला ना ? तूं लग्न केलेस तरी असेच होणार, कांहीं दिवस तुझा पाट हाच चर्चेचा विषय होऊन बसेल आणि तेवढी कळ तूं सोसलीस म्हणजे लोक सारे विसरून जातील.”

गुलाब आणि फुलपाखरूं.

तिफलीस नामें नगरींतील उपवनांत एक गुलाबाचें फुल उगवलें होतें. त्यानें चित्रविचित्र रंगांचें एक फुलपाखरूं शेजारींच फुलाच्या ताट-न्यांत भ्रमण करित असतां पाहिलें.

‘हायरे प्राण्या,’ त्यास गुलाब म्हणाला, ‘तुझें जीवित किती क्षण-भंगुर ! तूं आज येथें आहेस तर उद्यां नाहीस. पण मी पहा कसा आहे तो. मी आपल्या झाडावरच बसून असतो, उन्हांत पाकळ्या पसरतो आणि दशदिशा सुगंधित करतो.’

त्यावर फुलपाखरूं उत्तर करतें. ‘मला उद्यानांतून स्वच्छंदेंकरून फिरतां येतें. आणि तूं काय बंदिवान. पावसाची सर आली कीं मी कशाचा तरी आश्रय करतो, उन्हाच्या वेळींहि मला अडोशाला जाता येतें आणि माझें जीवित क्षणभंगुर असलें तरी मजेचें आहे कीं नाही ! तुझें आयुष्यहि क्षणभंगुर. वावटळ उठलें कीं, तूं जमीनदोस्त होऊन तुझ्या पाकळ्या मार्तीत मिसळावयाच्या.’’

हें ऐकून गुलाबास रागाचा झणकारा आला. ‘माझें जीवित अल्प असेल पण तेवढ्यांतच मी सुंदर व सुगंधी आहे खरा. पण तूं काय एक पाखरूं आणि तुला पंख अवघे दोनच.’

उभयतांचें मांडण असेंच चालू होतें तोंच घरधनीण तेथें आली आणि फूल तोडून गेली. तसेंच आम्रवृक्षावर बसलेल्या एका पक्ष्याने झाप घालून फुलपाखरासहि उचलून नेलें.

माणसें गर्वांनं फुगून उगाच आपणास इतरांहून श्रेष्ठ समजतात. सर्व माणसें सारखीच मरणशरण असतात.

(नबी युसुफ अफंदी याचा जन्म १८३२ मध्ये झाला. त्यावेळीं चौथा मुराद कॉन्स्टांटिनोपलचा सुलतान होता. कॉन्स्टांटिनोपलास चौथ्या महमदाच्या कारकिर्दीत तो रहावयास आला व महमदाचा कारभारी मुस्तफा पाशा याचा तो प्यार बनला. पुढें त्यानें मक्का व मदिना येथील यात्रा केली. नंतर त्यास कॉन्स्टांटिनोपलास मुद्दाम बोलावण्यांत येऊन त्याची नेमणूक अनातोलियाच्या कोशाध्यक्षाचे जागीं करण्यांत आली. नबी १९१२ त मरण पावला. तो तुर्की वाङ्मयांत अभिजात ग्रंथकार मानला जातो. तो गद्यपद्यलेखक होता. खालील स्तवन त्याचें आहे.)

इस्तंबूलस्तवन.

बा चन्द्रा ! तू आज्ञेचा डोळा आहेस. विद्या व ज्ञान यास इस्तंबूल-शिवाय दुसरा आश्रय नाही. तेथील ज्ञानवृक्षाच्या फळाच्या रुचीची सर दुसऱ्या कशासहि येणार नाही. विद्येचें पीठ, थोर पुरुषांचें आगर आणि राजधानीचें ठिकाण अशा या स्थानाची परमेश्वर भरभराट करो. येथें गुणांची चहा होते. येथें सर्व दर्जांचे लोक रहातात. या शहराबाहेरील आयुष्याचा नाश होतो. येथें प्रत्येक धर्तीच्या माणसास आपलें आयुष्य शतांतेनें घालविण्यास सापडतें. आणि गुणिजनांस श्रीमंतांकडून अपमान होण्याची भीति नसते. कॉन्स्टांटिनोपलला सोडून आकाश जगामोवर्ती व्यर्थ फिरतें. तेथें चित्रकला, शिल्पकला, लेखनकला, परमावधीस पोंचली आहेत. पहा, ही नगरी आपल्या सौंदर्यानें कशी विराजत आहे आणि हा सागर पहा कसा तिला कुरवाळतो आहे.

ते पहा सेंट सोफिया चर्च. त्याचें शिखर म्हणजे आकाशांतील आठवा तेजोगोलच होय. सेंट सोफियाची बरोबरी पृथ्वीच्या पाठीवर नाहीच, पण नंदनवनांत झालीं तर कोण जाणे ? इस्तंबूलचें सुलतान जगाचे

बादशहा होत. मनांत आगाल ती वस्तू इस्तंबूलमध्ये आहे. वेचक बे, पाशा, अफंदी येथें रहातात. नरवीर व शहाणेहि येथें रहातात. जगांतील मानगडीचे प्रश्न येथें सुटण्यासाठीं येतात व सुटतात. इस्तंबूलची तुलना इतर प्रांतांशीं करणें योग्य नव्हे. कारण त्या प्रांतांत शहाणा ठरलेला माणूस इस्तंबूलास मठ समजला जातो.

चाळीस वजिरांचा इतिहास

प्रस्तावना

इराणांत एक मोठा राजा होता. त्यांचें नांव खानकीन. त्याच्या ताब्यांत सप्तद्वीपें होती. तो राजा मोठा दयाळू, शहाणा व सद्गुणी होता. त्याचा मुलगाहि परमेश्वरकृपेनें सुंदर होता. तो केवळ मदनाचा पुतळाच होता. तो रूपानें सुंदर व स्वभावानें मोहेक होता. शास्त्रें, लेखनकला, धनुर्विद्या व घोड्यावर बसणें हे गुण त्यास अवगत होते. राजाचा तर तो जिवाचा कलिजा होता व प्राणविसावाहि होता. त्याची आई चीनची शुभागी होती. एके दिवशीं आजारी पडून ती देवाच्या घरीं गेली. तेव्हां राजानें एका मोठ्या राजाच्या मुलीशीं लग्न लावलें.

नव्या राणीचें राजपुत्रावर मन गेलें. ती मनांत म्हणाली 'तो तर माझा सावत्र मुलगा आहे, पण त्याला काय हरकत आहे ?' दिवसें दिवस त्याचें सौंदर्य देखून ती फारच मुलून गेली. तिला मदनबाधा सहन होईना. ज्योतिष व फलज्योतिष यांचा अभ्यास करण्याकरितां राजानें राजपुत्रास एका गुरुजीपाशीं शिकण्यास ठेविलें होतें. एके दिवशीं गुरुजीनीं त्याची पत्रिका पाहिली आणि त्यावरून राजपुत्रास पुढील चाळीस दिवस वाईट आहेत असें त्यास आढळून आलें. तो राजपुत्रास म्हणाला 'आज मी तुझी पत्रिका पाहिली. त्यावरून तुला ग्रह वाईट आहेत. यासाठीं मी सांगतो तें ऐक, नाही तर जिवास मुकशील.' हें ऐकून राजपुत्राचें तोंड काळवंडलें. तो म्हणाला, 'तुम्ही सांगाल ती आज्ञा मानण्यास मी तयार आहे.' मग गुरुजी म्हणाले, 'तुझ्या डोक्यावर नागवी तलवार धरली तरी त्यां बोलतां कामा नये.' त्यानंतर राजपुत्र राजास भेटावयास आला, तेव्हां राजानें त्यास विचारलें 'बाळ, आज तूं काय

वाचलेंस व लिहिलेंस ! ” मुलगा कांहींच बोलला नाही. राजा पुन्हां म्हणाला ‘माझ्या जीवा ! तुझे गुरूजी काय करीत आहेत ? ” तरी मुलगा बोलेना. तेव्हां राजा, रक्षकापाशी बोलला, ‘मुलाचें मन स्वस्थ नाही असें दिसतें. तरी त्यास त्याच्या आईकडे घेऊन जा.’ रक्षक त्यास आईकडे घेऊन जाऊन म्हणाला, ‘बाईसाहेब, राजपुत्र आज खिन्न आहे. बापानें त्यास किती परोपरीनें विचारलें, पण तो एक अक्षरहि बोलला नाही. तेव्हां तो आपणापाशीं बोलला तर बोलेल, म्हणून महा-राजांनीं त्यास आपणाकडे पाठविलें आहे.’ राणी आनंदानें म्हणाली, ‘ठीक आहे, तुम्हीं जावें. मला त्यास वाईट कां वाटत आहे हें समजून घेतलें पाहिजे आणि त्याच्या खिन्नतेचा परिहार केला पाहिजे.’

राजपुत्र आपणापाशीं एकटा आहे असें पाहून राणी त्याच्या गळ्यास मिठी मारून म्हणाली, ‘माझ्या प्राणसख्या, असें कोणतें संकट तुजवर आलें आहे. म्हणून तूं इतका खिन्न आहेस ? तुझ्या पित्याचें सर्वस्व मजपाशीं आहे; मन मोकळें करून मजपाशीं बोल; मी सांगतें तसा वाग कीं तुझें दुःख नष्ट झालें म्हणून समज.’ राजपुत्र कांहींच बोलला नाही. राणी पुढें म्हणाली, ‘तूं आतां प्रौढ झालास, मीहि मरज्वानींत आलों. तुझा बाप आतां असून थकला त्यास नीट समजेनासें झालें आहे. तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. मला तूं आपली बायको करून घे म्हणजे तुझ्या बापाला मी नाहीसें करून टाकते, म्हणजे गादी तुझी. मी देवास स्मरून सांगतें कीं, हें मी मनापासून बोलत आहे.’ तरी राजपुत्र कांहीं बोलेंना.

राणी पुन्हां म्हणाली, ‘प्राणप्रिया, मी तुझ्या बापाला कसा मारीन हीच तुला शंका ना ! अरे जामदारखान्यांत किती तऱ्हेतऱ्हेचीं विषे आहेत, त्यांतील एखादें विष माणसाच्या पोटांत गेलें कीं, माणूस आजारी पडतो व तीन महिन्यांच्या आंत मरतो. लोकांना त्याच्या मरणाचें कारण खुद्दां कळत नाही. तो आजारी पडून मेला असें लोक समजतील. व तुला गादी देतील. तूं म्हणशील कीं तूं माझी सावत्र आहे, तर मम तुजबरोबर लग्न कसें करावें ? त्यावरहि तोड सांगतें. मला माझ्या देशांत पाठीव; मी वाटेनें चाकलें असतां माझ्या पाठोपाठ कोणी तरी माणूस पाठीव. त्यानें

चोराचें सोंग घेऊन यावें व मला पकडून घेऊन जावें. सदर इसमापासून तूं मला विकत घे. आणि माझ्याशीं लग्न कर म्हणजे कोणास सुगावा लागणार नाही, तरी राजपुत्र बोलेंना. तेव्हां राणी चिडली. 'प्रिया, तूं बोलत नाहीस काय?' असें म्हणून तिनें त्याचे गळ्याभोंवतीं हात टाकला आणि चुंबन घेऊं लागली. राजपुत्रानें हिसका देऊन तिच्या तोंडावर हात उर-फाटा करून मारला आणि तिचें तोंड रक्तबंबाळ झालें. राजपुत्राची ही वर्तणूक पाहून राणी फारच रागावली. मूर्ख कारख्या, चालता हो. मी तुला राजा करावयाला गेलें काय आणि तूं माझ्या तोंडांत मारलीस काय? दम स्वा, आतां तुझ्या बापाकडे जातें व त्यास तुझे राई एवढे तुकडे करावयास सांगतें. राणीनें केस पिंजारले, आपल्या लुगड्यास रक्त फासलें आणि तेथे बसून रडूं लागली. राजपुत्र आपल्या खोर्तीत गेला. राजा कांहीं वेळानें महालांत आला आणि राजपुत्राची हकीकत विचारणार तोंच राणीची ती चर्या पाहून तिला म्हणाला, 'काय ग, हें काय झालें मला सांग.' राणी म्हणाली 'तो तुमचा पाजी मुलगा आहे ना ! असा कुलांगार तुमच्या पोटी यावा ना!' 'पण झालें काय ? तें तर सांगशील,' राजा म्हणाला. राणीनें उत्तर दिलें 'राजपुत्र खिन्न आहे असें पाहून त्याची मी गांठ घेतली. जवळपास कोणासही राहू दिलें नाही. त्यास तूं दुःखी कां म्हणून विचारलें. तेव्हां त्यानें माझ्यावर हात टाकला आणि म्हणतो काय 'तूं माझी बायको झालीस, माझ्या मनासारखी वागूं लागलीस, तर मी राजाला ठार मारीन व तुझ्याशीं लग्न लावीन. मग सारी संपत्ति, सारा देश, गादी व राज्य आपलें होईल. मी जेव्हां कबूल होईना तेव्हां तो माझा जीव घेण्यास उठला. मी मोठ्यांदा ओरडलें तेव्हां तो निघून गेला. राजा ! तो माझ्या जिवाचा कधी तरी घात करणार खास. तूं आपल्याहि जिवास संभाळ; नाहीतर जिवापरी जीव आणि राज्यापरी राज्य घालवून बसशील.' राणीच्या तोंडून हे शब्द कानीं पडल्यावर राजा रागावला व त्या रात्री त्यास झोंपहि आली नाही.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं राजा सिंहासनावर येऊन बसला. त्यानें राजपुत्रास समोर बोलावले व मारकऱ्यास त्याचें मुंडकें उडविण्याचा

हुकूम सोडला. पण दरबारी मंडळींनी जरा राजास थांबवून धरून वजिरास बोलावणें पाठाविलें. वजीर येतांच त्यांनीं बायकांच्या शब्दावर विश्वासून असें अनुचित कृत्य करण्यास प्रवृत्त न होण्याविषयी राजास बजावले. राजपुत्रानें असें केलें याबद्दल साक्षी पुरावा असला तर त्यास फाशीची शिक्षा फर्मावा. अन्यायानें रक्त सांडूं नये. कारण त्यामुळे मागाहून पश्चात्तापाची पाळी येते. एखाद्या देशांत होत असलेला जुलूम राजानें बंद करावा. कायद्यास सोडून रक्त सांडण्याचें राजास कारण काय ? जुलूम राजाच्यानें बंद करवत नसेल तर ईश्वर राजावर चार प्रकारचीं संकटे आणतो (१) तो त्याचें आयुष्य अल्प करतो. (२) शत्रू त्याजवर चढाई करतो (३) देव शत्रूस साहाय्य होतो व त्यास विजय मिळवून देतो. आणि (४) राजास नरकास पोचवितो. यासाठीं, राजा ! स्त्रीच्या शब्दावर विश्वासून हें घोर कृत्य तूं करूं नकोस. एक राजा आपले पुत्र, वजीर, वृद्ध माणसें यांचें ऐकून वागत असल्यामुळे भरभराटीस पोचला. त्याजप्रमाणें तूंहि वाग. त्या राजाची गोष्ट तुला पाहिजे तर सांगतो. राजा म्हणाला 'गोष्ट सांगा' मग वजीरानें गोष्ट सांगितली.

एक शिंपी व त्याची बायको—

येथू ख्रिस्ताच्या काळीं एक तरुण शिंपी होता. त्याची बायको सुख होती. त्या उभयतांचें एकमेकांवर प्रेम असे. एके दिवशीं त्यांनीं आपसांत असें ठरविलें कीं, बायको आर्धा मेली तर नवऱ्यानें लग्न करूं नये आणि नवरा आर्धा मेली तर बायकोनें लग्न करूं नये. ईश्वरी इच्छेकरून बायको आर्धा मेली. शिंपी पुष्कळ रडला. बायकीचें त्यानें दफन केलें व तिच्या थडग्याभोंवतीं तो मिठी मारून रडत बसला. थडग्यावर त्याची सारली नजर होती. एक दिवशीं जीजस त्या बाजूनें जात होता. त्याच्या दृष्टीस तो तरुण शिंपी पडला. जीजस शिंप्यापाशीं गेला व त्यानें त्यास रडण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां शिंप्यानें सर्व हकीगत सांगितली. मग जीजसनें प्रार्थना केली. त्याबरोबर शिंप्याची बायको जिवंत झाली. ती थडग्यावर दफनाच्या कपड्यानिशीं बाहेर पडली. शिंपी तिला म्हणालो, अशा वस्त्रांनें जाऊ नये, यासाठीं क्षणभर येथेंच थांब. मी

घरीं जाऊन तुझे कपडे घेऊन येतो. ते तं घाल आणि मग आपण मिळून जाऊ ' असें म्हणून शिंपी तडक घरीं गेला. आणि ती स्त्री तेथेच थांबली. इतक्यांत त्या देशचा राजपुत्र त्याच वाटेनें आला आणि ती सुंदर स्त्री त्याच्या दृष्टीस पडली. राजपुत्र तिला पाहून मोह पावला. त्यानें तिला विचारलें ' तूं कोण ', ती म्हणाली ' मी परस्थ आहे. एका चोरानें मला बुचाडलें आहे. ' तेव्हां राजपुत्रानें आपल्या नोकरांस तिला वाढ्यांत घेऊन जाण्यास सांगितलें.

शिंपी कपडे घेऊन आला आणि पहातो तों बायको नाहीं ! तो रडत बसला व प्रत्येक जाणारायेणारास तिजविषयीं विचारूं लागला. विचारतां विचारतां त्यास राजपुत्राचे नोकर भेटले. त्यांनीं शिंप्यास रडण्याचें कारण विचारलें. त्यानें घडलेली सर्व हकीकत सांगितली. ' राजपुत्र तिला राजवाड्यांत घेऊन गेला ' असें नोकर त्यास म्हणाले. तेव्हां शिंपी राजपुत्रास जाऊन भेटला. व ' माझी बायको कां घेऊन आलास ' म्हणून त्यास म्हणाला. राजपुत्रानें त्या स्त्रीस विचारलें, तेव्हां ती म्हणाली ' हा चोर आहे. हा माझे कपडे घेऊन पळाला. तूं त्यास ठार करशील तर त्याबद्दल तुला बक्षीस मिळेल. राजपुत्रानें त्याचे हात बांधून त्यास वधस्तंभाकडे नेवविलें. वाटेनें जीजस भेटला, त्यानें ती मंडळी थांबवून धरली. जीजस स्वतः राजपुत्राकडे गेला. आणि म्हणाला ' ही स्त्री त्या शिंप्याची बायको आहे. मी तिला जिवंत केलें. ' त्या स्त्रीच्यानें जीजसचें म्हणणें नाकारवेना. जीजसनें पुन्हा प्रार्थना केली त्या बरोबर ती स्त्री मेली.

एका राणीची लबाडी—

एक मोठा राजा होता. त्याची राणी इतकी लावण्यावती होती कीं तिच्या गालावर रुळणाऱ्या केसांत कित्येकांचे प्राण घुटमळत असत. तिचा एका तरुण सोद्याशीं संबंध होता. ती राजवाड्यांतील एका पटींत त्याला लपवून ठेवीत असे. एके दिवशीं तो तरुण राणीला म्हणाला ' राजाला ही गोष्ट कळली तर तो आपणा उभयतांसहि ठार करील. राणी म्हणाली ' तो विचार सोडून दे. मी तुला पटींत ठेवीन. आणि राजाला सांगेन कीं, पटींत माझा प्रियकर आहे. आणि मग राजा तुला मारण्यास उठला कीं, एक

शब्द बोलून त्याला पश्चाताप करण्याची पाळी आणीन. दोघांचें असें बोलणें चाललें आहे तोंच राजा आला आणि राणीनें प्रियकरास सरळ पेटींत घातलें आणि पेटीस कुळप लावलें. राजा तिला म्हणाला 'इतक्या घाईनें पेटीचें कुळप तूं कां घातलें?' राणीनें उत्तर केलें 'पेटींत माझा प्रियकर आहे. मी तुम्हाला येतांना पाहिलें म्हणून त्यास पेटींत घालून 'पेटीला कुळप लावलें.' मग राजाचा राग काय विचारता ! त्यानें तलवार उपसली आणि पेटीतून सदर असामीस बाहेर काढून ठार मारणार, तोंच राणी म्हणाली, 'राजा तुला काय वेड लागलें आहे? तुझी अवकल गेली कोठें? मी अशी काय वेडी लागून गेली आहे कीं, मी एखाद्या तरुणास तुझ्या पलंगापाशीं आणावें आणि तुला म्हणावें कीं पहा पेटींत माझा प्रियकर आहे? माझ्या पातिव्रत्यावर तुझा कितीसा विश्वास आहे याविषयीं मला शंकाच वाटते, असें म्हणून राणी कोपण्यांत जाऊन बसली. तें पाहून राजाला आपण काय बोललों याबद्दल पश्चाताप वाटला आणि त्यानें राणीची क्षमा मागितली

गोष्टीचें पर्यवसान—

चाळीस वजिरांच्या चाळीस दिवस गोष्टी झाल्या. चाळीस दिवसांनंतर राजा सिंहासनावर नित्याप्रमाणें येऊन बसला. त्यानें राजपुत्रास घेऊन येण्याविषयीं नोकरांस सांगितलें. त्याला नोकरांनीं पुढें आणल्यावर राजा म्हणाला 'त्याला विचारा कीं अजून तरी राणीनें केलेला आरोप तूं कबूल करतोस कीं नाहीं?' तरी राजपुत्र बोलेल. राजा पुन्हां म्हणाला, 'गप्प बसूं नकोस. तुला बोलण्यास सदर परवानगी आहे! राजपुत्र स्वस्थच. मुख्य वजीर म्हणाला, 'कदाचित् त्याचा गुरू आला तर तो त्यास बोलावयास लावील. गुरूजीस घेऊन या. नोकरांनीं गुरूजीस हुडकलें. पण ते कोठें सांपडेल नात. राजा म्हणाला 'आज माझ्या न्यायाचा मासला समजलाच पाहिजे. वधकास बोलावा. वधक येतांच राजा त्यास म्हणाला, 'राजपुत्र आणि चाळीस वजीर यांस नेऊन ठार कर.' नोकर त्या सर्वांस घेऊन गेले. त्यांनीं वजिरांच्या दहा दहाच्या टोळ्या करून त्यांस बसविलें. वधक पुढें झाला आणि राजास म्हणाला 'राजा लक्षांत ठेव. एकदां मुढकें उडालें कीं, तें कायमचें उडालें. हा पहा तलवार उपसली. त्यानें दोन प्रदाक्षिणा घातल्या आणि राजाची

परवानगी विचारली. राजा म्हणाला 'उडीव डोकें!' इतक्यांत गलबला झाला कीं, 'गुरुजी आले.' राजा म्हणाला 'पकडा त्याला' त्यास नोकरांनीं तात्काळ धरून आणिल्यावर राजानें त्यास ठार मारण्याचा हुकूम केला ! गुरू राजास म्हणाला 'तू इतका रागांत कां आहेस ? राजा ! राजपुत्रानें बोलावें एवढेंच ना तुझें ह्मणणें ! बोलीव त्याला कीं तो बोलेल. राजानें गुरूजीस विचारलें तुम्हीं त्यास न बोलण्यास कां सांगितलें ? गुरूजी म्हणाले 'होय. 'मी त्याची कुंडली पाहिली, तिच्यांत त्याला ४० दिवस वाईट होते. ह्मणून त्यास न बोलण्याविषयीं मी सांगितलें. आतां ती मुदत संपली !' नंतर राजपुत्रानें झालेली हकीकत सांगितली. राजानें सर्वास क्षमा केली व सर्वांची माफी मागितली. राणीस गाढवाच्या शेपटांस व तंगड्यास बांधलें आणि त्यांस चाबूक लगावून पळावयास लावलें. गाढव पळूं लागून राणीचे राई एवढे तुकडे झाले.

परकीय हकसंबंध

व्यापाराच्या निमित्तानें फ्रेंच, इंग्लिश आदिकरून बऱ्याच गोऱ्या युरो-पियनांनीं तुर्की साम्राज्यांत कायमचा तळ दिला आहे. तत्कालीन सुलतानांस व्यापार ही बाब निरुपद्रवी वाटून किंबहुना व्यापार वाढणें म्हणजे राज्याची भरभराट होणें अशी समजुत पटून त्यांनीं परकीयांस विशेष सवलती व हक्क बहाल करून खुशीत ठेवलें. सुलतान दुसरा महंमद यानें इ.स. १४५३ त कॉन्स्टांटिनोपल शहर जिंकून घेतल्यावर तेथील ग्रीक लोकांस परकीय राज्य सुसह अथवा सुखावह वाटावें यासाठीं सुलतानानें त्यांच्या धर्मांत हात न घालतां सवलतीनें वागाविण्याचें ठरविलें. कॉन्स्टांटिनोपल या नव्या राजधानींतिल व्यापाराच्या अभिवृद्धिचर्थ महंमदानें जिनेई व्यापाऱ्यांस राजधानींत ठेवून घेऊन त्यांसहि सवलती दिल्या. महंमदाच्या मृत्यूनंतर सुमारे सव्वाशें वर्षांनीं भाग्यशाली सुलेमान गादीवर आला. त्याच्या कारकिर्दींत फ्रान्सचा राजा पहिला फ्रॅन्सिस आणि स्पेनचा राजा पांचवा चार्ल्स यांचे दरम्यान पश्चिम युरोपांत वरचढपणाबद्दल एक प्रकारची चुरस लागून राहिली होती त्या बळीं आपली बाजू मजबूत करण्यासाठीं फ्रान्सिस राजानें सुलेमानाशीं तह जमाविल्यामुळे सुलेमानापासून फ्रेंच व्यापाऱ्यांनींहि सवलती मिळविल्या. सन १६२१ त चौथा मुराद

गादीवर आला असतां तुर्की राज्यांत अंदाधुंदी बरीच माजली होती व सुलतानाच्या हद्दींतील अरुजेरिया व ट्यूनिस या आफ्रिका खंडाच्या भागांत चाचे लोक इंग्रजांचीं जहाजे वाटेत गांठून लुटीत असत. त्या बाबतीत मुरादच्या दरबारीं शिष्टाई करण्यास सर टामस रो नामक प्रसिद्ध इंग्रज वकील आला होता. सदर वकील या पूर्वीच हिंदुस्थानांत दिल्लीचा मोगल बादशाहा सेलीम याच्या दरबारीं व्यापारी सवलती मागण्यासाठींच येऊन गेला होता. तेंच कार्य रोनें कॉन्स्टांटिनोपलासहि साधलें. सन १६७५ त चौथ्या महंमद व इंग्लंडचा राजा यांचे दरम्यान नवीन तह होऊन पूर्वीचे करारमदार बळकट करण्यांत आले. इंग्रजांनीं जे अधिकार प्राप्त करून घेतले ते पुढील सुलतानांस साऱ्या युरोपियनांस द्यावे लागले.

तहांतील अटीप्रमाणें आयातनिर्यातीवर जी जकात एकदा बसविली असेल ती भरल्यावर परकीयांच्या व्यापारास कोणतीहि हरकत करूं नये आणि त्यांजवर त्याशिवाय इतर कोणतेहि कर बसविले जाऊं नयेत, या हक्काचें महत्त्व अतर्क्य आहे. सुलतानास अडचणीच्या प्रसंगीं मालावरील जकात वाढविण्याची जरूरी असल्यास तो आपल्या मुसलमान प्रजाजनांपासून वसूल करून घेई. पण गोऱ्या परकीय व्यापाऱ्यांच्याकडे त्यास वाकड्या नजरेनेंहि पहातां येत नसे. या पुढील हक्क तर अधिकच विलक्षण आहेत. तुर्कीचा मुसलमानी कायदा व युरोपियनांचा ख्रिस्ती कायदा या भिन्नपणामुळे ग्रीक प्रजाजनांतील इन्साफ त्यांच्याच धर्मगुरूंच्या न्यायमंदिरांनें करावा अशी सवलत त्यांस साहाजिकच मिळाली होती. तीच सवलत इंग्रज, फ्रेंच वगैरे लोकांच्या पदरांत पडून ज्या त्या गोऱ्यांचा फैसला त्यांच्या त्यांच्या तुर्कस्थानांतील प्रतिनिधीनें (कौंसलनें) करावा असें ठरलें. त्यांचा तंटा तुर्कीशीं होऊन दाव्याच्या कामीं पक्षकार या नात्यानें तुर्की कोर्टांची पायरी चढण्याची एखाद्या युरोपियनावर पाळी आल्यास दिवाणी व फौजदारी कामांत त्याच्या कान्सलास हजर राहण्याची सवड देण्यांत आली. ह्या सवलती अश्रु होत्या कीं, त्यामुळे युरोपियनावर तुर्क सरकारची सत्ता चालू नये. युरोपियनांस मिळालेलें हें स्वातंत्र्य तुर्कांस फारच नडल व तुर्कीच्या सत्तेस कौड लागण्यास तेंच मुख्यतः कारण

झालें. जशी हिंदुस्थानांत ईस्ट इंडिया कंपनी तशी तुर्कस्थानातहि इंग्रजांचो लीव्हट कंपनी होती. तिला इंग्लंडतर्फें व्यापाराचा पूर्ण मक्का देण्यांत आला होता. सदर कंपनी सन १८२५ पर्यंत चालूं होती. १८२६ सालीं ती मोडल्यावर इंग्रजांस तुर्कस्थानांत सर्वत्र व्यापार करण्याची मुभा मिळाली. या सवलतीनें इंग्रजांची तुर्की साम्राज्यांतली कॅन्स्टांटिनोपल, आद्रियानोपल, स्मरना, ब्रूसा, मोसल, बगदाद, बसरा इत्यादि प्रमुख शहरांत वस्ती वाढल्यामुळें त्यांचा न्यायमनसुबा करण्यासाठीं १८५७ त कान्स्टांटिनोपल शहरां सुप्रीम कान्स्यूलर कोर्ट ऑफ दि लीव्हंट स्थापन झालें. त्याला अंकित असें लीगल व्हाईस कॅन्स्युलेट नामक दुय्यम कोर्ट स्मरना शहरास मिळालें. त्याशिवाय इतर शहरांतली कॅन्सलकडे सुप्रीम कोर्टांनिं दिवाणी अधिकार सोंपविले. सुप्रीम कोर्टास सर्व दिवाणी व फौजदारी अधिकार मिळाले होते. फांशीच्या शिक्षेचाहि अधिकार सदर कोर्टास होता. परंतु अशा गुन्हेगारास तुर्कस्थानांतच फांसावर न चढावितां त्याची रवानगी जवळच्या इंग्रजांच्या अमलाखालील माल्ट बेटांत किंवा इंग्लंडांत करण्यांत यावी असा नियम होता.

वरील विवेचनावरून तुर्कस्थानांत इंग्रजी अंमल विवक्षित प्रमाणांत कसा चालूं झाला होता याची कोणासहि सहज कल्पना येईल. अशा पद्धतीस (Imperium in imperio) 'साम्राज्यांत साम्राज्य' म्हणतात. ही पद्धति परकीयांस सोयीची असली तरी तुर्कस्थानास अत्यंत अपमानकारक, नुकसानकारक व जाचक होती. तुर्कस्थानचा राहवाशी व परकीय व्यापारी यांजमधील खटल्याची चौकशी मात्र तुर्की कोर्टांत होत असे, पण अशा खटल्यांत समन्स बजावण्यास तुर्की बेलिफास गोऱ्याच्या घरांत शिरण्याची चोरी होती इतक्याहि अडचणींतून पार पडून खटला कोर्टांत निघाला तर गोऱ्याचा बचाव करण्याकरितां त्याच्यातर्फें कौन्सल हजर रहावयाचाच. तुर्की पोलिसासहि अशीच बंदी असे. सन १८६७ पूर्वी परकीयांस तुर्कस्थानांत जमीनजुमला किंवा घरदार खरेदी करणारास मनाई होती. पण याहि प्रतिबंधांतून कित्येक बिलंदर गोरे पळवाट काढीत. पुरुषाच्या नांवानें असें खरेदीखत करतां न आल्यास बायकोस किंवा

मुलीस कॅथोलिक पंथाची म्हणजे लीव्हंटमधील रहाणारी ठरवून तिच्या नांवें खरेदीखत करतां येईल. अशाच रीतीनें पुरुष आपला सर्व कारभार निर्वेधपणें चालवीत, उलटपक्षीं व्यापारांत अंगलट येऊन दिवाळें काढण्याची पाळी आली तर याच बायका कामास येत. त्यांच्या नांवानें सर्व मिळकत करून दिली म्हणजे गोऱ्या पुरुषांची सावकारांच्या ताबडीतून सहज सुटका होत असे. पण १८६७ सालापासून खरेदी-विक्रीचा अधिकार परकीयांसहि मिळाला. लॉसेनच्या तहानें गोऱ्या लोकांचे हक्कसंबंध नष्ट केले आहेत. तुर्कीची या राजकीय वर्चस्वांतून अशा रीतीनें सुटका झाली असली, तरी त्यांजवर युरोपियन व्यापारी कंपन्या आपलें औद्योगिक वर्चस्व कायम राखणार हें लिहावयास नकोच.

देशरचना

तुर्की साम्राज्यांत महायुद्धापूर्वी सामील असलेल्या देशांचें वर्णन सुरू करण्याच्या आधीं तुर्कस्थानचें साम्राज्य महायुद्धांत मोडल्यानंतरची त्या देशांतील राजकीय घडामोड सांगणें जरूर आहे. तुर्कस्थानच्या ताब्यांत फ्रेंच आशिया मायनार व कॉन्स्टांटिनोपलसुद्धां पूर्वश्रेष्ठ, एवढाच प्रदेश उरला आहे. त्याखेरीज पूर्वी तुर्की साम्राज्यांत मोडणारे देश म्हणजे आर्मीनिया, सीरिया, आरबस्थान व मेसापोटेमिया हे होत. आर्मीनियास स्वातंत्र्य मिळालें आहे. सीरियाचे तीन तुकडे पडले आहेत, त्यांतील आशिया-मायनरमधील अदाना विलायतपासून पॅलेस्टाईनपर्यंतचा संबंध तुकडा एक असून तो फ्रेंचांच्या ताब्यांत आहे. पॅलेस्टाईन हा दुसरा तुकडा इंग्रजांच्या ताब्यांत असून तो लॉर्ड बॉल्फोर यांनीं कबूल केल्याप्रमाणें यहूद्यांचा स्वदेश करण्याचें ठरलें आहे. त्यावर इंग्लंडतर्फें हायकमिशनर नेमण्यांत आला आहे. ट्रॅन्स जॉर्डिनिया हा तिसरा तुकडा. मक्केचा शेरीफ हुसेन याचे मुलगे दोन एक फैजुल व दुसरा अबदुल्ला. महायुद्धानंतर शेरीफ हुसेन आरबस्थानचा राजा झाला. फैजुलची स्थापना इंग्रजांनीं बगदाद येथे इराकच्या राजपदावर केली. आणि अबदुल्ला यांस ट्रॅन्सजॉर्डिनियाचा राजा नेमण्यांत आलें. पॅलेस्टाईन व इराक यांची राजकीय स्थिति प्रस्तुत पुस्तकाच्या राजकीय खंडात दिलीच आहे. आर्मीनिया सोडून उरलेल्या प्रदेशाची राजकीय

माहिती खाली देत आहे. आरबस्थानचा तुर्कीच्या साम्राज्यांत पूर्वी मोडत असलेला भाग म्हणजे हेजज होय. मक्केचा शेरीफ हुसेन हा आपणास सदर प्रांताचा राजा म्हणवितो. परंतु हुसेनचा कारभार तत्प्रांतीय आरबांस नापसंत पडून यांनी हुसेन राजास पदच्युत केले व त्याच्या गादीवर ट्रॅन्स-जॉर्डॅनियाचा राजा व हुसेनचा पुत्र अबदुल्ला याला यास बसविले. परंतु त्यानंतर अलीकडे इब्न सौद नामक वहाबी लोकांच्या पुढाऱ्याने मक्केवर स्वारी करून अबदुल्लाचास पिटाळून लावले व तेव्हांपासून इब्न सौद हाच या प्रदेशाचा कारभार पहात आहे.

सीरिया—

महायुद्धानंतर सीरिया फ्रेंचांच्या सत्तेखाली आला. अमीर फैजुल याची इराकच्या गादीवर सोय लागेपर्यंत अमीर फैजुल सीरियांतच राहिला. फ्रेंचांनी त्यास सीरिया सोडून जाण्यास लावले व मॅंडेटप्रमाणे आपला अंमल त्यांनी सीरियावर बसविला. मॅंडेटच्या आधारे सीरियाचा कबजा घेतल्यावर फ्रेंचांनी सीरियाचे वेगवेगळे तुकडे पाडले आणि प्रत्येक प्रांतास अन्तर्गत स्वातंत्र्य देऊन त्या प्रत्येक प्रांतावर लोकांनी निवडलेला एक अध्यक्ष, त्याचे एक लोकनि-युक्त सल्लागार मंडळ अशी व्यवस्था करण्यांत आली. ही व्यवस्था लेबानन व दमास्कस प्रांतांतील झाली; पण इज लोकांचा देश हारोन यास हे बेगडी स्वातंत्र्यहि मिळाले नाही. त्यांना लोकनियुक्त कौंसिल नाही व लोकनियुक्त अध्यक्षहि नाही. कॅप्टन कारविलाहेट या फ्रेंच अधिकाऱ्यास यांजवर फ्रेंचांनी गव्हर्नर नेमले. पण तो इज लोकांस अप्रिय असल्यामुळे त्यांनी त्याजविरुद्ध तक्रारी केल्या, पण त्या फ्रेंचांनी जुमानल्या नाहीत.

इज लोक सीरियांतील दक्षिण लेबानन व प्रतिलेबानन (Anti-Lebanon) यांचे दरम्यान राहतात. दक्षिण लेबाननमध्ये त्यांची ४० शहरे व खेडी आहेत. व प्रतिलेबाननांत ८० खेडी आहेत. त्यांच्या शेजारी ख्रिस्ती लोकांचीहि वस्ती आहे. या भागांतील ख्रिस्त्यांपेक्षा ते संख्येने कमी आहेत. तरी पण बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता या गुणांमुळे त्यांचा फाड ख्रिस्तांवराहि आहे. इज लोकांनी ख्रिस्त्यांची कत्तल केली. या सब-

बीवर फ्रेंचांनीं सन १८६० मध्ये या प्रदेशावर स्वारी केली. तथापि डूज व खिस्ती यांचें हाडवैर मूळ युद्धापासून आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

इतर मुसलमानांच्या मतानें डूजलोक धर्मलंड आहेत. कारण ते मशिदींत जाऊन नमाज पढत नाहींत. परंतु डूज लोकांना वाटतें कीं, निमाज मशिदीबाहेरहि पढतां येतो, तर मशिदींतच गेलें पाहिजे हा आग्रह व्यर्थ होय. ते इतर मुसलमानांशीं अननुरूप असें एकपत्नीव्रत पाळतात. सन १९२१ सालीं फ्रेंचांनीं डूज लोकांस फारच कडकपणानें वागाविलें. याचा परिणाम असा झाला कीं, १९२३ मध्ये सुलतान नेसीब अंत्राश यानें डूज सरदारांच्या मदतीनें फ्रेंचांविरुद्ध बंड केलें, सदर बंडाचा बीमोड सेनापति बेगंड याजकडून व्हावा तसा झाला नाहीं.

सन १९२४ सालीं से. सरेल यास सीरियाचा हाय कमिशनर नेमण्यांत आलें. व त्याच्या हाताखालीं कॅप्टन कारबिऑलेट हा गव्हर्नरीचें काम करूं लागला. कारबिऑलेट कर सक्तीनें वसूल करी. जून १९२५ मध्ये कारबिऑलेट रजेवर गेला व दमास्कस येथें जाऊन डूज लोकांचें शिष्ट मंडळ से. सरेल यांस भेटलें व त्यास कारबिऑलेट याची पुन्हा सीरियांत गव्हर्नर म्हणून पाठवणी होऊं नये अशी त्यांनीं विनंति केली. से. सरेल यांनीं ती विनंति न मानल्यामुळें शिष्टमंडळाचा पुढारी नेसीब अंत्राश यानें त्यास खडखडीत जबाब दिला कीं, 'ठीक आहे. याचें उत्तर बंदुकीच्या नळींतूनच तुम्हांस मिळेल.' तेव्हांपासून डूज जनता अधिकच खवळली. ता. १८ जून रोजीं नेसीब विरूटास दोषा डूज सरदारांस भेटला व थोड्या दिवसांतच त्यांनीं बंडाची सिद्धता केली. जूनच्या १९ व्या तारखेस कारबिऑलेट परत गव्हर्नरीच्या जागेवर रुजू झाला. व त्या दिवसापासून बंडाचें निशाण उघडपणें फडकत राहिलें. आगष्ट माहिण्यांतच दमास्कसमध्ये १५०० डूजांनीं घुसण्याचा प्रयत्न केला व त्याप्रमाणें ते आंत घुसल्यावर फ्रेंच फौजेनें से. सरेल याच्या हुकुमानें किल्लावरून दमास्कस शहरावर तोफा डागल्या व शहरातील बऱ्याच इमारती जमीनदोस्त होऊन त्याखालीं दडपून हजारो माणसें मरण पावलीं. से. सरेल यांनीं नागरिकांस शहर सोडून जाण्याची आज्ञाक इशा-

रत न दिल्यामुळें हा नाश झाला. त्याबद्दल त्याजवर टपका येऊन त्यास फ्रेंच सरकारानें परत बोलावून नेलें.

ट्रॅन्सजॉर्डन—

पॅलेस्टाईनचें छत्र ग्रेटब्रिटननें मिळविलें आहे. त्याचाच ट्रॅन्सजॉर्डन किंवा ट्रॅन्सजार्डानिया हा एक भाग आहे. याच्या उत्तरेस फ्रेंचांच्या छत्राखालील सीरिया, पश्चिमेस जॉर्डन नदी व मृत समुद्र, दक्षिणेस हेजझचे राज्य व पूर्वेस मेसापोटेमिया अशा चतुःसीमा आहेत. थोडक्यांत सांगायचा तर ट्रॅन्स-जॉर्डन म्हणजे पॅलेस्टाईनच्या बाजूनें जॉर्डन नदी पलीकडचा प्रदेश होय. इंग्रजांस सुएझ कालव्याचें रक्षण करावयास पॅलेस्टाईन व जॉर्डन पलीकडचा प्रदेश महत्त्वाचा आहेच. पण त्याखेरीज सुएझ कालवा इंग्रजांच्या हातचा गेला तर इंग्लंडचें हिंदुस्थानाबरोबर दळण वळण न तुटण्यास पॅलेस्टाईन व ट्रॅन्स जॉर्डन यांचा फारच उपयोग आहे. कारण पॅलेस्टाईन, ट्रॅन्स जॉर्डन व मेसापोटेमिया हे एकमेकांस लागलेले देश आतां इंग्लंडच्या ताब्यांत आल्यामुळें भूमध्यसमुद्रांतून इराणचें आखात गांठावयाचा मार्ग इंग्लंडास या रीतीनें निर्वंध मिळाला. पॅलेस्टाईनपासून मेसापोटेमियापर्यंत पसरलेली जमीन चालून जाण्यास झालेल्या मोटारच्या सोयीमुळें हा एक नवा मार्ग इंग्लंडास उपलब्ध होत आहे.

जॉर्डन नदीचा काठ हा काय तो यांतील सुपीक प्रदेश होय. त्यांत नारिंगें, केळीं व कापूस पिकतो. उत्तरेच्या भागांत गहू व बार्ली पिकते. मदिरेहून दमास्कस व बगदादकडे जाणारा रेल्वेचा फाटा ट्रॅन्स-जॉर्डन प्रांतांत सांपडतो. वस्ती अजमासें दोन लक्ष असून त्यांत ख्रिस्ती १८ हजार आहेत. बाकीचे मुसलमान आहेत. बहुतेक लोक खेड्यांत रहातात. शहरें अशीं आमान व सॉल्ट हीं दोनच. या दोन शहरांत बरेच परदेशस्थ वस्ती करून आहेत.

ट्रॅन्स जॉर्डन प्रांताची राजधानी आमान. येथे मोटारींतून जेरूसलेमहून जाण्यास अवघे पांच तास लागतात. सॉल्ट हें दुसरें शहर फारच शांत आहे. त्यांत १८ हजार वस्ती आहे. तें शहर चढावर असल्यामुळें खालचा मजला एकाच्या मालकीचा व दुसरा मजला

वरील रस्त्याशीं येत असल्याकारणानें तो दुसऱ्याच्या मालकीचा असें बहुधा घडतें. तुर्कांशीं युद्धतहकुबी झाल्यानंतर ट्रॅन्स जॉर्डन हा प्रांत इंग्रजांनीं आपल्या छात्राखालीं घेतला. अमीर अबदुल हा तेथील राजा म्हणून इंग्रजांनीं कबूल केला असून त्याला एक मंत्रिमंडळ देण्यांत आलें आहे. राजा उधळ्या वाटल्यावरून त्याला १९२१-२२ मध्ये २७ लक्ष रुपयांची जी नेमणुक होती, ती छाटीत छाटीत १९२४-२५ सालांत १॥॥ लक्ष रुपयांवर आणिली. राज्यकारभार अमीर अबदुल व त्याचा मुख्य प्रधान पहातो. मक्केचा राजा हुसेन यास दोन मुलगे. एक मुलगा फैजुल इराकचा राजा आहे व अबदुल ट्रॅन्स जॉर्डनचा राजा आहे. अबदुल ३८ वर्षांचा आहे. हुसेन यास मक्केच्या लोकांनीं पदच्युत केल्यावर हेजा-झचा राज्यकारभार अबदुल याजकडेच आला. अबदुल वस्तुतः नाम-धारीच राजा असून खरा कारभार ब्रिटिश अधिकारीच पहातात.

आशिया मायनर—

आशिया मायनर या इंग्रजी शब्दाचा सरळ मराठी अर्थ सरहद्दीचा व धाकटा आशिया असा होतो. आशिया खंडाच्या पश्चिमचा युरोपास अगदीं नजिकचा असा हा प्रदेश होय. यास अनातोलिया असेंहि ग्रीक नांव आहे. व तेंच नांव युरोपांत प्रचलित आहे. ग्रीस, रोम व इराण या राष्ट्रांनीं हा देश अनेक वेळा तुडाविला आहे, व त्यावर तुर्कांपूर्वी आपला अंमल चालविला आहे. यामुळें त्यांचीं नांवांहि वेळोवेळीं बदलत गेलीं आहेत. रोमन साम्राज्य मोडल्यावरहि त्याचा लौकिक अनेक शतके दूर-दूरच्या देशांतून पसरून राहिला होता. त्याप्रमाणें मराठ्यांसहि रोमन लोकांच्या नांवाची व त्यांच्या साम्राज्याची पुसट माहिती असल्यामुळें मराठे लोक आपल्या वैभवकाळीं रूम या नांवानें व त्यास अलीकडे लागून असलेल्या सीरियास शाम या नांवानें ओळखीत असत. हीं नांवां त्याहि देशांतून एक वेळ प्रचलित होती, व आजहि आहेत. रूम-शामवर आपलें निशाण रोवलें म्हणजे आपल्या बाहुबलाची पराकाष्ठा झाली अशी पेशवाई-तील सदाशिवराव भाऊ सारख्या वीरपुरुषांची समजूत होती व ती यथार्थ नव्हती असें कोण म्हणेल ?

आशियामायनर साडेसहाशे मैल लांब व चारशें मैल रुंद आहे.

याचें क्षेत्रफळ फ्रान्सएवढें भरेल. उत्तरेस काळा समुद्र व दक्षिणेस भूमध्य समुद्र यांनीं अंकित आणि पूर्वेकडून आर्मीनिया व सीरिया यांपासून विभक्त करणारी तारस वगैरे पर्वतांची रांग असलेल्या या देशाची औद्योगिक स्थिति हिंदुस्थानासारखीच आहे हें सहज लक्षांत येणार आहे. आशियामायनरांतून पूर्वेकडून बाहेर पडण्यास तारस पर्वतांतून एक खिंड आहे. डरायस या सुप्रसिद्ध इराणी बादशहास पिटाळून लावल्यावर शिक्कंदर याच खिंडीनें युफ्रातीस नदीच्या दरींत उतरला. जमिनीच्या उंचस-सखलपणामुळें हवेंत पुष्कळ वैचित्र्य आलें आहे. पश्चिम किनाऱ्याजवळील हवा कांहींशीं उष्ण असून तेथील उष्णतामान उन्हाळ्यांत ८४ ते १०० अंशाइतकें रहातें. उत्तर किनाऱ्यावरील हवा तितकीच उष्ण आहे. पाऊसहि वर्षभर मधून मधून पडतो. किनारा सोडून आंतील उंच प्रदेशांत हिवाळा कडक व दीर्घकालीन असतो. चार महिने हिमहि पडतें. उन्हाळा मात्र थोड्या दिवसांचा सोबती. तारस पर्वतांत थंडीचा कडका फार. पर्वतांच्या रांगा अनेक असून त्या पूर्व पश्चिम पसरल्या आहेत. या रांगांमधून उंच पठारे आहेत आणि त्या पठारांवरून अनेक नद्या वहात वहात आर्किपेलागोस जाऊन मिळतात. पठारांच्या तळावर सरोवरांचे ठिपके पुष्कळ पडलेले आहेत. तारस पर्वत अगदीं दक्षिणेस आहे. प्रतितारस मध्यभागी व पूर्वेस आहे. आशियामायनराच्या उत्तर किनाऱ्याजवळील डोंगराच्या उतरणीवर पुष्कळ उपयुक्त जातींचीं अरण्ये आहेत. यांतील अंश व ओक जातींच्या झाडांचीं जहाजें बांधण्याकडे उपयोग होतो. तारस पर्वतांताहि दाट जंगल पुष्कळ आहे.

जमीन सुपीक व हवापाणी विविध असल्यामुळें आशियामायनरमध्ये नाना प्रकारचें पीक येतें. तुतीचीं झाडें लावून व त्यावर रेशमांचे किडे वाढवून रेशीम उत्पन्न करतात आणि ऑलीव्ह झाडांच्या लागणीपासून तेल काढतात. स्वसखस, अफू व तंबाखू यांचें पीक उत्तम व दांडगे येतें. अजिरांचे बाग, द्राक्षांचे मळे व इतर फळझाडें व खरबुजें यांची लागवड पुष्कळ होते. तांदूळ, सातू, तीळ, मका व ऊंस, ताग, कापूस यांचें उत्पन्न मोठें आहे. ज्यांच्या पासून अनेक रंग, तेल व रोंगणें तयार

होतील अशीं व्हेलेनिया, मॅस्टिक या प्रकारचीं झाडे मोठ्या प्रमाणावर उगवतात. अंगोरा शहराच्या आसपासची लोकर रेशमासारखी मऊ व तक्तक्रीत असते. तांबें, रुपें, लोखंड, शिंसे, सैंधव, संगमरवरी दगड यांच्या खाणीं विपुल आहेत.

आशियामायनराच्या पश्चिमेस आर्किपेलागोचा समुद्र बऱ्याच बेटांनीं ठिगळला असून त्यांतील लेमनास, मिटिलीन, स्काव्हानोव्हा व व्होडस हीं बेटें ठळक होत. या सर्व बेटांतून मुख्य वस्ती ग्रीक लोकांची. लेमनास-मधील स्त्रिया लावण्याविषयीं आणि पुरुष नौकानयनाविषयीं विख्यात आहेत. मिटिलीन बेट मोठें मनोहर आहे. त्यांतील बराच भूभाग पाईन वृक्षाच्या अरण्यांनीं झाकून गेला आहे. ऑलिव्ह्यांच्या राया बहुत आहेत. स्किओ नामक बेटांतून लिंबें, नारिंगें, व मद्य परदेशीं रवाना होतें. हेरेस कवीनें आपल्या काव्यांत वाखाणलेलें मद्य तें हेंच. स्कालानोव्हा बेटांत गतकाळांत मोठमोठे तत्त्वज्ञ व कवि निर्माण झाले. यांतून द्राक्षें, तेलें व व्हेलेनिया नामक विख्यात मद्य बाहेर देशीं जातें. व्होडस बेटांतूनहि मेण मद्य, तेल व नाना प्रकारचीं फळे यांची निर्गत चालते.

आर्मीनिया—

हा देश फार प्राचीन आहे. त्याचे तीन तुकडे पडून रशिया, इराण व तुर्कस्थान यांत तो वाटला गेला. तुर्कीच्या ताब्यांतील आर्मीनियाच्या उत्तरेस काळा समुद्र व त्याच्या रशियानें घेतलेला जॉर्जिया प्रांत, पश्चिमेस आशिया मायनर, पूर्वेस सीरियाचें रण व मेसापोटेमिया आणि दक्षिणेस इराण आहे. आर्मीनियांत अनातोलियापेक्षां झाडी कमी आहे; पण पाण्याची समृद्धि आहे. हिवाळा आक्टोबरांत सुरू होतो व मे महिन्यांत संपतो. यामुळें जमीन आठ महिने हिमाच्छादित असते. उंच पठारावर उन्हाळा इतका कडक असतो कीं, त्यानें जमीन अगदीं करपून निघते. पण तो टिकतो फक्त दोन अडीच महिनेच. यांत मोठी नदी आरास ती पांचशें मैल दक्षिणेस वहात गेल्यावर कर नदीस मिळते. व कर नदी तेथून थोडें मैल पुढें कास्पियन समुद्रास शरण जाते. युफ्रातीस व तैग्रीस या दोन महानद्या आर्मीनियांतच उगम पावतात. तैग्रीस नदीच्या तीरावर मोसल शहर

वसलें आहे. तैग्रीस बगदादवरून जाते व बगदादच्या खाली वीस मैलावर युफ्रातीस नदीशीं एकरूप होते. या दोन नद्यांचा संगम झाल्यावर पुढें वहाणाऱ्या नद्या नदीस त्यापैकी कोणत्याहि नदीचा पाणउतारा न व्हावा म्हणूनच कीं काय शर एल आरब हें नवें नांव देण्यांत आलें आहे.

आर्मीनियाच्या पश्चिमेस काळ्या समुद्रावर त्रिविज्ञोद बंदर आहे. अर्झरूम ही आर्मीनियाची राजधानी. त्रिविज्ञोदहून अर्झरूम व अर्झरूमवरून इराणच्या सरहद्दीपर्यंत एक मोठी सडक बांधली आहे. व्हॅन नामक प्रशस्त सरोवर आर्मीनियांत आहे. तें ७० मैल रुंद आहे. त्यांत सुंदर बेटें पुष्कळ आहेत. आर्मीनियन चर्चचा जगद्गुरु (पॅट्रिआर्क) सदर सरोवरावरील आल्दिजिवास गांवीं रहातो. व्हॅन सरोवर व त्याचा परिसर अत्यंत रमणीय आहे. मनुका, अंप्रिकॉट, पीच, अंजीर व द्राक्षे यांचें वैपुल्य आहे.

आर्मीनिया व त्याच्या आजूबाजूच्या भागांत दरवेशी जातीचे बरेच शेख आहेत ठिकठिकाणीं तुर्बती बांधून त्यांच्याशेजारीं ते मंढत होऊन बसतात. निपुत्रिक स्त्रिया पुत्रप्राप्तीच्या आशेनें त्यांची सेवा करतात. या तुर्बती बहुधा मेलेले खंजर किंवा घोडे पुरून त्यावर बांधलेल्या असतात.

कुर्दिस्तान—

आर्मीनिया व कुर्दिस्तान यांचे दरम्यान व्हॅन सरोवर आहे. त्याचा उत्तर भाग आराराट पर्वतावर चढला आहे. तुर्कस्तान व इराण यांच्या पूर्वेच्या सरहद्दीवरील हा प्रदेश. यांत लहान मोठ्या बऱ्याच नद्या असून त्या सर्व तैग्रीस नदीस मिळतात. येथें उन्हाळा व हिवाळा आर्मीनिया व अशिया मायनर यांपेक्षां कमी जाणवतो. यांतील डोंगराळ प्रदेश पार्सन, ओक, अंश, व अक्रोड या मौल्यवान वृक्षराजीनीं आच्छादला आहे. दऱ्यांखोऱ्यांतून तुर्तीचीं झाडें विपुल आहेत. कपाशी, तंबाखु, ताग, गहू, डाळी, मका, एरंड्या, लिंबें, पंपाकिन, द्राक्षे व इतर फळफळावळ मुबलक पिकते. कुर्दिस्तानाची मोठी व्यापाराची पेठ व राजधानीचें शहर म्हटलें म्हणजे दायर बकर. मोसल हें दुसरें शहर असून त्या भोंवतालचा प्रदेश अत्यंत सुपीक आहे.

कुर्दिस्थानांत कुर्द, आरब, तुर्क व ख्रिस्ती यांची वस्ती आहे. या प्रांतासंबंधाने तुर्कस्थान व इंग्लंड यांजमध्यें वाद माजला असून राष्ट्र-संधाने नेमलेल्या कमिशनाने मोसल शहर तुर्कीकडे रहावे व बाकीचा इराकाच्या लगतचा भाग इराकास मिळावा म्हणजे इंग्लंडच्या छत्राखाली जावा असा निकाल दिला आहे. इराकच्या संरक्षणास या प्रदेशाची इराकास गरज आहे असे इंग्लंडातर्फे भासविण्यांत येत असले, तरी तेथील तेलाच्या खाणींच्या अभिलाषाने इंग्लंडच्या तोंडास पाणी सुटले आहे असे सर्वत्र लोकमत आहे.

मेसापोटेमिया—

आल्जेरिया, इराक आरबी व कुर्दिस्तान यांचा समावेश मेसापोटेमियांत एक वेळ होत होता हें खरे, तरी पण अलीकडे कुर्दिस्तान वेगळा निघाला आहे. इतिहासप्रसिद्ध बाबिलोनिया, खाल्डिया व असीरिया हीं राष्ट्रे मेसापोटेमियाच्याच मातीस मिळाली आहेत. पूर्वीचा बाबिलोनिया व खाल्डिया म्हणजे हल्लींचा इराक आरबी आणि मागचा असीरिया म्हणजे आजचा कुर्दिस्तान. सरकारी कागदोपत्री मेसापोटेमियाचें अल्जेरिया असे नांव लागलें आहे. युफ्रातिस व तैग्रिस नद्यांमधील दुआब आल्जेरियांत मोडतो. आल्जेरियाचा अर्थ दुआब किंवा दोन नद्यांमधील बेट. मेसापोटेमियाचा अफाट प्रदेश युफ्रातीस व तैग्रिस या नद्यांचे पाणी पितो. कुर्दिस्तानांतील दायर बकर शहराखाली युफ्रातीस मेसापोटेमियांत पाऊल टाकते. तिच्यांत ८५० मैल अंतरापर्यंत जहाजे चालतात. युफ्रातिसच्या उत्तरेकडून पूर्वेकडे तैग्रिस नदी वहात जाते. बगदादच्या वरच्या अंगास तिचा रोख दक्षिणेकडे दिसतो आणि बगदादमधून खाली गेल्यावर ती युफ्रातीस नदीस समांतर वहाते. बगदादपाशी तैग्रिस व युफ्रातीस या नद्यांमधील अंतर तीस मैलांहून अधिक नाही. बगदादपासून खाली शट एल् हाय नामक कालव्यानें या दोन्ही नद्या एकत्र जोडल्या आहेत. तेथून पुढें त्यांजमधील अंतर वाढत जाऊन कुर्ना गांवापाशी दोन्ही नद्यांच्या संगमांतून शट एल् आरब नदी निर्माण होऊन ती पुढें १५० मैल वहात गेल्यावर

इराणी आखातास मिळते. शट एल् आरब बाराशेंपासून सातशें फूट रुंद व तीस पासून बीस फूट खोल आहे.

मेसापोटेमियाची कमाल लांबी ६३० मैल व रुंदी ४०० मैल आहे. हा देश त्रिकोणी असून त्याच्या पूर्वेस इराण, व उत्तरेस कुर्दिस्तान आहे. दक्षिणेस व पश्चिमेस अरबस्तानचें रण आहे. लोकसंख्या अदमासे बारा लक्ष भरेल. युफ्रातीस व तैग्रीस या दोन महा नद्या सदर प्रांताचें खरें भूषण होय. युफ्रातीस नदीच्या दक्षिणेस सीरियाचें रुक्ष रण आणि तैग्रीस नदीच्या उत्तरेस डोंगराळ प्रदेश लागतो. संस्कृतीच्या उत्पादनास व संगोपनास या दोन नद्यांच्या चिमटांतील भूमिभागाइतका धनधान्यसमृद्ध भूमिभाग आजवाजूस बऱ्याच अंतरापर्यंत नाही. आर्यावर्तातील गंगा-यमुनांचा तीरप्रदेश आर्यास व त्यानंतर मुसलमानांच्या अनेक जातींस ज्या कारणांनीं पसंत पडला, त्याच कारणांनीं गेल्या ४१५ हजार वर्षांत युफ्रातीस व तैग्रीसचा तीरप्रदेश दक्षिणेकडील सेमिटिक जातींनीं व उत्तरेच्या तुर्क-तार्तारानीं उपयोगी ठरविला. बाबिलोनियन, असीरियन व खाल्डियन यांनीं सदर दोन नद्यांस दुरून हुडकोत येऊन त्यांच्या जिवावर आपला जगविरूपात संसार थाटला. गंगा-यमुना ही जशी आर्यांची कर्मभूमि, त्याचप्रमाणें युफ्रातीस व तैग्रीस यांनीं आपला हात फिरवून सुपीक व सजळ करून सोडलेली भूमि कर्मभूमि ठरून वर नमूद केलेल्या तीन संस्कृतीस प्रसवती झाली. आणि त्यानंतर महंमदीय अमदानांत आबासद घराण्यानें तिला पावनत्व आणिलें. तैग्रीसच्या तीरावरील बगदाद आणि युफ्रातीस नदीवरील हुसेनच्या रक्तसिंचनानें पुनीत झालेला करबेला हीं मुसलमानांचीं पवित्र तीर्थेच होत. त्याखेरीज बाबीलोन व निनवी या प्राचीन शहरांचे अवशेषहि येथेंच पहावयास सांपडतात. सुपीक प्रदेशाचा गुण असा आहे की, तो आपल्यावर रहावयास आलेल्या मऊ मातीप्रमाणेंच मानव वंशास कालान्तरानें मऊपणा आणतो. मध्य आशियांतून उतरलेला धिप्पाड व क्रूर तार्तार वरील नद्यांचें पाणी पिरून व अन्न खाऊन ढिला व सुखलोलुप बनला आणि सीरियाच्या रणांतून तीव्र उन्हांत तापून आलेला आरबहि असाच थंडावला. तीं सर्व सुसंस्कृत

राष्ट्रें नव्या दमाच्या मानववंशाचे दास होऊन बसलीं. आणि या दोन्ही नद्यांच्या काळ्याभोर मातीस जसे ग्रीक, रोमन व इराणी या लोकांनी पाया-खालीं तुडविलें त्याचप्रमाणें त्याच मृत्तिकेचा ज्याचा पिंड त्या मानव-वंशाच्या शिरावर त्यांचे पाय पडले, जनता नाजूक, नरम व सुखलोलुप होण्यास मेसापोटेमियाची हवाहि बरीच कारणीभूत झाली आहे. एकट्या बगदादचें हवामान वर्णिलें म्हणजे त्यावरून समग्र प्रांताची अटकळ बांधणें अवघड नाहीं. बगदादची हवा तशी निरोगी आहे, पण तेथील उन्हाळा फार कडक व त्याचें कारणहि उघड आहे. सीरियाचें रण तापलें म्हणजे त्यावरून उष्ण वारे सुटतात. दोन प्रहरपासून अस्तमाना-पर्यंत असा वारा सारखा वहात असतो. मात्र रात्री अगदीं थंडगार अस-तात म्हणून बगदादास उन्हाळ्यांत रहावते तरी. घरें धाव्याची असून त्यांवर मे महिन्यापासून सप्टेंबरपर्यंत लोक रात्रीचे सुखानें झोपीं जातात. त्याखेरीज दिवसा विश्रांति घेण्यास लोकांनीं घराखालीं थंड तळघरें बांधलीं आहेत. हिवाळ्यांत हिम पडत नाहीं तथापि घराबाहेर उघड्यावर पाण्याचें भांडें भरलेलें असलें तर त्याज-वरच पाण्याचा थर थिजतो. मेपासून सप्टेंबरअखेर पांच महिने उन्हाळा असतो व सप्टेंबर महिना उलटला कीं, पावसास सुरुवात होते. उभ्या वर्षीत पर्जन्याचें मान ३५ इंचापर्यंत असतें. तैग्रीस नदीस पावसा-ळ्यांत आणि आर्मीनिया व कुर्दिस्तान या उगमाजवळच्या देशांत उन्हा-ळ्यांत बर्फ वितळूं लागलें म्हणजे मोठाले पूर येतात. तैग्रीस व युफ्रातीस या दोन्ही दुथडी भरून भोंवतालच्या शेतांतून पसरतात व सर्वत्र अफाट सरावरासारखा देखावा दृष्टीस पडतो. १८३१ सालीं निम्मे बगदाद शहर पाण्याखालीं बुडालें होतें.

युफ्रातीस व तैग्रीस यांशिवाय इतर अनेक नद्या असून त्या उत्तरे-कडून यांस येऊन मिळतात. वरील दोन्ही नद्यांस कालवे बांधून त्यांचें पाणां चाहोकडे शेतांतून खेळविलें असल्यामुळें वाळू व चिकणमाती यांनीं मिश्रित अशा या जमिनींत मका, गहू, सातू, कापूस, तंबाखू, दाक्षे, खैर-बूज, अंजिर, आक्रोड, डाळिंब, पीअर वगैरे जिनसा विपुल पिकतात.

मोसलपासून इराणीआखातापर्यंत पसरलेल्या पांचशें मैलांत खजुरीची झाडे फार आहेत. बगदादच्या वरपासून इराणी आखातापर्यंत एकजात काळी-भोर जमीन लागून राहिली असून डोंगराचें एखादेंहि डोकें दृष्टीस पडत नाहीं. इराणी आखाताजवळची जमीन दलदलीची असल्यामुळें तिच्यांत पीक निघत नाहीं. पाण्याच्या कडेला उगवलेल्या विपुल गवतांत गुरांचे कळप स्वच्छंदानें चरत असतात. नद्यांचा कांठ सोडून थोडें दूर गेल्यास सारा मुख्य भाजून निघाल्यासारखा दिसतो.

युफ्रातीस व तैग्रीस नद्या या आगबोटींच्या व जहाजांच्या सडकाच होत. युफ्रातीस नदींत ११०० मैलपर्यंत जहाजें चालतात. तैग्रीस नदीहि मोसलपासून खालीं तीनशें मैल नौकानयनास अशीच उपयोगी पडते.

सीरिया—

सीरिया हें नांव ग्रीक लोकांनीं दिलें आहे. पण तद्देशीय लोक व शेजारचे आरब त्यास शामच म्हणतात. याच नांवांनं हिंदु लोक पूर्वी सदर प्रांतास ओळखीत असत. शाम ह्या नांवाची कथा थोडी चमत्कारिक आहे. मक्केचे कर्मठ मुसलमान प्रातःकाळीं सूर्याकडे तोंड करून प्रार्थना म्हणूं लागले म्हणजे त्यांच्या डाव्या हातास सीरिया व उजव्या हातास येमेन प्रांत रहातो. आरब लोक आपल्या बोलीप्रमाणें 'बेलेद् एम् शाम' डाव्या हाताच्या देशास आणि बेलेद् एम् येमेन उजव्या हाताच्या देशास म्हणूं लागून हेंच नांव रूढ झालें. सीरिया ही दक्षिणोत्तर अशी लांबच लांब जमीनीची पट्टी आहे. तिच्या पश्चिमेस भूमध्य हा पाण्याचा समुद्र आणि दक्षिणेस अरबस्तानचें रण हा वाळूचा समुद्र पसरला आहे. उरलेल्या दोन बाजूंपैकी उत्तर बाजू तारस पर्वतानें अडविलेली आहे आणि दक्षिणेस अरबस्थानचा सीनाय प्रांत आहे. सीरियाची लांबी ४४० मैल व रुंदी ५० ते १५० मैल आहे.

उत्तरेकडून तारस पर्वतापासून डोंगराची एक जोड ओळ सीरियाच्या मधून जाऊन तिनें सीरिया दुभंगला आहे. यामुळे महाराष्ट्रांतील कोंकण व देश यांप्रमाणें त्याचे दोन विभाग झाले आहेत. या जोड ओळीस लेबा-

नन पर्वत म्हणतात. लेबानन पर्वत व भूमध्य समुद्र यांनींच सीरियास थोडें बहुत वैभव व शोभा आणून दिली आहे. भूमध्य समुद्रास धरून त्याचे विरूट, फोनीशिया व पॅलेस्टाईन असे पोटाविभाग आहेत. हा किनारा सोयीस्कर असल्यामुळे त्यावर फार प्राचीन काळापासून धाडसी, उद्योगी व नौकानयननिपुण लोकांची वस्ती झाली आहे. विरूट हें हवा खाण्याचें स्थळ असून पुष्कळ युरोपियन प्रकृति सुधारण्यासाठीं येथें येऊन रहातात. विरूटपासून थोडें आंत गेलें कीं, लेबानन पर्वत व त्याचीं उत्तुंग शिखरें नेत्रांस तोषवितात. तेथील शैलशृंगें सदांच हिमाच्छादित असतात. त्यावरील थंड हवेंत जेसुइट लोकांनीं ठिकठिकाणीं आपले मठ बांधले आहेत. तेथील निरभ्र आकाश, खडखडीत सूर्यप्रकाश आणि हृदयंगम देखावे युरोपियनांस संतोषवितात. या प्रांतांत नाना प्रकारची फळफळावळ पिकते. पिस्ते, मनुका, खरबुजें, चेरी, एप्रिकॉट, द्राक्षें, अजीर, ऑलिव्ह, संत्री, नारिंगें हीं येथें उत्पन्न होणारीं फळे मोठीं आरोग्यकारक व हितावह आहेत. त्याखेरीज वाटाणें, पावटे हीं कड धान्येंहि पिकतात.

गहू, सातू, मका, तांदूळ, ऊंस, कापूस, तंबाखू व रेशीम या जिनसा सीरियाच्या निरनिराळ्या भागांत मिळून पिकतात. येथील रेशीम फ्रान्समधील लायन्स शहरां जाऊन तेथें तयार झालेलीं उंची वस्त्रें देशोदेशीच्या श्रीमान् स्त्रीपुरुषांची हौस भागवितात. गुलाब, जास्वंद, हीं फुलें लेबानन पर्वताजवळील भागांत रानोमाळ उगवतात. त्यांपासून काढलेलीं अत्तोरें, रत्नें, हिरे, मोत्ये परदेश पहातात. याच गुणांनीं सीरिया प्रांताची आरबी व तुर्का भाषेंत स्तुतिस्तोत्रें गाडलीं आहेत. तुर्क कवीस सीरिया हा नंदन-वनांतील परिमळ वाटतो. विवात्यानें जगांत प्रथम जन्मास आलेल्या मानवासाठीं निर्माण केलेलें हें उद्यानच होय अशी हिब्रू कवि त्याची वाहवा करतात. आरब लोकांनीं आपले कल्पनावैभव लेबानन पर्वतावर खर्च करण्यांतच धन्यता मानली. त्याच्या शिरोभागीं हिमवृष्टि, स्कंध-भागीं पर्जन्यवृष्टि, वक्षःस्थलीं पुष्पवृष्टि आणि चरणकमळीं सूर्यनारायणाची तेजोवृष्टि होते असें आरब कवि त्याचें स्तवन करतात.

सीरियाच्या किनाऱ्यास लागून असलेल्या भूमध्य समुद्राच्या भागास

लेव्हंट असे म्हणतात. या समुद्रावर अलेक्झांड्रेटा, त्रिपोली, बिरूट, एकर, जाफा, अशी बंदरे आहेत. सिडन व तायर या फोनीशियन लोकांच्या काळी प्रसिद्धीस आलेल्या बंदरांचे अवशेष याच रांगेत आहेत. पॅलेस्टाईन ही येशू ख्रिस्ताच्या जन्माने उद्धरलेली भूमि ख्रिस्ती लोकांस अत्यंत पवित्र वाटते. ज्यांत येशू बालपणी राहिला व जेथे त्याने पाण्याचे मद्य करून दाखविले ते नाझारेथ व ज्यांत त्याने स्वचरित्र प्रकटविले ते येरूसलेम शहर याच प्रांतांत आहे. येशू स्वतः मरून कीर्तिरूपाने अमर राहिला, त्या येरूसलेमवरून जॉर्डन नदी वहात जाऊन ती मृत समुद्रास मिळते. जॉर्डन नदीची लांबी २५० मैल आहे व ती ज्यास मिळते तो मृतसमुद्र ४० मैल लांब व ५ ते ९ मैल रुंद आहे. त्याच्या कांहीं भागांतील पाणी १२०० फूट खोल आहे. सरोवराचे पाणी फार खारे असून त्यांत गाळ अतिशय सांचला आहे. तीरावर गंधक, नायटर यांचे खडक असल्यामुळे पाणी फार कडवट लागते व वांती येण्याइतकी त्यास घाण येते. पाण्यांत २६ टक्के Saline matter मिसळल्यामुळे त्यांत मासे वांचत नाहीत. म्हणूनच त्यास मृतसमुद्र हें नांव मिळाले आहे. पाण्यावरून पक्षी मात्र स्वच्छेदाने इकडून तिकडे उडतात. उन्हाच्या वेळी पाण्यांतून वाफा अंगावरून गेल्यास मनुष्यास ताप येतो.

सीरियाच्या कोंकणपट्टीत फोनीशिया व पॅलेस्टाईन हे जसे प्रांत आहेत तसे लेबानन पर्वतापलीकडे अलेप्पो व दमास्कस हे गाटांवरील प्रांत होत. युफ्रातीस नदी अलेप्पो प्रांतास चाटून जाते. मिल्टनच्या काव्यांत वर्णिलेली अँडोनिस् नदी याच प्रांतांतून वहाते. अलेप्पोस समुद्रास जोडणारे बंदर अलेक्झांड्रेटा होय. अलेप्पोचा मोसल व उत्तर मेसापोटेमिया-शी व्यापार चालतो. दमास्कस शहर सीरियाच्या रणापाशी सपाटीवर आहे.

सीरियांत सर्व प्रकारची हवा अनुभवण्यास मिळते. उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा हे तिन्ही ऋतू फेरबदलाने येतात. आक्टोबर ते एप्रिल अखेर थंडी कडक पडते. उन्हाळा तितका त्रासदायक नसतो. पाऊस थोडाच पण नियमितपणे पडतो. येरूसलेममध्ये उन्हाळ्यांत म्हणजे जुलई-ऑगस्ट

महिन्यांत सूर्यास्तसमयीं उष्णतामान ७९ अंशांवर व जानेवारींतील हिंवा-
ळ्यांत सूर्योदयाचे वेळीं ४९ अंशांवर असतें.

अरबस्तान—

हें द्वीपकल्प फार मोठें आहे. याची लांबी १२०० मैल व रुंदी ६०० मैल आहे. युरोपखंडाच्या इतका अरबस्तानचा विस्तार असून नुसताच किनारा मोजला तर तो चार हजार मैल भरेल. पण बडा घर पोकळ वासा अशी त्याची स्थिति आहे. नारळाचा आकार मोठा तथापि त्यांतील मधला भाग पोकळ राहून त्याच्या कडेला खोबऱ्याचा थर वसलेला असतो; त्याप्रमाणें अरबस्तानच्या मधल्या भागांत रेती भरली असून कडेकडेनें मनुष्यांनीं वस्ती करण्याजोगी जमीन आहे. मधील रेंताड रणास चिकटून पश्चिम, दक्षिण व पूर्व या दिशांनीं पर्वतांच्या रांगा आहेत. समुद्र व पर्वत यांच्या दरम्यान जमिनीचा थर असून तोच खरा अरबस्तान. उत्तरेस पर्वत नाहीत, पण युफ्रातिस ही नदी असल्यामुळे ती बाजू सुपीक व समृद्ध आहे. तथापि तिचा अरबस्थानांत समावेश होत नाही. सीरियाच्या पश्चिमेस जसा भूमध्य समुद्र आहे तसा अरबस्तानच्या पश्चिमेस तांबडा समुद्र आहे. अरबस्तानांत हेजज, मन, एडन, ओमान व रास अल् हद असे प्रांत आहेत. त्यांतील पश्चिमेचे हेजज व येमेन आणि दक्षिणेचा एडन प्रांत एवढाच तुर्कीच्या ताब्यांत होता. या सर्व प्रांतांपैकीं महमदाच्या चरित्राशीं ज्याचा निकट संबंध असा हेजज प्रांत होय आणि त्यासच मुख्यतः अरबस्तान असें मानण्यांत येतें. हा प्रांत सीरियास लागून असून सीरिया व अरबस्तान यांस आफ्रिकेशीं जोडणाऱ्या दुव्या म्हणजे सीनई प्रांतच होय. त्यावरून चढून गेलें कीं, पुढें इजिप्तचें रण लागतें. हेजज प्रांत सामान्यतः निर्जन व रुक्ष असा आहे. त्यांत काहीं ठिकाणीं विहिरी आहेत. त्यांच्या कूपेनें त्यासमोवर झाडझुड असेल तेवढेंच. हेजजचा दक्षिणभाग मोठा पवित्र (बेल्ड ए हराम) मानला जातो. मक्का व मदिना हीं त्यांतील प्रसिद्ध शहरे होत. मदिना समुद्रतीरापासून १४० मैल आंत आहे. मदिनेच्या दक्षिणेस मक्का असून तिला जिद्दा,

हैं जवळचें बंदर होय. जिद्द्यापासून मक्का १० मैल दूर आहे. मक्केहून मदिनेस जाण्याकरितां सडक आहे. मदिनेची वस्ती फक्त वीस हजार आहे. तिला जवळचें बंदर यंबो हें आहे. जेबेल एल्कोरा नामक पर्वता-तून वहाणाऱ्या एका ओढ्याचा जिव्हाळा मिळून मदिनेतील विहिरींस पाण्याचा पुरवठा झाला आहे. त्यांच्याच जिवावर मदिनेभोंवतीं बागब-गोचे करतां आले आहेत. मक्का शहर वालुकामय हद्दींत आहे. तेथून पुढें पूर्वेस ओसाड रण सुरू होतें. मक्केची कायमची वस्ती तीस हजार. पण यात्राप्रसंगीं ती १॥-२ लाखापर्यंत जाते. मक्केहून एक रस्ता सीरियांत दमास्कस शहरां जातो व दुसरा ईजिप्तमध्ये केरो शहराकडे जातो. हे रस्ते ओळखण्याच्या खुणा म्हणजे मधल्या मुशाफरास पाणी पिण्याकरितां बांध-लेल्या विहिरी. दमास्कस व मक्का आणि केरो यांच्या दरम्यान पसतीस विहिरी आहेत. प्रवासाची ही लांबण व कष्ट चुकविण्याकरितां अलीकडे यात्रेकरू जिद्दा ह्या बंदरीं उतरून पायी किंवा खेचरांवरून प्रवास करतात. हेजजपासून दक्षिणेस येमेन प्रांत लागतो. त्याची लोकसंख्या दहा लाख आहे. येमेन प्रांत एडनला भिडला आहे. येमेनमध्ये नांव वेण्यासारखें ठिकाण एकहि नाहीं.

अरबस्तानची हवा उन्हाळ्यांत अति उष्ण व हिवाळ्यांत अति थंड असते. ह्या देशांत सिमूम नांवाचा अति उष्ण व क्लेशकारक वारा वहातो. पावसाळ्यांत नैऋत्येकडून वारा वाहू लागून तो किनाऱ्याच्या प्रदेशांत थोडाबहुत पाऊस पाडतो. या पावसावर गहू, फळफळावळ, सातू, कॉफी, हे पदार्थ येतात. खजुराचें उत्पन्न फार मोठें आहे.

व्यापारी पेठा

आशिया मायनर

कॉन्स्टांतिनोपल खालोखाल तुर्की साम्राज्यांत अतिशय मोठें व्यापाराचें शहर म्हटलें म्हणजे स्मरना होय. ही आशियामायनरची राजधानी असून तिची लोकसंख्या जवळजवळ दोन लाख आहे. पैकीं ८० हजार तुर्क, ४० हजार ग्रीक, १५ हजार यहूदी १० हजार आर्मे-नियन व १४ हजार फ्रेंच आहेत. ह्या सर्व जाती एकमेकांत मिसळून रहात नसून तुर्क व आर्मेनियन व यहूदी यांच्या म्हेठा वेगवेगळ्या आहेत. कॉन्स्टां-

टिनोपलपासून स्मरना २१० मैलांवर आहे. लीव्हेंटमधील सर्व व्यापार याच बंदरांतून चालतो. किनाऱ्यापर्यंत समुद्राचे पाणी खोल असल्यामुळे मोठमोठी जहाजे अगदी आंत येऊ शकतात. देशोदेशीचीं जहाजे स्मरना बंदरांत दृष्टीस पडतात. जहाजांत बसून किनाऱ्याकडे येत असतां सुंदर दगडी इमारती, आणि माशिदीचे वाटोळे घुमट व उंच शिखरे पाहून संतोष होतो. परंतु शहरांत शिखून बसकट लांकडी घरे व त्यांतून वळणें घेत जाणारे गलिच्छ बोळ दिसू लागल्यावर पहिला अनुकूल ग्रह साफ नाहीसा होतो. स्मरना बंदरांतून अजीर, मनुका, कापूस, व्हेलोनिया, औषधे, रेशम, कातडी, ऑलिव्हाचे तेल, स्पंज, डिक, दारू, गालिचे, तंबाखू, भुईमूग इत्यादि प्रकारचा माल निर्गत होतो. यांतील निम्या किंमतीचा माल इंग्लंडांत जातो. आयातींत कॉफी, साखर, नीळ, टीन, लोखंड, शिसें, कापड, सूत, रमदारू, ब्रॅडी, मसाला यांची प्रमुखत्वाने गणना होते. स्मरनाची आजूबाजू मोठी सुंदर व सुपीक आहे. होमर कवीचा स्मृतिशेष अशी मेलीज नांवांचो नदी जवळून वहाते. तिच्या पुलावरून फळफळावळीच्या दिवसांत फळांची ओझी घेऊन उंटांचे तांडे स्मरना शहरी येत असतात. स्मरना बंदरांतून कॉन्स्टांटिनोपल, मार्सेलीस, माल्टा व भूमध्यसमुद्रावरचीं बंदरे यांतून जहाजांची व आगबोटींची रहदारी चालू असते.

ब्रूसा—

हें बरेच जुने शहर उस्मानचा मुलगा आरखान यानें राजधानी केल्यापासून प्रख्यातीस आलें. इ. स. १३२६ पासून १४५३ पर्यंत म्हणजे कॉन्स्टांटिनोपल सरहोईपर्यंत तुर्की सुलतानांची ब्रूसा हीच राजधानी होती. त्यामुळे विद्वान व धर्माभिमानी तुर्कीचे हें शहर आगरच बनलें. एकंदर वस्ती ६० हजार. पैकीं ९ हजार आर्मीनियन, ३ हजार ग्रीक, दोन हजार स्पॅनिश यहूदी आणि बाकीचे तुर्क आहेत. शहरांतील रस्ते अरुंद पण बरेच स्वच्छ आहेत. घरे दगडमातीचीं व लांकडाचीं आहेत. ब्रूसांत प्रेक्षणीय इमारती पुष्कळ असून माशिदीच दोनशें आहेत. शहराच्या मध्यभागीं किल्ला आहे. त्याखेरीज मोठाले बाजार, धर्मशाळा, कॉलेजे, ख्रिस्ती देवळे व शाळा पुष्कळ आहेत. येथें फार मोठा व्यापार चालतो.

भोंवतालच्या खेड्यांतून रेशीम पिकत असल्यामुळे कच्चे रेशीम पक्के करण्याचा धंदा पुष्कळ कारखानदार करतात. साठीण, गालिचे, कापसाचे कापड व सूत तयार करणारे ९० कारखाने असून ते बहुतेक परदेश-स्थांच्या ताब्यांत आहेत. येथून फ्रान्स व इंग्लंड या देशांत बरेच रेशीम जाते. धान्य व अफू यांचीहि बरीच निर्गत होते. बाजार इंग्लिश व युरोपियन मालांनी गच्च भरले आहेत. बरेच युरोपियन ब्रूसास कायम वस्ती करून राहिले आहेत. देशांतल्या देशांत माल उंटवून जातो. ब्रूसाच्या सभोंवतालचा भाग अत्यंत रम्य आहे. उन पाण्याचे झरे जवळच आहेत.

अंगोरा—

ब्रूसापासून २४ मैलांवर अंगोरा नामक शहर आहे. हीच तुर्कस्थानची सध्यांची राजधानी. वस्ती पसतीस हजार असून त्यांतील एक तृतीयांश ग्रीक, आणि बाकीचे आर्मीनियन व यहूदी आहेत. रस्ते अरुंद व घरे मातीची आहेत. शहराच्या मध्यभागी एक किल्ला असून त्यासभोंवतीं तीन तट असून वर सिंहाचे पुतळे आहेत. अंगोन्यांत बरेच रस्ते जमिनीच्या पोटांतून आहेत. आशिया मायनरमधील आर्मीनियन कॅथोलिकांची मुख्य वस्ती अंगोन्यास आहे. येथे रेशमासारख्या मऊ लोकरीपासून नाना प्रकारचे जिवस तयार करतात. बरीचशी लोकर इंग्रज दलाल खरेदी करून इंग्लंडांत पाठवितात. अफू ढिक, मध, मेण, बकन्यांची व कुन्यांची फातडीं परदेशीं रवाना होतात.

सिवास—

आशियामायनरच्या पूर्वेचे हे महत्त्वाचे ठिकाण होय. काळ्या समुद्रापासून ते फारसे लांब नसल्यामुळे सडका झाल्यास याच समुद्रावरील खुष्कीचा व्यापार पुष्कळ वाढेल. सिवासची लोकसंख्या पसतीस हजार असून त्यांतील सर्वांत मोठी वस्ती मुसलमानांची आणि मुसलमानांखालोखाल अनुक्रमे ग्रीक, आर्मीनियन व यहूदी यांची आहे. आयातीतला ३ माल इंग्लंडांतून येतो. मालाची ने आणि फ्रेंच व आस्ट्रियन बोटींतून होते.

आदाना—

आशिया मायनरमधील एका विलायतेची (भागाची) ही राजधानी असून वस्ती ४० हजार आहे. सर्वांत मोठी संख्या मुसलमानांची व त्याखाली ग्रीक आर्मेनियन व यहूदी यांची. शहरांत कापड विणणें, व रंगविणें, कातडें कमावणें आणि साबण तयार करणें हीं कामें चालतात. जमीन अत्यंत सुपीक, धंदा शेतीचा आणि पिकें गहू, सातू व कापूस यांचीं. आदाना, विलायत, तारस व लेबानन या पर्वतांच्या चिमट्यांत आहे. याला भूमध्य समुद्रावर जवळचें बंदर मर्सिना हें होय. आयात मालांत ब्रिटिश माल सर्वांत अधिक येतो.

खारपूट—

आशिया मायनरच्या पूर्वे सरहद्दीवरील हें मुख्य शहर होय. याची वस्ती सारी २१ हजारच आहे. त्या भोंवतालचा प्रदेश अति सुपीक व दाट लोकसंख्येचा आहे. त्यांत दोन मैलांवर खेडी आहेत. वस्ती फार दाट असल्यामुळें पुष्कळ लोक उद्योगाकरितां अलेप्पो, ईजिप्त, कॉन्स्टांटिनोपल इकडे जातात. या टांपूत तांब्याच्या व रुप्याच्या खाणी आहेत आणि जमीन इतकी उत्कृष्ट आहे कीं, ती गहू, सातू, तांदूळ कापूस, तंबाखू, अफू, जवस, दारू, रेशीम, कातडी आणि हरएक प्रकारचें फळ देते. यांतील बऱ्याच जिनसा अजर्लूम, अलेप्पो, कॉन्स्टांटिनोपल इकडे रवाना होऊन, चीट, घड्याळें, कापड इत्यादि तयार माल बाहेरून येतो.

दायरबकर—

खारपूटच्या दक्षिणेस व तैग्रीस नदीच्या कांठावर हें शहर वसलें आहे. कुर्दिस्थानची ही पूर्वी राजधानी होती. एक शतकापूर्वी येथील वस्ती दीड लाख होती. पण ती कमी होत आतां पन्नास हजारोंवर आली आहे. यांतील निम्मे मुसलमान व बाकीचे यहूदी आणि ख्रिस्ती आहेत. ख्रिस्त्यांत प्रकार चार आहेत. दायरबकरहून लोंकर, कापूस, सुगंधी सामान व मेण हे जिनस बाहेर देशीं जातें. उत्तर भागांत मध पुष्कळ उत्पन्न होतो.

मोसल—हें शहर कुर्दिस्थानच्या पूर्वेस असून त्याचा मध्य मेसापोटोमिया व पूर्व कुर्दिस्तान यांजवरोबर व्यापार चालतो. शहराभोंवतालचा

प्रदेश अत्यंत सुपीक आहे. तें तैग्रीस नदीच्या उजव्या कांठावर खाल्डियन् लोकांच्या प्राचीन निनवी शहरासमोर वसलें आहे. वस्ती ४० हजार आहे पैकीं दोन तृतीयांश मुसलमान म्हणजे तुर्क, आरब व कुर्द आणि बाकीचे सीरियन ख्रिश्चन व यहूदी आहेत. मुसलमानांत सुनी पुष्कळ आहेत. मोसल भोंवतालच्या प्रांतांत गहू व सातू पुष्कळ पिकतो. पण तो परदेशास पाठविण्यास चांगले रस्ते नाहीत. स्वताई फार. यामुळे थोडक्या पैशांत पोट चांगलें भरतें. मोसलपासून बसण्यापर्यंत बोटी जातात—येतात. मेसर्स लिंच आणि कंपनी ही सर्व युरोपियन व्यापाऱ्यांत प्रमुख आहे. मोसलास कापड व सावण तयार होतें. भुईमूग व लोंकर परदेशास जाते. भूमध्य समद्रावरील त्रिपोली बंदरापासून सीरिया व मेसापोटेमियांतून बसण्यास जाणाऱ्या रेल्वेवर मोसल हें महत्त्वाचें स्टेशन आहे.

आर्मीनिया

अर्झरूम हें आर्मीनियांतील सर्वांत मुख्य व व्यापारी शहर होय, येथें आगपेटीचें लाकूड तंबाखू, भुईमूग, बकऱ्यांची कातडी व लोंकर यांचा व्यापार चालतो. अर्झरूमजवळ आगपेटीस जरूर त्या लाकडाचेंच एक हजार चौरस मैलांचें जंगलच आहे. या शहराचा व्यापार वाढण्यासारखा आहे. पण त्यास जाण्यास सडका नसल्यामुळे व्यापाराची वाढ खुंटली आहे.

मेसापोटेमिया

बगदाद—

हें मेसापोटेमियाच्या राजधानीचें व सर्वांत मोठें शहर आहे. आबासद खलिफांची ही जुनी राजधानी. बगदाद तैग्रीस नदीवर असून युफ्रातीस व तैग्रीस या नद्यांच्या संगमापासून २०० मैल व मुखापासून ३०० मैल आहे. अरबस्तान, हिंदुस्थान व युरोप यांच्याशी बगदादचें दळणवळण फार मोठें. याच्या आसपास गहू पुष्कळ पिकतो. रोटी स्वस्त आहे. जमीन काळी-भोर आहे. वस्ती ९० हजार असून त्यांतील ७० हजार शियापंथी मुसलमान आहेत. १८ हजार यहूदी आहेत. वँका यहूद्यांच्या व व्यापारधंदा करणाऱ्या ख्रिस्त्यांच्या हातीं आहेत.

बगदादची वस्ती बहुविध आहे. पोशाखावरून तेथील वेगळाल्या जाती ओळखू येतात. तुर्क पुष्कळ आहेत. पण इस्तंबूलच्या तुर्कांची ती नकशीदार जरीचीं जाकीटें, सैल विजारी, आणि डोक्यास घट्ट बसलेली टोपी हा पेहेराव बगदाद येथें दृष्टीस पडत नाहीं. त्याऐवजीं अंगांत लांब अंगरखे, त्यावरून बेढब झगे, डोक्याला निळ्या गोंड्याची व सैल आकाराची लाल टोपी व तिजमोंवतीं गुंडाळलेला जरीचा रुमाल असा पोशाख दृष्टीस पडतो. हा मुसलमानपुरुषांचा पोशाख झाला, तसलाच पोशाख स्त्रियांचाहि असतो. यहूदी हा त्यानें डोक्यास घट्ट बसविलेल्या तांबड्या टोपीवरून व तिजमोंवतीं गुंडाळलेल्या पिवळ्या रुमालावरून ओळखू येतो. बगदाद येथें आरब बरेच आहेत. ते डोक्यास रेशमाची किंवा कापडाची शाल गुंडाळतात. तिला तांबडे व पिवळे पट्टे असतात. शालीचे शमोली खांद्यावर व मानेवर सुटलेले असतात. ते अंगांत कफन्या घालतात. त्यांचा रंग काळा, व पांढरा असतो. कफनीवरून कंबरेमोवतीं केसांचा किंवा लोकरोचा पट्टा आंवळण्यांत येतो. आरबांचा हा पोशाख त्यांच्या ह्रड स्वभावाचा निदर्शक होय. कुर्द अशींच मुंडाशीं घालतात, पण तीं एवढीं मोठीं नसतात. तीं त्यांनीं अशा बेफिकिरपणानें लपेटून दिलेलीं असतात कीं, त्यामुळें त्यांची धीट, गंभीर व उग्र मुद्रा अधिकच उठून दिसते. त्याशिवाय इराणी लोकहि बगदादास आढळतात. त्यांच्या त्या काळ्या निमुळत्या टोप्या, ते उंच टाचेचे चढाव, आणि हिरवे किंवा निळे झगे यांकडे प्रेक्षकांचें लक्ष सहज वेधतें.

अशीं नाना प्रकारचीं माणसें बगदादमधून घोड्यावर बसून हिंडत असलेलीं किंवा रस्त्याच्या कडेला चिलीम व हुक्का पीत बसलेलीं दिसून येतात. बहुतेक अडाणी, चढेल, धर्मवेडे व युरोपियनांचे द्वेष्टे आहेत. आर्मीनियन हिंदुस्थानांत राहून आलेले असल्यामुळें सर्वांत अधिक माहितगार आहेत. सर्व स्त्रिया पडदानशीन आहेत. त्यांपैकीं जर कोणाचें नख दृष्टीस पडत असेल तर तें आरब स्त्रियांचेंच. साऱ्या वस्तीपैकीं चार पंचमांश तुर्क व आरब आहेत आणि त्यांच्या खालोखाल यहूदी आहेत. तैम्रीस नदीच्या दोन्ही कांठावर बगदादची वस्ती आहे. सहारामोंवतीं कोट आहे व त्याला

मधून मधून समान अंतरावर बुरूज आहेत. आणि त्यांवर तोफा ठेवलेल्या आहेत. बगदादचा बालेकिला तैग्रीसच्या डाव्या अंगाला आहे व त्याजवरील तोफेच्या टप्प्यांत नदी सांपडते. तटानें त्यासहि वेढलें असून त्याची लांबी पांच मैल आहे. तटामोवती बाहेरून खंदक आहे.

बगदादमध्ये शंभर मशिदी आहेत, पण त्यापैकी विशेष प्रसिद्ध व प्रेक्षणीय थोड्या आहेत. मशिदींचे डेरे डौलदार व प्रचंड आहेत आणि त्यांचे कळस अति उंच असून सूर्यप्रकाशांत चकचकत असतात. मशिदी व इतर उंच इमारती यांनी शहरास शोभा आणिली असली आणि दुरून शहर सुंदर दिसत असलें तरी शहरांत शिरल्यावर सर्व अनुकूल ग्रह बदलून जातो. रस्ते अरुंद, नागमोडी व गलिच्छ आहेत. रस्त्यावर सर्व प्रकारची घाण व जनावरांची मर्दांहि पडलेली असतात. हीं मर्दां फस्त करण्याचें काम मोकाट कुत्री करतात. रस्त्याच्या बाजूस घरांना जाळ्या नाहीत. घरे बहुतेक विटांची व त्यांची दारे अगदींच ठेंगणी आहेत. घरांचा दर्शनी भाग विटांचा, पण त्यांच्या मागच्या बाजूनें चिखलाचा थर दिलेला. बहुतेक घरांना तळघरें व त्यांवर दुमजली इमारत असते. घरांतील दिवाणखान्यांचें लाकडी छत नक्षीचें, खांब सुरूचे व कमानी प्रमाणबद्ध असतात. घरांना चौक व चौकांतून खजुरीची थोडीबहुत झाडे तरी असावयाचींच. चौक फरसवंदीचे आहेत व त्यांच्या मध्यभागीं कारंजाचें पाणी थुई थुई उडत हें असावयाचेंच.

शहरांत येण्यास सहा वेशी आहेत आणि नदीच्या दोन्ही तीरांवरील वस्तीचें दळणवळण कायम रहाण्यास तीस पूल आहेत. शहराबाहेर पूर्वेच्या बाजूस कबरस्थान असून त्याच्या मध्यभागीं प्रसिद्ध खलीफा हरून अल रशीद याच्या बायकोचें थडगें आहे. अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टींतील शोबेदी राणी ती हीच.

रस्त्यानें फक्त आरब स्त्रियाच दृष्टीस पडतात. त्या पायांत जोडे घालीत नाहीत. त्या डोक्यावरून काळ्या कापडाचें वेष्टण घेऊन तें गळ्याभोंवतालीं गुंडाळतात. तें वेष्टण मणी, शंख व नाणीं यांनीं गजबजून सोडलेलें असतें. पायांत रुप्याचे वाळे व हातांत पाटल्या घालतात.

नाकांत नथेसारखें एक विलक्षण प्रकरण अडकावून दिलेलें असतें. हात गोदलेलें असतात. अशा प्रकारचा हा अवतार पाहिला म्हणजे या सुरेख शृंगारलेल्या स्त्रिया आहेत कीं शृंखलाबद्ध बंदिवान आहेत असा भ्रम उत्पन्न होतो.

बगदाद येथें तांबडें व पिवळें कमावलेलें कापड विकत मिळतें. त्याची साऱ्या तुर्कस्थानभर मोठी चहा आहे. त्याखेरीज जरतारीचा मालहि पुष्कळ प्रकारचा तयार होतो. बगदाद ही एक वेळ व्यापाराची मोठी पेट होती. हिंदुस्थानचा माल येथें जलमार्गानें येई व तेथून सारा तुर्कस्थान तो विकत घेई. इराणहि आपला माल बगदादासच आणून विकत असे. पण आतां सुएझच्या कालव्यामुळें तांबडा समुद्र व इराणास काळा समुद्र खुला होऊन बगदादचें व्यापारी महत्त्व पुष्कळ कमी झालें आहे. तथापि आतां इराणी आखातापासून सीरियापर्यंत बांधलेला लोहमार्ग व इराकच्या राजधानीचा मिळालेला मान बगदाद शहरास पूर्वी इतकें नसलें तरी बरेंच वैभव प्राप्त करून देईल असा भरवसा वाटतो. शहरामोवतीं खजुरीचीं झाडें फार आहेत; पुष्कळांचा उदरनिर्वाह यावरच होतो. द्राक्षें, अंजीर, डाळिंबे, अननस, नारिंगें यांची लथलूटहि आहे इतर फळें हलक्या प्रतीचीं येतात.

बसरा —

तैग्रीस व युफ्रातीस या दोन नद्यांचा संगम होऊन नवीन बनलेल्या नदीस शट् एल् आरब म्हणतात. ह्या नदीच्या पश्चिम तटाकावर बसरा शहर वसलें आहे. तेथून बगदाद पांचशें मैलावर रहातें व इराणी आखात ८० मैल खालीं रहातें. समोवारचा प्रदेश उत्कृष्ट पीक देणारा आहे. या जामिनींत सर्व धान्यें येतात. बसऱ्याहून वराचसा दाणा हिंदुस्थानांत व आफ्रिकेंतहि जातो. खारका व खजूर हें या ठिकाणचें मुख्य खाद्य. बसऱ्यास ३५ हजार टन खारीक गोळा होते व त्यांतील २७ हजार टन माल इंग्लंड व अमेरिका यांनाच लागतो. याशिवाय लोंकर व बकऱ्यांचीं कातडीं व हाडेंहि बाहेर देशीं रवाना होतात. बसऱ्याची खानेसुमारी लाखाजवळ आहे. बसराई मोतीं बसऱ्याचेंच होय.

सीरिया

अलेप्पो—

सीरियाचे कोंकण व देश असे दोन भाग पाडल्यास देशावरील अगदी उत्तरेकडील नांव घेण्याजोगें शहर अलेप्पोच होय. याच्या पूर्वेस व दक्षिणेस ओसाड व रेंताड रण आहे. यामुळे त्याची उत्तर व पश्चिम हीच बाजू काय ती पिकाळ. पश्चिमेस समुद्राशी व त्यामार्फत युरोप व आफ्रिका खंडांशी संबंध जोडण्याचें मुख्य साधन अलेक्झांड्रिया हें बंदर होय. मके-हून बगदादकडे जाणाऱ्या नव्या आगगाडीच्या रस्त्याने अलेप्पोस भेट दिली असल्याने अलेप्पोचें खुष्कीचेंहि दळण वळण वाढून त्यास पूर्वीचें महत्त्व फिरून थोडें बहुत प्राप्त होईल असा रंग दिसतो, अलेप्पोस तयार होणाऱ्या कापडाची चकाकी व पक्का रंग यांविषयी फार कीर्ति होती. तथापि परदेशच्या हलक्या पण स्वस्त कापडांने हा स्वदेशी धंदा बसविला. अलेप्पो आणि आजूबाजूचीं खेडीं येथें पुष्कळ माग चालत व हल्लीहि चार हजार माग चालतात. पण परदेशी कापडापुढें टिकाव न लागल्यामुळे माग दिवसानुदिवस बंद पडत आहेत. अद्यापिहि चार हजार माग जीव धरून असून त्यांवर तीस लाख रुपयांचा माल निघतो. तथापि तो पूर्वीच्या मानानें अगदींच थोडा असून खेड्यापाड्यांतील आरब लोक खरेदी करतात. जरतारीचा मालहि येथें तयार होतो. त्याचे ५-६ माणसांचा एक असे २५-३० कारखाने आहेत. साबणहि ४-५ लाख रुपयांचा पैदा होतो. जमीन फारच सुपीक आहे. तिची मशागत जुन्या पद्धतीची आकृतकाठी करते. या प्रांतांतील मुख्य पीक गव्हाचें. त्याशिवाय सातू, तांदुळ, तंबाखू, कापूस, हें धान्ये आणि भुईमूग, बोरें, व रताळी, पिकून त्यांचें सालीना उत्पन्न सुमारे सव्वा कोट रुपयांचें येतें. तेथील साबण तेलापासून तयार करतात व त्यांचे तीस कारखाने आहेत. रंगाचे व चिटाचे कारखाने शंभर आहेत. जरतारीचे कारखाने पंधरा आहेत.

अलेप्पोचा व्यापार भेट ब्रिटन, फ्रान्स, इटाली व जर्मनी या युरोपियन राष्ट्रांशी चालतो. आयात होणाऱ्या मालांत साखर, कॉफी, नीळ,

मिरी, सूत, धोंतरे, तांबड्या टोप्या, हातरुमाल, कांच पोवेळीं, फ्रान्समधील रेशमी वस्त्रे, रंगीत लाकडी सामान, मलमल, कोरें पांढरें कापड, चीट, लोखंडी व पोलादी जिनसा, मातीचीं भांडीं, तांदूळ या जिनसा आहेत.

अलेप्पो शहर सात टेंकड्यांवर वसलें असून त्या सभोंवार तट बांधला आहे. तटाला सात वेशी आहेत. तट बहुतेक पडला आहे. तटाबाहेरहि वरीच वस्ती पसरली आहे. सन १८२२ सालीं भूकंपाचा धक्का वसून शहरांतिल दोन तृतीयांश धरें कोसळलीं. रस्ते रुंद, बांधीव व दुतर्फा पाऊल वाटा असे आहेत. इमारतींचा घाट आरबी धर्तीचा आहे. घरांची छपरे सपाट, खोल्या प्रशस्त, जाळ्या व खिडक्या मोठ्या, भिंती नक्षीदार आहेत. मशिदी बऱ्याच आहेत. पण त्यांतिल एका मशिदींत ख्रिस्त्यांस येण्यास बंदी आहे. शहरांत बाहेरून पाणी बांधून आणलें असून तें हौदांतून खेळविलें आहे. येथें एक इस्लामी कॉलेज, ख्रिस्ती देवळें, वखारी, बाजार पेठा आणि कॉफीगृहें आहेत. अलेप्पोस मुसलमान, ख्रिस्ती व यहूदी यांची वस्ती असून ती वेगवेगळ्या भागांत आहे. शहराजवळची जमीन चांगली सुपीक व मशागत केलेली आहे. शहरास एक नदी आहे आणि नदीच्या दोन्ही तीरांवर बगीचे आहेत. त्यांत पिस्ते पिकतात. सीरियांत अलेप्पो हें अत्यंत निर्मळ शहर आहे. अलेप्पोबाहेरील प्रदेशांत बिदाऊन आरबांची वस्ती आहे.

इस्किंदर ऊर्फ अलेक्झांड्रेटा—

इस्किंदर हें अलेप्पोचे बंदर होय. त्याचा किनारा फार उत्कृष्ट आहे. आयातीपेक्षां निर्गत ज्यास्त होते. परंड्या, गहू, तंबाखू, लोकर, मुहमूग, बेरें, रेशमी कापड, गालिचे, कमावलेली व साधी कातडी, धातू व साबण या जिनसा येथून परदेशीं रवाना होतात. आयातीपैकी इंग्लंडांतून येतो.

हामा—

अलेप्पोहून मकेस जाणाऱ्या लोहमार्गावर हामा नामक शहर आहे. हामाच्या पूर्वेस पामीरचें इतिहासप्रसिद्ध पठार आहे. वस्ती तीस हजार असून त्याचा भूमध्य समुद्रांतून व्यापार चालण्यास त्रिपोली बंदर आहे. कापूस, रेशीम व लोकर यांपासून येथें चांगली वस्त्रे तयार होतात. कापसाचे

जाडी कापडही पुष्कळ निघते.समोवार उत्तम पिकाळ जमिनी व चराऊ रानें आहेत. लोणी, धान्य व लोंकर बरीच उत्पन्न होते व तीं सर्व त्रिपोली बंदरांतून परदेशीं जातात. हामापासून त्रिपोली सत्तर मैलांवर आहे. हामा सध्यां भरभराटीच्या स्थितीत आहे.

दमास्कस—

सीरियाच्या लेबानन पर्वतास दोन फळाच्या पाडल्या आहेत. त्यांतील पूर्वेकडील बाजूस दमास्कस शहर आहे. ते अलेप्पोच्या दक्षिणेस १८० मैल व भूमध्य समुद्रापासून १० मैल आहे. अत्यंत प्राचीन शहर अशी याची प्रसिद्धि आहे. आब्राहामच्या वेळीं हें शहर होतें असा दाखला सांपडतो. त्यावर अनेक राज्ये बालीं व गेलीं. असीरिया, इराण, मॅसिडोनिया रोम यांच्या हातांतून निसटतनिसटत दमास्कस अबुबकरच्या आमदानांत म्हणजे इ.स. ६३४ मध्ये आर्मांच्या हातांत पडलें. अलीकडे त्यावर तुर्कीचा अंमल चालूं होता व हल्लीं फ्रेंचांचा अंमल बसत आहे. शहरासमोवार तट आहे पण त्यास अनेक ठिकाणीं गातां खिंडारें पडलीं आहेत. तटबंदीबाहेरांहि वस्ती पसरली आहे. रस्ते सुंदर, पडीक व बहुतेक एक तोंडी आहेत.

बहुतेक घरे आंतू भव्य आहेत. घरांना चौक व तो संगमरवरी फरसांचा, व त्याच्या मध्यमार्गी हौद आणि त्यांत कारंजें अशी बहुतेक घरांतून व्यवस्था आहे. शहरांत सुंदर मशिदी पुष्कळ आहेत, त्यांतील मुख्य मशिदी चर्च पाडून बांधल्या आहेत. अर्मीनियन मेल-शॉईट व सिरियन या ख्रिस्ती पंथांचे मठ व प्रार्थनामंदिरे (चर्च) येथे आहेत. त्याखेरीज पुण्यांचीं देवळे आहेत. धर्मशाळा, दवाखाने, शाळा व बाजार अनेक आहेत. एका जातीचा माल एका बाजारांत किंवा पेठेंत मिळतो. दमास्कसास व्यापार मोठा चालतो. तेथें तलवारींचीं पातीं तयार होत असत, पण अलीकडे ह्या व्यास उतरेची कळा लागली आहे. जडावाचें काम केलेले लगाम व खोगीं व जवाहीर ह्या माल अद्याप तयार होतो. रेशमी व कापसाचीं वस्त्रे विणणारे अर हजार भाग घेऊन वर्षापूर्वीं चालूं होते, पण हल्लीं पुष्कळ बंद पडले आहेत. येथें लेबानन पर्वतावरचें बर्फ मिळतें, त्यांत अजीर घालून तें पेय लोक मोठा आवडीनें पितात. येथें माल, रेल्वे होण्यापूर्वीं बगदाद, मक्का,

अलेप्पो येथे उंटांवरून जात येत असे. बिरूट, त्रिपोली व एकर येथे अद्यापिहि उंटावरूनच माल जातो. गांवठाण ज्यांस उत्कृष्ट मिळाले आहे, अशा जगांतील शहरांत दमास्कसची गणना आहे. दमास्कसची लोकसंख्या १॥ लाख असून तिच्यांत ख्रिस्ती यहूदी, तुर्क, आरब व इतर मुसलमान यांचा समावेश होतो. परराष्ट्रीय वकील येथे रहातात. दमास्कसच्या भोंवती बागा विपुल असून फळफळावळ पुष्कळ पिकते. पाणी मुबलक आहे. भोंवती सुपीक शेते आहेत.

बिरूटची वस्ती ६५ हजार आहे हे दमास्कसचे बंदर होय. रेशीम, लोंकर, कातडी, स्पंज, चिंध्या हा माल परदेशास व विशेषतः इंग्लंड व फ्रान्स या देशांस जातो. निर्गतापेक्षां आयात दुप्पट किमतीची आहे. सूत, चीट, नीळ, शाली, केलीको, सद्रचांचे कापड हा माल येतो व रेशीम, कापूस, कातडी, मुद्गमूग, डिक, फळे, स्पंज व तंबाखू या जिनसा परदेशीं रवाना होतात. शहर भरभराटत आहे.

जेरुसलेम—

हे शहर उंच ठिकाणीं वसले आहे. त्याचा आकार चौकोनी आहे. त्याजभोंवतीं सुलतान सुलेमानाने १५४२ सालीं कोट बांधला. वेशी चार आहेत. शहरांत ख्रिस्त्यांची वस्ती वायव्य कोपण्यांत, आर्मीनियनांची नैऋत्येस, यहूद्यांची अग्नेयीस व बाकीचा सर्व भाग मुसलमानांनीं व्यापला आहे. एकंदर वस्ती तीस हजार; पैकीं निम्मी मुसलमानांची व बाकीची ख्रिस्ती व यहूदी यांची सारख्या प्रमाणांत आहे. गांवांतील रस्ते अरुंद, व ओबडधोबड आहेत. घरे दगडी व बळकट आहेत. ओढे व झरे यांच्या पाण्याचा पुरवठा भरपूर आहे. ख्रिस्ती लोकांच्या दृष्टीनें जेरुसलेम अत्यंत पवित्र होय. सालोमन राजाने बांधलेल्या देवळाची मुसलमानांनीं मशीद बनविली. खलीफा उमर याने बांधलेली मशीद फार प्रसिद्ध आहे. येशू-ख्रिस्त पुरला ते चर्च अद्यापि असून ते जिकून घण्यासाठीं ख्रिस्ती राजांनीं धर्मयुद्धे आरंभिलीं होती. याच चर्चेच्या हद्दींत येशू ख्रिस्तास फार्सी देण्यांत आले. त्याखेरीज कॅथोलिक, ग्रीक, आर्मीनियन, यांचे मठ आहेत. मुसलमानांनीं आपल्या मशिदी व पाठशाळाहि येथे बांधल्या आहेत.

जेरुसलेमचा जाफा बंदरांतून परदेशाशीं बराच व्यापार चालतो.

कडधान्य, कापूस, तीळ, ऑलीव्हाचें तेल, सावण, लोंकर, कातडीं, नारिंगें, या जिनसांची निर्गत व तांदूळ, कापड, पेट्रोलम, दारू, सागवान यांची आयात होते. जेरुसलेम भूमध्य समुद्रापासून पूर्वेस :२९ मैल व जॉर्डन नदीच्या मुखापासून पश्चिमेस २१ मैल आहे.

अरबस्थान

जिद्दा—मक्केचें बंदर जिद्दा होय. पश्चिम अरबस्थानचा हिंदुस्थान व ईजिप्त यांजवरोबर व्यापार याच बंदरांतून चालतो. तें मक्केपासून ३० मैल व सुएझपासून ६५० मैल आहे. किनाऱ्याला पोंवळ्याचे खडक फार आहेत. हिंदुस्थान, बव्हेरिया, सिंगापूर, इराणी आखात येथून मक्केस जाण्यास या बंदरांत दरसाल ५० हजारपर्यंत यात्रेकरू उतरतात. त्या शिवाय ईजिप्त, तुर्कस्थान व बाबरी यांतून ६०।७० हजार यात्रा जुळते. खारका, हिना, लोंकर, काळ्या पोंवळ्याच्या माळा व काळ्या फण्या हिंदुस्थान आदिकरून देशास जातात आणि हिंदुस्थानांतून वेलदोंडे, ऊद, हस्तिदंत, मसाला, तांदूळ, चहा, साखर, रेशमी वस्त्रे, सोने व मोत्ये येतात. ख्रिस्त्यांस मक्केस जाण्यास मनाई आहे.

